ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια ἐργασίας 27

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ, 15ος - ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

Άποψη της Ίου, χαλκογραφία από σχέδιο του Choiseul-Gouffier (*Τόπος και εικόνα*, τ. Β΄, Αθήνα 1979, εικ. 230).

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια ἐργασίας 27

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ, 15ος - ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΧΟΡΗΓΌς ΥΠΟΥΡΓΕΊΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΎ

© Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Λεωφόρος Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554 - 72 73 580 Fax: 210 72 46 212
E.mail: kne@eie.gr

ISSN 1105-0845-27

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΆ 9-12

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥΣ

Α. Οι Τύποι των Πηγών 15-40
1. Περιηγητικά κείμενα 15
2. Προξενικές εκθέσεις 24
3. Εκθέσεις αποστολικών επισκεπτών και κατά τόπους Καθολικών κληρικών 25
4. Οθωμανικές καταστιχώσεις 26
5. Φορολογικά κατάστιχα κοινοτήτων 33
6. Καταγραφές του Καθολικού πληθυσμού 35
7. Απογραφικές απόπειρες της Καποδιστριακής περιόδου 36

Β. Τα Πληθυσμιακά Δεδομένα 41-90
1. Το μέγεθος της οικογένειας 41
2. Φορολογικές καταστιχώσεις και πληθυσμός 43
3. Απόπειρες συνδυαστικού ελέγχου των πηγών 47
- Νάξος 47
- Σύρος 50
- Σέριφος 52
4. Το τεκμήριο των οικιών 54
5. Οι εθνοπολιτισμικές ομάδες 56
- Τούρκοι/Μουσουλμάνοι 56
- Αλβανοί, Εβραίοι, Αρμένιοι 59
- Καθολικοί 62
6. Οι πληροφορίες των καταγραφών της Καποδιστριακής περιόδου 64
- Το παράδειγμα της Αμοργού 66

Γ. Παράγοντες που Επέδρασαν στη Διαμόρφωση του Πληθυσμού - Η Αποτύπωσή τους στις Μαρτυρίες 91-139
1. Πολεμικά γεγονότα - Πολιτικές μεταβολές 91
2. Ασθένειες - Επιδημίες 105
3. Φυσικές καταστροφές 111
4. Μετανάστευση - Μετακινήσεις νησιωτών 114
- Αφηγηματικές πηγές και κοινοτικά έγγραφα 119
- Το ονοματολογικό υλικό 126
- Τα νοταριακά έγγραφα 133
- Τα τεκμήρια από ευρωπαϊκές περιοχές 135
- Τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά τεκμήρια 137

Δ. Υστερόγραφο 140-144

Παράρτημα 145-168
I. Κατάλογος μαρτυριών λοιμωδών ασθενειών στα νησιά του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα 147
II. Κατάλογος μαρτυριών σεισμών στα νησιά του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα 163

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Α. Κυκλάδες 171-238
Αμοργός 173
Ανάφη 176
Άνδρος 178
Αντίπαρος 183
Θήρα 185
Ίος 189
Κέα 192
Κίμωλος 195
Κύθνος 198
Μήλος 201
Μύκονος 206
Νάξος 211
Πάρος 215
Σέριφος 218

Σίκινος 221
Σίφνος 223
Σύρος 227
Τήνος 232
Φολέγανδρος 237

Β. Νησιά Αργοσαρωνικού 239-251
Αίγινα 241
Πόρος 244
Σαλαμίνα 245
Σπέτσες 247
Ύδρα 249

Γ. Βόρειες Σποράδες 253-263
Αλόννησος 255
Σκιάθος 257
Σκόπελος 259
Σκύρος 262

Δ. Νησιά Βορειοανατολικού Αιγαίου 265-298
Άγιος Ευστράτιος 267
Θάσος 268
Ικαρία 271
Λέσβος 273
Λήμνος 279
Σαμοθράκη 282
Σάμος 284
Χίος 288
Ψαρά 297

Ε. Δωδεκάνησα 299-326
Αστυπάλαια 301
Κάλυμνος 303
Κάρπαθος 304
Κάσος 306
Καστελόριζο 308
Κως 309
Λέρος 312
Πάτμος 314

Ρόδος 318
Σύμη 323
Τήλος 325
Χάλκη 326

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 327-354

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 355

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΠΟΥ ΠΑΡΕΧΟΥΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥς 357-360

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 361-369

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η μελέτη του πληθυσμού των νησιών του Αιγαίου για τη χρονική περίοδο πριν τη διεξαγωγή κρατικών απογραφών προσκρούει στο πρόβλημα της έλλειψης αξιόπιστων πηγών.[1] Τα τεκμήρια που διασώζονται είναι περιορισμένα και διάσπαρτα και οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτά αποσπασματικές - συχνά με μεγάλα χάσματα, τα οποία δεν επιτρέπουν τα σχηματιστεί μια εικόνα της εξέλιξης του πληθυσμού- ενώ πολλές φορές είναι αναξιόπιστες, φανταστικές ή και σκόπιμα παραπλανητικές. Χαρακτηριστικό των μαρτυριών για τον πληθυσμό που συλλέγονται από τις προστατιστικές πηγές είναι ότι προέρχονται από τεκμήρια ποικίλης προέλευσης που συντάχθηκαν για διαφορετικούς λόγους και συγκεντρώνουν διαφορετικά ποιοτικά γνωρίσματα. Συχνά μάλιστα η μαρτυρία για τον πληθυσμό μίας περιοχής δεν προκύπτει ευθέως από τη διαθέσιμη πηγή, αλλά συνάγεται έμμεσα μετά από επεξεργασία και λογικές αναγωγές επί των υπαρχόντων στοιχείων. Ακόμη και στις περιπτώσεις που έχουμε καταμετρήσεις ή άλλα απογραφικού τύπου στοιχεία, αυτά δεν έχουν συλλεγεί με σκοπό την απογραφή του πληθυσμού αλλά για φορολογικούς σκοπούς, και συνεπώς υπόκεινται στη λογική και στις προτεραιότητες που θέτουν οι ανάγκες της καταγραφής των φορολογουμένων και της κατανομής των φόρων. Το τοπίο λοιπόν στο χώρο αυτό είναι θολό, καθώς οι όποιες μαρτυρίες υπάρχουν δίνουν μία κάποια εικόνα του πληθυσμού των νησιών του Αιγαίου, δεν επιτρέπουν όμως ακριβείς προσεγγίσεις και επεξεργασίες των πληθυσμιακών δεδομένων.[2]

Η μελέτη που ακολουθεί χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται οι

---

1. Γενικότερα για τα προβλήματα αξιοποίησης πηγών παλαιότερων του 19ου αιώνα σχετικά με δημογραφικά ζητήματα του ελληνικού χώρου βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», π. *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, 7 (1984), σ. 5-15 και L. Kallivretakis, «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», π. *Histoire et Mesure*, 10 (1995), σ. 9-23.

2. Αντίθετα σχετικά πλούσια απογραφικά στοιχεία είναι διαθέσιμα για τις περιοχές του ελληνικού χώρου που διατέλεσαν επί μακρό χρόνο υπό βενετική κυριαρχία. Τα τελευταία ιδιαίτερα χρόνια ορισμένες από τις απογραφές των περιοχών αυτών έχουν δημοσιευτεί ή μελετηθεί, βλ. ενδεικτικά: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985· Χ. Κόλλας, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988· Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης (15ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 1995· Σεβαστή Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα*

ποικίλες πηγές από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου και γίνεται μία απόπειρα προσέγγισης των προβλημάτων που ανακύπτουν όταν επιχειρείται να εξαχθούν πορίσματα για τον πληθυσμό και τα φαινόμενα που σχετίζονται με αυτόν από προστατιστικές πηγές. Παράλληλα, εξετάζονται οι όροι και οι δυνατότητες των προστατιστικού χαρακτήρα πηγών να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που σχετίζονται με τη μελέτη των πληθυσμών, όπως είναι η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας, η σχέση και η αντιστοιχία των φορολογικών εννοιών που χρησιμοποιούνται στα φορολογικά κατάστιχα με τις δημογραφικές έννοιες, η συνδυαστική από κοινού χρήση διαφόρων τύπων τεκμηρίων με στόχο την άντληση του συνόλου των στοιχείων και τον πληρέστερο έλεγχο αξιοπιστίας τους, η αλίευση στις πηγές της εποχής πληροφοριών που αφορούν το φύλο, τις ενδοπολιτισμικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, επαγγελματικές ή άλλες ομάδες. Ειδική αναφορά, μέσα από την αναλυτική εξέταση της απογραφής ενός νησιού, της Αμοργού, γίνεται στις καταγραφές της καποδιστριακής περιόδου που αποτελούν και τις πρώτες απόπειρες συστηματικής καταγραφής του πληθυσμού με την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Αντικείμενο διερεύνησης αποτελεί επίσης ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνονται στις ποικίλες πηγές της περιόδου, παράγοντες που επιδρούν στην εξέλιξη του νησιωτικού πληθυσμού, όπως τα πολεμικά γεγονότα, οι ασθένειες και οι επιδημίες, οι φυσικές καταστροφές, η μετανάστευση και οι μετακινήσεις των κατοίκων.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται συστηματικές αποδελτιώσεις των μαρτυριών που αφορούν τους πληθυσμούς των νησιών του Αιγαίου που ενσωματώθηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές στο ελληνικό κράτος, όπως αυτές συλλέχθηκαν από ποικίλου χαρακτήρα και προέλευσης πηγές. Το πληροφοριακό υλικό καλύπτει ένα ευρύ χρονικό διάστημα· αρχίζει από τον 15ο αιώνα και εκτείνεται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1830, έως την εποχή δηλαδή από την

της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 211-255· *Απογραφές πληθυσμού Κυθήρων (18ος αι.)*, τ. Α΄ - Γ΄, Αθήνα 1997· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999· Eftychia Kosmatou, *La population des îles Ioniennes XVIIIème à XIXème siècle*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 2000· Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002. Σημαντική πηγή επίσης για τη μελέτη του πληθυσμού στα Επτάνησα είναι και τα ενοριακά ληξιαρχικά βιβλία στα οποία καταγράφονται οι πράξεις γεννήσεων, θανάτων, γάμων και βαπτίσεων. Δύο δείγματα τέτοιων βιβλίων από τα Κύθηρα εκδόθηκαν πρόσφατα, βλ. Ασπασία Παπαδάκη (εκδ.), *Ληξιαρχικά βιβλία Κυθήρων. Ενορία Εσταυρωμένου Χώρας 1671-1812*, Αθήνα 2001 και Εμμ. Καλλίγερος (εκδ.), *Ληξιαρχικά βιβλία Κυθήρων. Ενορία Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Στραποδίου 1687-1850*, Αθήνα 2001.

οποία αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες σχετικώς αξιόπιστες απογραφικού χαρακτήρα πηγές. Με τον τρόπο αυτό συγκροτείται ένα σώμα τεκμηρίων για τους νησιωτικούς πληθυσμούς ποικίλης προέλευσης και αξιοπιστίας, που συνιστά κατ' αρχήν ένα εργαλείο δουλειάς για το μελετητή του νησιωτικού χώρου.

Η συναγωγή αυτή μαρτυριών για τον πληθυσμό του Αιγαίου σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης. Η συνέχιση και διεύρυνση της έρευνας ενδεχομένως θα προσθέσει αρκετές ακόμη μαρτυρίες. Νομίζω όμως ότι με το υπάρχον τεκμηρωτικό υλικό σχηματίζεται μια εικόνα τόσο του εύρους όσο και της ποιότητας των πηγών, ενώ παράλληλα δημιουργείται ένα αρχικό σώμα τεκμηρίων, ανοικτό σε νέες συνεισφορές, προσθήκες, βελτιώσεις και διορθώσεις, στο πνεύμα ακριβώς της αρχικής σύλληψης των *Τετραδίων Εργασίας του ΚΝΕ/ΕΙΕ*, που είχαν θέσει ως στόχο την κυκλοφορία και διάχυση των ιστορικών πληροφοριών, όταν αυτές κριθούν ότι φτάνουν σε μία ικανοποιητική πύκνωση γύρω από ένα θέμα, πριν την «οριστική» τους δημοσίευση.

Η συλλογή του τεκμηριωτικού υλικού για την εργασία αυτή άρχισε επ' αφορμή του ερευνητικού προγράμματος «ΑΙΓΑΙΟ. Ιστορική μελέτη των οικισμών και η αρχιτεκτονική της κατοικίας», το οποίο διεξήχθη την τριετία 1995-1998 από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και το Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Στα χρόνια που μεσολάβησαν συνεχίστηκε -με κυμαινόμενη είναι αλήθεια ένταση- η συλλογή μαρτυριών και ο έλεγχος όσων πληροφοριών είχαν ήδη εντοπιστεί σε βιβλιογραφικές πηγές, μελέτες και άλλα βοηθήματα. Σημαντικό μέρος του τεκμηριωτικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, οφείλω λοιπόν καταρχήν να ευχαριστήσω το προσωπικό της για τις άψογες συνθήκες εργασίας που παρέχουν στον ερευνητή. Ευχαριστώ επίσης τις συναδέλφους Ελένη Μολφέση, Φρόσω Χρυσανθοπούλου και Ρεγγίνα Τσιφή, που εργάζονται στην κοινή βιβλιοθήκη των ΚΝΕ και ΚΒΕ, για τη θέρμη με την οποία χρόνια τώρα συνδράμουν τη δουλειά μας.

Ευχαριστίες οφείλω στο διευθυντή του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Πασχάλη Κιτρομηλίδη που αποφάσισε να περιλάβει τη μελέτη αυτή στη σειρά *Τετράδια Εργασίας* του Ινστιτούτου. Η μελέτη εντάσσεται στα έργα του θεσμικού προγράμματος «Ιστορία των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αιώνας», το οποίο διενεργείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Σκέψεις που αναπτύσσονται στο πρώτο μέρος του βιβλίου αλλά και ζητήματα που σχετίζονται με τις αποδελτιώσεις του δεύτερου μέρους χρωστούν πολλά στις μακρές συζητήσεις που αποτελούσαν ουσιαστικό κομμάτι της καθημερινής ζωής του προγράμματος·

οι ευχαριστίες επομένως στον ιδρυτή του προγράμματος Βασίλη Παναγιωτόπουλο, στο σημερινό διευθυντή του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη και στη φιλοξενούμενη ερευνήτρια Ευδοκία Ολυμπίτου, παρότι αυτονόητες, είναι αναγκαίες. Το ίδιο ισχύει και για τη νέα συνεργάτη του προγράμματος Κατερίνα Δέδε, η οποία διάβασε το κείμενο και βοήθησε πολύ να περιοριστούν λάθη και αβλεψίες· βεβαίως η ευθύνη για όσα τυχόν σφάλματα έχουν απομείνει μου ανήκει στο ακέραιο. Ευχαριστώ τέλος τη Βάσω Αντωνίου, συνάδελφο από το τμήμα μηχανογράφησης του ΚΝΕ, που παρά το φόρτο εργασίας, με κέφι «έστησε» το βιβλίο και φρόντισε για τη σελιδοποίηση και γενικά την τυπογραφική του εικόνα, όπως και τις «Γραφικές Τέχνες Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ» που έφεραν σε πέρας την εκτύπωσή του.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥΣ

Α. Οι Τυποι των Πηγων

1. *Περιηγητικά κείμενα*

Μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, εποχή από την οποία έχουμε τις πρώτες κρατικές απογραφές, τα κείμενα των Δυτικοευρωπαίων κατά κύριο λόγο περιηγητών, που για ποικίλους λόγους ταξιδεύουν στο Αιγαίο ή διέρχονται από αυτό, αποτελούν πολύτιμες και σε πολλές περιπτώσεις μοναδικές πηγές για τον πληθυσμό των νησιών. Στα πρόσφατα χρόνια ο προβληματισμός σχετικά με το ταξίδι και την καταγραφή των ταξιδιωτικών εντυπώσεων από περιοχές του ελληνικού χώρου έχει διευρυνθεί και εμπλουτιστεί με μελέτες που εξετάζουν διεξοδικά το φαινόμενο του περιηγητισμού, τις ιδεολογικές και πολιτικές παραμέτρους που το δημιούργησαν και το τροφοδότησαν και τη λειτουργία του τόσο στις κοινωνίες από τις οποίες εκκίνησαν οι περιηγητές όσο και σε αυτές που τους υποδέχθηκαν. Παράλληλα, η ανατομία των ταξιδιωτικών κειμένων που επιχειρήθηκε από τους ερευνητές του περιηγητικού φαινομένου, αφενός μεν ανέδειξε όψεις του τρόπου με τον οποίο προσλάμβαναν οι περιηγητές τις χώρες που επισκέπτονταν, των σταθερών αναφορών αλλά και των αλλαγών ή προσαρμογών του λόγου τους, και αφετέρου διευκόλυνε τον έλεγχο της αξιοπιστίας του παρεχόμενου από τους ταξιδιώτες πληροφοριακού υλικού.[1]

Στο ευρύ φάσμα των ταξιδιωτικών αφηγήσεων περιλαμβάνονται κείμενα με ποικίλα χαρακτηριστικά ποιότητας και ύφους,[2] τα οποία συναρτώνται με τον αφηγη-

---

1. Σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένες από τις σχετικές με το θέμα μελέτες των τελευταίων χρόνων, όπου και αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία: R. Eisner, *Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, University of Michigan 1991· Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, Αθήνα 2003· R. Stoneman, *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα*, μετάφραση Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Αθήνα 1996, καθώς και το συλλογικό τόμο *Περιηγητικά Θέματα*, *Τετράδια Εργασίας*, 17 (1993). Για τη σημασία των περιηγητικών κειμένων ως ιστορικής πηγής για τον ελληνικό χώρο βλ. Ελένη Βουραξέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τεύχος Α΄, Αθήνα 1939, σ. 105-139· Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The eve of the Greek Revival. British Trverller's perceptions of Early Niniteenth-Century Greece*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1990, ιδίως σ. 56-58, 71- 76, όπου και γίνεται αναφορά στην αξιοπιστία των περιηγητικών κειμένων σε σχέση με τα δημογραφικά δεδομένα· Loukia Droulia, «Les relations de voyages, source historique pour les pays du Levant (XVe aux XIXe s.)», Πρακτικά συνεδρίου: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares (XVIIIe aux XXe siècle)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 181-186.

2. Μία σχηματική κατηγοριοποίηση των ταξιδιωτικών κειμένων βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη, «Για μία

τή, την εποχή που έζησε, την κοινωνική του προέλευση, την παιδεία, τις επιδιώξεις και το σκοπό του ταξιδιού του. Τα στοιχεία αυτά παίζουν πρωτεύοντα ρόλο και στο ειδικότερο θέμα που εξετάζουμε εδώ και αφορά τον τρόπο που αντιμετωπίζονται και μεταδίδονται οι σχετικές με τον πληθυσμό πληροφορίες. Η σημασία που απέδιδαν οι περιηγητές στη συλλογή στοιχείων για τον πληθυσμό και η ακρίβεια των μαρτυριών τους παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις από συγγραφέα σε συγγραφέα.

Καταρχήν δεν είναι ενιαία η πρόσληψη της έννοιας του πληθυσμού σε όλες τις εποχές. Τα σχετικά με τον πληθυσμό ποσοτικά στοιχεία δεν απασχολούν ιδιαίτερα τους ταξιδιώτες του 15ου και 16ου αιώνα.[3] Γενικότερα μάλιστα οι πληροφορίες που έχουν σχέση με τους κατοίκους και την οργάνωση των τοπικών κοινωνιών, αν δεν απουσιάζουν, είναι πάντως υποβαθμισμένες, καθώς δεν βρίσκονται στο επίκεντρο της διήγησης.[4] Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι συχνά η περιγραφή του εκάστοτε τόπου δεν είναι αναλυτική, αλλά περιορίζεται σε κάποιες φευγαλέες εντυπώσεις που αποκόμισε ο περιηγητής και σε σποραδικές, ανάμεικτες μνείες εθίμων, μυθικών διηγήσεων και περιστατικών που κέντρισαν την προσοχή του. Δεν απουσιάζουν όμως εντελώς και ορισμένες περιπτώσεις περιηγητών που, ήδη τον 15ο αιώνα, στη διάρκεια των ταξιδιών τους στην Ανατολή στρέφουν τη ματιά τους και το ενδιαφέρον τους σε ζητήματα σχετικά με την οικονομία αλλά και την ποσοτική αποτίμηση πλευρών της οικονομικής δραστηριότητας, μεταφέροντάς μας πολύτιμες και ενίοτε μοναδικές πληροφορίες.[5]

Τα νησολόγια (ιξολάρια) -όπως αυτά του Chr. Buondelmonti (1420) και του V. Coronelli (1696) για να σημειώσουμε δύο ακραία χρονικά αλλά σημαντικής αξίας δείγματα γραφής του είδους αυτού- συνιστούν έναν από τους τύπους κειμένων που αφορούν άμεσα το χώρο του Αιγαίου.[6] Διατηρήθηκαν σε χρήση από τον 15ο μέχρι

τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αιώνα», *Περιηγητικά Θέματα*, ό.π., σ. 453-502.

3. Βλ. σχετικά Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 2000, σ. 119-144, όπου και αποδελτιώνονται οι μαρτυρίες που αφορούν τον πληθυσμό, στις οποίες τα αριθμητικά στοιχεία απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά.

4. Έχει παρατηρηθεί ότι υπάρχει μία διαφοροποίηση μεταξύ των ταξιδιωτών που ταξιδεύουν δια θαλάσσης και εκείνων που ταξιδεύουν δια ξηράς καθώς οι πρώτοι ενδιαφέρονται περισσότερο για ζητήματα σχετικά με την οικονομία των τόπων που επισκέπτονται, βλ. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 312-313.

5. Βλ. Sp. Vryonis, «Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600», στο συλλογικό τόμο *Charanis Studies Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, New Brunswick 1980, σ. 303-305.

6. Βλ. Chr. Buondelmonti, *Librum insularum Archipelagi*, Λειψία-Βερολίνο 1824, και την ελληνική εκδοχή του κειμένου του Em. Legrand (επιμ.), *Description des îles de l'Archipel par Christoforo Buondelmonti. Version grecque par un anonyme*, Παρίσι 1897, και V. Coronelli, *Isolario del' Atlante Veneto*, Βενετία 1696.

τις αρχές του 18ου αιώνα. Τα κείμενα αυτά στέκονται σε στοιχειώδεις περιγραφές των νησιών, που αντικείμενό τους αποτελούν κυρίως η γεωγραφική θέση του νησιού, η γεωμορφολογία του εδάφους του, η διαμόρφωση των ακτών, τα παραγόμενα προϊόντα, και ενίοτε κάποια αμφίβολης αξίας πληροφορία για τον πληθυσμό του.[7] Τα νησιά του Αιγαίου αφορούν άμεσα και οι χειρόγραφοι αφηγηματικοί πορτολάνοι του 16ου αιώνα, οι οποίοι όμως, καθώς είναι χρηστικοί οδηγοί ναυσιπλοΐας, δεν περιέχουν στοιχεία για τον πληθυσμό των νησιών.[8]

Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα βασικοί προορισμοί των περιηγητών που ταξιδεύουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι η Κωνσταντινούπολη και τα Ιεροσόλυμα.[9] Ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου δεν αποτελεί συχνό προορισμό των ταξιδιωτών, αποτελεί όμως πέρασμα του θαλάσσιου δρόμου για πολλούς από εκείνους που προέρχονται από τη Δυτική Ευρώπη. Βέβαια δεν βρίσκονται στον ίδιο βαθμό όλα τα νησιά στα δρομολόγιά τους, καθώς το μέγεθος και η οικονομική σημασία κάποιων και η γεωγραφική θέση ορισμένων άλλων, τα καθιστούν προσφιλείς ή αναγκαστικούς σταθμούς των διερχόμενων πλοίων. Η συστηματική, αναλυτική αποδελτίωση των δρομολογίων των περιηγητών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, που έχει πραγματοποιήσει ο St. Yerasimos, επιτρέπει να εντοπίσουμε τις περιπτώσεις που νησιά του Αιγαίου περιλαμβάνονται στις ταξιδιωτικές καταγραφές. Η παρουσία τους αυτή βέβαια είναι ανάλογη με την πυκνότητα των μαρτυριών που διαθέτουμε για τον πληθυσμό τους. Στον πίνακα που ακολουθεί έχουν αποδελτιωθεί, ενδεικτικά, όσα ταξίδια πραγματοποιήθηκαν κατά το πρώτο και δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.[10]

---

7. Για τα νησολόγια βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη, «Για μια τυπολογία», *ό.π.*, σ. 461-463 και της ίδιας, «Βενετσιάνικα Ιζολάρια του 15ου, 16ου και 17ου αι. και Δωδεκάνησα», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 15 (1994), σ. 285-308.

8. Τα κείμενά τους δημοσιεύονται από τον A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, Λιέγη 1947. Βλ. επίσης Στ. Ι. Μακρυμίχαλος, «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνος», π. *Ο Ερανιστής*, τομ. 1, τχ. 3/4 (1963), σ. 128-155, και «Συμπληρώματα», *στο ίδιο*, τχ. 5 (1963), σ. 211-221, και Γ. Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες πορτολάνοι 15ος - 17ος αιώνας. Συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεότερων χρόνων*, Αθήνα 1999, σ. 20-22.

9. Βλ. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 16. Βλ. επίσης Ιόλη Βιγγοπούλου, «Οι Έλληνες της Ανατολής μέσα από τα κείμενα των περιηγητών του 16ου αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Το μετάξι στη Δύση και την Ανατολή*, Αθήνα 1993, σ. 16-17.

10. Τα αριθμητικά στοιχεία του πίνακα έχουν προκύψει από την καταγραφή των δρομολογίων που έχει συντάξει ο St. Yerasimos, *Les voyageurs*, ό.π., σ. 124-440.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΣΕ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΤΟΝ 16ο αι.

ΝΗΣΙ	Επισκέπτες κατά την περίοδο 1500-1550	Επισκέπτες κατά την περίοδο 1551-1600	ΣΥΝΟΛΟ
Άγιος Ευστράτιος	1	1	2
Αίγινα	2	2	4
Αμοργός		1	1
Ανάφη		1	1
Άνδρος	3	5	8
Αστυπάλαια		1	1
Γυάρος		1	1
Δήλος		1	1
Θήρα	1	3	4
Ικαρία		2	2
Κάλυμνος	2	4	6
Κάρπαθος	2	8	10
Κάσος	1	3	4
Καστελόριζο	2	5	7
Κέα	1	4	5
Κίμωλος	1	2	3
Κύθνος		1	1
Κως	3	15	18
Λέρος	1	2	3
Λέσβος	5	19	24
Λήμνος	3	7	10
Μήλος	4	17	21
Μύκονος	1	5	6
Νάξος	2	3	5
Νίσυρος		1	1
Πάρος		3	3
Πάτμος	4	8	12
Ρόδος	24	35	59
Σαλαμίνα		1	1
Σαμοθράκη	2		2
Σάμος	2	16	18
Σίφνος		1	1
Σκιάθος	2	1	3
Σκόπελος		1	1
Σκύρος	3	3	6
Σπέτσες		1	1
Σύμη	1	2	3
Τήλος		2	2
Τήνος	1	4	5
Ύδρα		1	1
Χάλκη		4	4
Χίος	8	30	38
Ψαρά	1	6	7

Όπως φαίνεται από τα αριθμητικά στοιχεία του παραπάνω πίνακα, η Ρόδος, η οποία μέχρι το 1522 βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, αποτελούσε τον προσφιλέστερο σταθμό στα δρομολόγια των ταξιδιωτών, τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Επίσης, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, οπότε αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των ταξιδιωτών, άλλα μεγάλα νησιά της περιοχής, όπως η Χίος, η Κως, η Λέσβος, η Σάμος, αποτελούν σημεία αναφοράς των επισκεπτών. Ακολουθούν επίσης ορισμένα μικρότερα νησιά, που είτε έχουν καίρια θέση στη ρότα των πλοίων και καλό λιμάνι (όπως η Μήλος) είτε αξιόλογη οικονομική θέση και αίγλη κατά την εποχή αυτή (όπως η Πάτμος με τη μονή του Ιωάννη Θεολόγου). Αντίθετα περιορισμένη είναι η παρουσία της πλειονότητας των νησιών των Κυκλάδων, που αποτελούν δημοφιλή προορισμό για τους μεταγενέστερους περιηγητές.[11]

Από τον 17ο αιώνα το ταξίδι αποκτά δική του, αυθύπαρκτη αξία ως μέσο πολιτισμού, γνώσης και συλλογής χρήσιμων, για το εμπόριο κυρίως, πληροφοριών.[12] Όσον αφορά την περιοχή του Αιγαίου η παρουσία των περιηγητών είναι πλέον εντονότερη και η παραμονή τους γίνεται πιο μακρόχρονη. Παράλληλα, οι παρατηρήσεις τους στρέφονται περισσότερο στους κατοίκους, τις δραστηριότητές τους, τα έθιμα και τις συνήθειές τους σε πολλές από τις εκφάνσεις της καθημερινότητας. Το ταξίδι στην Ελλάδα ταυτίζεται πλέον ουσιαστικά με το ταξίδι στα νησιά και τα παράλια που βρέχει το Αιγαίο, καθώς η περιοχή αυτή αποτελεί προνομιακό προορισμό των ταξιδιωτών.[13] Παράλληλα, η συνείδηση της αξίας της αυτοψίας, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής, επιδρά άμεσα στην ποιότητα των πληροφοριών που μεταφέρουν στα γραπτά τους οι περιηγητές.[14]

---

11. Στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών διεξάγεται σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Ξενόγλωσσα περιηγητικά κείμενα για τη Ν.Α. Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αι.», στα πλαίσια του οποίου έχουν συγκροτηθεί βάσεις δεδομένων με πληροφορίες για τα περιηγητικά κείμενα. Σχετικά με τα ταξίδια των περιηγητών βλ. κατάλογο στο Ιόλη Βιγγοπούλου - Ράνια Πολυκανδριώτη, «Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας. Κατάλογος συντομευμένων τίτλων», *Περιηγητικά δέματα*, ό.π., σ. 49-122.

12. Βλ. Loukia Droulia, «Le voyage de Grèce», *Δέκατον Διεθνές Συνέδριον Βιβλιοφίλων*, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου - 6 Οκτωβρίου 1977, χ.χ., σ. 19· Μ. Σαρηγιάννης «Από το 'Φοβερό Τούρκο' στον εξωτισμό του 'Ανατολίτη': Εικόνες των Οθωμανών στους δυτικούς περιηγητές του 17ου αι.», *ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 100-104.

13. Βλ. G. Tolias, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, χ.τ. [1997], σ. 202-203.

14. Βλ. Λουκία Δρούλια, «Ο Spon και άλλοι ξένοι στην Αθήνα», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 5. Αντίθετα, χαρακτηριστικό των μεσαιωνικών ταξιδιωτικών κειμένων είναι ότι η γνώση αποκτάται κυρίως από προφορικές αφηγήσεις, βλ. σχετικά Ρίκα Μπενβενίστε, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2000, σ. 29.

Από την άλλη πλευρά, ο 17ος αιώνας είναι η εποχή της επιστημονικής επανάστασης, της διάδοσης και καθιέρωσης των μαθηματικών στις θετικές επιστήμες και της χρήσης τους στην ερμηνεία της πραγματικότητας.[15] Ο αριθμός και η μέτρηση αποκτούν στα επιστημονικά περιβάλλοντα της Ευρώπης αναμφισβήτητο πλέον κύρος, γεγονός που τροφοδοτεί και τις απόπειρες υπολογισμού του πληθυσμού. Παρότι οι αριθμοί που παρατίθενται συχνά απέχουν από την πραγματικότητα ή ενίοτε είναι και φανταστικοί, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η συνειδητοποίηση της αξίας που έχει η προβολή του ερωτήματος ποιος είναι ο πληθυσμός μιας περιοχής και η προσπάθεια να δοθεί σε αυτό μία απάντηση.[16] Ιδιαίτερη ώθηση στον προβληματισμό για το θέμα δόθηκε με την ανάπτυξη, από τον 17ο και κυρίως τον 18ο αιώνα, της «πολιτικής αριθμητικής», δηλαδή της χρήσης λογιστικών μεθόδων και υπολογισμών για θέματα σχετικά με τον πληθυσμό.[17]

Στον 18ο αιώνα το ταξίδι εκφράζει τον ανανεωτικό παλμό, τη δίψα για γνώσεις και την ανάγκη για διάχυσή τους, που χαρακτηρίζουν τον αιώνα του Διαφωτισμού.[18] Η διάδοση του ταξιδιού και η ταξιδιωτική φιλολογία συμβαδίζουν επίσης με την ανάδειξη της γεωγραφίας ως ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου.[19] Ειδικότερα όμως όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα, κυρίως όμως κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα, στόχος των ταξιδιωτών είναι η κλασική ελληνική αρχαιότητα και τα κατάλοιπά της, επιγραφικά αρχικά και καλλιτεχνικά στη συνέχεια. Η αναζήτηση του κλασικού ιδεώδους εντάσσει την Ελλάδα στους προσφιλείς προορισμούς του *Grand Tour* των νεαρών Ευρωπαίων ταξιδιωτών και δημιουργεί ένα ισχυρό ρεύμα στην Ευρώπη, που

15. Βλ. σχετικά H. Butterfield, *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*, μετάφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, Αντ. Χριστοδουλίδης, β΄ έκδ., Αθήνα 1988, σ. 89-93 και A. C. Crombie, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, τ. Β΄ *Η επιστήμη στον ύστερο μεσαίωνα και στις αρχές των νέων χρόνων (13ος - 17ος αι.)*, μετάφρ. Μαριλένα Ιατρίδου, Δημοσθ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992, σ. 125 κ.ε. Για τη σημασία και τη χρήση της μέτρησης στα νεότερα χρόνια βλ. W. Cula, *Les mesures et les hommes*, μετάφρ. Joanna Ritt, Παρίσι 1984.

16. Βλ. σχετικά C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 312-318.

17. Βλ. σχετικά Jacques et Michel Dupaquier, *Histoire de la démographie*, Παρίσι 1985, σ. 129· πρβλ. Ν. Ανδριώτης, «Ένα υπόμνημα του 1829 περί στατιστικής. Καταβολές και επιδράσεις», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 184-185.

18. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ΄ αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 28.

19. Για την ανάπτυξη της γεωγραφίας ως επιστήμης τον 18ο αιώνα και τη σχέση της με την ταξιδιωτική φιλολογία βλ. Numa Broc, *La géographie des Philosophes. Géographes et voyageurs Français* au *XVIIe siècle*, Παρίσι 1975, ιδίως σ. 231-271.

αποτυπώνεται στην πυκνή άφιξη επισκεπτών στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αιώνα.[20] Η αρχαιολατρεία σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπάρχει με την παρατήρηση των σύγχρονων κατοίκων του ελληνικού χώρου και τις παραγωγικές δυνατότητες του τόπου καθώς και την ανάπτυξη οικονομικών και εμπορικών σχέσεων, άλλοτε όμως απομακρύνει το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών από την πραγματικότητα του καιρού τους και περιορίζει το βλέμμα τους στα υπολείμματα του αρχαιοελληνικού παρελθόντος.[21] Ο διαφορετικός αυτός τρόπος πρόσληψης του προς επίσκεψη χώρου είναι συχνά εμφανής, ακόμη και σε περιπτώσεις ταξιδιωτών που έχουν κοινές καταβολές και ταξίδεψαν περίπου την ίδια εποχή.[22] Η διαφορετική αυτή θεώρηση, όπως είναι φυσικό, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα και την ποσότητα των μαρτυριών των περιηγητών σχετικά με τον πληθυσμό των νησιών.

Η νέα αυτή αντιμετώπιση της έννοιας του αριθμού και των ποσοτικών δεδομένων, η οποία εδραιώνεται στη Δυτική Ευρώπη από τον 17ο αιώνα, έχει αφήσει ίχνη

20. Για το ρεύμα ταξιδιωτών που δημιουργείται με στόχο την αναζήτηση του κλασικού ιδεώδους και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού βλ. R. Stoneman, *ό.π.*, σ. 95 κ.ε.· T. Spencer, *Fair Greece Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Bath 1974· D. Constantine, *Early Greek Travelers and the Hellenic Ideal*, Καίμπριτζ 1984· Hans-Joachim Gehrke, «Αναζητώντας τη χώρα των Ελλήνων: Επιστημονικά ταξίδια και η σημασία τους για την έρευνα και την αντιμετώπιση της αρχαιοελληνικής ιστορίας στον 19ο αιώνα», *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.*, επιμ. Ευ. Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 59-82. Βλ. επίσης Άλκης Αγγέλου, «Περιηγητικός οργασμός», *Τόπος και Εικόνα*, τ. 5, Αθήνα 1983, σ. 9-33· Loukia Droulia, «De la periegese individuelle au tourisme de masse: croisière et guide de voyage en Grèce», στο συλλογικό τόμο *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, επιμ. Loukia Droulia, Vasso Mentzou, χ.τ. [1993], σ. 104-113· Γ. Τόλιας, «Εισαγωγή», *Ο πυρετός των μαρμάρων. Μαρτυρίες για τη λεηλασία των ελληνικών μνημείων 1800-1820*, Αθήνα 1996, σ. 7-39. Για την αντίδραση στον κλασικισμό βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Κριτική και πολιτική: Η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του ελληνισμού από τον J.L.S. Bartholdy», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 24 (1981), σ. 401-405.

21. Ο Κ. Θ. Δημαράς, «Ο περιηγητισμός στον ελληνικό χώρο», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 148-149, θεωρεί ότι η πολιτική οικονομία και η αρχαιολατρεία αποτέλεσαν κύρια συστατικά του περιηγητισμού στον ελληνικό χώρο.

22. Βλ. για παράδειγμα τις περιπτώσεις των Sonnini και Olivier τα έργα των οποίων εκδόθηκαν το 1801· ταξίδεψαν και οι δύο στα νησιά του Αιγαίου με επίσημες αποστολές κατ' εντολή της γαλλικής κυβέρνησης, ήταν φυσιοδίφες και ανήκαν στον κύκλο των Ιδεολόγων. Διαφέρουν όμως στην αντίληψή τους για τη σύγχρονη Ελλάδα καθώς ο Sonnini μένει προσκολλημένος στο «φιλελληνικό» πνεύμα των τελευταίων γάλλων ταξιδιωτών απεσταλμένων του Ancien Regime, ενώ ο Oliviers είναι πιο πραγματιστής και ενδιαφέρεται για τις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές δομές των χωρών που επισκέπτεται, βλ. σχετικά G. Tolias, *La médaille*, ό.π., σ. 210-211. Η παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού συντέλεσε επίσης στηνπαραγωγή κειμένων με έμφαση στην ακριβή περιγράφη, βλ. Π. Κιτρομηλίδης «Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: Το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα (1812-1813)», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 23 (1980), σ. 342-343.

και στα περιηγητικά κείμενα όπου πυκνώνουν πλέον οι αναφορές σε αριθμητικά στοιχεία. Βέβαια οι όποιοι αριθμοί παρατίθενται σχετικά με τον πληθυσμό, δεν προέρχονται από καταμέτρηση ή έστω επισταμένη παρατήρηση. Συχνά πρόκειται είτε για φευγαλέες εντυπώσεις που αποκόμισαν οι ίδιοι οι περιηγητές κατά την ολιγόωρη ή ολιγοήμερη παραμονή τους είτε συνιστούν την αναμετάδοση τυχαίων πληροφοριών ντόπιων, τις οποίες συνήθως οι συγγραφείς δεν αισθάνονταν καν την ανάγκη να διασταυρώσουν και να αξιολογήσουν.

Τα προβλήματα αξιοπιστίας και μεθόδου κατά τη συλλογή των πληροφοριών από τους περιηγητές, περιγράφει με οξύτητα αλλά και ζωντάνια ένας συγγραφέας σύγχρονος των περιηγητών των αρχών του 19ου αι., ο M. Ph. Zallony.[23] Ο τελευταίος, γιατρός που γεννήθηκε στην Τήνο αλλά την εγκατέλειψε από μικρός, δημοσίευσε στα 1809 ένα σύγγραμμα για το νησί αυτό, όπου στον πρόλογό του επιτίθεται στους περιηγητές αναφέροντας:

> «Σφοδρότατα δίκαιον έχει τις να μεμφθή εκείνους οίτινες περιηγούνται εν οιωδήποτε μέρει της Ελλάδος και αναζητούσιν αρχαίους μόνον λίθους και αρχαία μνημεία, παν δε το λοιπόν λογίζονται εις ουδέν άξιον. Οι κάτοικοι επαρχίας τινός ελληνικής είναι δι' αυτούς οι φύλακες, οι μηδενός λόγου άξιοι, των ερειπίων και των κατεδαφίσεων, άτινα ο χρόνος δεν εξηφάνισεν έτι· και γενικώς οι περιηγηταί ομιλούσι περί τούτων των ανθρώπων, ους περί ελαχίστου ποιούνται, ως εξ ανάγκης (ως αφωσιωμένοι), και ίνα συμμορφωθώσι προς συνήθειαν παραδεδεγμένην, όταν εκδίδη τις την ιστορίαν τόπου τινός, να είπη τι περί των κατοίκων του. Θα προσθέσω δε τούτοις ότι δέχονται πληροφορίας ολίγον αξιοπίστους, τους απατώσιν, ερωτώσι κακώς, και εξετάζουσι ήκιστα περιφροντισμένως. Περιηγητής τις, παραδείγματος χάριν, αφικνείται εις Τήνον, και μετά τινάς ερωτήσεις γενομένας επιπολαίως εις τρεις ή τέσσαρας κατοίκους, συγκατατεθείς αμέσως χωρίς να εξετάση περισσότερον, αν οι ερωτήσεις του και οι αποκρίσεις των ήσαν σύμφωνοι, νομίζει ότι κέκτηται τας ακριβεστέρας και ευρυτέρας γνώσεις του τόπου, ωσεί διέτριβεν εκεί επί πολλά έτη. Ευθύς δε επί τοις ρηθείσι συνθέτει βιβλίον, καλώς μεν γεγραμμένον, συμφωνώ, και με ύφος γλαφυρόν, αλλ' εν ώ δεν απαντάς πάσαν την ακρίβειαν ήν έπρεπε να εύρης. Διότι και επί τη υποθέσει ότι εκείνοι προς τους οποίους απηυθύνθη ήσαν ειλικρινείς και δεν τον ηπάτησαν κατ' ουδένα τρόπον, δύναταί τις να φαντασθή ότι ειδήσεις εν βία και δρομαίως ειλημμέναι, αρκούσιν εις συγγραφήν περιηγήσεως; Και δη, εν ω ενδιαφέρεται πλειότερον, εν ταις αρχαιότησιν αυταίς, ας επιδιώκει πανταχόθεν ως μαινόμενος, και υπέρ ων πάντα τα λοιπά παραμελούνται, πιστεύει ότι δύναται να ελπίζη πως επρομηθεύθη πολλάς διασαφήσεις;»[24]

23. Οι απόψεις του Zallony προκάλεσαν όπως ήταν αναμενόμενο την αντίδραση των θιγομένων και αποτέλεσαν το έναυσμα για έντονη συζήτηση του θέματος, βλ. σχετικά G. Tolias, *ό.π.*, σ. 220-223.

24. Μ.-Φ. Ζαλλώνης, *Ιστορία της Τήνου. Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινων παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημ. Μαυρομαρά*, γ΄ έκδ., Αθήνα 1997, σ. 8-9.

Οι περιηγητές πράγματι κατά κανόνα δεν επιδιώκουν την ακρίβεια όταν μεταδίδουν πληροφορίες που έχουν σχέση με τον πληθυσμό. Η πληροφορία για τον πληθυσμό στο κείμενό τους αποτελεί ένα συμπληρωματικό, αλλά αξιοσημείωτο, στοιχείο που λειτουργεί με δύο τρόπους: από τη μία πλευρά συνιστά για τον αναγνώστη μία ένδειξη ότι οι συγγραφείς πραγματικά επισκέφτηκαν τον τόπο που περιγράφουν και έχουν σχηματίσει μία εικόνα του από πρώτο χέρι. Από την άλλη πλευρά η επίκληση και καταγραφή αριθμητικών στοιχείων είτε αυτά αφορούν τον πληθυσμό, είτε το φόρο που καταβάλλεται είτε την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή και το εμπόριο -ακόμη και όταν αυτοί οι αριθμοί έχουν ελάχιστη σχέση με την πραγματικότητα- αποτελούν στοιχεία που προσδίδουν σοβαρότητα στην αφήγησή τους και μια νεωτερική, επιστημονική χροιά στο κείμενό τους.

Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι οι μαρτυρίες των περιηγητών για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου δεν αποτελούν κατά κανόνα συστηματικές καταγραφές. Η αναφορά στον πληθυσμό άλλοτε συνίσταται σε έναν, κατά κανόνα ενδεικτικό, αριθμό, άλλοτε όμως πάλι θεωρείται αρκετή μία γενικόλογη αναφορά, όπως για παράδειγμα ότι το νησί είναι πυκνοκατοικημένο, αραιοκατοικημένο ή απλώς κατοικημένο. Οι πληροφορίες λοιπόν των περιηγητικών κειμένων για τον πληθυσμό είναι ιδιαίτερα επισφαλείς και είναι δυνατό να οδηγήσουν σε λάθη ή παρανοήσεις, αν θεωρηθούν αληθείς χωρίς αυστηρό κριτικό έλεγχο και επεξεργασία. Η αναλυτική καταγραφή των υπαρχόντων μαρτυριών είναι όμως από την άλλη πλευρά χρήσιμη, γιατί αφενός μεν βοηθά να εντοπιστούν λάθη και αντιγραφές από περιηγητή σε περιηγητή, και αφετέρου γιατί μπορεί σε ένα βαθμό να συμβάλλει στην αποκατάσταση μιας αδρής εικόνας του αριθμού των κατοίκων. Τα στοιχεία όμως αυτά, όπως φαίνεται εύκολα και από τους πίνακες του δευτέρου μέρους, παρέχουν κυρίως τάξεις μεγεθών και όχι ακριβείς αποτυπώσεις του πληθυσμού, ενώ κατά κανόνα δεν προσφέρονται από μόνα τους για διεξοδικότερη ποσοτική επεξεργασία, που θα επέτρεπε τον ακριβέστερο εντοπισμό των αυξομειώσεων. Επίσης η αποσπασματικότητα των πηγών και η άνιση αξιοπιστία τους δεν επιτρέπουν την ευχερή παρακολούθηση του συνολικού πληθυσμού των νησιών και των αυξομειώσεων που αυτός υπέστη, κατά την περίοδο της λατινικής και οθωμανικής κυριαρχίας.

Οι εκτιμήσεις των επισκεπτών για τον πληθυσμό κατά κανόνα αφορούν ένα νησί, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις οι μαρτυρίες αφορούν αθροιστικά δύο γειτονικά μικρά νησιά. Για τα μικρότερα νησιά που έχουν έναν κεντρικό οικισμό, τη Χώρα, γύρω από την οποία διαρθρώνεται η ζωή όλου του νησιού, συνήθως οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών αναφέρονται στο συνολικό πληθυσμό του, ο οποίος σε αρκετές περιπτώσεις ταυτίζεται εν πολλοίς με αυτόν της πρωτεύουσάς του. Οι μαρτυρίες

εδώ για τον αριθμό των μικρότερων οικισμών και ιδίως τον πληθυσμό τους είναι αραιότερες. Αντίθετα για τα μεγάλα νησιά, όπως τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, τη Ρόδο,[25] οι πληροφορίες για τον αριθμό των υπαρχόντων χωριών και τον αριθμό των κατοίκων τους είναι πυκνότερες.

Οι αναφορές των ταξιδιωτών στον πληθυσμό αφορούν τον αριθμό των κατοίκων (ή «ψυχών», όπως πολύ συχνά αναγράφονται στα σχετικά κείμενα), και σπανιότερα τον αριθμό των οικογενειών ή των σπιτιών που υπήρχαν σε κάθε νησί ή επιμέρους οικισμό που επισκέπτονται. Στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει μουσουλμανικός πληθυσμός γίνεται κατά κανόνα διάκριση και χωριστή αναφορά σε αυτόν, όπως επίσης συνήθως γίνεται ειδική μνεία στον αριθμό των κατοίκων που ανήκουν σε μειονοτικές εθνοπολιτισμικές ομάδες (Καθολικοί, Αλβανοί, Εβραίοι, Αρμένιοι, Γάλλοι, Ιταλοί κλπ.).

2. *Προξενικές εκθέσεις*

Αρκετές ευρωπαϊκές χώρες είχαν συστήσει προξενεία ή υποπροξενεία τους σε νησιά του Αιγαίου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, με σκοπό την εξυπηρέτηση των εμπορικών τους συμφερόντων.[26] Τα προξενεία των μεγάλων νησιών, όπως αυτά της Λέσβου ή της Ρόδου, ανέπτυσσαν έναν ευρύτερο εποπτικό ρόλο στην περιοχή όπου ήταν εγκατεστημένα. Ο πρόξενος συνέτασσε τακτικά εκθέσεις με τις οποίες ενημέρωνε τους προϊσταμένους του όχι μόνο για οικονομικά θέματα αλλά και για τη γενικότερη πολιτική και οικονομική κατάσταση της περιοχής.[27]

25. Αναλυτικές για παράδειγμα πληροφορίες για τον πληθυσμό των χωριών της Σάμου μας δίνει ο J. Georgirenes (*A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 6-25), για τα χωριά της Χίου ο J. Thevenot (*Voyage du Levant*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 151-160), ο Fr. Piacenza και V. Coronelli (βλ. πρόχειρα Φ. Αργέντης, Στίλπ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του 8ου μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 1, Αθήνα 1946, σ. 467, 477-483, 556) κλπ.

26. Πληροφορίες για τους προξένους στα νησιά και τα καθήκοντά τους βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, «Οι προστατευόμενοι», π. *Αθηνά*, 29 (1917), σ. 1-160· Δ. Πασχάλης, «Πρόξενοι και προξενεία εις τας νήσους επί Τουρκοκρατίας», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1931, σ. 437-456· Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 5-50· B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 157-267· ο ίδιος, «Οι πρόξενοι των Κάτω Χωρών στη Μήλο και οι πιλότοι», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 59-80· Μήτσα Οικονόμου, *Ο θεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας· Το εμπόριο του Αρχιπελάγους και το ελληνικό προξενείο της Βενετίας*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 2-8.

27. Βλ. για παράδειγμα τις εκθέσεις των Γάλλων προξένων της Ρόδου: Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Γαλλική προξενική έκθεση για τη Ρόδο του 1731», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 13 (1989), σ. 269-276· η ίδια, «Ρόδος του 1795. Έκθεση του Γάλλου διπλωμάτη C. Butet», π. *Παρουσία*, 3 (1985), σ. 311-333.

Αντίθετα στα μικρά νησιά διορίζονταν ως πρόξενοι ή υποπρόξενοι συνήθως ντόπιοι πρόκριτοι, οι οποίοι βασικό καθήκον είχαν την εξυπηρέτηση των διερχόμενων ή σταθμευόντων πλοίων των κρατών που εκπροσωπούσαν. Τα λιγοστά κείμενά τους που έχουν εντοπιστεί αναφέρονται κυρίως σε τέτοια θέματα, ενώ το πληροφοριακό υλικό που περιέχουν για τον πληθυσμό αλλά και για τη γενικότερη κατάσταση των νησιών είναι μάλλον πτωχό. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και ιδίως με την ανάπτυξη της Ερμούπολης, έχουμε αναλυτικότερες εκθέσεις των εκεί προξένων με αναφορές και στους πληθυσμούς των νησιών.[28]

3. *Εκθέσεις αποστολικών επισκεπτών και κατά τόπους Καθολικών κληρικών*

Η Καθολική εκκλησία από τα μέσα του 16ου αιώνα, κυρίως όμως από το 1622 που ιδρύεται η Sacra Congregatio de Propaganda Fide, επιχειρεί μία εξόρμηση προς την Ανατολή με σκοπό την εξάπλωση του καθολικισμού. Ειδικότερα στο χώρο του Αιγαίου, στα πλαίσια των προσπαθειών της για τη διεύρυνση της επιρροής της και την προστασία και ενίσχυση των καθολικών κοινοτήτων που υπήρχαν ήδη στα νησιά, είχε αναπτύξει ένα ευρύ δίκτυο πληροφόρησης. Στα αρχεία του Βατικανού, κυρίως, διασώζονται εκθέσεις που αποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφοριών όχι μόνο για την κατάσταση των Καθολικών κοινοτήτων, αλλά και γενικότερα για τα νησιά στα οποία αναφέρονται. Τις εκθέσεις αυτές σχηματικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: α) Εκθέσεις που έχουν συνταχθεί από ειδικούς απεσταλμένους, καθολικούς ιερείς, οι οποίοι περιόδευαν κατά διαστήματα στα νησιά με αποστολή την επιτόπια εξέταση της κατάστασης των τοπικών Καθολικών εκκλησιών. β) Εκθέσεις που έχουν σταλεί από τους κατά τόπους ιερείς των Καθολικών εκκλησιών.

Παράλληλα, ανάλογες μαρτυρίες ανευρίσκονται σε έγγραφα των κατά τόπους επικεφαλής υπευθύνων των μοναστικών ταγμάτων (Καπουτσίνων, Ιησουϊτών κλπ.), που έδρευαν σε ορισμένα νησιά, όπως τη Νάξο, τη Σύρο, τη Σαντορίνη, την Τήνο, τη Χίο κ.ά. Οι εκθέσεις αυτές είναι πυκνότερες κατά τον 17ο αιώνα και αραιώνουν όσο βαδίζουμε προς το τέλος του 18ου αιώνα, ακολουθώντας ρυθμούς ανάλογους με τη μείωση του Καθολικού πληθυσμού των νησιών.[29]

---

28. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η έκθεση του γάλλου προξένου στη Σύρο E. Ledhuy, βλ. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας. (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 595-627. Βλ. επίσης ανάλογες εκθέσεις: Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 257-298.

29. Εκθέσεις αποστολικών απεσταλμένων περιλαμβάνονται στις συλλογές του G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia*, τ. 1, *Chios*, τ. 2, *Tinos*, τ. 3, Syros, τ. 4, *Naxos*, τ. 5, *Thera*

Τα παραπάνω τεκμήρια παρουσιάζουν προβλήματα αξιοπιστίας ανάλογα με αυτά που επισημάνθηκαν για τα περιηγητικά κείμενα. Οι πληροφορίες εδώ όμως είναι ακριβέστερες και λεπτομερέστερες όσον αφορά τον αριθμό των Καθολικών κατοίκων των νησιών, αφού άλλωστε οι τελευταίοι αποτελούσαν το βασικό λόγο για τη σύνταξη των σχετικών εκθέσεων. Σε ορισμένες εκθέσεις πάντως έχει παρατηρηθεί τάση ενίσχυσης του Καθολικού και αντιστρόφως μείωσης του ορθόδοξου πληθυσμού.[30]

4. *Οθωμανικές καταστιχώσεις*

Η οθωμανική διοίκηση κατά διαστήματα διενεργούσε καταμετρήσεις με στόχο την καταγραφή των προς φορολόγηση αγαθών και τη σύνταξη σχετικών καταλόγων. Η πρακτική, αυτή των τακτικών φορολογικών καταστιχώσεων, εφαρμόστηκε κατά τον 15ο, τον 16ο αιώνα εποχές από τις οποίες έχουμε και τις λεπτομερέστερες και πιο αξιόπιστες καταγραφές- και με μικρότερη συχνότητα τον 17ο αιώνα. Από τον 17ο αιώνα όμως οι καταμετρήσεις αυτού του είδους σχεδόν εγκαταλείπονται, καθώς παρακμάζει ο ισχυρός κεντρικός διοικητικός μηχανισμός και κυριαρχεί η εκμίσθωση και απευθείας ανάθεση της είσπραξης των κατά τόπους φόρων.[31] Τα νέα αυτά δεδομένα εξαλείφουν πλέον το βασικό λόγο διενέργειας των απογραφών.

Όσον αφορά την ιστοριογραφική χρήση των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, η αξία τους για την προσέγγιση δημογραφικών και άλλων θεμάτων σχετικών με τον πληθυσμό αναδεικνύεται κυρίως μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο.[32] Έκτοτε η έρευνα του αρχειακού αυτού υλικού αναπτύσσεται και τροφοδοτείται

(Santorino), Ρώμη 1934-1941. Διάσπαρτες εκδέσεις για διάφορα νησιά των Κυκλάδων, στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες στα ελληνικά, έχουν δημοσιευθεί σε επετηρίδες, περιοδικά και εφημερίδες του κυκλαδικού χώρου.

30. Βλ. σχετικά Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra Sacra. Θρησκευτική ιστορία της Σύρου*, Αθήνα 1993, σ. 82-83.

31. Βλ. C. Behar, «Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire Ottoman, du XVIe au XX siècle» π. *Histoire et Mesure*, 13 1/2 (1998), σ. 136-139.

32. Πρώτος ο O. L. Barkan, ήδη από τη δεκαετία του 1940 και κυρίως του 1950, επισήμανε τη σημασία των οθωμανικών καταστίχων για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον πληθυσμό, τόσο του συνόλου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 16ο αιώνα όσο και επιμέρους πόλεως και οικισμών (βλ. G. Veinstein, «Les registres de recensement ottomans une source pour la démographie historique à l'époque moderne», *Annales de Démographie Historique*, (1990), σ. 365 και 378, όπου και αναφορές στα σχετικά κείμενα). Ένα από τα πρώτα άρθρα του Barkan που δημοσιεύτηκε στα τουρκικά το 1953 αποδόθηκε σε αρκετά σύντομο διάστημα στα ελληνικά, βλ. O. L. Barkan, «Αι 'ιστορικαί δημογραφικαί' έρευναι και η οθωμανική ιστορία», μετάφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας*, 3/7 (1969), σ. 5-20).

διαρκώς με πλήθος μελέτες που στηρίζονται στην επεξεργασία πληροφοριών που εξάγονται από αυτό.[33]

Διαφόρων τύπων έγγραφα του οθωμανικού διοικητικού και φορολογικού μηχανισμού μπορούν να φανούν χρήσιμα στη συναγωγή στοιχείων για τη δημογραφική εικόνα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνολικά, κυρίως όμως για τη μελέτη επιμέρους περιοχών της.[34] Δύο βασικές κατηγοριοποιήσεις των φορολογικών τεκμηρίων σχετίζονται αφενός μεν με τον τρόπο καταγραφής των δεδομένων και αφετέρου με το είδος του φόρου που κάθε φορά καταγράφεται. Ως προς την πρώτη παράμετρο τα κατάστιχα μπορούν να διακριθούν σε αναλυτικά, στα οποία καταγράφονται ονομαστικά οι αρχηγοί των οικογενειών κάθε πόλης ή χωριού και ο φόρος που τους αναλογεί, και σε συνοπτικά, στα οποία παρατίθενται απλώς ο συνολικός αριθμός των οικογενειών ενός χωριού και ο φόρος που τους έχει επιβληθεί. Ως προς τη δεύτερη παράμετρο, δηλαδή τον αναγραφόμενο φόρο, μπορούν να διακριθούν σε κατάστιχα που αφορούν τον κεφαλικό φόρο, ο οποίος βαρύνει μόνο το μη μουσουλμανικό πληθυσμό και σε εκείνα που αφορούν γενικότερα τους φόρους ιδιοκτησίας.[35] Τα τελευταία, χαρακτηρίζονται από σημα-

33. Γενικότερα για τη σημασία των οθωμανικών καταστίχων ως πηγών της ιστορικής δημογραφίας βλ. ενδεικτικά: Βλ. O. L. Barkan, «Essai sur les donnés statistiques des resistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», π. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), σ. 17-19· Suraiya Faroqui, Leila Erder, «Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620» *Peasants, dervishes and trades in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, σ. 327-328· M. Kiel, «Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research», π. *Études Balkaniques*, 4 (1990), σ. 70-93· G. Veinstein, «Les registres», *ό.π.*, σ. 365-378· B. K. Ataman, «Ottoman demographic history (14th-17th centuries). Some considerations», π. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35/2 (1992), σ. 187-198· Maria Todorova, Nikolai Todorov, «The historical demography of the Ottoman Empire. Problems and Tasks», *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th-19th centuries*, Variorum Aldershot Brookfield USA [1998] (αναδημοσίευση από τον τόμο R. B. Spence, L. L. Nelson (επιμ.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical essays in honor of Domitrije Djordjevic*, Νέα Υόρκη 1992), σ. 152-153· C. Behar, «Qui compte», *ό.π.*, σ. 136-139· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικογενειακά μορφώματα και τιμαριωτικές καταστιχώσεις», π. *Τα Ιστορικά*, 30 (1999), σ. 3-6.

34. Μία συνοπτική παρουσίαση αυτών των τύπων εγγράφων βλ. G. Veinstein, «Les registres», *ό.π.*, σ. 366-371· B. K. Ataman, «Ottoman», *ό.π.*, σ. 187-198 και Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden-New York-Koln 1996, σ. 31-35. Για τις οθωμανικές πηγές του 19ου αιώνα σχετικά με τον πληθυσμό και τα ζητήματα αξιοπιστίας που ανακύπτουν βλ. K. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics*, Wisconsin 1985, σ. 3-13.

35. Βλ. Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*,

ντικές διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με το φόρο που καταγράφουν και την περιοχή από την οποία προέρχονται. Από τόπο σε τόπο εμφανίζονται ιδιαιτερότητες στη σύνταξη των καταστίχων, καθώς οι Οθωμανοί απογραφείς στηρίζονταν στις πληροφορίες που τους έδιναν οι ντόπιοι κοινοτικοί άρχοντες, ενώ έως ένα βαθμό λάμβαναν υπόψη τους και τις τοπικές συνθήκες.[36]

Παράλληλα *βέβαια*, η ίδια η φύση των καταστίχων, ως τεκμηρίων που εξυπηρετούσαν φορολογικές και όχι απογραφικές ανάγκες, θέτει ορισμένα ζητήματα που σχετίζονται με την αξιοπιστία και τις δυνατότητες επεξεργασίας τους.

Το πρώτο ζήτημα αφορά την ακρίβεια και την ποιότητα των καταμετρήσεων που διεξήγαγε η οθωμανική διοίκηση. Δεν είναι απόλυτα σαφές εάν οι καταστιχώσεις αυτές -ιδιαίτερα μάλιστα οι πιο ύστερες που χρονολογούνται μετά τον 16ο αιώνα-[37] προκύπτουν πάντοτε από πραγματική καταγραφή του πληθυσμού ή εάν οι Οθωμανοί αξιωματούχοι μεταφέρουν απλώς τις πληροφορίες που τους δίνουν οι τοπικοί κοινοτικοί άρχοντες. Μία μαρτυρία του 1781 από τη Σέριφο διασώζει παραστατικά τη διαδικασία που ακολουθήθηκε κατά την οθωμανική καταστίχωση του 1670, η οποία διενεργήθηκε στο σύνολο σχεδόν των νησιών του Αιγαίου:

> «Το ταχρήρι των νησιών έγινεν εις τους 1670: όπου έστειλεν η βασιλεία και εμέτρησεν ανθρώπους παιδία, χωράφια με το σχοινίον. Και ήτον το σχοινίον οργύαις 21: και εχαράτζωσε τα νησιά. Και εδιορίζουνταν κατά τον διορισμόν του σχοινίου ένα τόσον το νησί. Οι δε προεστώτες του τόπου έβαλλαν και εστημάρηζαν τα αμπέλια και χωράφια του καθ' ενός κατά το μαξούλλι όπου έδιδων τα λεγόμενα δουκάτα. Αλλού τα λέγουν άσπρα, και αλλού χαράτζια. Ήγουν το τάδε αμπέλι δουκάτα τόσα. Και κατά κείνο ακολουθούσαν και έβαλλαν τόσους

Wiesbaden 1980, σ. 13-17· H. Inalcik, «Adaletnameler (Κανόνες απονομής δικαιοσύνης)», μετάφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας*, 7 (1969), σ. 28· Μιχ. Κοκολάκης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003, σ. 257-260· C. Behar, «Qui compte», *ό.π.*, σ. 136-138.

36. Σχετικά με τον τρόπο σύνταξης των οθωμανικών καταστίχων στο Αιγαίο βλ. το παράδειγμα της Νάξου όπως παρουσιάζεται από τον B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1, Βέλγιο 1982, σ. 294-301.

37. Για τη διαδικασία που ακολουθούσε η οθωμανική διοίκηση στις απογραφές του 16ου αιώνα και για τις μεταγενέστερες παρεκκλίσεις βλ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Η καταγραφή της γης στην οθωμανική αυτοκρατορία», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 175-185. Βλ. επίσης M. Kiel, «Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary notes on population growth, economic expansion and its influence on the spread of Greek christian culture», G. Veinstein (επιμ.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Παρίσι 1992, σ. 400-403 και ο ίδιος, «The rise and decline of Turkish Boeotia, 15th-19th century», J. Bintliff (επιμ.), *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece*, Λονδίνο 1997, σ. 317-318.

παράδες το δουκάτον και εύγενεν εκείνο το ταχρήρι το βασιλικό όπου ήτο διορισμένον να δίδεται δια την γην εις την βασιλείαν».[38]

Η μαρτυρία αυτή εικονογραφεί μία συστηματική, λεπτομερή καταμέτρηση ανθρώπων και κτημάτων.[39] Φαίνεται όμως ότι και η συστηματική αυτή απογραφή δεν ήταν απαλλαγμένη από τα αναπόφευκτα προβλήματα αξιοπιστίας που ήταν σύμφυτα με τον τρόπο λειτουργίας της οθωμανικής διοίκησης, ο οποίος τον 17ο αιώνα είχε επιδεινωθεί σε σύγκριση με τους αιώνες ακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.[40] Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Καθολικού επισκόπου Μήλου και Κιμώλου Giovanni Antonio Camilli. Ο τελευταίος, σε απομνημόνευμά του, το οποίο συνέταξε στα 1689 σχετικά με τη δράση του κατά την εποχή που διατέλεσε επικεφαλής της επισκοπής του, αναφέρεται μεταξύ άλλων και στις ενέργειές του κατά την καταστίχωση του 1670:

«Γενομένης ειρήνης μετά την άλωσιν του Χάνδακος, ήλθεν εδώ [στη Μήλο] ως και εις τας άλλας νήσους αξιωματούχος του Σουλτάνου φέρων τον τίτλον του Ταχτίργκη, όπερ σημαίνει το ίδιον ως "κτηματολόγος" εις τους Βενετούς, ο οποίος κατέγραψε λεπτομερώς όλα τα κτήματα της νήσου και συνεπώς και τα της ιδικής μας εκκλησίας. Εγώ όμως εδωροδόκησα τους εκτιμητάς και χωρομέτρας του αξιωματούχου εις τρόπον ώστε εφάνη μικρότερος ο αριθμός των πήχεων και ούτω τα κτήματα δι' εγγράφου του Ταχτίργκη επεβαρύνθησαν με φόρον μόνον 10 ρεαλίων ετησίως».[41]

Υφίσταται επομένως ένα ζήτημα αξιοπιστίας των καταγραφών που στόχευαν στην είσπραξη φορολογικών προσόδων καθώς οι υποκείμενοι στη φορολογία, εκμεταλλευόμενοι τις αδυναμίες του συστήματος είσπραξης των ποικίλων φόρων, αξιοποιούσαν κάθε δυνατή μεθόδευση που θα επέτρεπε τον περιορισμό του προς

38. Το σχετικό έγγραφο δημοσιεύει η Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 175 (βλ. επίσης παλαιότερη δημοσίευση του εγγράφου Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος και αι περί αυτήν νησίδες*, Ερμούπολη 1909, σ. 80).

39. Ανάλογες απογραφές με σκοπό την καταμέτρηση των έγγειων αγαθών διεξήγαγαν με διάφορες αφορμές οθωμανοί αξιωματούχοι δικαιούχοι εισοδημάτων. Μία σημείωση κώδικα της μονής Παναχράντου Άνδρου διασώζει μία καταμέτρηση που διεξήχθη το 1784 στο νησί αυτό, βλ. Δ. Πασχάλης, «Χρονικά και ιστορικά σημειώματα εκ των εν τη νήσω Άνδρω χειρογράφων κωδίκων και των παραφύλλων παλαιών εντύπων βιβλίων από του έτους 1193 μέχρι του 1853», *Ανδριακόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1930, σ. 37-38.

40. Για τον τρόπο συγκρότησης των καταστίχων του 15ου και 16ου αιώνα βλ. H. Inalcik, «Ottoman methods of conquest», ανατύπωση στο *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, σ. 110-112.

41. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των Δυτικών ναυτικών Κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 168.

πληρωμή ποσού.[42] Ανεξάρτητα πάντως από τη φερεγγυότητα των αποτελεσμάτων των καταμετρήσεων που διεξήγαγε η οθωμανική διοίκηση, ορισμένες καταστιχώσεις, όπως αυτή του 1670 -καθώς επιβεβαιώνεται και από τις παραπάνω μαρτυρίες- ήταν κυρίως καταγραφές των ακίνητων περιουσιακών στοιχείων. Παρουσιάζουν όμως το ακόλουθο ιδιαίτερο γνώρισμα: επειδή με τα δεδομένα της εποχής τα ακίνητα δεν ήταν εφικτό να έχουν προσδιορισμένη με σαφήνεια ταυτότητα (όπως ακριβή προσδιορισμό στο χώρο, διαστάσεις, συνορεύοντες), η ταύτιση και η καταγραφή τους γινόταν με βάση τον ιδιοκτήτη, στον οποίον χρεώνονταν όσα ακίνητα είχε στην κατοχή του. Ο τελικός λοιπόν κατάλογος που προέκυπτε ήταν ο κατάλογος των κατοίκων του τόπου που θεωρούνταν αρχηγοί οικογενειών, στη μερίδα του καθενός από τους οποίους είχαν εγγραφεί όσα περιουσιακά στοιχεία του ανήκαν, προκειμένου να του πιστωθεί και ο ανάλογος φόρος. Από τέτοιου τύπου καταλόγους ιδιοκτητών μπορούμε με έμμεσο τρόπο να αναχθούμε σε έναν αριθμό, που αφορά μεν τον αριθμό, νοικοκυριών που φορολογούνται και εν τέλει τον αριθμό των κατοίκων, δεν τον αποδίδουν όμως με απόλυτη πιστότητα.

Ένα άλλο ζήτημα αφορά τους τρόπους επεξεργασίας των οθωμανικών καταστίχων, ώστε να εξαχθούν δημογραφικού ενδιαφέροντος πορίσματα. Ένα βασικό πρόβλημα είναι το τι ακριβώς αφορούν οι καταμετρήσεις των καταστιχώσεων αυτών, δεδομένου ότι η αιτία σύνταξής τους ήταν η καταμέτρηση και απόδοση των φορολογικών υποχρεώσεων των υπηκόων και όχι η απογραφή του πληθυσμού.[43] Η συνηθέστερη μονάδα που χρησιμοποιείται για την κατανομή του κεφαλικού φόρου αλλά και για την καταγραφή όσων υποχρεούνται να καταβάλλουν «φόρους ιδιοκτησίας» είναι ο χανές (hane). Τυπικά οι χανέδες αντιστοιχούν στον αριθμό των εστιών, και επομένως στον αριθμό των οικογενειών, οι οποίες δηλώνονται στο όνομα του αρχηγού τους. Ο τρόπος καταγραφής παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από κατάστιχο σε κατάστιχο, κατά κανόνα όμως στα κατάστιχα της περιοχής του Αιγαίου οι χήρες (bive) αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία, ενώ οι ανύπανδροι (mucerred), άλλοτε

42. Χαρακτηριστική είναι μία μαρτυρία που προέρχεται από ένα σουλτανικό φιρμάνι του έτους 1822 που αναφέρεται στα προνόμια του μητροπολίτη Βέροιας. Εκεί, ανάμεσα σε άλλες απαγορεύσεις, σημειώνεται: «Να μη προξενήται ζημία εις το δημόσιον εκ του ότι υποτελείς τινες συγκεντρούμενοι κατά την είσπραξιν των φόρων εις μίαν οικίαν μετά των συγγενών, των τέκνων και των γυναικών των, ισχυρίζονται ότι αποτελούν μίαν οικογένειαν και ότι ο μητροπολίτης εν των φερμανίω του δικαιούται να εισπράξη εφ' άπαξ φόρον παρ' εκάστης οικογενείας και να μη επιτραπή η εναντίωσις και επιμονή τούτων», βλ. Π. Ζέπος, «Ανέκδοτα τουρκικά έγγραφα εκ των αρχείων της Βέροιας και Θεσσαλονίκης», ανατύπωση στο π. *Annales*, τ. 2, τχ. 2, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 632.

43. Αναφορές στο θέμα βλ. στην πρόσφατη μελέτη του Σπ. Ι. Ασδραχά, «Οικογενειακά μορφώματα», *ό.π.*, σ. 4-5.

ενσωματώνονται στην κατηγορία των χανέδων και άλλοτε απαρτίζουν χωριστή κατηγορία. Γενικότερα το περιεχόμενο και η έννοια του χανέ δεν είναι πάντοτε ίδια, καθώς παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ανάλογα με το είδος της πηγής, το χρόνο σύνταξής της και την περιοχή από την οποία προέρχεται.[44] Όσον αφορά ειδικότερα το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, έχει παρατηρηθεί ότι είναι πιθανό οι χανέδες που καταγράφονται στα φορολογικά κατάστιχα να βρίσκονται κοντά στην αρχική σημασία του όρου.[45]

Κάθε κατάστιχο λοιπόν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που απαιτούν ξεχωριστή αντιμετώπιση και έλεγχο ώστε να αποκρυπτογραφηθούν οι δημογραφικού χαρακτήρα πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν. Η ίδια αβεβαιότητα υπάρχει επίσης τόσο στον αριθμό των προσώπων που συναποτελούν έναν χανέ ή εντάσσονται σε αυτόν, όσο και στη μέθοδο που πρέπει να ακολουθηθεί ώστε να οδηγηθούμε από τον αριθμό των χανέδων ενός τόπου σε ένα πόρισμα για τον πληθυσμό του, εφόσον η αναγωγή των δεδομένων των φορολογικών καταστίχων σε πληθυσμιακά μεγέθη δεν είναι αυτόματη.[46] Απόπειρες που έχουν επιχειρηθεί, ώστε με βάση τα κατάστιχα αυτά να εξαχθούν γενικευτικοί υπολογισμοί για τον πληθυσμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έχουν αποδειχθεί συχνά ριψοκίνδυνες και κάποτε έωλες. Η συζήτηση σχετικά με το μέγεθος της δημογραφικής κρίσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 17ο αι., η οποία απηχεί μεν την ευρύτερη συζήτηση για την οικονομική κρίση του 17ου αι. στην Ευρώπη, τροφοδοτήθηκε όμως από τα δεδομένα των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, συνιστά ένα καλό παράδειγμα των στρεβλώσεων ή και των παρανοήσεων, στις οποίες μπορεί να οδηγήσει μία, γενικευτική, χωρίς επαρκή έλεγχο και διασταύρωση χρήση των αριθμητικών στοιχείων των πηγών αυτών.[47]

---

44. Για την έννοια του χανέ και τις σημασίες του βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (Ι)», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 4-10· Β. Κ. Ataman, «Ottoman», *ό.π.*, σ. 188-189· Maria Todorova, «Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the seventeenth century?», π. *Études Balkaniques*, 2 (1988), σ. 60-61· η ίδια, *Balkan family structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Ουάσινγκτον 1993, σ. 106-109· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 60-61· Linda Darling, *Revenue-Raising*, *ό.π.*, σ. 105-108, όπου και άλλες βιβλιογραφικές αναφορές.

45. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 4.

46. Για τις μεθόδους που έχουν προταθεί βλ. συνοπτικά Β. Κ. Ataman, «Ottoman», *ό.π.*, σ. 190-191. Βλ. επίσης Eugenie Elifoglu, «Ottoman defters containing ages of children: a new source for demographic research», π. *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), 321-323· Linda Darling, *ό.π.*, σ. 100-108.

47. Όσον αφορά τη σχετική συζήτηση βλ. Β. McGovan, *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981, σ. 80-115, ο οποίος έχει υποστη-

Αν στις γενικεύσεις όμως ελλοχεύει ο κίνδυνος του σφάλματος, τα οθωμανικά κατάστιχα από την άλλη πλευρά προσφέρονται, μέσα από την παρακολούθηση των δεδομένων που αφορούν μεμονωμένες περιοχές ή χωριά, για τη συγκρότηση παραδειγμάτων, τα οποία επιτρέπουν την αναγωγή σε γενικότερα συμπεράσματα.[48] Η συνδυαστική χρήση μάλιστα των καταστίχων του κεφαλικού φόρου με κατάστιχα που αφορούν άλλου τύπου φόρους, καθώς και με τις μαρτυρίες των περιηγητών, όπου είναι εφικτό, μπορεί να βελτιώσει την επάρκεια των πορισμάτων.[49]

Όσον αφορά τον ελληνικό νησιωτικό χώρο οι οθωμανικές καταστιχώσεις, όπως και γενικότερα οι οθωμανικές πηγές, ήταν δυσπρόσιτες και σχεδόν άγνωστες στην ελληνική ιστοριογραφία έως αρκετά πρόσφατα. Τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει η αξιοποίησή τους σε σχετικές μελέτες, οι οποίες επιτρέπουν τη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων και για τα πληθυσμιακά δεδομένα νησιών του Αιγαίου, κυρίως μέχρι το β΄ μισό του 17ου αιώνα.[50] Στην επεξεργασία των καταστίχων αυτών και στη δυνατότητα χρήσης τους για εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου θα επανέλθουμε παρακάτω.

ρίξει την άποψη ότι υπήρξε δημογραφική καταστροφή στην Οθωμανική αυτοκρατορία τον 17ο αιώνα, και Maria Todorova, «Was there a demographic crisis», *ό.π.*, σ. 55-63, και επίσης M. Kiel, «Remarks», *ό.π.*, σ. 76-93, και Linda Darling, *Revenue-Raising*, ό.π., σ. 41-45, οι οποίοι αναιρούν την παραπάνω θέση, αμφισβητώντας το μέγεθος της κρίσης αυτής και το γενικευμένο χαρακτήρα της. Ο Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., σ. 123-134, εντάσσοντας το ζήτημα αυτό σε μία γενικότερη προβληματική, θεωρεί ενδεχόμενη την πιθανότητα μιας δημογραφικής κάμψης στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον 17ο αιώνα. Την ύπαρξη δημογραφικής κρίσης την εποχή αυτή επισημαίνει και ο Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου (Λευκάδα, ιζ΄ αι.). Ερμηνευτικές δυνατότητες», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 54-55.

48. Βλ. σχετικά M. Kiel, «Remarks», *ό.π.*, σ. 78.

49. Βλ. M. Kiel, «Remarks», *ό.π.*, σ. 92-93 και Linda Darling, *Revenue-Raising*, ό.π., σ. 103.

50. Εκτεταμένη αξιοποίηση της οθωμανικής απογραφής του 1670 έχει γίνει από τον B. J. Slot, *Archipelagus turbatus*, ό.π. Βλ. επίσης ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-160· ο ίδιος, «Η Άνδρος στα 1670», π. *Ανδριακά Χρονικά*, 21 (1993), σ. 177-185· Ευαγγελία Μπαλτά - Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17ο αιώνα», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 109-142. Στοιχεία μίας ανάλογης μεταγενέστερης οθωμανικής πηγής που χρονολογείται στα 1731, για τη Θήρα, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα», π. *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 283-314, και η ίδια, «Le rôle de l'institution Communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Κωνσταντινούπολη, Les Editions Isis, 1997, σ. 97-113. Επεξεργασία καταστίχων του κεφαλικού φόρου των ετών 1632/3, 1637, 1642 από τη Σάμο βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Σουσάμι άνοιξε», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, σ. 87-163· Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αι.*, Θεσσαλονίκη

5. *Φορολογικά κατάστιχα κοινοτήτων*

Τα φορολογικά κατάστιχα των κοινοτήτων αποτελούν μια σημαντική έμμεση πηγή από την οποία μπορούμε να συνάγουμε στοιχεία για τον πληθυσμό του νησιού ή της επιμέρους κοινότητας από την οποία προέρχονται. Βέβαια το φορολογικό κατάστιχο αποτελούσε ένα χρηστικό εργαλείο στα χέρια της κοινότητας, η οποία το χρησιμοποιούσε προκειμένου να ανακατανείμει τη συνολική φορολογική επιβάρυνση που είχε επιβληθεί από την οθωμανική διοίκηση στους κατοίκους. Επομένως, η λογική σύνταξής του, η χρήση και η λειτουργία του ήταν φορολογική και όχι απογραφική.

Τα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα σχετίζονται άμεσα με τα οθωμανικά κατάστιχα καθώς προέρχονται από την ίδια μήτρα: τη διαδικασία είσπραξης των φόρων στο σύστημα της οθωμανικής διοίκησης, και εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό: την κατανομή και συλλογή των φόρων. Δεν ταυτίζονται όμως, διότι τα κοινοτικά κατάστιχα συμβαδίζουν μεν με τα οθωμανικά, ως προς τη τελική φορολογική επιβάρυνση που έχει επιβληθεί στην περιοχή, παράλληλα όμως παρουσιάζουν αποκλίσεις στην κατανομή της φορολογικής υποχρέωσης στα μέλη της κοινότητας.

Όπως στα οθωμανικά κατάστιχα, έτσι και στα κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων η βάση για τον επιμερισμό του φόρου ήταν η φορολογική μερίδα, ο χανές των οθωμανικών καταστίχων. Στις περιπτώσεις που έχουμε τη δυνατότητα να διασταυρώσουμε ένα οθωμανικό και ένα κοινοτικό κατάστιχο της ίδιας εποχής ο αριθμός των χανέδων ενός οικισμού στις δύο πηγές δεν ταυτίζεται πάντοτε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στο κοινοτικό κατάστιχο ο επιμερισμός του συνολικού φόρου στους κατοίκους ανήκε στις δικαιοδοσίες της κοινότητας και γινόταν με βάση τις δικές της ανάγκες και προτεραιότητες, που εξυπηρετούσαν το σύστημα ισορροπιών στο εσωτερικό της.[51] Άλλωστε, όπως είναι φυσικό, η οθω-

2002, κυρίως σ. 105-129 και η ίδια, «Παρατηρήσεις για την τοπογραφία και την οικιστική διάρθρωση της Σάμου τον 17ο αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 13-42. Ανάλογη επεξεργασία έχει γίνει σε κατάστιχα από τη Λέσβο βλ. Δ. Ν. Καρύδης – M. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000]. Επίσης έχουν αξιοποιηθεί στοιχεία από παλαιότερες καταγραφές του 15ου αιώνα για την Πάτμο βλ. Evangelia Balta, «Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)», *Melanges Halil Sahillioglu*, τ. 2, Zaghouan 1997, σ. 63-74, και τη Λήμνο, Nicoara Beldiceanu, «Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVe siècle», π. *Turcica*, 15 (1983), σ. 247-266.

51. Ένα δείγμα του τρόπου σύνταξης των φορολογικών καταστίχων και της κατανομής του φόρου στους κατοίκους βλ. στη σχετική περιγραφή του Αλ. Βλαστού, *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων*, τ. Β΄, Ερμούπολη 1840, σ. 170-173.

μανική εξουσία ενδιαφερόταν μόνο για την είσπραξη των συνολικών ποσών και όχι για τον τρόπο επιμερισμού· επιδίωκε όμως να μην γίνονται κραυγαλέες αδικίες, οι οποίες θα προκαλούσαν κοινωνικές εντάσεις και διαμαρτυρίες.

Στα φορολογικά κατάστιχα των κοινοτήτων συχνά γίνεται διάκριση -όπως άλλωστε και στα οθωμανικά κατάστιχα- των φορολογικών μερίδων που ανήκουν σε χήρες, ανύπανδρους και ιερείς. Οι φορολογικές αυτές μερίδες είναι δυνατό, με επεξεργασία ανάλογη με αυτή των χανέδων των οθωμανικών καταστίχων, να δώσουν μία εικόνα του πληθυσμού. Φυσικά και εδώ ισχύουν όσα αναφέραμε και για τα οθωμανικά κατάστιχα. Οι καταγραφές των φορολογικών μερίδων υπακούουν στην κατανομή του φόρου που επιβάλλουν οι κοινότητες. Οι φορολογικές μερίδες δεν ταυτίζονται απόλυτα με τις οικογένειες και δεν μπορούν συνεπώς να δώσουν ακριβείς πληροφορίες για τον πληθυσμό μιας περιοχής. Αποτελούν πάντως μια πληροφορία που μπορεί να ληφθεί υπόψη και να διασταυρωθεί με τις υπόλοιπες μαρτυρίες που αφορούν την περιοχή, προκειμένου να συμπληρώσουμε τις ενδείξεις για τον πληθυσμό ενός τόπου. Παρακάτω θα αναφερθούμε αναλυτικότερα, μέσα από ορισμένα παραδείγματα, στα ζητήματα που ανακύπτουν από τη χρήση των φορολογικών καταστίχων ως πηγών για τον πληθυσμό των νησιών.

Τα φορολογικά κατάστιχα, σε γενικές γραμμές ακολουθούν ενιαία λογική, αυτή της κατανομής των φορολογικών βαρών. Εμφανίζουν όμως και ιδιαιτερότητες τόσο από τόπο σε τόπο, αλλά και όσον αφορά το είδος του επιμέρους φόρου -ή των φόρων συνολικά- που κάθε φορά καταγράφουν και τις ονομασίες που χρησιμοποιούνται για να τους εκφράσουν. Συνεπώς το κάθε φορολογικό κατάστιχο αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση και απαιτεί ειδική εξέταση ώστε να εντοπιστούν οι επιλογές των κοινοτικών αρχόντων και των καταστιχωτών, να επισημανθούν οι σκόπιμες ή οι τυχαίες παραλείψεις, να κατανοηθεί δηλαδή τελικά η εσωτερική λογική που το συνέχει.

Από το νησιωτικό χώρο έχουν διασωθεί διάφοροι τύποι κοινοτικών φορολογικών τεκμηρίων. Δύο κατηγορίες καταστίχων όμως παρέχουν κυρίως πληροφορίες για τον αριθμό των φορολογουμένων. Πρόκειται για τα κατάστιχα που αναγράφουν τον κεφαλικό φόρο και εκείνα που καταγράφουν το φόρο επί των εγγείων αγαθών. Στην δεύτερη περίπτωση έχουμε κατάστιχα είτε με τη μορφή της καταγραφής των φορολογουμένων και του φόρου που υποχρεούνται οι τελευταίοι να καταβάλλουν, είτε με τη μορφή των κτηματολογίων, όπου αναγράφονται εκτός από το φόρο και το σύνολο της ακίνητης περιουσίας που συναπαρτίζει τη φορολογική μερίδα κάποιου. Τέτοια κατάστιχα έχουν εντοπιστεί στο αρχειακό υλικό ορισμένων νησιών των Κυκλάδων όπως η Μύκονος, η Σέριφος, η Πάρος, η

Σύρος, η Νάξος, η Άνδρος, και της Δωδεκανήσου όπως η Πάτμος ή η Νίσυρος. Ο τύπος σύνταξης των κατάστιχων αυτών κατά νησί παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές, με αποτέλεσμα η εξέταση των καταστίχων κάθε τόπου να έχει ιδιαιτερότητες και να απαιτεί επεξεργασία προσαρμοσμένη στον τρόπο που συντάχθηκε το κάθε ένα από αυτά. Να σημειώσουμε ότι από τα νησιά των Κυκλάδων δεν έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα τα πλήρη κείμενα τέτοιων καταστίχων, με βάση όμως το υλικό τους έχουν γίνει μελέτες, των οποίων η τεκμηρίωση στηρίζεται σε ποσοτική επεξεργασία των δεδομένων τους.[52]

Τα κτηματολόγια συνιστούν μία πηγή που παρέχει μια ακόμη ένδειξη του πληθυσμού, ασαφέστερη όμως από εκείνη που προκύπτει από τις φορολογικές μερίδες. Καθώς καταγράφεται σε αυτά το σύνολο της ακίνητης περιουσίας, μπορούμε να έχουμε τον αριθμό των σπιτιών που υπήρχαν στην κοινότητα από την οποία προέρχεται το κατάστιχο, ενώ παράλληλα στις περιπτώσεις που αναγράφονται οι θέσεις των σπιτιών είναι δυνατό να ανασυστήσουμε μια εικόνα των πυκνώσεων των οικιών στις συνοικίες του οικισμού ή στις οικισμένες θέσεις της υπαίθρου.

6. *Καταγραφές του Καθολικού πληθυσμού*

Ενδιαφέροντα δημογραφικά στοιχεία για ορισμένα νησιά συνιστούν οι αναλυτικές καταγραφές του πληρώματός τους που συντάσσουν οι κατά τόπους καθολικές εκκλησίες των νησιών. Στις καταγραφές αυτές αναγράφονται το ονοματεπώνυμο του αρχηγού της οικογένειας, τα μέλη της οικογένειάς του και η ηλικία τους, ο τόπος καταγωγής τους όταν έχουν μεταναστεύσει στο νησί από περιοχή εκτός αυτού. Τέτοιες εκδέσεις έχουν εντοπιστεί στα αρχεία καθολικών εκκλησιών των Κυκλάδων, όπως της Τήνου, της Σύρου, της Θήρας κ.ά. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, όπως σε αυτήν της Τήνου, έχουν εντοπιστεί τέσσερις τουλάχιστον αναλυτικές, ανά ενορία, καταγραφές του Καθολικού πληθυσμού του

52. Σχετικές επεξεργασίες για νησιά των Κυκλάδων περιλαμβάνονται στα: Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 3-36 και 9 (1988), σ. 229-258· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος, ό.π.*· Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des iles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Myconos*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989 και Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997. Βλ. επίσης τη δημοσίευση των στοιχείων ενός φορολογικού καταστίχου της Άνδρου από τον Δ. Πολέμη, «Περί τα φορολογικά της Άνδρου κατά το έτος 1721», π. *Πέταλον*, 6 (1995), σ. 69-202, την περιγραφή ενός κτηματολογίου της Άνδρου του χρονολογείται περί το 1815 (ο ίδιος, «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Άνδρου», π. *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 229-232) και ορισμένων κτηματολογίων της Νισύρου από τον Μ. Λογοθέτη, «Τα κτηματολόγια της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», π. *Νισυριακά*, 10 (1987), σ. 197-386.

νησιού, οι οποίες χρονολογούνται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα.[53]

Οι πηγές του είδους αυτού είναι πολύτιμες γιατί συνιστούν λεπτομερή και ακριβή καταγραφή του Καθολικού πληθυσμού ενός τόπου κατά το χρόνο σύνταξής τους. Παράλληλα, δεν περιορίζονται μόνο στην αριθμητική αποτίμηση του πληθυσμού αλλά παρέχουν μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη συγκρότηση αυτής της πληθυσμιακής ομάδας και των ποιοτικών χαρακτηριστικών της. Μειονέκτημα της πηγής αυτής είναι ότι αφορά μόνο τον Καθολικό πληθυσμό, ο οποίος περιοριζόταν σε λίγα μόνο νησιά, όπου και σε αυτά –με εξαίρεση τη Σύρο και για ένα διάστημα την Τήνο– αποτελούσε κατά την Τουρκοκρατία μειονότητα. Ένα άλλο στοιχείο που δεν επιτρέπει τη συστηματική αξιοποίηση της πηγής αυτής σε συγκριτικές μελέτες είναι ότι οι σωζόμενες καταγραφές αυτού του είδους δεν παρουσιάζουν συνέχεια και περιοδικότητα αλλά κατά κανόνα περιορίζονται σε διάσπαρτες και άτακτες αναφορές.

7. *Απογραφικές απόπειρες της Καποδιστριακής περιόδου*

Ο Ιωάννης Καποδίστριας αμέσως μετά την άφιξή του στην Ελλάδα μερίμνησε για τη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων, τα οποία ήταν απαραίτητα για τη διοικητική, φορολογική και πολιτική οργάνωση του υπό σύσταση ελληνικού κράτους.[54] Τον Απρίλιο του 1828 στάλθηκαν στους κατά τόπους Έκτακτους Επιτρόπους οι πρώτες οδηγίες για τη συγκέντρωση των στατιστικών στοιχείων[55] και ακολούθησαν με ευθύνη των τοπικών αρχόντων καταγραφές του πληθυσμού. Δεν είναι γνωστοί με ακρίβεια οι όροι και οι συνθήκες υπό τις οποίες διενεργήθηκαν οι απογραφικές αυτές προσπάθειες, οι οποίες αποτελούν την πρώτη ελληνική επίσημη και σοβαρή προσπάθεια να συλλεχθούν δημογραφικού και γενικότερα στατιστικού χαρακτήρα πληροφορίες για τον ελληνικό χώρο.[56]

53. Στοιχεία των απογραφών των καθολικών ενοριών της Τήνου έχει παρουσιάσει ο Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες μερικών και γενικών απογραφών του πληθυσμού της Τήνου 1470-1971», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 2 (1981), σ. 88-97.

54. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971», στο συλλογικό τόμο *Στατιστικαί Μελέται* 1821-1971, Αθήνα 1972, σ. 15-17.

55. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, αρ. φ. 29 (25 Απριλίου 1828), σ. 120-121.

56. Στην ανάγκη καταμέτρησης του πληθυσμού και στον τρόπο που θα έπρεπε αυτή να διεξάγεται αναφέρεται ο Σπυρ. Σκούφος, στο «Υπόμνημα περί της στατιστικής της Ελλάδος» το οποίο υπέβαλε στον Ι. Καποδίστρια στις 10 Οκτωβρίου 1829, χωρίς όμως να είναι γνωστό εάν οι επισημάνσεις του εφαρμόστηκαν, βλ. σχετικά Ν. Ανδριώτης, «Ένα υπόμνημα του 1829 περί στατιστικής. Καταβολές και επιδράσεις», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 181-190. Βλ. επίσης Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου (Πηγές 19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 15-20.

Οπωσδήποτε όμως διεξήχθησαν με προβλήματα που οφείλονταν στις καταστροφές που είχε υποστεί η χώρα από τα πολεμικά γεγονότα, στην υπολειτουργία των όποιων πολιτικών δομών, στην απειρία των προσώπων που είχαν αναλάβει το έργο της καταγραφής αλλά και ενίοτε στην άρνηση των κατοίκων να συμμετάσχουν, υποκινούμενοι από τοπικά συμφέροντα και αντιπαλότητες.[57]

Τα στοιχεία των καταγραφών αυτών που αφορούν το νησιωτικό χώρο έχουν περιληφθεί στην παρούσα μελέτη -παρότι αποτελούν πρώτες ατελείς προσπάθειες απογραφών και οι περισσότερες διενεργούνται σε απελευθερωμένες περιοχές- διότι βρίσκονται στο μεταίχμιο, σηματοδοτώντας το τέλος μιας μακράς περιόδου ανυπαρξίας στατιστικών δεδομένων και την απαρχή μίας άλλης από την οποία πλέον η συλλογή των πληροφοριών αυτών αποτελεί αρμοδιότητα και προτεραιότητα της κεντρικής διοίκησης του νεοελληνικού κράτους.

Στο διάστημα 1828-1830 πάντως -και παρά τις ευνόητες για τις συνθήκες της εποχής καθυστερήσεις- συγκεντρώθηκαν στοιχεία για αρκετές περιοχές ανάμεσα στις οποίες ήταν και τα απελευθερωμένα ή τα υπό απελευθέρωση νησιά.[58] Το υλικό που προέκυψε από τις κατά τόπους αναφορές κατατάχθηκε, από την «Πολιτειογραφική Επιτροπή» που συστάθηκε για το σκοπό αυτό, σε τρεις πίνακες, οι οποίοι αφορούν την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου. Από τα νησιά του Αιγαίου στο σχετικό πίνακα έχουν περιληφθεί, εκτός από αυτά του Αργοσαρωνικού και των Κυκλάδων, οι Β. Σποράδες, και οι: Αστυπάλαια, Κάσος, Κάρπαθος, Ψαρά, Σάμος, Ικαρία, Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος.[59]

Μία εκτίμηση για τον ελληνικό και το μουσουλμανικό πληθυσμό των νησιών κατά την περίοδο 1821-1828 περιλαμβάνεται σε έγγραφο του Ι. Καποδίστρια, με ημερομηνία 10/22 Νοεμβρίου 1828.[60] Με το έγγραφο αυτό ο Καποδίστριας έδινε

57. Γλαφυρή είναι η περιγραφή των συνθηκών υπό τις οποίες διενεργήθηκε η καταγραφή των κατοίκων σε ορισμένα χωριά της Μεσσηνίας, όπως διασώζεται από τον εντεταλμένο Παν. Αλεξανδράκη, βλ. Αθ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», π. *Λακωνικαί Σπουδαί*, 11 (1992), σ. 584.

58. Βλ. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την καποδιστριακήν περίοδον», π. *Λακωνικαί Σπουδαί*, 3 (1977), σ. 417-420· η ίδια, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 291-293· Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Κυκλάδων νήσων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 13 (1985-1990), σ. 275-277. Για την οργάνωση της απογραφής του 1828 βλ. επίσης Χ. Λάνδρος, «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων, και μοναχών. Μία απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 378-381.

59. Δημοσιεύονται από την Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους», *ό.π.*, σ. 298-319 (για τα νησιά σ. 314-319).

60. Βλ. το κείμενο Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ.

απαντήσεις σε 28 ερωτήματα που είχαν τεθεί από τις Ευρωπαϊκές Αυλές, η αξιοπιστία όμως των αναφερόμενων εκεί στοιχείων υπονομεύεται από την προφανή πολιτική σκοπιμότητα και σημασία του ίδιου του εγγράφου.

Εκτός όμως από τους παραπάνω πίνακες που περιλαμβάνουν γενικά αριθμητικά στοιχεία για τον πληθυσμό, ιδιαίτερη σημασία έχουν αναλυτικές καταγραφές, που γνωρίζουμε ότι συντάχθηκαν κατά την περίοδο 1828-1830. Τέτοιου τύπου καταγραφές πρέπει να επιχειρήθηκαν την περίοδο αυτή για το σύνολο των νησιών που περιελήφθησαν στο ελληνικό κράτος, καθώς και για ορισμένα ακόμη νησιά, τα οποία αν και είχαν ενταχθεί στις προσωρινές επαναστατικές διοικήσεις, τελικά όμως έμειναν εκτός των συνόρων της ελληνικής πολιτείας. Την ίδια περίοδο επίσης και με την προτροπή της κεντρικής διοίκησης συντάχθηκαν, κυρίως από τοπικούς λόγιους ή ιατρούς, απογραφικές εκθέσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται στοιχεία για τον πληθυσμό και τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων.[61]

Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα το σύνολο αυτών των απογραφικού χαρακτήρα τεκμηρίων. Έχει δημοσιευτεί η αναλυτική κατά ενορίες απογραφή των κατοίκων της Ύδρας της 20ής Ιουνίου 1828, στην οποία αναγράφεται το όνομα του αρχηγού της οικογενείας και αριθμητικά τα πρόσωπα που αποτελούν το νοικοκυριό του, τα οποία διακρίνονται σε «Αρσενικά», «Θηλυκά» «Υδραίους» και «Πάροικους».[62] Είναι γνωστά επίσης τα αποτελέσματα της απογραφής που πραγματοποιήθηκε το 1828 στην Ερμούπολη και στην Άνω Σύρο,[63] Έχουν επίσης μελετηθεί και παρουσιαστεί ορισμένα στοιχεία των απογραφών που έγιναν στη Σάμο το 1828,[64] στη Σίφνο το 1829[65] και στην Πάρο-

258-261· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 28-32.

61. Βλ. για παράδειγμα έκθεση του Μ. Δεκαβάλε για τη Σίφνο (Αντ. Μαυρογένης, «Η προ της Μεγάλης ημών Επαναστάσεως και κατ' αυτήν έκθεσις περί της νήσου Σίφνου», *Ημερολόγιον Γυμνασίου Ερμουπόλεως 1889*, έτος Β΄, Ερμούπολη 1889, σ. 91-106) ή ανάλογη του Ι. Λεκάτη για τη Σάμο (Μ. Βουρλιώτης, «Συνοπτική περιγραφή της Σάμου», π. *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. Ι΄, τχ. 37-38 (1989), σ. 17-32).

62. Αντ. Λιγνός (εκδ.), *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 14 (1930), σ. 121-203.

63. Βλ. αντίστοιχα Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ. 600-601 και Α. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. 2, *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983, σ. 110-111.

64. Βλ. Κ. Κόμης, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 171-238.

65. Βλ. Κ. Κόμης, «Δημογραφικές όψεις της Σίφνου: από την οθωμανική περίοδο στην εποχή του Καποδίστρια», *Ιστορικοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 295-315.

Αντίπαρο επίσης το 1829.[66] Έχουν εντοπιστεί ακόμη απογραφές του έτους 1829 από τα νησιά Αμοργό, Ίο, Κίμωλο και Μήλο.[67]

Θα θέλαμε να σταθούμε λίγο σε αυτές τις τελευταίες τοπικές απογραφές γιατί παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Έχουν συνταχθεί από τις τοπικές νησιωτικές αρχές και συνιστούν πλήρεις και λεπτομερείς καταλόγους των κατοίκων, στα φύλλα των οποίων αναγράφονται οι αρχηγοί των οικογενειών με τα ονοματεπώνυμά τους, τα μέλη της οικογένειάς τους, η ηλικία τους, το επάγγελμά τους και ο τόπος προέλευσής τους, εάν πρόκειται για κατοίκους που έχουν εγκατασταθεί πρόσφατα στο συγκεκριμένο τόπο. Διενεργήθηκαν με ευθύνη των τοπικών αρχών και γι' αυτό, παρότι δόθηκαν από την κεντρική διοίκηση κάποιες κατευθυντήριες οδηγίες, φέρουν τη σφραγίδα των ανθρώπων που ανέλαβαν τη διεκπεραίωσή τους. Τα δεδομένα που αποτυπώνονται στις καταγραφές αυτές πιθανόν δεν είναι το αποτέλεσμα απογραφής με απογραφικά δελτία, αλλά βασίζονται στα στοιχεία των καταστίχων των κοινοτήτων και στις προφορικές μαρτυρίες των κατά τόπους κοινοτικών αρχόντων, οι οποίοι όμως, λόγω του μικρού μεγέθους των νησιωτικών αυτών πληθυσμών, ήταν σε θέση να γνωρίζουν με ακρίβεια την υπάρχουσα κατάσταση. Στις απογραφικές όμως αυτές απόπειρες θα επανέλθουμε και παρακάτω εξετάζοντας με περισσότερες λεπτομέρειες ένα παράδειγμα: τα σχετικά τεκμήρια που αφορούν την Αμοργό και την εικόνα που προκύπτει από αυτά για τον πληθυσμό της.

Μνεία του πληθυσμού των νησιών των Κυκλάδων και του Αργοσαρωνικού της περιόδου 1829-1830 γίνεται και στη στατιστική που εξέδωσε η Γαλλική Αποστολή. Τα σχετικά στοιχεία όμως δεν προέρχονται από απογραφή που διενήργησε η ίδια η Expédition Scientifique, όπως συνέβη στη λεπτομερή απογραφή της Πελοποννήσου, αλλά από μεταφορά πληροφοριών ελληνικών πηγών. Αναγνωρίζεται μάλιστα ότι οι σχετικές πληροφορίες με εξαίρεση αυτές για την Τήνο, τη Νάξο και τη Σίφνο, δεν είναι ακριβείς.[68]

Ας σημειωθεί μία ακόμη πηγή λίγο μεταγενέστερη, των ετών 1838-1839, στην οποία περιλαμβάνονται πολύτιμα, δημογραφικού χαρακτήρα στοιχεία. Πρόκειται για τους ιατροστατιστικούς πίνακες των διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου που συντάχθηκαν από τους κατά τόπους ιατρούς μετά από κυβερνητική παραγγελία και δημοσιεύτηκαν σε Παραρτήματα του περιοδικού *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος* την περίοδο 1838-1840. Στους πίνακες αυτούς, εκτός

66. Βλ. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Πάρου-Αντιπάρου στα καποδιστριακά χρόνια», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 14 (1991-1993), σ. 59-69.

67. Οι σχετικές απογραφές βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γενική Γραμματεία, φ. 195.

68. Το σχετικό κείμενο έχει αναδημοσιεύσει ο Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική*, ό.π., σ. 45.

από στοιχεία για το κλίμα, τη γεωφυσική κατάσταση της περιοχής, τις καλλιέργειες, τα προϊόντα, τις ασχολίες των κατοίκων και την υγειονομική κατάσταση του τόπου, περιλαμβάνονται και πληροφορίες για τον πληθυσμό, την κατανομή του σε ηλικίες, φύλα και τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων.[69] Από το νησιωτικό χώρο έχουν δημοσιευτεί ιατροστατιστικοί πίνακες που αφορούν τις διοικήσεις Σύρου, Νάξου, Θήρας, την υποδιοίκηση Μήλου και τη διοίκηση Ύδρας.[70]

69. Ορισμένες επισημάνσεις για τη σημασία των ιατροστατιστικών αυτών πινάκων βλ. Γ. Η. Πεντόγαλος, Γ. Α. Σταδόπουλος, «Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου (1838-1839)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Ιατρικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 17 (1988), σ. 271-280.

70. Τα παραρτήματα φύλλων του *Ελληνικού Ταχυδρόμου* για το θέμα είναι: παράρτημα 88 (Αύγουστος 1838) για τη διοίκηση Θήρας, 18 (Δεκέμβριος 1838) για τη διοίκηση Νάξου, 52 (1839) για την υποδιοίκηση Μήλου, 55 (Φεβρουάριος 1839) για τη διοίκηση Σύρου, 71 (Ιανουάριος 1839) για τη διοίκηση Ύδρας.

Β. Τα Πληθυσμιακα Δεδομενα

1. *Το μέγεθος της οικογένειας*

Είναι δύσκολο -αν όχι αδύνατο- να αποκτήσουμε μια ευκρινή εικόνα για το μέγεθος της οικογένειας στον ελληνικό χώρο πριν από τον 19ο αιώνα.[1] Οι πηγές είναι ιδιαίτερα φτωχές σε αυτό το θέμα, γεγονός που οφείλεται κατά κύριο λόγο στο καθεστώς γαιοκτησίας που ίσχυε στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές. Όπως έχει παρατηρηθεί, το καθεστώς αυτό «προ-ιδιοκτησιακό στη συντριπτική του πλειοψηφία έως τον 19ο αιώνα, δεν απαιτούσε γραπτή τεκμηρίωση βάθους, η οποία με τη σειρά της θα διαμόρφωνε τις οικογενειακές γενεαλογίες».[2]

Παρά την εκτενέστατη λοιπόν διεθνή εξειδικευμένη βιβλιογραφία οι μελέτες που ασχολούνται με το θέμα αυτό στον ελληνικό χώρο είναι σχετικά λίγες.[3] Από την άλλη πλευρά η μεταφορά οικογενειακών συντελεστών που έχουν προταθεί για άλλες περιοχές και εποχές στα νησιά του Αιγαίου θα περιέκλειε πολλές πιθανότητες λάθους και θα υπήρχε κίνδυνος να διαστρεβλώσει τα πληθυσμιακά δεδομένα των νησιών. Είναι ενδεικτικό άλλωστε ότι λεπτομερείς μετρήσεις που έχουν πραγματοποιηθεί με βάση το παράδειγμα συγκεκριμένων χωριών έχουν αναδείξει σημαντικές αποκλίσεις του μεγέθους των νοικοκυριών,[4] ακόμη

---

1. Στοιχεία από το τεκμηριωτικό υλικό που αφορά την οικογένεια και τα πληθυσμιακά στοιχεία ορισμένων νησιών έχω χρησιμοποιήσει στη μελέτη μου «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 335-352, όπου και γίνεται λεπτομερέστερα λόγος για τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από τα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα σχετικά με το μέγεθος της οικογένειας.

2. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», π. *Τα Ιστορικά*, 1 (1983), σ. 6-7, όπου και η σχετική με το θέμα προβληματική και βιβλιογραφία.

3. Μία αναδρομή στις μελέτες σχετικά με το θέμα του μεγέθους του νοικοκυριού στη βαλκανική χερσόνησο βλ. Maria Todorova, *Balkan family*, ό.π., σ. 117-124. Βλ. επίσης Linda Darling, *Revenue-Raising*, ό.π., σ. 101-102· K. Karpat, «The ottoman family: documents pertaining to its size», *International Journal of Turkish Studies*, τ. 4, τχ. 1 (1987), σ. 137-145· Tr. Stoianovich, «Family and Household in the Western Balkans, 1500-1870», *Between East and West*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1992, σ. 133-146· Haim Gerber, «Ανδρωπολογία και ιστορία της οικογένειας. Οθωμανικές και τουρκικές οικογένειες», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια*, επιμέλεια, μετάφραση Ρωξάνη Καυτατζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 167-169.

4. Για την έννοια του νοικοκυριού βλ. Peter Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο *Οικογένειες του παρελθόντος*, ό.π., σ. 35-70 και Maria Todorova, *Balkan*

και σε διάστημα λίγων χρόνων. Σημειώνεται ενδεικτικά μία περίπτωση που χρονολογείται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και είναι χαρακτηριστική των αποκλίσεων αυτών: στα χωριά του θέματος Θεσσαλονίκης το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού υπολογίζεται σε 4,7 για την χρονική περίοδο 1300-1301 και σε 3,67 για την περίοδο 1338-1341.[5]

Εγγύτερα στην πραγματικότητα των νησιών στα τέλη του 17ου αιώνα είναι κατά πάσα πιθανότητα τα στοιχεία που έχουμε για την Πελοπόννησο στα 1700. Οι μέσοι όροι του μεγέθους των οικογενειών εδώ έχουν προκύψει από λεπτομερή μελέτη μιας απογραφής που πραγματοποίησε η βενετική διοίκηση την παραπάνω χρονιά.[6] Οι οικογενειακοί συντελεστές 26 διαμερισμάτων της Πελοποννήσου έχουν εύρος που κυμαίνεται από 3,5 έως 4,8, η πύκνωση όμως είναι ισχυρότερη μεταξύ 3,8 και 4,2, ενώ ο γενικός μέσος όρος είναι 4,04. Το συντελεστή αυτό χρησιμοποιήσαμε σε παραδείγματα από τα νησιά στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, καθώς φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από κάποιες αποσπασματικές μαρτυρίες από αυτά.[7]

Αντίθετα ο οικογενειακός συντελεστής 5 -ή και μεγαλύτερος- που έχει προταθεί βάσει υπολογισμών που στηρίχθηκαν αποκλειστικά σε μαρτυρίες περιηγητών των αρχών του 19ου αιώνα,[8] θεωρούμε ότι είναι επισφαλής για το νησιωτικό χώρο, καθώς δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί ή διασταυρωθεί με απογραφικού τύπου μαρτυρίες.

---

family, ό.π., σ. 105-106. Βλ. επίσης Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 151-155 και Ρωξάνη Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο 1898-1930*, Αθήνα 1997, σ. 55-63, όπου και σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας. Για τη δυσκολία διάκρισης των εννοιών νοικοκυριό και οικογένεια την εποχή αυτή βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., σ. 31.

5. Βλ. σχετικά Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987, σ. 294-346, όπου και εκτεταμένη για το θέμα βιβλιογραφία.

6. Αναλυτικά βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος», *ό.π.*, σ. 6-8 και ο ίδιος, *Πληθυσμός*, ό.π., σ. 203-204.

7. Για παράδειγμα ο Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 6, δίνει για τη Σύρο, με βάση δύο εκθέσεις αποστολικών επισκεπτών που χρονολογούνται στα 1652 και 1678, οικογενειακό συντελεστή 4,31. Στον αριθμό τέσσερα συγκλίνουν υπολογισμοί που έχουν γίνει και για άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, βλ. ενδεικτικά πρόσφατες μελέτες: Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, ό.π., σ. 60-61, 131-133· Σπ. Καράβας, «Η Λέσβος τον 19ο αιώνα: Δημογραφικές παρατηρήσεις», επίμετρο στο Σ. Γ. Τ[άξης], *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, επανέκδοση Μυτιλήνη 1996, σ. XIV-XVI· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, ό.π., 151-170.

8. Βλ. Δ. Ανωγιάτης, «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821)», π. *Μνήμων*, 10 (1985), σ. 6-7 και 16. Εφαρμογή του συντελεστή αυτού για υπολογισμό του πληθυσμού της Μυκόνου βλ. Sevasti Lazari, *Économies*, ό.π., σ. 37.

2. *Φορολογικές καταστιχώσεις και πληθυσμός*

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι φορολογικές καταστιχώσεις και οι φορολογικές μερίδες που καταγράφονται σε αυτές, παρότι δεν συνιστούν απογραφές των κατοίκων ενός τόπου, μπορούν να προσφέρουν μία ένδειξη για τον πληθυσμό του. Παράλληλα, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δεδομένα των φορολογικών καταστίχων των χριστιανικών κοινοτήτων και σε εκείνα που συνέτασσαν οι κρατικοί αξιωματούχοι για τις ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης. Οι διαφορές αυτές προέρχονται εν μέρει από καθυστερήσεις στην ενημέρωση των αντίστοιχων καταλόγων· επίσης όμως και στο γεγονός ότι μετά από κάθε καταγραφή για ένα χρονικό διάστημα -μεγαλύτερο ή μικρότερο κατά περίπτωση- η διαφοροποίηση στον αριθμό των υπολογιζόμενων χανέδων δεν προέκυπτε πλέον από νέα καταγραφή, αλλά ήταν μία διοικητική πράξη που μπορούσε να είναι αποτέλεσμα αναγκών ή επιλογών της διοίκησης, πληροφοριών, πιέσεων ή ικανοποίησης αιτημάτων των κατοίκων για μείωση των φόρων. Κυρίως όμως οι αποκλίσεις οφείλονται στο γεγονός ότι πρόκειται για δύο διαδικασίες οι οποίες, παρότι είχαν ως κοινό αντικείμενο τη συλλογή των φόρων, εξυπηρετούσαν διαφορετικές ανάγκες και στόχους, διότι οι οθωμανικές καταγραφές απέβλεπαν στον προσδιορισμό του επιβαλλόμενου φόρου, ενώ τα κατάστιχα των κοινοτήτων στην κατανομή του στο εσωτερικό της κοινότητας.

Οι καταγραφές λοιπόν των Οθωμανών αξιωματούχων δεν συμβάδιζαν πάντοτε με τα στοιχεία των κοινοτικών αρχών. Συχνά επέβαλλαν στις κοινότητες λιγότερες φορολογικές μερίδες, από όσες παρουσίαζαν κατόπιν οι ίδιες στους δικούς τους υπολογισμούς. Οι αριθμοί που βρίσκονται εγγύτερα στην πραγματικότητα είναι αυτοί των χριστιανικών κοινοτήτων διότι οι τελευταίες είχαν καλύτερη γνώση του χώρου, συνέτασσαν αναλυτικούς ονομαστικούς καταλόγους και δεν είχαν λόγους παραποίησης των στοιχείων αφού τα φορολογικά κατάστιχα ήταν αποκλειστικά κοινοτικά έγγραφα. Συνεπώς οι αριθμοί των χανέδων στις οθωμανικές καταστιχώσεις, όταν είναι μικρότεροι από τους αντίστοιχους των κοινοτήτων, υπολείπονται κατά πάσα πιθανότητα των πραγματικών δεδομένων του πληθυσμού.

Μεταφέρουμε εδώ ένα παράδειγμα, αυτό της Πάτμου, με στοιχεία που αφορούν τη δεκαετία 1671-1681. Σύμφωνα λοιπόν με οθωμανική απογραφή που έγινε το 1672 οι χανέδες της Πάτμου ήταν 164.[9] Τα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα της εποχής όμως μας δίδουν διαφορετικές καταμετρήσεις των φορολογικών μερίδων του νησιού:[10]

9. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς «Νησιωτικές», *ό.π.* σ. 5 και 7. Μνεία του αριθμού των χανέδων γίνεται και σε επιστολή του Χρ. Πάγκαλου προς τους προεστούς της Πάτμου με ημερομηνία 17 Μαΐου 1683 (βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά Χρονικά», π. *Ελληνικά*, 10 (1937-1938), σ. 81).

10. Βλ. Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου, στο ΚΝΕ/ΕΙΕ σε μικροφίλμ, με αρ. 1962/36-37 (το

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΡΙΔΩΝ ΣΕ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΤΟΥ 17ου αι.

ΈΤΟς	ΟΙΚΟΚΥΡΟΊ	ΠΑΠΆΔΕς	ΧΗΡΕς	ΓΙΟΒΆΔΕς	ΕΛΕΎΘΕΡΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ
1671	218	16	94	-	41*	369
1677	214	23	79	5	53	374
1681	201	15	79	7	51	343
1689	180	13	95	11	45	344

Σημείωση:
«οικοκυροί» = αρχηγοί οικογενειών, «γιοβάδες» = ξένοι, «ελεύθεροι» = ανύπανδροι
*: σώζονται τα ονόματα μέχρι το γράμμα Θ του ονοματολογίου

Η αναντιστοιχία αυτή που παρατηρείται μεταξύ των χανέδων των οθωμανικών απογραφών και των κοινοτικών καταστίχων είναι μία ένδειξη των περιθωρίων που είχε η κοινότητα στη διαχείριση και κατανομή της φορολογικής υποχρέωσης των κατοίκων. Από την άλλη πλευρά όμως, και σε σχέση με τον πληθυσμό που μας ενδιαφέρει εδώ, φέρνει στην επιφάνεια την επιφύλαξη με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται οι φορολογικές πηγές για εξαγωγή πορισμάτων δημογραφικού χαρακτήρα, αφού πράγματι η απόκλιση ανάμεσα στις ίδιας εποχής αυτές πηγές ξεπερνάει το 50%.[11]

Η ατελής καταγραφή των χανέδων ή η έλλειψη ενημέρωσης για τις μεταβολές στα πληθυσμιακά δεδομένα των διαφόρων περιοχών και τελικά η αναντιστοιχία ανάμεσα στον πραγματικό και το φορολογούμενο πληθυσμό δημιουργούσαν προβλήματα στην οθωμανική διοίκηση, η οποία κατά καιρούς προσπαθούσε να τα θεραπεύσει με διοικητικές παρεμβάσεις. Στα 1691 επιχειρείται μία ευρεία μεταρρύθμιση, σύμφωνα με

κατάστιχο του έτους 1671), αρ. 1962/46-47 (το κατάστιχο του 1677), αρ. 1962/53-54 (αυτό του 1681) και αρ. 1962/72-73 (αυτό του 1689) -σύμφωνα με την ταξινόμηση του Βασ. Παναγιωτόπουλου, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφιση)», π. *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), σ. 154. Αναφορές στα πατμιακά φορολογικά κατάστιχα με ορισμένες μικρές διαφοροποιήσεις στην καταμέτρηση των φορολογικών μερίδων βλ. επίσης Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας: το παράδειγμα της Πάτμου», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 69-70· ο ίδιος «Νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 7-10· Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2002, σ. 48-49· Evangelia Balta, «Recensements Ottomans de Patmos», *ό.π.*, σ. 71-73.

11. Για τα κατάστιχα της Πάτμου της περιόδου αυτής και τη σχέση τους με την αποτύπωση του πληθυσμού του νησιού βλ. αναλυτικότερα Σπ. Ασδραχάς «Νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 7-10.

την οποία ο κεφαλικός φόρος θα εισπράττεται πλέον βάσει ατομικών δελτίων. Χαρακτηριστική είναι η δικαιολόγηση του μέτρου αυτού σε φιρμάνι της ίδιας χρονιάς, στο οποίο επισημαίνεται το πρόβλημα και παίρνονται μέτρα για την αντιμετώπισή του. Στο απόσπασμα που ακολουθεί περιγράφονται ακριβώς αυτές οι αποκλίσεις και οι αιτίες που τις δημιούργησαν:

> «Ο κεφαλικός φόρος των εν τη περιφρουρήτω αυτοκρατορία μου φόρου υποτελών εισεπράττετο προηγουμένως βάσει των βιβλίων απογραφής οικιών, εις τα οποία κατεγράφοντο ονομαστικώς οι εκάστοτε κατά διαφόρους εποχάς και χρονολογίας παρόντες κάτοικοι των νησιών. Τα βιβλία δε ταύτα εθεωρούντο ως βάσις των φορολογικών υποχρεώσεων των φορολογουμένων. Μολονότι όμως από των χρονολογιών εκείνων παρήλθον έτη και αιώνες, πλείστοι δε ίσως και όλοι εκ των μέχρι τούδε εν τοις βιβλίοις τούτοις εγγεγραμμένων εψόφησαν και οι πλείστοι εκ των φορολογουμένων ορισμένων χωρίων έχουσιν εξοντωθή συνεπεία επανειλημμένων επιδημιών πανώλους, θανάτων και λοιπών άλλων θεομηνιών, παραμένει εν τη ζωή το ήμισυ ή το τέταρτον τούτων, εν τούτοις όμως συνεχίζεται εισέτι η επιβολή και είσπραξις κεφαλικού φόρου βάσει των βιβλίων τούτων και εισπράττεται ο φόρος των αποβιωσάντων από τους ήδη εν ζωή ευρισκομένους, πράγμα όπερ απέβη δια τους φόρου υποτελείς τυρρανικόν και βασανιστικόν. Άλλων πάλι χωρίων ο πληθυσμός εν ω ήτο ελάχιστος κατά την απογραφήν, συνεπεία όμως διαφόρων λόγων, ηυξήθη ούτος και παρουσιάζονται περισσότερα προς φορολόγησιν άτομα από των εν τοις βιβλίοις εγγεγραμμένων τοιούτων [...]».[12]

Η μεταρρύθμιση αυτή δεν εξάλειψε ούτε τις αυθαιρεσίες Οθωμανών αξιωματούχων κατά την καταμέτρηση των υποκείμενων σε κεφαλικό φόρο χριστιανών και τον υπολογισμό του ποσού που αντιστοιχούσε, ούτε τις προσπάθειες των χριστιανικών κοινοτήτων να παραπλανήσουν τους εκπροσώπους των αρχών, ελαφρύνοντας τη φορολογική υποχρέωση του τόπου τους. Η επιστολή του καθηγούμενου Πάτμου Αθανάσιου προς τους αντιπροσώπους της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη, όπου περιγράφεται ένα περιστατικό που συνέβη στα 1714, είναι ενδεικτική: «Θέλετε κατέχει πως ήρτε ο χαρατζής της Ρόδου στις 30 του Μα(ΐου) ονομαζόμενος Απτουραχμάν αγάς με του Χασάν μπέη τη φριάδα [= φρεγάτα] και πήγαμε και εμείς ούλοι στο λιμάνι και είπε μας πως ήρτε να κάμει γιοκλαμά [= έρευνα], είπαμέν του αφέντη νοικοκύρης είσαι και γιογλάτισε και στάσου όσον καιρόν θέλεις· εσυλλογίσθη και είπε μας πως το μάθαμε και εφυλάξαμε τους ανθρώπους και γύρευγε να μας εβάλη σε όρκο να ιδή δεν έχει παραπάνω ανθρώπους από τους σαράντα ντεσκερέδες που μας ήδωσεν ο χαρατζής μας και δια να μην πάρωμε όρκο ήβαλέ μας στη φριάδα και στανικώς ήδωσέ μας δέκα ντεσκε-

12. Βλ. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, τ. Β΄, Ηράκλειο 1976, σ. 389-391.

ρέδες αγράφους Μοναστηρίου και Χώρας και ιδού που σας της στέλλομε και κάμετε το καλλίτερο και κυβερνήσετε τη δουλειά, ό,τι μπορείτε να μη μας το κάμουν και άλλη βολά...».[13]

Ανεξάρτητα όμως από την ακρίβεια των δεδομένων, η αλλαγή αυτή στον τρόπο είσπραξης του κεφαλικού φόρου δημιουργεί, για την ιστορική έρευνα, ένα επιπλέον πρόβλημα στις προσπάθειες συσχετισμού του πληθυσμού με τον κεφαλικό φόρο, καθώς οι μετακινούμενοι κάτοικοι -κυρίως ναυτικοί και μετανάστες- αγόραζαν συχνά τα «χαρατζοχάρτια» επιτόπου στις περιοχές που πρόσκαιρα βρίσκονταν.[14] Οι κοινότητες προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν τα ποσά που αναλογούσαν στα πρόσωπα αυτά, όμως οι προσπάθειές τους δεν φαίνεται ότι είχαν πάντοτε επιτυχία. Η πρακτική αυτή επιτείνει ως ένα βαθμό τις δυσχέρειες στον υπολογισμό του πληθυσμού από τα κατάστιχα κεφαλικού φόρου.

Οι ενέργειες των κοινοτήτων, τέλος, με σκοπό την αποτροπή κατοίκων που εκδηλώνουν την επιθυμία να μεταναστεύσουν ή την επιστροφή όσων έχουν φύγει, είναι ακόμη μία ένδειξη ότι τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα και, τελικά, ο αριθμός των χανέδων, και επομένως ο φόρος που είχε επιβληθεί σε μία περιοχή, δεν υφίστατο συχνές τροποποιήσεις. Οι προσπάθειες αυτές των κοινοτήτων συναρτώνται με τη μορφή συλλογικής ευθύνης που εφάρμοζε το οθωμανικό φορολογικό σύστημα, σύμφωνα με την οποία η φορολογική οφειλή δεν προσωποποιούταν και δεν αυξομειωνόταν αυτόματα ακολουθώντας τις μεταβολές του υπαρκτού πληθυσμού, αλλά απλώς το συνολικό ποσό ανακατανεμόταν ανάμεσα στους υπάρχοντες κατοίκους.

Τη λογική κάτω από την οποία ο χανές αποτελούσε συστατικό στοιχείο της διαχείρισης των πραγμάτων από τις νησιωτικές κοινότητες περιγράφει παραστατικά ο τηνιακός, γεννηθείς το 1798, Δρ. Δρόσος[15] σε αφήγημά του για την ιστορία της Τήνου:

---

13. Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά», *ό.π.*, σ. 389-390.

14. Φαίνεται ότι ορισμένες κατηγορίες νησιωτών είχαν εξασφαλίσει και λίγο νωρίτερα τη δυνατότητα πληρωμής του χαρατσίου στον τόπο που βρίσκονταν. Αυτό τουλάχιστον επισημαίνεται σε επιστολή του πάτμιου προκρίτου Ποδητού Αμερινού που χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ των ετών 1678-1681. Εκεί επικαλείται το «άρξι μας, οπού έγραφε πώς να δίδωμεν τα χαράτζια οπού ηθέλαμεν λάχει, Ρόδον, Κω, Χίον, Κουσάντασιν, Μυτιλήνην, Τένεδο και Πόλι, με το να μην έχωμεν εντράδα να πορευτούμε και να είμαστεν ναύτες άνθρωποι ηθέλησεν η βασιλεία και εσήκωσέν μας την μακτού και έγραψέ μας οπού και αν ηθέλομεν ευρεθή να δίδωμεν τα χαράτζα μας», βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά», *ό.π.*, σ. 379.

15. Ο Δρ. Δρόσος ανήκε σε οικογένεια προεστών της Τήνου που είχε ενεργό ανάμειξη στα κοινοτικά πράγματα του νησιού· βιογραφικά του στοιχεία βλ. Νικ. Σακελλίων, *Συλλογή βιογραφιών διαφόρων Τηνίων*, επιμ. Δ. Σοφιανός, Αθήνα 1994, σ. 3-7· Δ. Σοφιανός, «Εισαγωγή» στο Δρ.

«Σημειωθήτω δε ότι ο αριθμός των χανέδων ήτο μόνιμος, καθ' όσον ο νεώτερος των υιών εκάστης οικογενείας διεδέχετο τον πατρικόν χανέ, αν δε συνέπιπτε να εκλείψη ο νόμιμος διάδοχος του χανέ, η επιτόπιος διοίκησις εφρόντιζε να σημειωθή εις το αρμόδιον βιβλίον άλλη αντί της εξαλειφθείσης οικογενείας, ώστε να διατηρήται πάντοτε ολόκληρος ο αριθμός των χανέδων· υπήρχον δε πάντοτε περισσότεραι οικογένειαι των χανέδων, παρακεντέδες ονομαζόμεναι, οι οποίοι συνέτρεχον πάντοτε αναλόγως της ευπορίας των τους χανέδες κατά την απόδοσιν της φορολογίας των. Ενηργείτο δε το τοιούτον ιδία εις έκαστον χωρίον και δια τους κατοίκους του μόνον, καθότι δεν υπήρχον αι αυταί οικογένειαι των παρεκεντέδων εις όλα εν γένει τα χωρία, είς τινα μάλιστα δεν υπήρχον παντελώς».[16]

3. *Απόπειρες συνδυαστικού ελέγχου των πηγών*

Ο έλεγχος της αξιοπιστίας των δεδομένων των φορολογικών καταστίχων δεν είναι ευχερής. Οι πληροφορίες που προέρχονται από αυτά, εάν αντιπαραβληθούν με άλλου τύπου μαρτυρίες, ενίοτε επιβεβαιώνουν τα πληθυσμιακά στοιχεία των κατάστιχων, άλλοτε αποκλίνουν ελαφρά, ενώ κάποιες φορές εκφράζουν τάσεις αντίθετες από τις μαρτυρίες των περιηγητών και των αποστολικών απεσταλμένων. Επίσης σε ορισμένες περιπτώσεις η σύγκριση των πληροφοριών των φορολογικών καταστίχων με άλλες πηγές δείχνει ότι τα κατάστιχα απηχούν την πληθυσμιακή κατάσταση των νησιών σε προγενέστερη περίοδο. Στις γραμμές που ακολουθούν επισημαίνονται ενδεικτικά μερικά παραδείγματα που αναδεικνύουν τα ζητήματα αυτά.

-Νάξος

Ενίοτε τα δεδομένα των φορολογικών καταστίχων φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τις άλλες μαρτυρίες που έχουμε για τον πληθυσμό ενός νησιού. Το παράδειγμα της Νάξου είναι ενδεικτικό. Στη Νάξο, στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα, ο αριθμός των χανέδων που αναγράφεται στα οθωμανικά και κοινοτικά κατάστιχα παρουσιάζει τις διακυμάνσεις που επισημαίνονται στον πίνακα ΙΙΙ.[17]

Δρόσος, *Ιστορία της νήσου Τήνου από της πέμπτης σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, Αθήνα 1870, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996, σ. 29*-35*.

16. Βλ. Δρ. Δρόσος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 58-59.

17. Τους σχετικούς αριθμούς αντλήσαμε από τον Σπ. Ι. Ασδραχά, «Οι νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΧΑΝΕΔΩΝ ΣΤΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΤΟΥ 17ου ΚΑΙ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 18ου αι.

ΈΤΟς	ΕΊΔΟς ΚΑΤΑΣΤΊΧΟΥ	ΈΝΔΕΙΞΗ ΚΑΤΑΣΤΊΧΟΥ
1670	οθωμανική απογραφή	1.307 χανέδες
1670	κοινοτικό κατάστιχο	1.280 σπίτια
1708	κοινοτικό κατάστιχο	782 χανέδες
1727	κοινοτικό κατάστιχο	819 χανέδες

Οι παραπάνω αριθμοί αποτυπώνουν οπωσδήποτε μια συρρίκνωση του καταβαλλόμενου φόρου. Η συρρίκνωση όμως αυτή δεν είναι απόλυτα σαφές εάν ήταν αποτέλεσμα πληθυσμιακής υποχώρησης ή κάποιας ελάφρυνσης της φορολογικής υποχρέωσης. Η αποδελτίωση των άλλων -εκτός των φορολογικών καταστίχων- πηγών για τον πληθυσμό της Νάξου απέδωσε τις πληροφορίες που περιλαμβάνονται στον πίνακα που ακολουθεί.[18]

---

18. Οι πληροφορίες του πίνακα IV έχουν αντληθεί από τα παρακάτω έργα: Π. Ζερλέντης, «Έγγραφα περί των Δυτικών κοινοτήτων και εκκλησιών του Αιγαίου πελάγους», π. *Παρνασσός*, 9 (1885), σ. 129· ο ίδιος, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 78· F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», π. *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160· G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia. IV. Naxos*, O.C.A. 115, Ρώμη 1938, σ. 30, 39, 123, 128, 142, 150, 165· B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687 (φωτ. επανέκδοση Αθήνα 1983), σ. 66· P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'eglise Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδοση, Αθήνα 1984, σ. 579· ο ίδιος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 2η έκδοση, Αθήνα 1984, σ. 304, 338, 484, 486· ο ίδιος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985 σ. 555· ο ίδιος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311· B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste, I. L'Archipel grec*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 207· P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 69· Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. 1, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 66-67· Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 58· G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse* τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 164-165· W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 94· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 131· J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 371· W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405. Αναλυτικότερα για τον πληθυσμό του νησιού και τις πηγές των πληροφοριών του πίνακα IV βλ. το σχετικό κατάλογο της Νάξου με τα προστατιστικά πληθυσμιακά στοιχεία που περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ, 17ος - αρχές 19ου αι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΌς	ΠΗΓΉ
1637	6.000 κάτοικοι	L. C. Tubino
1638	6.700 κάτοικοι	Fr. Lupazzolo
1667	6.000 κάτοικοι	Sebastiani
1675	7.000 κάτοικοι	P. Ricaut
1675	5.000 κάτοικοι	B. Randolph
1678	6.000 κάτοικοι	A. Venier
1700	7.000 κάτοικοι	A. Giustiniani
1700	8.000 κάτοικοι	J. Pitton de Tournefort
αρχές 18ου αι.	10.000 κάτοικοι το πολύ	Fr. Tarillon
1710	5.000 κάτοικοι	V. Castelli
1744	4.000 κάτοικοι	F. A. Razolini
1768	5.000 κάτοικοι	J. H. von Riedesel
1770	10.000 κάτοικοι	P. di Krienen
1776	6.000 κάτοικοι	Choiseul-Gouffier
1789	8.000 κάτοικοι	Frieseman
1793-1799	10.000 κάτοικοι	G. A. Olivier
1800	18.000 κάτοικοι	E. D. Clarke
1806	16.000 κάτοικοι	W. M. Leake
1810	18.000 κάτοικοι	λόρδος Guilford
1810	20.000 κάτοικοι	J. Galt
1816	15.000 κάτοικοι	W. Turner

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε από μαρτυρίες περιηγητών και αποστολικών απεσταλμένων για τον πληθυσμό της Νάξου, κατά την περίοδο από τον 17ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, είναι αρκετά πυκνές, η ποιότητα όμως και η αξιοπιστία τους δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε με επάρκεια τις αυξομειώσεις του πληθυσμού.[19] Παρόλα αυτά είναι σαφές ότι οι πληροφορίες από τις πηγές αυτές δεν ανατρέπουν την εικόνα των φορολογικών καταστίχων, αντίθετα μάλιστα την επιβεβαιώνουν, καθώς οι μαρτυρίες των πρώτων χρόνων του 18ου αιώνα δείχνουν μία πληθυσμιακή κάμψη. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει επίσης ένα

19. Δεν συμπεριλάβαμε στον πίνακα ορισμένες πληροφορίες που είχαν σοβαρά προβλήματα αξιοπιστίας: α) Σύμφωνα με τον F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 160, ο Fr. Lupazzolo στα 1638 αναφέρει ότι στη Νάξο υπήρχαν 6.700 κάτοικοι από τους οποίους 700 καθολικοί. Ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 78 γράφει για την ίδια μαρτυρία ότι οι ορθόδοξοι του νησιού είναι 7.700 και οι καθολικοί 700. Τέλος ο Στ. Φασουλάκης, «Ο Lupazzolo και η Νάξος», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1994, σ. 503, 505, ο οποίος εξέδωσε το τμήμα του χειρογράφου του Lupazzolo που αφορά την Νάξο μεταγράφει: 400 Λατίνοι και 1.700 Έλληνες. β) Μία ανώνυμη μαρτυρία ότι ο πληθυσμός του νησιού περί το 1700 ήταν 10.000 κάτοικοι (βλ. σχετικά Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 79, ο οποίος αναφέρει ότι αντλεί την πληροφορία από ανέκδοτη ιστορία του Αρχιπελάγους).

περίγραμμα της διακύμανσης του πληθυσμού του νησιού από τον 17ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 19ου: στασιμότητα μάλλον κατά τον 17ο αιώνα, μείωση του πληθυσμού, όπως ήδη αναφέραμε, στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, επαναφορά στο β΄ μισό του 18ου αιώνα στα επίπεδα του τέλους του 17ου, και μεγάλη αύξηση του πληθυσμού στα προεπαναστατικά χρόνια.

-Σύρος

Οι μαρτυρίες για τον πληθυσμό της Σύρου τον 17ο και 18ο αιώνα συνιστούν ένα καλό παράδειγμα των αποκλίσεων που παρατηρούνται μεταξύ των διαφόρων τύπων πηγών. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει πιθανότητα οι ενδείξεις των φορολογικών καταστιχώσεων να αντιστοιχούν σε πληθυσμιακά δεδομένα προγενέστερα της εποχής που συντάχθηκε το φορολογικό κατάστιχο ή να είναι επηρεασμένες από αυτά. Ο έλεγχος δεν είναι ευχερής γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι πληροφορίες που προέρχονται από άλλες πηγές είτε δεν είναι αξιόπιστες είτε είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Θα σταθούμε λίγο στο παράδειγμα της Σύρου και στις πληροφορίες που παρέχουν τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, οι ιερείς της καθολικής εκκλησίας και οι περιηγητές.

Καταρχήν σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670 στη Σύρο είχαν χρεωθεί 487 χανέδες.[20] Οι χανέδες αυτοί εάν πολλαπλασιαστούν με οικογενειακό συντελεστή τέσσερα -που, όπως αναφέραμε, αποδίδει κατά πάσα πιθανότητα ακριβέστερα το μέσο όρο της εποχής- δίνουν ένα πληθυσμό 1.967 κατοίκων. Έχει επισημανθεί ότι η οθωμανική αυτή απογραφή ενδέχεται να αναπαράγει τον αριθμό οικογενειών που ίσχυε στο νησί πριν είκοσι χρόνια.[21]

Από μία αποδελτίωση των πληροφοριών για τον πληθυσμό, που περιλαμβάνονται σε εκθέσεις των καθολικών ιερέων και αποστολικών επισκεπτών, και σε κείμενα περιηγητών που επισκέφτηκαν τη Σύρο, από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 18ου, προκύπτει η ακόλουθη εικόνα.[22]

20. Βλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290 και 306.

21. Για τη σχετική προβληματική και υπολογισμούς βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οι νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 6-7.

22. Για τις σχετικές πληροφορίες βλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Graecia, III Syros*, Orientalia Christiana Analecta 112, Ρώμη 1937, σ. 54, 56, 59-60, 70-71, 78, 87-88, 95, 108, 111· P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque*, ό.π. σ. 361· F. W. Hasluck, «Depopulation», σ. 162· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 96, 101· E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 308· J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, *ό.π.*, σ. 265· Ch. Thompson, *The travels of the late Charles Thompson Esq.*, τ. 1, Reading 1752, σ. 317· πρβλ. και Σπ. Ι. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 6-7. Αναλυτικότερα για τις πηγές άντλησης των σχετικών πληροφοριών βλ. τον σχετικό κατάλογο με τα προστατιστικά πληθυσμιακά στοιχεία της Σύρου που περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ β΄ μισό 17ου - β΄ μισό 18ου αι.

	ΆΤΟΜΑ			ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕς/ΣΠΙΤΙΑ		
ΈΤΟς	Καθολικοί	Ορθόδοξοι	Σύνολο	Καθολικοί	Ορθόδοξοι	ΠΗΓΗ
1635	2.008					D. Maregno
1637			3.000			L. C. Tubino
1638	3.000	100	3.100			L. C. Tubino
1638	3.000					Fr. Lupazzolo
1650			2.000			M. Polla
1652	2.000	174	2.174	448 οικογ.	47 οικογ.	P. Bernardo
1655	3.000			260 σπίτια	40 σπίτια	G. Guarco
1667	4.000 +	100	4.100 +			Sebastiani
1675			3.000			P. Ricaut
1678	2.049	157	2.206	44 οικογ.		A. Venier
1687	5.000	100	5.100			V. Coronelli
1700	6.000 +	7-8 οικογ.	6.000 +			J.P. de Tournefort
1702	2.859	121	2.980			A. Giustiniani
1710	2.500	160	2.660			V. Castelli
1730	5-6.000	12 οικογ.	6.000			Ch. Thomson
1744	2.000	63	2.063			F. A. Razolini

Εξετάζοντας προσεκτικότερα τις πληροφορίες αυτές, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα: Καταρχήν, όσον αφορά την περίοδο μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, κατά τη γνώμη μας η πληροφορία του Sebastiani είναι λανθασμένη. Κατά πάσα πιθανότητα δεν αντιστοιχεί σε πραγματική αύξηση του πληθυσμού, αλλά αντανακλά την επιθυμία του να παρουσιάσει αυξημένο τον αριθμό των καθολικών και συρρικνωμένο τον αριθμό των ορθοδόξων του νησιού. Άλλωστε η μαρτυρία του είναι γενικόλογη («l'anime latine sono piu di 4.000, le greche 100») και δεν περιλαμβάνει τα αναλυτικά στοιχεία που δίνουν οι P. Bernardo και A. Venier, ενώ μάλιστα ο ίδιος σε δημοσίευμά του λίγα χρόνια αργότερα την ανασκευάζει αναφέροντας ότι η Σύρος έχει πληθυσμό 5.000 κατοίκων.[23] Η πληροφορία του P. Ricaut είναι επίσης γενική και χωρίς αναλυτικά στοιχεία. Το ίδιο ισχύει και για τη μαρτυρία του G. Guardo (για τον αριθμό των σπιτιών ειδικότερα, αναφέρει ότι στη Σύρο υπάρχουν περί τα 300 σπίτια, από τα οποία τα 40 ανήκουν σε ορθόδοξους). Αντίθετα, οι μαρτυρίες των Bernardo και Venier είναι νομίζω πιο αξιόπιστες διότι παρέχουν αναλυτικά στοιχεία για τον αριθμό των κατοίκων (δίνουν χωριστούς αριθμούς για άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ιερείς, μοναχούς). Σημαντικό είναι ότι, αν και οι εκδέσεις τους συντάχθηκαν με διαφορά 26 χρόνων, οι αριθμοί που αναγράφονται

23. Βλ. *Viaggio e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 61· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό.π., τ. 1, σ. 579.

παρουσιάζουν μια λογική αναλογία, χωρίς να αποτελούν όμως αντιγραφή. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω φαίνεται ότι πράγματι τα στοιχεία της οθωμανικής απογραφής του 1670 είναι πιο κοντά στον πληθυσμό του νησιού κατά το 1650-1652· η απόκλιση όμως εμφανίζεται να είναι ελάχιστη, τόσο που είναι αδύνατον να ελεγχθεί με επάρκεια από το είδος των πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας.

Όσον αφορά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, οι μαρτυρίες που προέρχονται από τους καθολικούς ιερωμένους και εκείνες που προέρχονται από περιηγητές εμφανίζουν μία σημαντική απόκλιση, καθώς οι πρώτες περιορίζουν τον πληθυσμό σε δύο με τρεις χιλιάδες κατοίκους, ενώ οι δεύτερες τον ανεβάζουν σε πέντε με έξι χιλιάδες. Πιο κοντά στην πραγματικότητα πρέπει να είναι τα στοιχεία των καθολικών ιερέων διότι έχουν συνταχθεί από ανθρώπους που γνώριζαν καλύτερα τα δεδομένα του νησιού ή συγκέντρωσαν τις πληροφορίες τους από γνώστες του ζητήματος κατά την παραμονή τους σε αυτό. Επίσης οι μαρτυρίες αυτές συνάδουν και με τις προγενέστερες που τοποθετούσαν τον πληθυσμό του νησιού στο ίδιο περίπου επίπεδο.

Αντίθετα οι μαρτυρίες των περιηγητών V. Coronelli, J. Pitton de Tournefort, Charles Thompson φαίνεται να απέχουν από τα πραγματικά δεδομένα. Όσον αφορά καταρχήν τον V. Coroneli, συχνά οι εκτιμήσεις του για τον πληθυσμό των νησιών που επισκέπτεται δεν συμφωνούν με άλλες μαρτυρίες της εποχής καθώς άλλοτε υποτιμά και άλλοτε υπερεκτιμά τον πληθυσμό τους. Ο J. Pitton de Tournefort, ο οποίος παρέμεινε στη Σύρο μόνο 3-4 ημέρες, πιθανόν έχει επηρεαστεί στην εκτίμησή του από τον Coroneli, κυρίως όμως παρασύρεται από τον ενθουσιασμό του για τον ακμαίο καθολικισμό της Σύρου: «Nous voici dans Syra, l'île la plus catholique de tout l'Archipel. Pour sept ou huit familles du rite grec, on y compte plus de six mille âmes du rite latin».[24] Τέλος, το βιβλίο του Ch. Thompson έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί συμπίλημα, στο οποίο συχνά μεταφέρονται πληροφορίες του Tournefort. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, η μαρτυρία που περιλαμβάνεται στο τελευταίο αυτό βιβλίο για τον πληθυσμό είναι γενικόλογη («πέντε με έξι χιλιάδες κάτοικοι»), στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι δεν πρόκειται για σταθμισμένη εκτίμηση.

-Σέριφος

Στο παράδειγμα της Σερίφου φαίνεται ότι τα δεδομένα των φορολογικών καταστίχων βρίσκονται πολύ κοντά στις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από άλλες πηγές, οι οποίες είναι πάντως πολύ περιορισμένες, καθώς η Σέριφος είναι ένα μικρό νησί το οποίο δεν βρισκόταν μεταξύ των προσφιλών

24. Βλ. J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, ό.π., σ. 265 (όπου την υπερεκτίμηση του πληθυσμού επισημαίνει και ο St. Yerasimos).

επιλογών των περιηγητών.[25] Οι μαρτυρίες για τον πληθυσμό κατά τον 18ο αιώνα παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί. Οι αριθμοί των κατοίκων που έχουν αποδοθεί στα φορολογικά κατάστιχα έχουν προκύψει από πολλαπλασιασμό των φορολογικών μονάδων με συντελεστή τέσσερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΣΕΡΙΦΟΥ, 18ος αι.

ΈΤΟς	Giustiniani	Portier	Φορολογ. κατάστιχο	Krienen	Φορολογ. κατάστιχο	Φορολογ. κατάστιχο	Νεωτερική Γεωγραφία
1700-1701	800	800					
1754			784				
1771				1.000			
1781					962		
1790						1.119	
1791							1.000

Από τον αριθμό λοιπόν των μερίδων που καταγράφονται στα φορολογικά κατάστιχα της Σερίφου, συνάγεται αύξηση του πληθυσμού του νησιού κατά 43%, μεταξύ των ετών 1754 και 1790. Το ποσοστό αυτό αύξησης δεν μπορεί να αντιστοιχεί σε «φυσική αύξηση» του πληθυσμού, στα 36 μόλις χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ των δύο τεκμηρίων. Επομένως, η ύπαρξή του θα πρέπει, νομίζω, να αναζητηθεί στη φορολογική ανακατανομή που επέβαλλε η οθωμανική διοίκηση ή η κοινότητα του νησιού. Κάποια αύξηση του πληθυσμού της Σερίφου -μικρότερης πάντως τάξεως- είναι πιθανό να υπήρξε, καθώς αυτή προκύπτει και από άλλες πηγές της εποχής. Αναφερόμαστε εδώ κυρίως στη μαρτυρία του Krienen, διότι η πληροφορία της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* αποτελεί μεταφορά από άλλες πηγές.[26]

Παράλληλα, έχει προταθεί και μια άλλη συλλογιστική για την επιβεβαίωση της αύξησης του πληθυσμού του νησιού, η οποία εκμεταλλεύεται τις πράξεις προικοδοτήσεων που καταγράφονται σε χωριστό τμήμα του κατάστιχου του 1754 («μεμοριάλε»).[27] Η μέθοδος αυτή, παρόλο που στην περίπτωση της Σερίφου φαίνεται

25. Βλ. σχετικά τη συλλογιστική της Ευτυχίας Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 33-36, όπου δίνονται οι φορολογικές μονάδες των καταστίχων, και καταγράφονται και οι άλλες μαρτυρίες. Βλ. επίσης τον σχετικό κατάλογο στο δεύτερο μέρος του παρόντος, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά οι μαρτυρίες για τον πληθυσμό της Σερίφου την εποχή αυτή.

26. «Γεωγραφία νεωτερική, ερανισθείσα υπό διαφόρων συγγραφέων» σημειώνουν οι ίδιοι οι συγγραφείς στη σελίδα τίτλου του έργου τους. Για τα πρότυπά τους βλ. στην εισαγωγή της Αικατερίνης Κουμαριανού στο Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επανέκδοση, Αθήνα 1988, σ. 38*-44*.

27. Βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 35.

να λειτουργεί επιβεβαιωτικά, νομίζω ότι είναι δυσχερές να εφαρμοστεί σε άλλα νησιά, διότι ακόμη και αν δεχθούμε ότι όλα τα προικοσύμφωνα κατέληγαν στους νοταρίους, συχνά αυτά είναι σε λυτά έγγραφα και συνεπώς πρόσφορα σε πιθανές απώλειες, ενώ παράλληλα στις σειρές των σωζόμενων στους κώδικες προικοσυμφώνων παρατηρούνται σοβαρά χάσματα.

4. *Το τεκμήριο των οικιών*

Μία ακόμη ένδειξη για τον πληθυσμό των νησιών μπορεί να συναχθεί από ορισμένα φορολογικά κατάστιχα στα οποία καταγράφεται αναλυτικά ο αριθμός των σπιτιών που υπόκεινται σε φόρο. Τα σπίτια δεν καταγράφονται στα κτηματολόγια όλων των νησιών.[28] Σε ορισμένα όμως η καταγραφή είναι αναλυτική, υπάρχει μάλιστα μνεία του τύπου του σπιτιού (ανώγι, κατώγι, ανωγοκάτωγο) και του φόρου που του αναλογεί. Θα επισημάνουμε δύο παραδείγματα, ένα από τη Μύκονο και ένα από τη Σέριφο.

Σύμφωνα λοιπόν με μετρήσεις που έγιναν σε φορολογικά κατάστιχα των νησιών αυτών προκύπτουν τα αριθμητικά δεδομένα που παρουσιάζονται στον πίνακα VII.[29] Προκαταβολικά όμως θα θέλαμε να σημειώσουμε ένα πρόβλημα που προκύπτει από την καταμέτρηση των σπιτιών μέσω των φορολογικών καταστίχων. Καθώς η καταγραφή γίνεται από την κοινότητα για φορολογικούς και όχι απογραφικούς λόγους, κύρια επιδίωξη της είναι ο επιμερισμός του φόρου που αναλογεί σε κάθε ιδιοκτήτη και όχι ο ακριβής προσδιορισμός των ακινήτων. Υπάρχουν έτσι κάποιες εγγραφές στις οποίες οι καταστιχωτές σημειώνουν απλώς «σπίτι» ή «σπίτια» και άλλες που εξειδικεύουν γράφοντας «ανώγι», «κατώγι», «ανωγοκάτωγο» κλπ. Σημειώνεται ότι επειδή σε πολλές περιπτώσεις ήταν αδύνατος ο διαχωρισμός στις επιμέρους αυτές κατηγορίες, στους πίνακες που ακολουθούν έχουν ενοποιηθεί. Δεν έχουν συμπεριληφθεί όμως οι αγροικίες διότι ο ρόλος που διαδραμάτιζαν στον τρόπο διαβίωσης των κατοίκων ήταν διαφορετικός από αυτόν της κύριας οικίας. Τα στοιχεία λοιπόν που ακολουθούν, παρότι δεν αποδίδουν με απόλυτη ακρίβεια τον αριθμό των κατοικιών, θεωρούμε όμως ότι δεν αλλοιώνουν και τη συνολική εικόνα για το θέμα.

28. Για παράδειγμα, στο κτηματολόγιο της Πάτμου του 1676, όπως και σε άλλα του νησιού αυτού, δεν περιλαμβάνονται αναφορές στα σπίτια του οικισμού. (Τα σχετικά κτηματολόγια βρίσκονται στο Αρχείο της Ιεράς Μονής Θεολόγου Πάτμου και μικροφίλμ τους στο Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., βλ. τις σχετικές ταξινομικές ενδείξεις Β. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο», *ό.π.*, σ. 154-155).

29. Για τα στοιχεία της Σερίφου βλ. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36 και της Μυκόνου Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36, 139-140 και Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 374. Για τη Μύκονο έχουμε προσμετρήσει στις οικίες τα ακίνητα που δηλώνονται ως «κατώγια», «ανώγια», «σπίτια». Για τη Σέριφο δεν είναι σαφές εάν έχουν συμπεριληφθεί και άλλοι τύποι κατοικιών.

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΩΝ ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΜΥΚΟΝΟΥ ΚΑΙ ΣΕΡΙΦΟΥ, 17ος, 18ος αι.

α) ΜΥΚΟΝΟΣ

Έτος	Φορολογικές μονάδες	Δείκτης μεταβολής	Οικίες	Δείκτης μεταβολής	Οικίες ανά φορολογική μονάδα
1680 περίπου	537	100	996	100	1,85
τέλη 17ου-αρχές 18ου αι.	636	118	1.169	117	1,84
1754	913	170	1.584	159	1,73
1793	864	161	1.553	156	1,80

β) ΣΕΡΙΦΟΣ

Έτος	Φορολογικές μονάδες	Δείκτης μεταβολής	Οικίες	Δείκτης μεταβολής	Οικίες ανά φορολογική μονάδα
1754	194	100	336	100	1,73
1781	238	123	445	132	1,87
1790	277	143	551	164	1,99

Από τα αριθμητικά στοιχεία του παραπάνω πίνακα μπορούν, νομίζω, να προκύψουν ορισμένες επισημάνσεις:

α) Οι μεταβολές στον όγκο των οικιών που καταγράφονται συμβαδίζουν χονδρικά με τις μεταβολές των φορολογικών μονάδων των καταστίχων, και κατ' επέκταση ίσως και του πληθυσμού των νησιών. Τα δύο αυτά μεγέθη ακολουθούν στο παράδειγμά μας πάντοτε τάσεις με την ίδια κατεύθυνση. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στη μοναδική περίπτωση που παρουσιάζεται μείωση -στο φορολογικό κατάστιχο του 1793 από τη Μύκονο- η μείωση αντικατοπτρίζεται ταυτόχρονα και στα δύο μεγέθη (τις φορολογικές μονάδες και τις οικίες). Φαίνεται λοιπόν πιθανή η υπόθεση -η οποία βέβαια χρειάζεται περαιτέρω επιβεβαίωση- ότι κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα παρουσιάζεται κάποια δημογραφική τόνωση των νησιών, η οποία συμβαδίζει με παράλληλη επέκταση του οικισμένου χώρου.

β) Η αναλογία οικιών ανά φορολογική μονάδα κινείται μεταξύ 1,73 και 1,99. Το εύρος της απόκλισης είναι σχετικά μικρό και σταθερό. Κινείται πάντως κοντά στην αναλογία δύο σπιτιών ανά φορολογική μονάδα. Η ύπαρξη αυτή δύο περίπου οικιών ανά φορολογική μονάδα, ίσως αποτελεί μια ένδειξη ότι οι φορολογικές μονάδες των καταστίχων δεν ταυτίζονται απόλυτα με τις οικογένειες.

5. *Οι εθνοπολιτισμικές ομάδες*

Όπως αναφέραμε, στις προστατιστικές πηγές για τον πληθυσμό των νησιών υπάρχουν σε αρκετές περιπτώσεις στοιχεία για διακριτές εθνοπολιτισμικές ομάδες, που μπορούν να εντοπιστούν στην περιοχή του Αιγαίου. Έτσι, όπως μπορούμε να δούμε αναλυτικά και στους ανά νησί πίνακες του δευτέρου μέρους, στις σχετικές μαρτυρίες περιλαμβάνονται πληροφορίες για τους Τούρκους/Μουσουλμάνους, τους Εβραίους, τους Αλβανούς, τους Αρμένιους, τους Λατίνους/Ρωμαιοκαθολικούς κατοίκους κάποιων νησιών, καθώς επίσης και για πρόσωπα -προερχόμενα από περιοχές όπως τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Δαλματία κ.α.- τα οποία κατά καιρούς είχαν εγκατασταθεί σε ορισμένα από τα νησιά.

Να σημειώσουμε ότι στις αφηγηματικές πηγές της εποχής ο τουρκικός/μουσουλμανικός πληθυσμός των νησιών μνημονεύεται άλλοτε ως «Τούρκοι» και άλλοτε ως «Μουσουλμάνοι», χωρίς να γίνεται σαφής διάκριση των δύο διαφορετικών αυτών εννοιών. Καθώς όμως στην περιοχή του Αιγαίου δεν υπήρχε αξιόλογη επιμέρους διαφοροποίηση και οι δύο αυτές ομάδες πρακτικά ως προς την ποσοτική τους καταγραφή συμπίπτουν, τα διαθέσιμα αριθμητικά στοιχεία αντανακλούν την παρουσία τόσο του μουσουλμανικού όσο και του τουρκικού πληθυσμού. Το ίδιο πρόβλημα εμφανίζεται με τους όρους «Λατίνοι» και «Φράγκοι», οι οποίοι σχεδόν πάντοτε ταυτίζονται με τον Καθολικού θρησκεύματος χριστιανικό πληθυσμό των νησιών.

-Τούρκοι/Μουσουλμάνοι

Τουρκικός/μουσουλμανικός πληθυσμός εντοπίζεται κυρίως σε νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, όπως τη Λέσβο, τη Χίο, τη Λήμνο, τη Σαμοθράκη και ορισμένα από τα νησιά των Δωδεκανήσων (κυρίως τη Ρόδο και την Κω).[30] Για τα μικρά νησιά οι μαρτυρίες κατά κανόνα περιορίζονται στη μνεία μεμονωμένων οθωμανών αξιωματούχων -κυρίως καδήδες ή βοεβόδες- που διέμεναν μόνιμα ή κατά διαστήματα στους τόπους που υπάγονταν στην αρμοδιότητά τους, καθώς και σποραδικά στην παρουσία κάποιων μουσουλμανικών οικογενειών.[31] Η αξιοπιστία των αναφορών για το μουσουλμανικό πληθυσμό παρουσιάζει προβλήματα ανάλογης υφής με αυτά που εντοπίζονται στις μαρτυρίες που αφορούν το σύνολο του πληθυσμού, αφού άλλωστε οι πληροφορίες προέρχονται από τις ίδιες

30. Για την παρουσία του τουρκικού πληθυσμού στα νησιά αυτά -κυρίως κατά τον 19ο και 20ό αιώνα· βλ. Em. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en Provence 1974, σ. 250-255.

31. Παρουσία λίγων μουσουλμάνων έχει εντοπιστεί επίσης σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων όπως στη Νάξο, κυρίως κατά τον 17ο αιώνα, βλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, «Οι Τούρκοι της Νάξου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 152-180. Παρότι σουλτανικό φιρμάνι του 1568 απαγόρευε την εγκα-

πηγές. Το πρόβλημα επιτείνεται από το γεγονός ότι η παρουσία του μουσουλμανικού πληθυσμού εντοπίζεται κυρίως σε μεγάλα νησιά, για τα οποία οι υπάρχουσες μαρτυρίες παρουσιάζουν εντονότερα προβλήματα φερεγγυότητας.

Ένα παράδειγμα, ενδεικτικό των ζητημάτων αξιοπιστίας που ανακύπτουν από τις διαθέσιμες πηγές για το μουσουλμανικό πληθυσμό των νησιών, αναδεικνύεται, νομίζω εύγλωττα, από τα αριθμητικά στοιχεία του πίνακα που ακολουθεί. Τα στοιχεία αφορούν το μουσουλμανικό πληθυσμό της Χίου κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.[32]

τάσταση μουσουλμάνων στο νησί με το αιτιολογικό ότι δεν υπήρχε εκεί πολυπληθής μουσουλμανική κοινότητα και θα δημιουργούνταν αναταραχές, βλ. το σχετικό έγγραφο Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους, 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου Πελάγους, 1566-1579. Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας, 1579-1621*, Ερμούπολη 1924 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985), σ. 82-83. Οικογένειες μουσουλμάνων είχαν επίσης εγκατασταθεί στην Άνδρο, βλ. δικαιοπρακτικά έγγραφα που δείχνουν την παρουσία τους Δ. Πολέμης, *Μοναστηριακά του Αγίου Νικολάου*, Ανδριακά Χρονικά 32, Άνδρος 2001, σ. 99, 113-115, 334, και επίσης ο ίδιος, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 79. Κατά τον 17ο αιώνα έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένες περιπτώσεις εκχριστιανισμού μουσουλμάνων στις Κυκλάδες, βλ. σχετικά Σ. Συμεωνίδης, «Οι εκχριστιανισμοί Μωαμεθανών στις Κυκλάδες αίτιο κατηγορίας στις διαμάχες των καθολικών», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 12 (1995), σ. 183-235, και B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου», *ό.π.*, σ. 149-150. Πρόσκαιρη παρουσία μουσουλμάνων έχει εντοπιστεί, σε οθωμανικές φορολογικές πηγές του 15ου αιώνα και στην Πάτμο, βλ. Evangelia Balta, «Recensements», *ό.π.*, σ. 64- 74.

32. Για τα δεδομένα του πίνακα VIII βλ. De Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant*, Ρουέν 1670, σ. 203-204· H. Pernot, *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux aumonier de l'ambassadeur de France*, Παρίσι 1925, σ. 66· J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, ό.π., σ. 309· Ch. Thompson, *The travels*, ό.π., τ. 2, σ. 307· R. Pocock, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 10· Frieseman, *Description*, ό.π., σ. 98· G. A. Olivier, *Voyage*, ό.π., τ. 2, σ. 107· W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 451· Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 3α, Αθήνα 1926, σ. 121, 141, 174· Κ. Καιροφύλας, «Η άλωσις της Χίου υπό των Βενετών κατά το 1694. Μία έκθεσις του παπικού ναυάρχου προς τον Πάπαν», π. *Ελληνικά*, 3 (1930), σ. 541· G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios*, Orientalia Christiana, n.92, Ρώμη 1934, σ. 22, 94· Ph. Argenti, *Chius vincta or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Καίμπριτζ 1941, σ. 249· Φιλ. Αργέντης, Στίλπων Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ, 1-3, Αθήνα 1946· Ph. Argenti, *Diplomatic archive of Chios 1577-1841*, τ. 1, Καίμπριτζ 1954, σ. 23· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό.π., τ. 1, 2η έκδ., σ. 504, 507· ο ίδιος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό.π., τ. 2, σ. 149, 187, 191, 215, 249, 487, 574, 580, 791· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, «Ιησουΐτες στη Χίο (1594-1773)», π. *Χιακά Χρονικά*, 21 (1991), σ. 52. (Αναλυτικότερη καταγραφή των πηγών από τις οποίες αντλήθηκαν τα αριθμητικά δεδομένα του πίνακα VIII βλ. στον αναλυτικό κατάλογο για τη Χίο στο δεύτερο μέρος του παρόντος).

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ, 17ος-18ος αι.

ΕΤΟΣ	ΜΟΥΣΟΥΛΜΆΝΟΙ		Συνολικός πληθυσμός Χίου	ΠΗΓΗ
	Όλο το νησί	Πόλη Χίου		
1623	4.000			L. Deshayes
[1628]	7.000		40.000	M. Giustiniani
1630	7.000		60.000	De Stochove
1638			60.000	Fr. Lupazzolo
1639	6.000		40.000	L. C. Tubino
1664		6.000		J. B. Tavernier
1667		3.000		R. de Dreux
1667	6.000	5.000	60.000	Sebastiani
1677	5.000		40.000	J. Covel
1679			100.000 περίπου	A. Venier
1681			100.000	G. B. de Burgo
1684		3.000	80.000	Donado
1688		6.000		O. Dapper
1694		6.000	80.000	κυβερνήτης Παπικών γαλερών
1694			150.000	A. Zeno
1695		6.000		ανώνυμος
1701	10.000		113.000	J. Pitton de Tournefort
1711		5.000-6.000		M. O. Eneman
1729		4.000	80.000	Fourmont
1730	12.000		115.000	Ch. Thompson
1738	5.000		100.000	J. M. Earl of Sandwich
1739	5.000		100.000	R. Pococke
1744			120.000	D. Dieudie
1747		7.000	120.000	J. Galland
1757			120.000	P. di Stefani
1757			60.000	J. Aegidius van Egmont
1759		3.000	75.000	C. J. Cousinery
1789	10.000		113.000 +	Frieseman
1794		3.500	110.000	G. A. Olivier
1794	3.500-4.000		150.000	J. Dallaway
1800		2.000	50.000	W. Wittman

Τα πληθυσμιακά στοιχεία του πίνακα VIII προέρχονται από περιηγητικά κείμενα και εκθέσεις αξιωματούχων της καθολικής εκκλησίας. Αφορούν το μουσουλμανικό πληθυσμό όλου του νησιού της Χίου και ξεχωριστά της πόλης της Χίου, κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Πρακτικά όμως ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης της Χίου και του νησιού συνολικά ταυτίζονται διότι όλες ο μαρτυρίες συγκλίνουν ότι οι Τούρκοι ήταν συγκεντρωμένοι στην πόλη.

Παρότι οι μαρτυρίες, συγκρινόμενες με το επίπεδο των ανάλογων τεκμηρίων που διαθέτουμε για άλλα νησιά, είναι πυκνές, νομίζω ότι δεν είναι σε θέση να

συστήσουν ακριβή καταγραφή του μουσουλμανικού πληθυσμού που ήταν εγκατεστημένος στο νησί και την πρωτεύουσά του κατά τους δύο αυτούς αιώνες, ούτε επιτρέπουν τον υπολογισμό των ενδεχόμενων αυξομειώσεών του. Για παράδειγμα, ο διπλασιασμός σχεδόν του πληθυσμού στο διάστημα 1623-1628 ή αντίθετα η μείωσή του από 12.000 σε 5.000 κατοίκους μεταξύ των ετών 1730 και 1738 δεν ανταποκρίνεται στη δημογραφική πραγματικότητα του τόπου. Παρόλα αυτά οι παραπάνω μαρτυρίες, εάν ειδωθούν συνολικά, προσφέρουν μία τάξη μεγέθους, μία γενική αλλά θολή εικόνα, η οποία θα μπορούσε να γίνει ευκρινέστερη, εάν μία επισταμένη μελέτη των σχετικών τεκμηρίων οδηγούσε στην επισήμανση των πληροφοριών εκείνων που είναι φανταστικές, αναληθείς ή εντελώς αναξιόπιστες.

-Αλβανοί, Εβραίοι, Αρμένιοι

Όσον αφορά τους Αλβανούς, η παρουσία των οποίων εντοπίζεται στα νησιά του Αργοσαρωνικού, σε νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου (Σάμο, Ψαρά) και σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων (Άνδρο, Ίο, Κέα, Κύθνο)[33], οι μαρτυρίες που διαθέτουμε είναι γενικόλογες. Κατά κανόνα δεν παρέχουν ακριβέστερα ποσοτικά στοιχεία, καθώς ούτε η διάκριση ήταν ιδιαίτερα ευχερής ούτε υπήρχε ενδιαφέρον από τους συντάκτες των διαθέσιμων πηγών να υπολογίσουν τους αλβανικής καταγωγής κατοίκους μιας περιοχής. Αντίθετα, περισσότερα αριθμητικά στοιχεία είναι διαθέσιμα για τις εβραϊκές κοινότητες της Ρόδου, της Κω, της Λέσβου[34] και τις ολιγομε-

33. Εκτός από τις επιμέρους πληροφορίες, προερχόμενες από πηγές της εποχής, βλ. ορισμένα στοιχεία για την αλβανική παρουσία και εγκατάσταση στα νησιά του Αιγαίου συγκεντρωμένα στις μελέτες: Μ. Λαμπρυνίδης, *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύδρα - Σπέτσαι*, Αθήνα 1907· F. W. Hasluck, «Albanian settlements in the Aegean islands», *B.S.A.*, 15 (1909), σ. 423-428· Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις Αλβανών εις Ίον», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 260-265· Δ. Π. Πασχάλης, «Οι Αλβανοί εις τας Κυκλάδας», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1934, σ. 263-282· Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*, Αθήνα 1935, σ. 16-34· Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, δ΄ έκδ. Αθήνα 1998, σ. 240-247· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 176-178· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 130-137· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., σ. 68-85· Ηλ. Σκουλίδας, «Μετοικεσίες Αλβανοφώνων στον Ελλαδικό χώρο», π. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 33 (1998-1999), σ. 288-289· Κ. Κόμης, «Οικιστικές και δημογραφικές όψεις της Σάμου 15ος-19ος αιώνας», *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 117, 142-157, 181· Τίτος Γιοχάλας, *Άνδρος Αρβανίτες και Αρβανίτικα*, Αθήνα 2000, σ. 13-28.

34. Για τους Εβραίους των νησιών του Αιγαίου βλ. συγκεντρωμένα ορισμένα στοιχεία: A. Galante, «Appendice à l'histoire de Rhodes, Chio, Cos, etc.», Κωνσταντινούπολη 1948, ανατύπωση στο *Histoire des Juifs de Turquie*, τ. 7, κυρίως σ. 243-254 και 319-320· Ph. Argenti, *The Religious Minorities of Chios; Jews and Roman Catholics*, Καίμπριτζ 1969· Ζ. Τσιφπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*

λείς αρμενικές κοινότητες νησιών, όπως της Ρόδου, της Λέσβου ή της Νάξου.[35] Μεταφέρουμε εδώ, ως παράδειγμα, τις μαρτυρίες για τον εβραϊκό πληθυσμό της Ρόδου, στο χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τον 16ο έως το τέλος του 19ου αιώνα.[36]

για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453, Ρόδος 1995, σ. 62-69· Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 41-44, για την κοινότητα της Ρόδου.

35. Για τους Αρμένιους της Ρόδου βλ. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18eme siècle: les activités portuaires*, Αθήνα 1988, σ. 25-26. Για την παρουσία Αρμενίων στη Νάξο βλ. Στ. Ψαράς, «Σπαράγματα από ένα ναξιακό συμβολαιογραφικό αρχείο», *Πρακτικά του Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Αθήνα 1994, σ. 634.

36. Οι πληροφορίες του πίνακα IX προέρχονται από: De Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant*, Ρουέν 1670, σ. 221· Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*, επανέκδοση Αθήνα 1994, σ. 506· Μαρία Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 41, 44· η ίδια, «Η πόλη της Ρόδου το 18ο αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 67-69, 71-73· η ίδια, *Rhodes*, *ό.π.*, σ. 85-86· η ίδια, «Γαλλική προξενική έκθεση για τη Ρόδο του 1731», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 13 (1989), σ. 270-276· η ίδια, «Ρόδος του 1795. Έκθεση του Γάλλου διπλωμάτη C. Butet», π. *Παρουσία*, 3 (1985), σ. 318· Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 85· W. Turner, *Journal*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 3, 9· Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας)*, [Αθήνα 2000], σ. 72-74, 90· Ε. Πρωτοψάλτης, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων», π. *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, 2 (1956-1957), σ. 50-51· W. Wittman, *Travels*, *ό.π.*, σ. 428· Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 142-144· Μ. Παπαϊωάννου (επιμέλεια, μετάφραση), *Ρόδος και νεώτερα κείμενα*, τ. 1, *«Ile de Rhodes» par V. Guerin*, Αθήνα-Γιάννινα 1989, σ. 82-83, 91· Π. Ενεπεκίδης, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά, Πελοπόννησος, Νησιά του Αιγαίου Κρήτη 1815-1980*, Αθήνα 1991, σ. 380, 405· M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864, σ. 300. Αναλυτικά για τα στοιχεία του πίνακα IX βλ. τον αναλυτικό κατάλογο για τον πληθυσμό της Ρόδου στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ IX

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΒΡΑΪΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ, 16ος - 19ος αι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΒΡΑΙΟΙ	ΠΗΓΗ
β΄ μισό 16ου αι.		400 έποικοι από Θεσσαλονίκη	-
τέλη 16ου αι.		720 περίπου, 144 σπιτικά	-
1621		200 κάτοικοι	L. Deshayes
1630		500 κάτοικοι	Stochove
1686		600 κάτοικοι	E. Veryard
1688		200 οικογένειες	Fr. Piacenza
1731	35.000 κάτοικοι	200-300 κάτοικοι	J. J. Couture (πρόξενος)
1776	35.000 κάτοικοι		J. Pothonier (πρόξενος)
1779	7.500 οικογένειες	100 οικογένειες	Cl. Savary
1785	28-30.000 κάτοικοι		L. Mille (πρόξενος)
1793	30.000 κάτοικοι		G. Olivier
1795	26-30.000 κάτοικοι	500 κάτοικοι	C. Butet
1800	15.000 κάτ. περίπου		W. Wittman
1802	34.000 κάτοικοι	2.000 κάτοικοι	L. Cassas
1815	20.000 κάτοικοι	1.000 κάτοικοι	W. Turner
1820	40.000 κάτοικοι		J. Fuller
1823	37.000 κάτοικοι	1.000 κάτοικοι	B. G. Depping
1828	30.000 κάτοικοι	2.000 κάτοικοι	κάτοικοι της Ρόδου
1828	20-22.000 κάτοικοι	2.000 κάτοικοι	Χρ. Μηλιόνης
1831	16.000 κάτοικοι		J. Michaud, J. Poujoulat
1842	42.000 κάτοικοι		N. Kerr
1854	27.120 κάτοικοι	1.000 κάτοικοι	V. Guerin
1856		300 οικογένειες	A. Frankl
1858	27.000 κάτοικοι	1.000 κάτοικοι	Abbe Azais, C. Domergue
[1864]	30.000 κάτοικοι	2.000 κάτοικοι	M. B. C. Collas
1869-1870	28-30.000 κάτοικοι	2.000 κάτοικοι	A. Billioti (υποπρόξενος)
1884-1886	30.606 κάτοικοι	2.690 κάτοικοι	οθωμανική απογραφή
1886-1887	26.989 κάτοικοι	2.401 κάτοικοι	Ημερολόγιο Νομαρχίας Αρχιπελάγους
1899		1.500 κάτοικοι	P. Lindau

Οι πληροφορίες που αποτιμούν τον εβραϊκό πληθυσμό της Ρόδου είναι σχετικά πυκνές και συνεχείς, καθώς εκτείνονται από την εγκατάσταση των πρώτων εβραϊκών οικογενειών στο νησί στα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Τα γενικότερα προβλήματα αξιοπιστίας των πηγών, στα οποία αναφερθήκαμε ήδη, ισχύουν και σε αυτή την περίπτωση. Επειδή όμως η εβραϊκή κοινότητα ήταν ολιγάριθμη και σαφώς διακριτή από τους υπόλοιπους κατοίκους, οι αναφορές στο μέγεθός της είναι πιθανόν πιο αξιόπιστες. Όπως φαίνεται από τα αριθμητικά στοιχεία του παραπάνω πίνακα, η δημογραφική πορεία του εβραϊκού πληθυσμού της Ρόδου δεν ταυτίζεται με αυτήν του συνολικού πληθυσμού του νησιού. Έτσι, ενώ

ο συνολικός πληθυσμός εμφανίζει μία στασιμότητα από το 6′ μισό του 18ου αιώνα έως το τέλος του 19ου, ο εβραϊκός πληθυσμός αντίθετα παρουσιάζει μία περιορισμένη αλλά σταθερή άνοδο από τα μέσα του 16ου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.

-Καθολικοί

Η Καθολική εκκλησία ανέπτυξε, μέχρι τον 18ο αιώνα τουλάχιστον, σημαντική δράση για να προσελκύσει νέους πιστούς και να ενισχύσει τον ήδη υπάρχοντα καθολικό πληθυσμό των νησιών, κυρίως των Κυκλάδων.[37] Οι αναφορές και οι εκθέσεις των αποστολικών απεσταλμένων, των επισκόπων και των τοπικών ιερέων για το ποίμνιο της Καθολικής εκκλησίας στα νησιά, ιδίως των Κυκλάδων, επιτρέπουν την ακριβέστερη αριθμητική αποτίμηση εκείνων των κατοίκων τους που ακολουθούσαν το καθολικό δόγμα. Ένα παράδειγμα, ενδεικτικό του τύπου και της πυκνότητας των πληροφοριών που περιέχονται στις σχετικές αναφορές, συνιστά ο πίνακας Χ, στον οποίο έχουν περιληφθεί μαρτυρίες που χρονολογούνται στον 17ο και 18ο αιώνα και αφορούν τα νησιά: Θήρα, Μήλος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Σύρος, Τήνος.[38]

37. Η βιβλιογραφία για τη δράση της Καθολικής εκκλησίας στο Αιγαίο και των κατά τόπους καθολικών εκκλησιών την περίοδο αυτή είναι αρκετά πλούσια. Ενδεικτικά βλ. G. Hofmann, *Vescovadi Cattoligi della Grecia, II Tinos*, Ρώμη 1936, *III Syros*, Ρώμη 1937, *IV Naxos*, Ρώμη 1938, *V Thera (Santorino)*, Ρώμη 1941· Εμμ. Καρπάθιος, *Η Λατινική προπαγάνδα και οι Κυκλάδες κατά τας αρχάς του ΙΗ′ αιώνα*, Αθήνα 1936· Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Δ′ Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 112-156· Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ′ αιώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 10 (1974-1978), σ. 265-311· Β. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5(1975), σ. 51-103· ο ίδιος, *Archipelagus*, ό.π., σ. 180-189, 220-230· Μ. Ρούσσος Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991 κλπ. Βλ. επίσης ενδεικτικά για τη δράση των μοναστικών ταγμάτων: Ι. Δέλλα-Ρόκκας, «Η Καπέλλα Καζάτζα, η Αδελφοσύνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4(1965), σ. 439-468, ο ίδιος, «Χρονικόν της Σχολής Ουρσουλινών Νάξου (1630-1969)» *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8(1969-1970), σ. 161-200· Μ. Campagnolo, «La contrérie de la Sainte-Croix et la monastère des Jésuites à Naxos au début du XVIII siècle», π. *Θησαυρίσματα*, 23(1993), σ. 290-377· Α. Φόνσος, «Στοιχεία για μια ιστορία των ιδιόρρυθμων Καλογραίων στη Τήνο. Οι Ουρσουλίνες και οι Φραγκισκανίδες των Σπιτιών (Πρώτο Μέρος)», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 3 (1998), σ. 129-231, και 4 (2000) σ. 113-136 κ.ά.

38. Για τις πηγές και τις βιβλιογραφικές αναφορές του πίνακα Χ, βλ. τους αναλυτικούς καταλόγους των αντίστοιχων νησιών που περιλαμβάνονται στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ Χ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ: ΘΗΡΑ, ΜΗΛΟΣ, ΝΑΞΟΣ, ΠΑΡΟΣ, ΣΙΦΝΟΣ, ΣΥΡΟΣ, ΤΗΝΟΣ (17ος-18ος αι.)

ΕΤΟΣ	ΘΗΡΑ	ΜΗΛΟΣ	ΝΑΞΟΣ	ΠΑΡΟΣ	ΣΙΦΝΟΣ	ΣΥΡΟΣ	ΤΗΝΟΣ	ΠΗΓΗ
1602					20 ο.			Fr. Ottimazi
1623	700 κ.							P. de Marchis
1624						3.930 κ.		P. de Marchis
1628-9					20 κ.			D.Dellagrammatica
1629		2 κ.						C. la Rocca
1632							13.500 κ.*	N. Rigo
1635						2.008 κ.		D. Maregno
1637					8 κ.			L.C. Tubino
1638	700 κ.		700 κ.			3.000 κ.		Tubino/Lupazzolo
1641				60 κ.				J. d'Anjou
1650					12 κ.			M. Polla
1652	700 κ.					448 ο.		P. Bernando
1655						3.000 κ.		G. Guarco
1657					16 κ.			B. Polla
1658		18 ο.						A. Serra
1667	900 κ.		442 κ.		13 κ.	4.000κ*	8.000 κ.	Sebastiani
1672	598 εν.							Fr. Xanthaki
1678			302 κ.		3 κ.	2.049 κ.		A. Venier
1698		20 κ.						A. Giustiniani
1700			403 κ.	46 κ.				A. Giustiniani
1701	545 εν.							A. Giustiniani
1702						2.859 κ.		A. Giustiniani
1709		20 κ.						V. Castelli
1710			400 κ.			2.500 κ.		V. Castelli
1715*		15-16 ο.						G. Pace
1716							8.000 κ.	καθολικός ιερέας
1719							6.000 κ.*	N. Cigala
1744						2.000 κ.		F. A. Razolini
1746							5.000 κ.*	F. A. Razolini
1756							3.923 κ.	P. de Stefani
1757	700 κ.							P. de Stefani
1758		6 ο.			6 ο.			P. de Stefani
1772							4.716 κ.	V. de Via
1783				23 κ.			5.156 κ.	I. B. Κρίσπης
1793							4.550 κ.	V. de Via
1794	550 κ.							P. Delenda

Σημείωση: κ.: κάτοικοι, εν.: ενήλικοι, ο.: οικογένειες, *: περίπου

Όπως φαίνεται από τις αριθμητικές αναγραφές του πίνακα Χ οι πληροφορίες που παρέχουν οι εκθέσεις των ιερωμένων της Καθολικής εκκλησίας βοηθούν στο σχηματισμό μίας εικόνας για τους καθολικούς κατοίκους των νησιών που δειγματοληπτικά εξετάσαμε. Συνοπτικά θα σταθούμε εδώ σε κάποιες πρώτες παρατηρήσεις:

-Οι μαρτυρίες των καθολικών ιερωμένων -αν και γενικά είναι περισσότερο φερέγγυες από τις πληροφορίες των περιηγητών- δεν στερούνται προβλημάτων αξιοπιστίας. Η στρογγυλοποίηση των αριθμών είναι εμφανής σε αρκετές περιπτώσεις. Αντίθετα μαρτυρίες που προέρχονται από εκθέσεις -κυρίως τοπικών ιερέων- στις οποίες περιλαμβάνονται αναλυτικές καταγραφές των καθολικών κατοίκων φαίνεται να αποδίδουν πιστότερα την πραγματικότητα, παρότι και εδώ δεν μπορούν να αποκλειστούν περιπτώσεις διόγκωσης των αριθμών ή αντίθετα υποκαταγραφής των κατοίκων. Για παράδειγμα, οι αριθμοί που παραδίδει ο Sebastiani στα 1667 για τα νησιά Θήρα, Νάξο, Σύρο είναι μεγαλύτεροι από εκείνους που περιέχονται σε άλλες εκθέσεις, που έχουν συνταχθεί λίγο πρωτύτερα ή λίγο μεταγενέστερα.

-Η πυκνότητα των μαρτυριών δεν είναι η ίδια για όλα τα νησιά. Για ορισμένα από τα νησιά που εξετάσαμε, όπως η Πάρος, οι μνείες είναι ελάχιστες, ενώ για άλλα με μεγάλο και συμπαγή καθολικό πληθυσμό, όπως η Σύρος, είναι πυκνότερες. Γενικά οι μαρτυρίες που εντοπίσαμε -με εξαίρεση την Τήνο- αφορούν σε μεγαλύτερο βαθμό τον 17ο αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 18ου και συμπίπτουν αφενός μεν με το αυξημένο την εποχή αυτή ενδιαφέρον της Καθολικής εκκλησίας για το χώρο του Αιγαίου, αφετέρου δε με την συρρίκνωση του καθολικού πληθυσμού στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Να σημειωθεί όμως εδώ ότι, καθώς δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί επαρκώς οι αρχειακές πηγές, η συστηματική έρευνα τόσο στα αρχεία της Καθολικής εκκλησίας στη Ρώμη, όσο και στα αρχεία των Επισκοπών των νησιών, μπορεί να αποφέρει σημαντικά νέα τεκμήρια που θα πλουτίσουν περαιτέρω τις υπάρχουσες γνώσεις.

6. *Οι πληροφορίες των καταγραφών της Καποδιστριακής περιόδου*

Όπως αναφέραμε, οι καταγραφές του πληθυσμού, που διενεργήθηκαν κατά την Καποδιστριακή περίοδο και οι ονομαστικές καταστάσεις που συντάχθηκαν, συνιστούν ένα από τα λεπτομερέστερα τεκμήρια που διαθέτουμε για το νησιωτικό πληθυσμό της όψιμης Τουρκοκρατίας. Οι απογραφικοί αυτοί ονομαστικοί κατάλογοι χρονολογούνται κατά την περίοδο 1828-1829, απηχούν όμως τη συγκρότηση των νησιωτικών πληθυσμών στα προεπαναστατικά χρόνια -με εξαίρεση την έντονη σε ορισμένες περιπτώσεις παρουσία πάροικων, οι οποίοι μετακινήθηκαν από τους τόπους τους εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων και βρήκαν καταφύγιο στα νησιά. Οι τελευταίοι όμως μπορούν εύκολα να απομονωθούν από τον ντόπιο πληθυσμό και να εξεταστούν χωριστά, καθώς δηλώνεται ρητά η παροικιακή ιδιότητά τους.

Έχει εντοπιστεί μία σειρά τέτοιου τύπου ονομαστικών καταστάσεων που αφορούν τον πληθυσμό των νησιών Αμοργού, Ίου, Κιμώλου, Μήλου, Σίφνου, Πάρου-Αντιπάρου.[39] Παρότι όλα αυτά τα τεκμήρια συντάχθηκαν την ίδια εποχή και υπακούουν σε κοινούς κανόνες απογραφής του πληθυσμού, παρουσιάζουν μεταξύ τους σημαντικές διαφορές ως προς την έκταση και την ποιότητα των στοιχείων που περιλαμβάνουν. Στο κατάστιχο της Σίφνου, για παράδειγμα, καταγράφονται ανά χωριό ονομαστικά οι επικεφαλής οικογενειακών μερίδων του νησιού (άνδρες ή γυναίκες) και παράλληλα σημειώνεται το επάγγελμά τους, η οικογενειακή τους κατάσταση, ο αριθμός των ανύπανδρων γιων και θυγατέρων κάθε οικογένειας και πιθανόν όσα άλλα πρόσωπα συγκατοικούν. Χωριστή κατηγορία αποτελούν οι πάροικοι στους οποίους προστίθεται ένα ακόμη στοιχείο, η ιδιαίτερη πατρίδα τους. Όμοιος είναι ο τρόπος καταγραφής του πληθυσμού στο κατάστιχο της Αμοργού και σε αυτό της Ίου. Στο κατάστιχο της Πάρου-Αντιπάρου παρέχεται ένα ακόμη πολύτιμο στοιχείο, η ηλικία του αρχηγού της οικογένειας. Αντίθετα, τα κατάστιχα της Κιμώλου και της Μήλου είναι πολύ πιο φτωχά σε πληροφορίες. Και στα δύο αυτά κατάστιχα καταγράφονται μόνο οι άρρενες επικεφαλής των οικογενειών του νησιού, κατανεμημένοι κατά γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων χωρίς κανένα άλλο στοιχείο για την οικογενειακή τους κατάσταση και τα μέλη της οικογένειάς τους. Διαφορές παρουσιάζει ο τρόπος καταγραφής των κατοίκων στην Ύδρα, αφού εγγράφονται κατά ενορίες, δεν δηλώνεται το επάγγελμα, η ηλικία ή η οικογενειακή κατάσταση των αρχηγών, ενώ διακρίνονται απλώς τα αρσενικά και θηλυκά μέλη κάθε νοικοκυριού και παράλληλα σημειώνεται ποια από αυτά είναι πάροικοι.[40]

Στο κείμενο που ακολουθεί θα αποπειραθούμε να ανιχνεύσουμε ορισμένες από τις δυνατότητες επεξεργασίας των πληροφοριών που παρέχουν τα τεκμήρια αυτά στηριζόμενοι κυρίως στο παράδειγμα της Αμοργού, επιχειρώντας όμως παράλληλα ορισμένες συγκριτικές προσεγγίσεις με βάση τις απογραφικού τύπου πηγές και άλλων νησιών.

39. Το σχετικό αρχειακό υλικό βρίσκεται στα ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία φ. 195. Από τα παραπάνω κατάστιχα έχει δημοσιευτεί πρόσφατα αυτό της Σίφνου βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά και κοινωνικά της Σίφνου έτους 1828», π. *Σιφνιακά*, 10 (2002), σ. 109-141. Επίσης επεξεργασμένα στοιχεία και πληροφορίες έχουν αντληθεί από το σχετικό κατάστιχο της Πάρου και Αντιπάρου, βλ. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Πάρου-Αντιπάρου στα καποδιστριακά χρόνια», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 14 (1991-1993), σ. 59-69 και της Σίφνου βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 294-315.

40. Η απογραφή δημοσιεύτηκε από τον Αντ. Λιγνό, *Αρχείον κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 14: 1828, Πειραιάς 1930, σ. 121-203.

-Το παράδειγμα της Αμοργού

Από την Αμοργό, όπως αναφέραμε, έχει σωθεί μία αναλυτική καταγραφή των κατοίκων του νησιού. Όσον αφορά τη μορφή του τεκμηρίου, το σχετικό χειρόγραφο -το οποίο σήμερα φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους- είναι ένα κατάστιχο 19 σελίδων, διαστάσεων 30x21 εκατοστών.[41] Το χειρόγραφο συντάχθηκε στις 29 Μαρτίου 1829, υπογράφεται ιδιοχείρως από τους δημογέροντες της Αμοργού Ιωάννη Βλαβιανό, Αντώνιο Βενιέρη και Νικόλαο Γιαννακόπουλο και φέρει σφραγίδα της κοινότητας.

Το χειρόγραφο αυτό συνιστά ουσιαστικά έναν κατάλογο των κατοίκων του νησιού, κατανεμημένων σε τρεις κατηγορίες: α) κάτοικοι της Χώρας Αμοργού, β) πάροικοι, γ) κάτοικοι των χωριών. Οι κάτοικοι καταγράφονται κατά οικογενειακές μερίδες στις οποίες περιλαμβάνονται τα ακόλουθα στοιχεία: όνομα και επώνυμο του αρχηγού της οικογένειας, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση, αριθμός γιων και θυγατέρων. Ειδικά στην ομάδα των πάροικων προστίθεται ένα ακόμη στοιχείο, η πατρίδα του αναγραφόμενου. Με εξαίρεση τον -ή την- αρχηγό της οικογένειας που δηλώνονται με το ονοματεπώνυμό τους, για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας σημειώνεται απλώς η ύπαρξή τους χωρίς αναφορά στο όνομά τους ή σε κάποιο άλλο στοιχείο της ταυτότητάς τους, όπως ηλικία, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση κλπ.

Τα στοιχεία για τον πληθυσμό

Τα αριθμητικά δεδομένα του καταστίχου, όσον αφορά τους αρχηγούς των οικογενειών, τον αριθμό των κατοίκων της Χώρας, των κατοίκων των χωριών και των πάροικων, όπως επίσης και την κατά φύλο κατανομή τους, αποτυπώνονται στον πίνακα που ακολουθεί.

41. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 195, κατάστιχο Αμοργού.

ΠΙΝΑΚΑΣ XI

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ 1829

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΆ ΣΤΟΙΧΕΊΑ

	ΧΏΡΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΧΩΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Αριθμός κατοίκων	1.209	95	931	2.235
α) Άνδρες	598	48	480	1.126
β) Γυναίκες	611	47	451	1.109
Οικογενειακές μερίδες	306	26	200	532
α) Αρχηγός άνδρας	236	23	177	436
β) Αρχηγός γυναίκα	70	3	23	96
Μέλη ανά οικογενειακή μερίδα	3,95	3,65	4,65	4,20

ΠΟΣΟΣΤΙΑΊΑ ΚΑΤΑΝΟΜΉ ΜΕ ΒΆΣΗ ΤΟΝ ΤΌΠΟ ΔΙΑΜΟΝΉς

	ΧΩΡΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΧΩΡΙΑ
Αριθμός κατοίκων	54,1	4,3	41,6
α) Άνδρες	53,1	4,3	42,6
β) Γυναίκες	55,1	4,2	40,7
Οικογενειακές μερίδες	57,5	4,9	37,6
α) Αρχηγός άνδρας	54,1	5,3	40,6
β) Αρχηγός γυναίκα	72,9	3,1	24,0

ΠΟΣΟΣΤΙΑΊΑ ΚΑΤΑΝΟΜΉ ΜΕ ΒΆΣΗ ΤΟ ΦΎΛΟ

	ΧΏΡΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΧΩΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Αριθμός κατοίκων	100,0	100,0	100,0	100,0
α) Άνδρες	49,5	50,5	51,6	50,4
β) Γυναίκες	50,5	49,5	48,4	49,6
Οικογενειακές μερίδες	100,0	100,0	100,0	100,0
α) Αρχηγός άνδρας	77,1	88,5	88,5	81,9
β) Αρχηγός γυναίκα	22,9	11,5	11,5	18,1

Τα αριθμητικά στοιχεία του πίνακα XI, που προέκυψαν από την επεξεργασία της κοινοτικής καταγραφής, δίνουν κάποια ερεθίσματα για σχολιασμό των πληροφοριών του συγκεκριμένου τεκμηρίου σε συνάρτηση με άλλες μαρτυρίες για τον πληθυσμό του νησιού. Καταρχήν, όσον αφορά τον πληθυσμό του νησιού, η κοινοτική καταγραφή αποδίδει ένα πληθυσμό 2.235 κατοίκων (1.126 ανδρών και 1.109 γυναικών) κατανεμημένων σε 532 οικογενειακές μερίδες. Οι προστατιστικές πληροφορίες που έχουμε από άλλες πηγές για τον πληθυσμό της Αμοργού κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα συγκεντρώνονται στον ακόλουθο πίνακα.[42]

42. Οι πληροφορίες του πίνακα αντλήθηκαν από τις ακόλουθες πηγές και μελέτες: J. Galt, *Letters*, ό.π., σ. 374· W. Turner, *Journal*, ό.π., σ. 405· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, ό.π., τ. 3α, σ. 556· ο ίδιος, *Ξένοι*, ό.π., τ. 3β, σ. 311· Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (η

ΠΙΝΑΚΑΣ XII

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ, αρχές 19ου αιώνα

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1810	2.500 κάτοικοι	J. Galt
1816	3.000 κάτοικοι μαζί με τη Μήλο	W. Turner
πριν το 1821	3.500 κάτοικοι	υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια
1829	2.067 κάτοικοι	Fr. Thiersch
1829	2.235 κάτοικοι (1.126 άνδρες, 1.109 γυναίκες), 532 οικογένειες	καταγραφή κοινοτικών αρχών
1828-1830	2.067 κάτοικοι (376 άνδρες, 473 γυναίκες, 1.218 παιδιά), 485 οικογένειες	αναφορά κοινοτικών αρχών
1835	2.250 κάτοικοι	E. Ledhuy

Η εικόνα του πληθυσμού της Αμοργού στα τέλη της δεκαετίας του 1820 και στις αρχές της δεκαετίας του 1830 είναι νομίζω αρκετά διαυγής, καθώς οι μαρτυρίες συγκλίνουν ότι στο νησί διέμεναν περί τους 2.050-2.250 κατοίκους. Στον αριθμό αυτό καταλήγουν οι κοινοτικές αρχές, ο Fr. Thiersch που υιοθετεί τη σχετική μαρτυρία των τοπικών αρχών και, λίγα χρόνια αργότερα, ο γάλλος πρόξενος στη Σύρο E. Ledhuy. Στα ίδια επίπεδα κινείται ο πληθυσμός του νησιού σύμφωνα και με την προγενέστερη χονδρική εκτίμηση του J. Galt, ο οποίος επισκέφτηκε το νησί στα 1810. Η μικρή απόκλιση ανάμεσα στις δύο μαρτυρίες που χρονολογούνται στην ίδια περίπου εποχή -αυτή της αναφοράς των τοπικών αρχών που κάνει λόγο για 2.067 κατοίκους και αυτή που προκύπτει από τα δεδομένα της καταγραφής της κοινότητας όπου αθροίζονται 2.235 κάτοικοι- δεν είναι εύκολα εξηγήσιμη. Δεν είναι απολύτως σαφές ποιο από τα δύο τεκ-

πληροφορία προέρχεται από έκθεση που συντάχθηκε το 1828)· Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273· Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305· Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 619. Για τα πληθυσμιακά στοιχεία και τις πηγές αναλυτικότερα βλ. και τον κατάλογο για την Αμοργό στο δεύτερο μέρος του παρόντος. Σημειώνουμε ακόμη μία πληροφορία που προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής. Σύμφωνα με αυτό ο πληθυσμός του Δήμου Αμοργού στα 1821 ανερχόταν σε 1.620 κατοίκους και 353 οικογένειες και στα 1832 σε 1.925 κατοίκους και 435 οικογένειες, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, ό.π., σ. 96. Το γεγονός ότι δεν διευκρινίζεται η προέλευση της πληροφορίας, καθώς και η απόκλιση ιδιαίτερα αυτής που αφορά το 1821 από άλλες μαρτυρίες, μας έκανε επιφυλακτικούς να την περιλάβουμε στον παραπάνω πίνακα.

μήρια αποδίδει παλαιότερες πληροφορίες, πιθανότατα όμως η απόσταση που τα χωρίζει περιορίζεται σε κάποιους μήνες.[43] Οπωσδήποτε λοιπόν μία διαφορά της τάξης του 8% περίπου δεν μπορεί να αποτυπώνει αντίστοιχη πραγματική αύξηση ή μείωση του πληθυσμού στο διάστημα που μεσολάβησε. Επομένως η διαφορά αυτή ίσως μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι η ονομαστική καταγραφή των οικογενειών που διενήργησε η κοινότητα αποδίδει με μεγαλύτερη πληρότητα, χωρίς παραλείψεις, το σύνολο των κατοίκων του νησιού.

Ας σημειωθεί ότι σε άλλα νησιά των Κυκλάδων η παραβολή ανάμεσα στα στοιχεία που περιλαμβάνονται στις αναλυτικές καταγραφές και στον πίνακα που συντάχθηκε με βάση τις αναφορές των κοινοτικών αρχών[44] αποκαλύπτει είτε ταυτίσεις των δύο πηγών είτε ελάχιστες αποκλίσεις. Για παράδειγμα, στην αναλυτική καταγραφή του 1829 καταγράφονται στην Πάρο 4.531 άτομα και στην Αντίπαρο 224, ενώ στον συγκεντρωτικό πίνακα που αναφέραμε δηλώνονται αντίστοιχα 4.530 και 221 άτομα.[45] Ανάλογα στη Σίφνο η αναλυτική καταγραφή του 1829 αποδίδει 4.425 άτομα, στον πίνακα με τις αναφορές των κοινοτικών αρχών αναγράφονται 4.427 ή 4.431, ενώ σε μία έκθεση που συνέταξε ο Μανουήλ Δεκαβάλες το 1828 σημειώνονται 4.375 άτομα.[46]

Όσον αφορά τις υπόλοιπες πληροφορίες του πίνακα XII, η μαρτυρία του W. Turner, ο οποίος συναθροίζει άλλωστε τον πληθυσμό της Αμοργού με αυτόν της Μήλου, είναι αναξιόπιστη. Λανθασμένη επίσης είναι και η πληροφορία που περιέχεται στο υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια προς τις Μεγάλες Δυνάμεις. Στο τελευταίο όμως αυτό κείμενο κατά πάσα πιθανότητα σκοπίμως έχει υπερτιμηθεί

43. Η καταγραφή της κοινότητας υπενθυμίζουμε ότι φέρει χρονολογία 29 Μαρτίου 1829. Η άλλη μαρτυρία περιλαμβάνεται σε πίνακα που επιγράφεται: «Πίναξ Γενικός των Νήσων του Αιγαίου Πελάγους περιέχων στατιστικάς γνώσεις ερανισθείσας από αναφοράς προς την Κυβέρνησιν παρά των Τοπικών Αρχών και Ειδικών Επιτροπών κατά τα 1828, 1829 και 1830». Ο πίνακας συνεπώς συντάχθηκε από το έτος 1830 και εντεύθεν, δεν είναι σαφές όμως εάν τα στοιχεία που αφορούν την Αμοργό -όπως και τα υπόλοιπα νησιά άλλωστε- συγκεντρώθηκαν το 1828, το 1829 ή το 1830. Το έγγραφο έχει δημοσιευτεί στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., σ. 304-308, και από την Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 314-319.

44. Πρόκειται για τον πίνακα που αναφέραμε παραπάνω και έχει δημοσιευτεί στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., σ. 304-308· πρβλ. και Ελένη Μπελιά, *ό.π.*, σ. 314-319.

45. Για τα δεδομένα της κοινοτικής καταγραφής του 1829 για την Πάρο και Αντίπαρο βλ. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Πάρου-Αντιπάρου», *ό.π.*, σ. 61-62. Ο πίνακας, όπως αναφέραμε παραπάνω, έχει δημοσιευτεί στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., σ. 304-308.

46. Το κείμενο του Μανουήλ Δεκαβάλε, «Έκθεσις περί της νήσου Σίφνου» δημοσιεύτηκε στο *Ημερολόγιο 1889*, εκδ. Σπ. Δουκάκη, Ερμούπολη 1889, σ. 92-106. Βλ. επίσης Κ. Κόμης, *Ιστορικο-δημογραφικά*, ό.π., σ. 304-305 και Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 109-152, όπου το πλήρες κείμενο της απογραφής του 1829 της Σίφνου και της έκθεσης του Μανουήλ Δεκαβάλε.

ο ελληνικός πληθυσμός των νησιών, σε μία προσπάθεια να ασκηθεί πίεση για την ενσωμάτωσή τους στο υπό διαμόρφωση κράτος.

Η σύγκριση του πληθυσμού της Αμοργού στις αρχές του 19ου αιώνα, με αυτόν προγενέστερων εποχών, προσκρούει στην έλλειψη αξιόπιστων πηγών, καθώς οι σχετικές πληροφορίες από περιηγητικά ή γεωγραφικά έργα είναι λιγοστές, αραιές και αβέβαιες. Στις διαθέσιμες πηγές το νησί σημειώνεται κατά τον 16ο αιώνα απλώς ως κατοικημένο. Τον 17ο αιώνα οι μαρτυρίες ποικίλουν και κινούνται μεταξύ 900 και 6.000 κατοίκων, ενώ κατά τον 18ο αιώνα κάνουν λόγο για 4.000 κατοίκους.[47] Τέτοιας ποιότητας στοιχεία, νομίζω ότι μπορούν να δώσουν μόνο μία ασαφή τάξη μεγέθους για τον πληθυσμό της Αμοργού.

Αντίθετα, η εικόνα είναι σαφέστερη για τα μεταγενέστερα χρόνια, καθώς τότε πλέον ο πληθυσμός προκύπτει από τις συστηματικές επίσημες απογραφές του 19ου και του 20ού αιώνα. Χονδρικά θα λέγαμε ότι η εξέλιξη του πληθυσμού του νησιού ήταν η ακόλουθη: Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα σημειώνεται μία συνεχής αύξηση του πληθυσμού της Αμοργού, ώστε στα μέσα του αιώνα να προσεγγίζει τους 3.500-3.600 κατοίκους. Στο β΄ μισό του 19ου αιώνα ο αριθμός των κατοίκων παραμένει σταθερός και κινείται μεταξύ 3.250 και 3.400 ατόμων. Από τις αρχές του 20ού αιώνα όμως, αρχίζει η συρρίκνωση, η οποία συνεχίζεται σε όλο τον αιώνα και καταλήγει, σύμφωνα με την απογραφή του 1991, σε ένα πληθυσμό 1.636 κατοίκων.[48]

Η κατανομή του πληθυσμού στο χώρο

Ο πληθυσμός της Αμοργού, σύμφωνα με την καταγραφή του 1829, ήταν κατανεμημένος ανάμεσα στην πρωτεύουσα, τη Χώρα Αμοργού, και στα χωριά σε αναλογία 54,1% έναντι 41,6% (το υπόλοιπο 4,3% αφορά τους πάροικους των οποίων δεν διευκρινίζεται ο τόπος διαμονής). Στην καταγραφή δεν διασαφηνίζεται εάν στον πληθυσμό της Χώρας περιλαμβάνονται αποκλειστικά τα πρόσωπα που κατοικούν εντός αυτής. Οπωσδήποτε όμως μεταγενέστερα χωριά, όπως οι Λεύκες,

47. Αναλυτικά, τις σχετικές πληροφορίες και τις πηγές από τις οποίες αντλούνται βλ. τον κατάλογο του δεύτερου μέρους που μνημονεύεται παραπάνω και αφορά τον πληθυσμό της Αμοργού.

48. Τα σχετικά με τον πληθυσμό του νησιού στοιχεία, όπως αυτά προκύπτουν από τις απογραφές, έχουν συγκεντρωθεί σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων που καταρτίστηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ος αι.». Με βάση τα στοιχεία αυτά ο Χάρης Παπαγεωργίου, (*Η εξέλιξη του πληθυσμού των νήσων των Κυκλάδων κατά τον 19ο αιώνα (σε πίνακες και διαγράμματα)*, δακτυλογραφημένη εργασία στο ΚΝΕ/ΕΙΕ) επιχείρησε μία στατιστική επεξεργασία των πληθυσμιακών δεδομένων. Βλ. επίσης τη μελέτη του Emile Kolodny, *Un village cycladien Chora d'Amorgos*, Université de Provence 1992, σ. 224.

το Ραχίδι, το Ξυλοκερατίδι και τα Κατάπολα, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα δεν είχαν συγκροτηθεί σε αυτοδύναμους οικισμούς. Το ίδιο συμβαίνει και με τα χωριά της Κάτω Μεριάς, Αρκεσίνη και Βρούτσι, τα οποία μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα αποτελούσαν τόπους προσωρινής διαμονής κατοίκων της Χώρας, που διέθεταν στις περιοχές αυτές αγροικίες και κτήματα.[49]

Ο όρος «χωριά» λοιπόν, που σημειώνεται στην κοινοτική καταγραφή του 1829, κατά πάσα πιθανότητα αποδίδεται στους τέσσερις κυρίως οικισμούς του βορείου τμήματος του νησιού: τη Λαγκάδα, το Στρούμπο, τα Θολάρια και τον Ποταμό, που περιλαμβάνονται στις απογραφές του 19ου αιώνα και βρίσκονται γύρω από τον κόλπο της Αιγιάλης, έχοντας μεταξύ τους μικρή απόσταση. Στα μέσα του 19ου αιώνα άλλωστε, τόσο ο αμοργιανός Εμμανουήλ Ιωαννίδης, σε κείμενό του που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1852,[50] όσο και ο Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής στον τρίτο τόμο των *Ελληνικών* του που εκδόθηκε το 1854, σημειώνουν ότι εκτός από τη Χώρα Αμοργού στο νησί υπάρχουν ακόμη στην περιοχή της Αιγιάλης τα γειτονικά μεταξύ τους χωριά Λαγκάδα, Στρούμβος, Θολάρια και Ποταμός.[51] Τριάντα χρόνια αργότερα, στα 1884, ο Αντώνιος Μηλιαράκης συμφωνεί με τις δύο βασικές οικιστικές συγκεντρώσεις στη Χώρα και στην Αιγιάλη, αναφέρει όμως επιπλέον την ύπαρξη του «χωριδίου» Όξω Μεριά, στο ενδιάμεσο μεταξύ Αμοργού και Αιγιάλης, και σημειώνει επίσης ότι «αγροκατοικίαι πολλαχού συγκεντρωμέναι επί το αυτό, αποτελούσαι οιονεί χωριά» είναι εγκατεσπαρμένες σε διάφορες περιοχές. Οι περισσότερες από αυτές είναι συγκεντρωμένες στην Κάτω Μεριά, και στις θέσεις Βρούτσι, Λεύκες, Καμάρι, Κολοφάνα, Καλύβια Αγίας Θέκλας, Κατάπολα, Ξυλοκερατίδι και Ραχίδι, στα σημεία δηλαδή που κατά τον 20ό αιώνα αναπτύχθηκαν οι ομώνυμοι οικισμοί.[52]

Μνείες, αρκετά ασαφείς όμως, ύπαρξης συγκροτημένου οικισμού στην περιοχή της Αιγιάλης -η οποία μάλιστα σύμφωνα με μία πληροφορία μέχρι το 1835, όταν μία πυρκαγιά κατάκαψε την περιοχή, ήταν κατάφυτη από δάσος πρίνων, βελανιδιών και αγριοκυπαρισιών-[53] εντοπίζονται τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα, επαναλαμβάνονται από περιηγητές και γεωγράφους του 17ου και 18ου αιώνα και σημει-

49. Βλ. Em. Kolodny, *ό.π.*, σ. 18-20.

50. Βλ. Εμμ. Ιωαννίδης, «Αμοργός», π. *Πανδώρα*, 3 (1852), σ. 158.

51. Βλ. Ιάκ. Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1997, σ. 109-110.

52. Βλ. Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός*, Αθήνα 1884, σ. 27-28.

53. Βλ. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 5· πρβλ. Em. Kolodny, *ό.π.*, σ. 20.

ώνονται σε χάρτες της εποχής.[54] Στην Αμοργό επομένως, τουλάχιστον στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, εντοπίζονται δύο ανεξάρτητοι οικιστικοί πυρήνες. Ο ένας, ο ισχυρότερος, είχε επίκεντρο τη Χώρα της Αμοργού και ο δεύτερος -ασθενέστερος αυτός- την Αιγιάλη. Η κατάτμηση αυτή του νησιού σε δύο τμήματα αντιστοιχεί στη γεωμορφολογία του νησιού, απηχεί όμως και μνήμες από τη διαίρεση του νησιού σε δύο τμήματα (pars ponentis και pars levantis) που πραγματοποιήθηκε το 1360 μεταξύ απογόνων της οικογένειας Γύζη.[55]

Η παρουσία δύο κέντρων κατοίκησης, τα οποία λειτουργούν παράλληλα και με χαμηλό επίπεδο επικοινωνίας μεταξύ τους, παρατηρείται και σε ορισμένα άλλα μεσαίου μεγέθους νησιά του Αιγαίου, όπως η Κάρπαθος όπου με ανάλογο τρόπο αναπτύσσονται τα Πηγάδια και η Όλυμπος. Η συγκρότηση δύο ανεξάρτητων οικιστικών πυρήνων, δεν δικαιολογείται από το μέγεθος του πληθυσμού, εξηγείται όμως από τη γεωφυσική διαμόρφωση του εδάφους και τους ορεινούς όγκους που καθιστούσαν εξαιρετικά δυσχερή την δια ξηράς επικοινωνία σε τμήματα του εσωτερικού των νησιών αυτών. Στην περίπτωση της Αμοργού, είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τη δεκαετία του 1980 η περιοχή της Αιγιάλης παρέμενε σχεδόν αποκομμένη από το υπόλοιπο νησί.[56] Τον 20ό πλέον αιώνα με την ανάπτυξη των οικισμών της Κάτω Μεριάς, είναι δυνατόν, όπως έχει παρατηρηθεί, να εντοπιστούν τρεις διακριτές ζώνες στο νησί: η βόρεια (Αιγιάλη), η κεντρική (Χώρα - Κατάπολα) και η νότια (Κάτω Μεριά).[57]

Οικογενειακές μερίδες / Οικογένειες / Νοικοκυριά

Έχει επισημανθεί ότι ο τρόπος σύνταξης και η ποιότητα των δεδομένων των προστατιστικών πηγών του ελληνικού χώρου που αφορούν τον πληθυσμό καθιστούν συχνά αδύνατη τη διάκριση μεταξύ νοικοκυριού και οικογένειας.[58] Η παρα-

54. Η ύπαρξη οικισμού στην Αιγιάλη αναφέρεται από τους Ch. Buondelmonti, M. Boschini, V. Coronelli (βλ. πρόχειρα Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 71- 73· E. Armao, *In giro*, ό.π., σ. 253-255) και σημειώνεται, χωρίς βέβαια ακρίβεια στην τοποθέτησή της, σε χάρτες όπως του B. Bordone (1538), του F. Piacenza (1688), του B. dalli Sonetti (1485) (βλ. Β. Σφυρόερας, Άννα Αβραμέα, Σπ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 152· Em. Kolodny, *ό.π.*, σ. 21· Γ. Τόλιας, *Τα νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002, σ. 95).

55. Για το θέμα αυτό βλ. Μαρίνα Κουμανούδη, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων – Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», π. *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 66- 71.

56. Βλ. Em. Kolodny, *ό.π.*, σ. 18.

57. Βλ. Em. Kolodny, *ό.π.*, σ. 18-20.

τήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και στο τεκμήριο της Αμοργού που εξετάζεται εδώ. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η καταγραφή των κατοίκων γίνεται με βάση οικογενειακές μερίδες που «χρεώνονται» στους συζύγους, στους χήρους ή αντίστοιχα στις χήρες για τις περιπτώσεις χηρείας, και τέλος στους ανύπανδρους άνδρες ή γυναίκες όταν οι τελευταίοι ζουν μόνοι τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο στο κατάστιχο δεν καταγράφονται ούτε ακριβώς οικογένειες, με την έννοια που έχει ο όρος στη δημογραφία, ούτε όμως νοικοκυριά, με την έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος στην κοινωνιολογία. Έτσι κάθε εγγραφή δεν περιλαμβάνει απαραιτήτως όλα τα μέλη των μονο-εστιακών οικογενειών, εφόσον όσα από τα τέκνα της οικογενείας είχαν παντρευτεί αναγράφονται στις δικές τους μερίδες. Επίσης όμως φαίνεται ότι δεν αναγράφονται όλα τα συνοικούντα μέλη ενός νοικοκυριού διότι, με μία μόνο και μοναδική εξαίρεση,[59] δεν συμπεριλαμβάνονται στα «απογραφικά δελτία» των νοικοκυριών συνοικούντες γονείς, συγγενείς ή άλλα πρόσωπα. Όπως έχει παρατηρηθεί και στο παράδειγμα της Πελοποννήσου του τέλους του 17ου αιώνα, η παρουσία των διευρυμένων μονο-εστιακών οικογενειών είναι χαμηλή μεταξύ των οικογενειών του ελληνικού χώρου.[60] Οπωσδήποτε όμως είναι μάλλον απίθανο σε ολόκληρο το νησί να μην υπήρχαν καθόλου συνοικήσεις των μελών των οικογενειών με ανιόντες ή κατιόντες συγγενείς τους. Ενδέχεται λοιπόν οι τελευταίοι να καταγράφονταν σε χωριστές δικές τους μερίδες. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί ρητά και η πιθανότητα ορισμένα από τα συνοικούντα πρόσωπα να παραλείφθηκαν κατά την κοινοτική αυτή καταγραφή. Στην κατεύθυνση αυτή οδηγεί και ένα ακόμη στοιχείο: το γεγονός ότι σε καμία περίπτωση δεν περιλαμβάνονται στα δελτία των οικογενειακών μερίδων υπηρετικό προσωπικό ή άλλα πρόσωπα, τα οποία, σε ένα μικρό έστω βαθμό, είναι ενδεχόμενο να συγκατοικούσαν με ορισμένες από τις οικογένειες του νησιού.[61]

---

58. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 31. Βλ. επίσης Ρωξάνη Καυταντζόγλου, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69 (1988), σ. 234-237· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, ό.π., σ. 151-155 όπου και αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία.

59. Πρόκειται για μία εγγραφή όπου καταγράφεται ο γεωργός, κάτοικος της Χώρας, Νικήτας Βλαβιανός με τη μητέρα του και μία θυγατέρα του, υπό το όνομα του πρώτου και χωρίς κάποια διευκρίνιση για την οικογενειακή του κατάσταση.

60. Στο παράδειγμα της Πελοποννήσου σε δείγμα 254 οικογενειών από την περιοχή της Αχαΐας οι διευρυμένες μονο-εστιακές οικογένειες ανέρχονται στο 6% του συνόλου, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας», *ό.π.*, σ. 12-13.

61. Να σημειωθεί ότι παρόμοια απουσία σημειώνεται και στην καταγραφή της Σίφνου του ιδίου έτους, όπου όμως στην κατηγορία των πάροικων δηλώνεται ως επάγγελμα ορισμένων γυναικών αυτό

Ο τρόπος που έχει συνταχθεί το κατάστιχο του 1829 επιτρέπει να σχηματίσουμε μία γενική εικόνα για την οικογενειακή κατάσταση τόσο των προσώπων που εμφανίζονται ως επικεφαλής των οικογενειακών μερίδων όσο και γενικότερα των κατοίκων της Αμοργού και της δομής των οικογενειών τους. Οι πίνακες που ακολουθούν αποτυπώνουν σε αριθμούς τις πληροφορίες που συνάγονται από το κατάστιχο του 1829 για τα θέματα αυτά.

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΜΕΡΙΔΩΝ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ			ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ	%
I. ΜΟΝΟΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ			54	10,1
Α. Άγαμοι		26		
1. Άνδρες	8			
2. Γυναίκες	18			
Β. Χήροι		4		
Γ. Χήρες		15		
Δ. Απροσδιορίστου καταστάσεως		9		
1. Άνδρες	7			
2. Γυναίκες	2			
II. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ Η ΓΟΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ				
Α. Αδελφοί ή αδελφές άγαμοι				
Β. Άλλοι συγγενείς				
Γ. Μη συγγενείς συγκατοικούντες				
III. ΜΟΝΟ-ΕΣΤΙΑΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ			477	89,7
Α. Ζεύγη χωρίς παιδιά		50		
Β. Ζεύγη με παιδιά		353		
Γ. Χήροι με παιδιά		13		
Δ. Χήρες με παιδιά		61		
1. Αρχηγός οικογένειας: η χήρα		61		
2. Αρχηγός οικογένειας: άγαμος γιος				
IV. ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΕΣ ΜΟΝΟ-ΕΣΤΙΑΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ			1	0,2
Α. Ανιούσες (αρχηγός από 6′ γενεά)		1		
Β. Κατιούσες (αρχηγός από α′ γενεά)				
Γ. Οριζόντιες (συγκατοίκηση εγγάμου με άγαμους αδελφούς)				
Δ. Σύνδετες				
V. ΠΟΛΥ-ΕΣΤΙΑΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ				
Α. Ανιούσες (αρχηγός από 6′ γενεά)				
Β. Κατιούσες (αρχηγός από α′ γενεά)				
Γ. Οριζόντιες (συγκατοίκηση έγγαμων αδελφών)				
Δ. Σύνδετες				
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ			532	100,0

Στον πίνακα XIII επιχειρήθηκε μία σύνθεση των οικογενειών της Αμοργού όπως αυτή προκύπτει από τις εγγραφές της καταγραφής του 1829. Για τη συγκρότησή του χρησιμοποιήθηκε το ταξινομικό σχήμα του P. Laslett.[62] Η κυριαρχία της μονο-εστιακής οικογένειας στην Αμοργό είναι συντριπτική (477 περιπτώσεις ή 89,7% του συνόλου). Στο εσωτερικό της ομάδας των μονο-εστιακών οικογενειών, η πλειονότητά τους αποτελείται από ζεύγη με παιδιά, ενώ σημαντική είναι και η παρουσία των χηρών-γυναικών με παιδιά και των ζευγών χωρίς παιδιά.[63] Τα μονομελή νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν σύμφωνα με την καταγραφή το 10% των οικογενειών της Αμοργού. Αντίθετα απουσιάζουν πλήρως οι διευρυμένες μονο-εστιακές οικογένειες όπως και οι πολύ-εστιακές οικογένειες.

Οικογενειακή κατάσταση των κατοίκων – Μέγεθος οικογενειών

Η οικογενειακή κατάσταση των αρχηγών των οικογενειών αποτυπώνεται επίσης, με ευκρινή τρόπο, στον πίνακα που ακολουθεί.

της υπηρέτριας, βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 111-140. Αντίθετα, στην καταγραφή που διενεργήθηκε την ίδια χρονιά στην Πάρο και Αντίπαρο φαίνεται ότι περιλαμβάνονται στις οικογενειακές μερίδες και συνοικούντα συγγενικά πρόσωπα (γονείς-πεθερικά, ξαδέλφια, ανήψια κλπ.), βλ. σχετικά Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά», *ό.π.*, σ. 64-65. Στο κατάστιχο της Αμοργού σε τέσσερις περιπτώσεις γιων υπάρχει διευκρίνιση ότι πρόκειται για ψυχογιούς. Δεν γνωρίζουμε όμως εάν τηρείται με πιστότητα η δήλωση αυτής της ιδιότητας.

62. Βλ. την εισαγωγή του P. Laslett, στο *Household and Family in the Past Time*, (επιμ. P. Laslett και R. Wall), Cambridge University Press 1972, σ. 41-42 και P. Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό», *ό.π.*, σ. 46. Στην απόδοση των όρων στα ελληνικά ακολουθήθηκαν οι προτάσεις του Β. Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος», *ό.π.*, σ. 13.

63. Η κατανομή των υποδιαιρέσεων Α. έως Δ. στο εσωτερικό της ομάδας των μονο-εστιακών εκφράζεται με τις αναλογίες αντιστοίχως 10,4%, 74,0%, 2,7%, 12,8%. Είναι ενδιαφέρον ότι η συμμετοχή των υποδιαιρέσεων αυτών και στο δείγμα των οικογενειών της Αχαΐας του τέλους του 17ου αιώνα είναι παρόμοια (7,6%, 73,2%, 2,7%, 16,4% αντιστοίχως), βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος», *ό.π.*, σ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ XIV

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΡΧΗΓΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ	%
Άνδρες παντρεμένοι (ζει και η σύζυγος)	403	75,7
Άνδρες χήροι	14	2,6
Γυναίκες χήρες	69	12,9
Άνδρες ανύπανδροι	8	1,5
Γυναίκες ανύπανδρες	18	3,4
Γυναίκες ορφανές	3	0,6
Άνδρες χωρίς διευκρίνιση	10	1,9
Γυναίκες χωρίς διευκρίνιση	7	1,3
ΣΥΝΟΛΟ	532	100,0

Όσον αφορά λοιπόν τους αρχηγούς των οικογενειών, παρότι στην Αμοργό καταγράφονται ως επικεφαλής οικογενειακών μερίδων στη μεγάλη τους πλειονότητα άνδρες, υπάρχει και ένα σημαντικό ποσοστό -συνολικά 18,3%- γυναικών που του αποδίδεται αυτή η θέση. Οπωσδήποτε πάντως η οικογενειακή μερίδα εγγράφεται στο όνομα των γονέων -του πατέρα εφόσον ζει ή της μητέρας εάν αυτός έχει πεθάνει- και όχι στο όνομα των παιδιών, ακόμη και όταν αυτά είναι ενήλικα. Η πρακτική αυτή καταγραφής των νησιωτών συνεχίζει μια παράδοση που απαντά συχνά και στα κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας.

Οι γυναίκες επικεφαλής των οικογενειακών μερίδων κυρίως είναι χήρες. Ο αριθμός τους είναι πενταπλάσιος από αυτόν των ανδρών που έχουν χηρέψει. Μεγαλύτερος σε σχέση με αυτόν των ανδρών είναι επίσης ο αριθμός ανύπανδρων γυναικών που ζουν μόνες τους και καταγράφονται σε χωριστές οικογενειακές μερίδες. Πρόκειται για 18 ανύπανδρες γυναίκες, καθώς και για τρεις ακόμη, πιθανόν αδελφές, που δηλώνονται ως ορφανές, κατοικούν στη Χώρα και δεν έχουν παιδιά (με εξαίρεση μία από τις τελευταίες που σημειώνεται ότι έχει τρεις ψυχογιούς). Ο μεγάλος αναλογικά με τον πληθυσμό αριθμός γυναικών χηρών αποτελεί κοινή αναφορά πολλών μαρτυριών περιηγητών και τεκμηρίων φορολογικού χαρακτήρα που αναφέρονται στο νησιωτικό χώρο και χρονολογούνται τον 17ο και 18ο αιώνα.[64]

Στον πίνακα XV επιχειρείται να αποτυπωθεί η οικογενειακή κατάσταση των κατοίκων της Αμοργού, όπως αυτή προκύπτει από την καταγραφή του 1829.

64. Βλ. σχετικές αναφορές Δ. Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 347-348.

ΠΙΝΑΚΑΣ XV

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΝΔΡΩΝ – ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΆΝΔΡΕς

ΑΝΔΡΕΣ	ΧΩΡΑ	ΧΩΡΙΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ	%
Έγγαμοι με οικογενειακή μερίδα	212	169	22	403	35,8
Χήροι με οικογενειακή μερίδα	14			14	1,2
Άγαμοι με οικογενειακή μερίδα	5	2	1	8	0,7
Άγαμοι στη γονική οικογενειακή μερίδα	363	303	25	691	61,4
Αδιευκρίνιστη οικογενειακή κατάσταση	4	6		10	0,9
ΣΥΝΟΛΟ	598	480	48	1.126	100,0

ΓΥΝΑΊΚΕς

ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΧΩΡΑ	ΧΩΡΙΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ	%
Έγγαμες στη συζυγική οικογενειακή μερίδα	212	169	22	403	36,4
Χήρες με οικογενειακή μερίδα	46	23*		69	6,2
Άγαμες με οικογενειακή μερίδα	18			18	1,6
Ορφανές με οικογενειακή μερίδα	3			3	0,3
Άγαμες στη γονική οικογενειακή μερίδα	327	256	25	608	54,8
Αδιευκρίνιστη οικογενειακή κατάσταση	5	3		8	0,7
ΣΥΝΟΛΟ	611	451	47	1.109	100,0

* Για 22 από τις γυναίκες δεν δηλώνεται με απόλυτη σαφήνεια ότι είναι χήρες.

Καταρχήν, θα πρέπει να διασαφηνίσουμε το περιεχόμενο των κατηγοριών του παραπάνω πίνακα. Στην κατηγορία «έγγαμοι-έγγαμες» με οικογενειακή μερίδα, έχουν καταμετρηθεί τα πρόσωπα εκείνα που ο σύζυγος ή αντίστοιχα η σύζυγός τους ήταν εν ζωή. Στις κατηγορίες «χήροι-χήρες», «άγαμοι-άγαμες» και «ορφανές» με οικογενειακή μερίδα, έχουν ενταχθεί όσα πρόσωπα καταγράφονται με αυτή τους την ιδιότητα ως αρχηγοί οικογενειών από το συντάκτη του καταστίχου. Στην κατηγορία «άγαμοι και άγαμες» στη γονική οικογενειακή μερίδα, έχουν προσμετρηθεί οι άγαμοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, γιοι και θυγατέρες, που καταγράφονται από το συντάκτη του καταστίχου στις οικογενειακές μερίδες των γονιών τους. Τέλος, στην κατηγορία «αδιευκρίνιστη οικογενειακή κατάσταση» έχουν ενταχθεί τα πρόσωπα εκείνα -κατά κανόνα αρχηγοί των οικογενειών- για τα οποία το κατάστιχο δεν παρέχει καμία πληροφορία για την οικογενειακή τους κατάσταση.

Η ανάγνωση των αριθμητικών στοιχείων του πίνακα XV επιτρέπει ορισμένες παρατηρήσεις: Το 37% των ανδρών και το 42,6% των γυναικών του νησιού είναι έγγαμοι (από αυτούς το 1,2% των πρώτων και το 6,2% των δεύτερων έχουν χηρέψει).

Παρατηρείται μία σημαντική διαφορά στον αριθμό των καταγεγραμμένων γιων και των θυγατέρων, τόσο στη Χώρα όσο και στα χωριά, η οποία κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται σε υποκαταγραφή των θηλέων τέκνων. Η αναλογία αρρένων τέκνων προς τα θήλεα είναι 113 αγόρια για κάθε 100 κορίτσια. Να σημειωθεί ότι στο συνολικό πληθυσμό της Αμοργού ο ανδρικός πληθυσμός υπερτερεί ελάχιστα από το γυναικείο (1.126 άνδρες έναντι 1.109 γυναικών), γεγονός που πιθανόν οφείλεται στην ενισχυμένη παρουσία των γυναικών, χηρών και ανύπανδρων, ως αρχηγών των οικογενειών που καθιστούσε υποχρεωτική την καταγραφή τους. Η κατάσταση αλλάζει όμως όσον αφορά τα τέκνα, αφού αυτά δεν απογράφονται συστηματικά και ονομαστικά αλλά απλώς σημειώνεται ο αριθμός τους, δηλαδή εάν είναι ένα, δύο ή περισσότερα. Η ελλιπής αυτή καταγραφή των γυναικών αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό όχι μόνο των προστατιστικών πηγών αλλά και των επίσημων απογραφών του ελληνικού κράτους μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.[65]

Ενστάσεις για την αξιοπιστία της καταγραφής εγείρει η απουσία χήρων ανδρών και άγαμων γυναικών ως επικεφαλής οικογενειακών μερίδων στα χωριά της Αμοργού. Προβληματισμό δημιουργεί επίσης ο διπλάσιος αριθμός γυναικών που έχουν χηρέψει ως επικεφαλής οικογενειών στη Χώρα, σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό στα χωριά, όπου μάλιστα στις τελευταίες παραλείπεται να δηλωθεί με σαφήνεια η ιδιότητά τους αυτή.

Οι πάροικοι που είχαν εγκατασταθεί στην Αμοργό ήταν στο σύνολό τους οικογένειες και όχι μεμονωμένα πρόσωπα.

Παράλληλα ο τρόπος που έχει συνταχθεί το κατάστιχο παρέχει τη δυνατότητα παρατηρήσεων για τη σύνθεση των οικογενειών στην Αμοργό του 1829. Στον πίνακα XVI παρουσιάζονται οι πληροφορίες που αφορούν τον αριθμό των παιδιών που εγγράφονται στις οικογενειακές μερίδες του καταστίχου.

---

65. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., σ. 198-201· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, ό.π., σ. 137-140, 313· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις*, ό.π., σ. 131-133· ο ίδιος, *Ιστορικοδημογραφικά*, ό.π., σ. 128-130· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και ομάδες ηλικιών τέλη 16ου-αρχές 19ου αιώνα», π. *Ελληνικά*, 34 (1982-1983), σ. 408 (όπου όμως το φαινόμενο αποδίδεται στη σκληρή εργασία των Ελληνίδων).

ΠΙΝΑΚΑΣ XVI
ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ	ΓΙΟΙ	ΘΥΓΑΤΕΡΕΣ	ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ	%
1 παιδί			88	16,6
	0	1	50	
	1	0	38	
2 παιδιά			98	18,4
	0	2	19	
	1	1	43	
	2	0	36	
3 παιδιά			93	17,5
	0	3	10	
	1	2	26	
	2	1	39	
	3	0	18	
4 παιδιά			70	13,2
	0	4	1	
	1	3	22	
	2	2	23	
	3	1	20	
	4	0	4	
5 παιδιά			40	7,5
	1	4	9	
	2	3	14	
	3	2	16	
	5	0	1	
6 παιδιά			24	4,5
	1	5	2	
	2	4	2	
	3	3	12	
	4	2	5	
	5	1	3	
7 παιδιά			9	1,7
	2	5	1	
	3	4	2	
	4	3	1	
	5	2	5	
8 παιδιά			5	0,9
	4	4	2	
	5	3	2	
	6	2	1	
9 παιδιά			1	0,2
	8	1	1	
Χωρίς παιδιά			104*	19,5
ΣΥΝΟΛΟ			532	100,0

*: 104 είναι το σύνολο των προσώπων που περιλαμβάνονται στην καταγραφή των κατοίκων και στων οποίων την μερίδα δεν περιλαμβάνονται παιδιά. Τμήμα από τα πρόσωπα αυτά είναι ανύπανδροι-ανύπανδρες και ορφανές (29 πρόσωπα συνολικά), ενώ υπάρχουν και 15 πρόσωπα που δεν δηλώνεται τίποτε για την οικογενειακή τους κατάσταση, ούτε μπορούμε να συνάγουμε κάτι γι' αυτήν από τον τρόπο καταγραφής τους στον κατάλογο.

Στον πίνακα XVI παρουσιάζεται ο αριθμός των παιδιών που περιλαμβάνονται στις οικογενειακές μερίδες της καταγραφής της Αμοργού και η ανά φύλο κατανομή τους. Υπενθυμίζεται ότι δεν εντάσσονται στις μερίδες των γονιών όσοι γιοι και θυγατέρες έχουν παντρευτεί. Επομένως, ο αριθμός των παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα που δίδεται στον πίνακα αποτελεί το κατώτατο πιθανό όριο. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό τον περιορισμό, σύμφωνα με τις εγγραφές του καταστίχου, η αναλογία οικογενειακών μερίδων-παιδιών παρουσιάζει την ακόλουθη κατανομή: το 16,6% εμφανίζεται με ένα παιδί, το 18,4% με δύο, το 17,5% με τρία, το 13,2% με τέσσερα, το 7,5% με πέντε, το 4,5% με έξι, 1,7% με επτά και το 0,9% με οκτώ, ενώ σε μία εγγραφή δηλώνονται εννέα παιδιά. Σε 104 μερίδες (στο 19,5% του συνόλου) δεν αναγράφονται καθόλου παιδιά, να σημειωθεί όμως ότι στις οικογενειακές αυτές μερίδες προσμετρούνται και οι περιπτώσεις εκείνες -29 συνο-λικά των άγαμων που εγγράφονται σε δική τους οικογενειακή μερίδα.

Ο κατά μέσο όρο αριθμός των μελών ανά οικογενειακή μερίδα και των παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα παρουσιάζεται στον πίνακα που ακολουθεί, (ο πίνακας προέκυψε από συνδυασμό των στοιχείων των πινάκων XI και XV).

ΠΙΝΑΚΑΣ XVII

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΕΡΙΔΑ ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΧΩΡΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΧΩΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Μελών ανά οικογενειακή μερίδα	3,95	3,65	4,65	4,20
Παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα	2,25	1,92	2,79	2,44

Αρχικά να σημειώσουμε ότι, όσον αφορά το πρώτο μέγεθος, τον αριθμό των μελών ανά οικογενειακή μερίδα, αυτός δεν επηρεάζεται από την καταγραφή των έγγαμων παιδιών σε χωριστές μερίδες. Αντίθετα όμως ωθείται προς τα κάτω από την υποκαταγραφή των κοριτσιών, η οποία εντούτοις δεν είναι τόσο σημαντική ώστε να αλλοιωθεί σοβαρά η τιμή αναφοράς, αφού στην περίπτωση που αληθεύει η ελλιπής καταγραφή των κοριτσιών, αυτή δεν μπορεί να έχει επίπτωση μεγαλύτερη του 3,5% στο σύνολο του πληθυσμού του νησιού. Ο μέσος όρος λοιπόν των μελών ανά οικογενειακή μερίδα στην Αμοργό ανέρχεται σε 4,20 και είναι απολύτως συμβατός με ανάλογες μετρήσεις που έχουν γίνει με βάση προστατιστικές πηγές του υπό οθωμανική και βενετική κυριαρχία ελληνικού χώρου.[66] Συμ-

66. Αναλυτικότερα στο θέμα αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω σε ειδικό κεφάλαιο όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

φωνεί όμως και με παρόμοια τεκμήρια που συντάχθηκαν σύμφωνα με τις επιταγές της Καποδιστριακής διοίκησης την ίδια εποχή και με τις παρόμοιες σε γενικές γραμμές προδιαγραφές σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Έτσι στα 1828-1829 στη Σίφνο έχει υπολογιστεί ότι ο μέσος όρος των μελών ανά οικογενειακή μερίδα ανέρχεται σε 3,89 και στη Σάμο σε 4,3 άτομα.[67] Όσον αφορά τον αριθμό των παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 2,44. Ανάλογη μέτρηση με βάση την καταγραφή της Σίφνου του 1828 απέδωσε 2,18 παιδιά.[68]

Ο μέσος όρος μελών ανά οικογενειακή μερίδα και παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα είναι σημαντικά υψηλότερος στα χωριά σε σύγκριση με τη Χώρα Αμοργού (4,65 στα χωριά έναντι 3,95 στη Χώρα για το πρώτο μέγεθος και 2,79 στα χωριά έναντι 2,25 στη Χώρα για το δεύτερο). Αντίθετα, όσον αφορά τους πάροικους συναντάμε χαμηλότερες τιμές και στα δύο αυτά μεγέθη (3,65 μέσο μέγεθος οικογενειακής μερίδας και 1,92 μέσος αριθμός παιδιών ανά οικογενειακή μερίδα αντιστοίχως). Μικρότερο μέγεθος των νοικοκυριών των προσφύγων και των μεταναστών έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις όπου επιχειρήθηκαν σχετικές μετρήσεις, όπως στη Σίφνο στα 1829, στην Εύβοια στα 1834, στην Πρέβεζα τον 18ο αιώνα ή στην Πελοπόννησο στα τέλη του 17ου.[69]

Επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων

Η καταγραφή των κατοίκων της Αμοργού παρέχει μία ακόμη πληροφορία: το επάγγελμα των προσώπων που φέρονται ως επικεφαλής των οικογενειακών μερίδων. Στον πίνακα XVIII έχουν αποδελτιωθεί όσες πληροφορίες αναφέρονται σε αυτό το θέμα.

67. Για τη Σίφνο βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορικογεωγραφικά*, ό.π., σ. 307-308, για τη Σάμο στο *ίδιο*, σ. 130.

68. Βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορικογεωγραφικά*, ό.π., σ. 309.

69. Βλ. αντιστοίχως για τη Σίφνο, Κ. Κόμης, *Ιστορικογεωγραφικά*, ό.π., σ. 307· για την Εύβοια όπου αφορά μετανάστευση Σαμίων *στο ίδιο*, σ. 220· για την Πρέβεζα, ο ίδιος, «Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της Πρέβεζας (18ος αι.)», π. *Μνήμων*, 19 (1997), σ. 152-153, 157· για την Πελοπόννησο Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος», *ό.π.*, σ. 12, 15-16.

ΠΙΝΑΚΑΣ XVIII

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	ΧΩΡΑ	ΧΩΡΙΑ	ΠΑΡΟΙΚΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ	%
Αλιεύς	3		1	4	
Αρμαδόρος	1			1	
Βαφεύς	1			1	
Βουτζάς [: Βαρελάς]	1			1	
Γεωργός	143	147		290	67,3
Δεμιρτζής [: Σιδεράς]	1			1	
Έμπορος	1			1	
Εργάτης	14	5		19	4,4
Ιατρός		1		1	
Ιερεύς	4	13		17	3,9
Ιερομόναχος		1		1	
Καπατζής [: Χονδρέμπορος]			1	1	
Κτηματίας	7			7	1,6
Κτηματικός	10			10	2,3
Κτίστης	1			1	
Λογιότατος	1			1	
Μυλωνάς	6	2		8	1,9
Ναύτης	15	3	19	37	8,6
Ντουργιέρης [: Μαραγκός]	1			1	
Παπουτσής	6	1		7	1,6
Ποιμήν	8	2		10	2,3
Ράπτης	8		1	9	2,1
Υπουργός [: Βοηθός κτίστη]	1			1	
Χρυσοχόος		1		1	
ΣΥΝΟΛΟ				431	100,0

Επαγγελματική ιδιότητα δηλώνεται λοιπόν συνολικά σε 431 επικεφαλής οικογενειακών μερίδων της Αμοργού (ένα ακόμη πρόσωπο αναφέρεται ως άπορος). Τα πρόσωπα αυτά είναι αποκλειστικά άνδρες, εφόσον άλλωστε σε καμία γυναίκα δεν αναγράφεται επάγγελμα. Από τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων επιβεβαιώνεται ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας του νησιού καθώς η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων ασχολείται με την καλλιέργεια της γης.[70] Πράγματι, 290 από τα 431 πρόσωπα που καταγράφηκαν με κάποια επαγγελματική ιδιότητα (το 67,3%) είναι γεωργοί. Επίσης, 7 πρόσωπα φέρονται ως «κτηματίες» και 10 ως «κτηματικοί». Πρόκειται για δύο επαγγελματικούς χαρακτηρισμούς ασαφείς τόσο ως προς την οικονομική τους αποτίμηση όσο και ως προς την μεταξύ τους εννοιολογική διάκριση, παρότι σε ορισμένα από τα

70. Η κυριαρχία των ασχολούμενων με τη γεωργία συνεχιζόταν και στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. Α. Μηλιαράκης, *Αμοργός*, ό.π., σ. 18.

απογραφικά κατάστιχα αυτού του τύπου αναφέρεται ότι οι κτηματίες αποτελούν την πρώτη τάξη του τόπου.[71]

Ενδιαφέρον σχετικά με τη σημασία του όρου κτηματίας παρουσιάζουν οι σχετικές διευκρινίσεις που δίδουν σε δύο νησιωτικά κατάστιχα οι ίδιοι οι συντάκτες τους. Στην καταγραφή της Σίφνου σημειώνεται:

> «Οι τεταγμένοι εις την κλάσιν ταύτην [των κτηματιών] πολίται της Σίφνου φαίνεται ότι δεν πρέπει να ονομάζονται τοιούτοι, διότι ο μεγαλύτερος αυτών των λεγομένων κτηματιών, μόλις έχει κατ' έτος χιλίων πεντακοσίων γροσίων εισόδημα και ο ελάχιστος πεντακόσια, από τα οποία οι γεωργοί λαμβάνουσι σχεδόν το τρίτον μόριον δια την γεωπονίαν των και τα προς διατήρησιν των αυτών κτημάτων έξοδα και τα της συγκομιδής των καρπών, καθώς και αι δημόσιαι φορολογίαι αφαιρούσι το πέμπτον μόριον, ώστε εξαιρουμένων όλων των ειρημένων δεν μένει εις τούτους ούτε το ήμισυ».[72] [Οι επισημάνσεις στο τελευταίο φύλλο του αντίστοιχου κατάστιχου της Ίου είναι περισσότερο εύγλωττες:] «Οι τεταγμένοι εις την τάξιν των κτηματιών, οι περισσότεροι πρέπει να ονομάζωνται ενδεείς, διότι δεν δύνανται να ζήσωσιν από τους καρπούς των κτημάτων τους και ακολούθως ωνομάσθησαν καταχρηστικώς τοιούτοι. Ωνομάσθησαν δε ούτως επειδή δεν γνωρίζουσι καμμίαν άλλην τέχνην, δια της οποίας να πορίζωνται τα προς το ζην ανάμεσά των, αλλά περιμένουσι με μεγάλην υπομονήν τους καρπούς των γαιών των, δια να ζήσωσιν αυτοί και αι οικογένειαι αυτών».[73]

Οι παρατηρήσεις αυτές για τους «κτηματίες» πιθανότατα θα πρέπει να απηχούν εν μέρει μία πραγματική κατάσταση, εφόσον πράγματι οι περιουσίες των ισχυρών οικογενειών των νησιών των Κυκλάδων δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένες. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι κοινοτικοί άρχοντες που συνέταξαν τους απογραφικούς αυτούς καταλόγους στην πλειονότητά τους ανήκουν ή εν πάσει περιπτώσει εντάχθηκαν με δική τους πρωτοβουλία στην κατηγορία των κτηματιών και πιθανόν είχαν συμφέρον σε ένα έγγραφο προς την κεντρική διοίκηση να διεκτραγωδούν την οικονομική τους κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα οι Κ. Μάτσας και Ν. Βαλέτας που υπογράφουν το κατάστιχο της Σίφνου απογράφονται ως κτηματίες.[74] Οι τρεις δημογέροντες που υπογράφουν το κατάστιχο της Αμοργού δηλώνονται: ο Αντώνιος Βενιέρης κτηματίας, ο Νικόλαος Γιαννακόπουλος κτηματικός, ενώ ο Ιωάννης Βλαβιανός δεν αναγράφεται ο ίδιος ως αρχηγός οικογένειας, πιθανότατα όμως είναι γιος του Νικήτα ή του Δημητρίου Βλαβιανού, κτηματιών και των δύο. Στην Κίμωλο το κατάστιχο υπογράφουν ο

71. Βλ. για παράδειγμα το κατάστιχο της Σίφνου, Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 111.

72. Βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 140.

73. Βλ. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, κατάστιχο Ίου, φύλλο ιε΄.

74. Βλ. Σ. Συμεωνίδης, *ό.π.*, σ. 111 και 140.

δημογέροντας Νικόλαος Σάρδης Λογοθέτης, κτηματίας και ο Γεώργιος Ράμφος, τεχνίτης, ο οποίος αναπληρώνει όμως τον απόντα δεύτερο δημογέροντα του νησιού.[75] Κτηματίες είναι και οι δύο δημογέροντες της Μήλου Ιωάννης Ταταράκης και Ιάκωβος Αρμένης.[76] Διαφορετική παρουσιάζεται η κατάσταση στην Πάρο-Αντίπαρο, όπου από τους τρεις δημογέροντες ο μεν Τζανής Καμπάνης φέρεται ως κτηματίας, οι δύο άλλοι όμως, Μιχάλης Κρίσπης και Γεώργιος Κυπριανός, ως έμποροι.[77]

Μία άλλη επαγγελματική ιδιότητα, σχετική με τις κτηνοτροφικές εργασίες, που αποδίδεται σε κατοίκους των νησιών είναι αυτή του «ποιμένα». Στην καταγραφή της Αμοργού δέκα πρόσωπα χαρακτηρίζονται ως «ποιμένες», πιθανόν οι ασχολούμενοι αποκλειστικά με τη βοσκή και τη φροντίδα κοπαδιών, αφού λίγα ζώα είναι πιθανόν να εξέτρεφαν και οι περισσότεροι από τους αγρότες του νησιού. Η κατάσταση αυτή περιγράφεται γλαφυρά στις παρατηρήσεις που συνοδεύουν την απογραφή της Σίφνου: «Οι ποιμένες και ούτοι λέγονται καταχρηστικώς τοιούτοι, διότι δύο ή τρεις έχουσιν ίδια των έως εξήκοντα αιγοπρόβατα, τόσον δε αυτοί όσον και οι λοιποί οι ποιμένοντες ποίμνια έχουσιν τα των άλλων κατοίκων, τα οποία είναι του μεν έν, του δε δύο και το πολύ έως δέκα».[78] Σύμφωνη είναι και η μαρτυρία των δημογερόντων της Ίου για τους «ποιμένες» του δικού τους νησιού: «Τρεις ή τέσσαρες εκ τούτων έχουσιν ίδιά των αιγοπρόβατα τριακόσια και δύο ή τρεις έτι εκατόν. Οι δε λοιποί βόσκουσι τα των άλλων κατοίκων, τα οποία είναι του μεν 20, του δε 40, του δε εκατόν, των οποίων η ποσότης φθάνει ως έγγιστα 5.000 χιλιάδες. Όλοι οι καταταχθέντες εις την τάξιν αυτήν, έχοντες τινές εκ τούτων και βόες γεωργικούς, τον περισσότερον καιρόν εξοδεύουσιν εις την καλλιέργειαν της γης των».[79]

Όσον αφορά τον τόπο κατοικίας τους, οι μεν γεωργοί της Αμοργού είναι μοιρασμένοι μεταξύ της Χώρας και των χωριών, ενώ οι κτηματίες/κτηματικοί είναι κάτοικοι της Χώρας, στην οποία κατοικεί και η πλειονότητα των ποιμένων. Μεταξύ των κατοίκων περιλαμβάνονται ακόμη 19 που χαρακτηρίζονται «εργάτες». Οι περισσότεροι από αυτούς -οι 14- διαμένουν στη Χώρα και ίσως πρόκειται για εργάτες γης απασχολούμενους σε αγροτικές εργασίες. Αντίθετα, από τους 17 ιερείς του νησιού οι 13 διαμένουν στα χωριά και μόνο οι τέσσερις στη

75. Βλ. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, κατάστιχο Κιμώλου, φύλλα α΄-β΄.

76. Βλ. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, κατάστιχο Μήλου, φύλλα α΄ και ζ΄.

77. Βλ. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά», *ό.π.*, σ. 66.

78. Βλ. Σ. Συμεωνίδης, *ό.π.*, σ. 141.

79. Βλ. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, κατάστιχο Ίου, φύλλο ιστ΄.

Χώρα, ενώ και ένας ιερομόναχος που περιλαμβάνεται στην καταγραφή είναι κάτοικος των χωριών.

Τα υπόλοιπα πρόσωπα φέρονται να είναι επαγγελματίες διαφόρων ειδικοτήτων,[80] που καλύπτουν το στοιχειώδες φάσμα τεχνικών δραστηριοτήτων και παροχής υπηρεσιών, το οποίο ήταν απαραίτητο για τη λειτουργία ενός συγκροτημένου νησιωτικού οικισμού και την εξυπηρέτηση των κατοίκων του. Αξιόλογη είναι η παρουσία των ραπτών (9 πρόσωπα), των παπουτσήδων (7 πρόσωπα) και των μυλωνάδων (8 πρόσωπα). Άλλες ειδικότητες όμως απαραίτητες στη ζωή των κατοίκων, όπως αυτές του σιδερά, του βαρελά, του μαραγκού, του κτίστη, του βαφέα, φαίνεται να ασκούνται σε όλο το νησί από ένα μόνο πρόσωπο. Επίσης μεταξύ των κατοίκων αναφέρεται ένας γιατρός και ένας «λογιότατος», ίσως δάσκαλος, ο Γεώργιος Φιλοπατρίδης. Αξιοσημείωτη είναι η ανυπαρξία σχεδόν εμπόρων, αφού η ιδιότητα αυτή στην καταγραφή αποδίδεται σε δύο πρόσωπα (ένας έμπορος και ένας χονδρέμπορος). Όλα αυτά τα πρόσωπα διαμένουν στη Χώρα με εξαίρεση το γιατρό, το χρυσοχόο, δύο μυλωνάδες και έναν παπουτσή, ενώ δύο ακόμη (ο χονδρέμπορος και ένας ράπτης), είναι πάροικοι.

Τέλος, με τη θάλασσα ασχολούνται 37 πρόσωπα που καταγράφονται ως «ναύτες» και τέσσερα ως «αλιείς». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι από τους 37 αυτούς «ναύτες», οι 15 κατοικούν στη Χώρα, οι τρεις στα χωριά, ενώ οι υπόλοιποι 19 είναι πάροικοι. Η κυριαρχία αυτή των πάροικων μεταξύ των ναυτικών είναι σύμφωνη με πληροφορίες που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 19ου αιώνα και φέρουν τη ναυτική δραστηριότητα στην Αμοργό περιορισμένη.[81]

Αν συγκρίνουμε την κοινωνική σύνθεση της Αμοργού με αυτήν άλλων νησιών των Κυκλάδων, από τα οποία διαθέτουμε παρόμοιες καταγραφές του πληθυσμού τους της ίδιας ακριβώς εποχής, θα δούμε ότι εντοπίζονται σημαντικές διαφο-

80. Για τη δήλωση των περισσότερων επαγγελμάτων που μνημονεύονται στην καταγραφή χρησιμοποιούνται προφανείς ή κοινές και σήμερα λέξεις. Εξαίρεση ίσως αποτελούν τα επαγγέλματα: Αρμαδόρος: πιθανόν σχετίζεται με την λ. «αρμαδούρα» που είναι «η αρματωσιά που γίνεται σε σπάγγους με αγκίστρια κλπ. για το ψάρεμα» (βλ. Παν. Κουσαθανάς, *Χρηστικό λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996, σ. 21). Βουτζάς (από το ελλ. βουτίον) = βαρελάς (βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 179-180). Δεμιρτζής (τουρκ. demirci) = σιδεράς (βλ. Δ. Τομπαΐδης, *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990, σ. 67). Καπατζής (τουρκ. kapatçi) = χονδρέμπορος (βλ. Δ. Τομπαΐδης, *ό.π.*, σ. 86). Ντουργιέρης / Ντουλγέρης (τουρκ. dülger) = μαραγκός, κτίστης (Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 43). Υπουργός / Πουργός = βοηθός κτίστη (βλ. Ν. Αλιπράντης, *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Αθήνα 2001, σ. 465 και Παν. Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 116).

81. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18.

ροποιήσεις. Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων των νησιών Ίου, Κιμώλου και Μήλου όπως αυτές προκύπτουν από τα αντίστοιχα τεκμήρια.[82] Οι κατηγορίες αυτές, οι «κλάσεις», ορίζονταν σύμφωνα εγκύκλιο της Διοίκησης προς τους Έκτακτους Επιτρόπους, με ημερομηνία 16 Απριλίου 1828, και έπρεπε να τηρούνται κατά την καταμέτρηση των κατοίκων.[83]

ΠΙΝΑΚΑΣ XIX

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΙΟΥ, ΤΗΣ ΚΙΜΩΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ 1829

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	ΙΟΣ	%	ΚΙΜΩΛΟΣ	%	ΜΗΛΟΣ	%
Κτηματίες	37	8,4	2	1,9	12	3,9
Γεωργοί	196	44,4	35	33,0	73	23,5
Ποιμένες	31	7,0			38	12,2
Εργάτες	80	18,2	18	17,0	118	38,1
Ναύτες	70	15,9	29	27,3	39	12,6
Έμποροι	15	3,4	7	6,6	20	6,5
Τεχνίτες			9	8,5		
Ιερείς	12	2,7	6	5,7	10	3,2
ΣΥΝΟΛΟ	441	100,0	106	100,0	310	100,0

Επισημαίνεται καταρχήν, ότι τα στοιχεία του πίνακα XIX αφορούν αποκλειστικά το ντόπιο πληθυσμό. Επιλέξαμε δηλαδή να παραλειφθούν οι πάροικοι ώστε να προσεγγιστεί η κοινωνική σύνθεση των νησιών πριν οι συνήθεις συνθήκες ζωής τους διαταραχθούν από τα πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης του 1821 και την έλευση των προσφύγων που επακολούθησε. Εάν λοιπόν συγκριθούν τα δεδομένα των πινάκων XVIII και XIX είναι εμφανές ότι στην Ίο, στην Κίμωλο και κυρίως στη Μήλο, οι αγρότες δεν αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού, όπως συνέβαινε στην Αμοργό. Αντίθετα, στα τρία αυτά νησιά είναι ενισχυμένη η παρουσία των απασχολούμενων σε ναυτικά επαγγέλματα, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 12,6% στη Μήλο μέχρι 27,3% στην Κίμωλο -την ίδια στιγμή που στην Αμοργό, εφόσον αφαιρεθούν οι 19 πάροικοι ναύτες, το ποσοστό των ναυτικών ανέρχεται μόλις στο 4,4% όσων Αμοργιανών δηλώνεται το επάγγελμά τους. Επίσης στην Ίο, Κίμωλο και Μήλο είναι ισχυρότερη, σε σύγκριση με την Αμοργό, η παρουσία των εμπόρων (στην τελευταία μάλιστα περιορίζεται σε ένα μόνο πρόσωπο). Όσον αφορά τη συμμετοχή των υπόλοιπων τεχνιτών και διαφό-

82. Βλ. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία φ. 195, κατάστιχα Ίου, Κιμώλου, Μήλου.

83. Η εγκύκλιος δημοσιεύεται στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, φ. 29, 25 Απριλίου 1828, σ. 120-121. Στην εγκύκλιο δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των έξι κλάσεων αυτή των ιερέων.

ρων άλλων επαγγελματιών, αυτή κυμαίνεται σε παρόμοια επίπεδα, γύρω στο 20% των δηλωμένων επαγγελμάτων. Εξαίρεση αποτελεί η Μήλος, καθώς η παρουσία τους εκεί εμφανίζεται περισσότερο ενισχυμένη (στην κατηγορία «εργάτες» εντάσσεται το 38,1% του συνόλου, ενδεχομένως λόγω της αυξημένης παρουσίας προσώπων που εργάζονταν στην εξόρυξη της μυλόπετρας). Να σημειωθεί εδώ όμως, ότι υπάρχει μία ασάφεια τόσο στη διάκριση μεταξύ των τεχνιτών και των εργατών που μνημονεύονται στις καταγραφές, όσο και στην επιλογή των ειδικότερων επαγγελμάτων που εντάσσονται στις δύο αυτές κατηγορίες.[84] Τέλος, όσον αφορά τους ιερείς και τους ιερομόναχους, η συμμετοχή τους είναι παρόμοια σε όλα τα νησιά του δείγματός μας και κυμαίνεται μεταξύ 2,5 και 5,5% περίπου.

Οι πάροικοι

Ας επιχειρήσουμε όμως να δούμε λίγο αναλυτικότερα τα στοιχεία που αφορούν τους πάροικους όπως καταγράφονται στο κατάστιχο του 1829 για την Αμοργό. Συνολικά στην Αμοργό φέρονται εγκατεστημένοι 95 πάροικοι, κατανεμημένοι σε 26 οικογενειακές μερίδες. Στον πίνακα που ακολουθεί αποδελτιώνεται το επάγγελμα και ο τόπος καταγωγής των 23 ανδρών πάροικων επικεφαλής οικογενειακών μερίδων. Υπάρχουν ακόμη τρεις γυναίκες: μία χωρίς μνεία τόπου προέλευσης, και από μία από το Καστελόριζο και την Κάσο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΧ

ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΩΝ ΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΚΑΣΤΕΛΟΡΙΖΟ	ΚΑΣΟΣ	ΚΡΗΤΗ	ΡΟΔΟς	ΧΩΡΙΣ ΤΌΠΟ	ΣΥΝΟΛΟ
Αλιεύς				1		1
Καπατζής	1					1
Ναύτης	8	10			2	20
Ράφτης					1	1
ΣΥΝΟΛΟ	9	10	1	1	2	23

Η συντριπτική πλειονότητα επομένως των πάροικων της Αμοργού προέρχονται από το Καστελόριζο και την Κάσο.[85] Η Αμοργός ήταν ένα από τα νησιά που απέστειλαν οι Καστελοριζιοί ναυτικοί τις οικογένειες τους όταν αυτοί εντάχθηκαν, στα

84. Δυστυχώς διευκρινίσεις για τις κατηγορίες των «τεχνιτών» και των «εργατών» δεν περιλαμβάνονται ούτε στις παρατηρήσεις με τις οποίες συνοδεύουν τα κατάστιχα Σίφνου και Ίου οι συντάκτες τους.

85. Επιβεβαιώνεται έτσι εν μέρει η πληροφορία του Α. Μηλιαράκη, *ό.π.*, σ. 23, ο οποίος αναφερόταν σε εγκατάσταση στην Αμοργό προσφύγων από την Κάσο και την Κρήτη στα χρόνια της επανάστασης του 1821, σημειώνοντας ότι δεν ενσωματώθηκαν εύκολα στο νησί.

χρόνια της επανάστασης του 1821, στα πλοία του ελληνικού στόλου,[86] ενώ υπήρξε επίσης ένα από τα νησιά που κατέφυγαν οι Κασιώτες πρόσφυγες μετά την καταστροφή της Κάσου από τις τουρκικές δυνάμεις στα τέλη Μαΐου του 1824.[87] Στην επιλογή της Αμοργού πιθανόν έπαιξε ρόλο η γεωγραφική της θέση στο Αιγαίο, η σχετική εγγύτητα με τους τόπους καταγωγής των πάροικων, και παράλληλα η σχετικά ασφαλής απόσταση της από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό οθωμανικό έλεγχο.

Πάροικοι καταγράφονται και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων την εποχή αυτή, ο αριθμός τους όμως, ο τόπος καταγωγής τους όπως και η επαγγελματική τους ενασχόληση ποικίλει. Σε ορισμένα μάλιστα νησιά τα χαρακτηριστικά των πάροικων που είχαν εγκατασταθεί σε αυτά ήταν τελείως διαφορετικά από αυτά της Αμοργού. Στον πίνακα XXI έχουν αποδελτιωθεί οι πληροφορίες που αφορούν την πατρίδα και το επάγγελμα των πάροικων, που σύμφωνα με την καταγραφή του 1829, είχαν εγκατασταθεί στην Ίο, ένα γειτονικό δηλαδή στην Αμοργό νησί.[88]

ΠΙΝΑΚΑΣ XXI

ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΙΟΥ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1829

ΠΡΟΈΛΕΥΣΗ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕς	ΨΥΧΈς	ΕΠΆΓΓΕΛΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕς
Κρήτη	44	166	Ναύτης	33
Κάσος	10	44	Έμπορος	19
Σίκινος	5	18	Στρατιώτης	5
Καστελόριζο	4	15	Γεωργός	2
Εύβοια (Εύριπος)	4	11	Υπηρέτρια	2
Σπέτσες	2	16	Διδάσκαλος	1
Δωμάτια	2	8	Ιερέας	1
Λήμνος	2	6	Ιερομόναχος	1
Αίνος	2	5	Καλαφάτης	1
Ύδρα	1	6	Κτίστης	1
Σάμος	1	4	Μοσχολιβανάς	1
Νεάπολη	1	5	Σαπουτζής	1
Κωνσταντινούπολη	1	4	Ταμπάκης	1
Κύπρος	1	3	Φαντάς (;)	1
Κυδωνίες	1	3	Φυσικοχημικός	1
Ψαρά	1	2	Χρυσοχόος	1
Ρόδος	1	2	Χωρίς επάγγελμα	12
Ανατολή	1	6		
ΣΥΝΟΛΟ	84	324		84

86. Βλ. Ευάγγ. Βαρδαμίδης, *Ιστορία της νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου)*, Αλεξάνδρεια 1948, σ. 79.

87. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 60-61.

88. Τα στοιχεία προέρχονται από το σχετικό κατάστιχο της Ίου (ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, φύλλα ιγ΄-ιε΄).

Αν επιχειρηθεί μία σύγκριση των πάροικων της Ίου με αυτούς της Αμοργού θα ήταν δυνατόν να εντοπιστούν ομοιότητες και διαφορές στη φυσιογνωμία τους. Καταρχήν ότι οι πάροικοι της Ίου είναι περίπου τριπλάσιοι σε αριθμό, είναι εγκατεστημένοι στο νησί αυτό κατά κανόνα με τις οικογένειές τους και προέρχονται σχεδόν κατά το ήμισυ από την Κρήτη, αρκετοί επίσης από την Κάσο και κατόπιν από διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου, κυρίως τα νησιά του Αιγαίου και τη Μ. Ασία.[89] Όσον αφορά τα επαγγέλματά τους παρατηρείται και εδώ ισχυρή - αν και αναλογικά ασθενέστερη από την Αμοργό- παρουσία ναυτικών. Σημαντικός όμως είναι και ο αριθμός των εμπόρων, των στρατιωτών, όπως και τεχνιτών διαφόρων ειδικοτήτων, που στην περίπτωση της Αμοργού απουσιάζουν.[90]

Σε ένα άλλο νησί των Κυκλάδων, τη Σίφνο, η σύνθεση των πάροικων παρουσιάζει μία εντελώς διαφορετική εικόνα. Στο νησί αυτό φαίνονται εγκατεστημένοι λιγοστοί -35 συνολικά- πάροικοι, κατανεμημένοι σε 10 οικογενειακές μερίδες, στις τέσσερις από τις οποίες επικεφαλής είναι γυναίκα. Έξι από τις 10 αυτές τις οικογένειες προέρχονται από την Κρήτη και οι υπόλοιπες από τη Σέριφο, Πελοπόννησο, Χίο και Κύθηρα. Όσον αφορά τις επαγγελματικές τους ιδιότητες οι τέσσερις γυναίκες είναι υπηρέτριες και οι υπόλοιποι διαφόρων ειδικοτήτων, οι οποίες όμως δεν σχετίζονται με ναυτικά επαγγέλματα (έμπορος, χρυσοχόος, τουφεξής, εργάτης, ιεροδιάκονος).[91]

Η Κρήτη είναι ο τόπος προέλευσης της συντριπτικής πλειονότητας των 60 πάροικων που περιλαμβάνονται στο συνοπτικό κατάλογο της Μήλου, όπου αναγράφονται όπως σημειώσαμε παραπάνω, μόνο τα ονόματα των αρχηγών των οικογενειών, χωρίς αναφορά στην οικογενειακή κατάσταση και το επάγγελμά τους. Συγκεκριμένα οι πάροικοι του νησιού αυτού κατανέμονται ανά τόπο προέλευσης: Κρήτη 54, Σμύρνη 3, Αθήνα 1, Λευκάδα 1, Χίος 1.[92] Η Κρήτη είναι επίσης ο τόπος προέλευσης τριών από τους τέσσερις συνολικά πάροικους που κατα-

89. Ασάφεια παρουσιάζει ο τόπος καταγωγής δύο πάροικων που δηλώνονται ως «Δοματιώτες». Πιθανότατα η πατρίδα τους ήταν το ελληνικό χωριό Δωμάτια στην περιοχή της Μυκάλης της Μ. Ασίας (βλ. για τον οικισμό Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1921, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995, σ. 337-338).

90. Τα 12 πρόσωπα στα οποία δεν αναγράφεται επάγγελμα είναι γυναίκες. Προβληματική είναι η ερμηνεία του επαγγέλματος ενός πάροικου από τη Σίκινο που δηλώνεται ως «φαντάς» (ίσως υφαντής;).

91. Το σχετικό κατάλογο δημοσιεύει ο Σ. Συμεωνίδης, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 140. «Τουφεξής» (τουρκ. tüfekçi) σημαίνει τυφεκιοφόρος και οπλοπώλης (βλ. Δ. Τομπαΐδης, *ό.π.*, σ. 71· Β. Βογιατζόγλου, *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 170).

92. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195, κατάστιχο Μήλου, φύλλο δ΄.

γράφονται στην Κίμωλο (ο τέταρτος προέρχεται από τη Χίο).[93] Τέλος σύμφωνα με αντίστοιχη καταγραφή που διεξήγαγαν οι κοινοτικές αρχές της Πάρου οι πάροικοι που φέρονται εγκατεστημένοι στο νησί αυτό ήταν πολυάριθμοι (516 επί συνόλου 4.531 κατοίκων) και ποικίλων προελεύσεων.[94]

93. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, κατάστιχο Κιμώλου, φύλλο γ΄.

94. Βλ. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά», *ό.π.*, σ. 62.

Γ. Παραγοντες που Επεδρασαν στη Διαμορφωση του Πληθυσμου - Η Αποτυπωση τους στις Μαρτυριες

Τα σημαντικά πολεμικά γεγονότα, οι σιτοδείες, οι επιδημικές ασθένειες, οι φυσικές καταστροφές (όπως σεισμοί ή εκρήξεις ηφαιστείων) και οι επιπτώσεις τους στην αγροτική παραγωγή και, επομένως, στις συνθήκες διατροφής των κατοίκων, η μετανάστευση, όπως και οι από, προς και μεταξύ των νησιών πρόσκαιρες μετακινήσεις των κατοίκων, είναι ορισμένοι από τους παράγοντες που ασκούν σημαντική επίδραση, ενίοτε μάλιστα σηματοδοτούν κάποια βίαιη μεταβολή, στη δημογραφική εξέλιξη του πληθυσμού μιας περιοχής.[1] Οι εκφάνσεις όμως αυτές της ζωής των νησιωτών δεν αποτυπώνονται πάντοτε και με την πραγματική τους βαρύτητα στις αφηγηματικές και άλλες πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφοριακό υλικό για τον πληθυσμό των νησιών. Έτσι, άλλοτε σημαντικά συμβάντα με επιπτώσεις στον πληθυσμό μας είναι άγνωστα, ενώ άλλοτε τους αποδίδονται συνέπειες δυσμενέστερες από εκείνες που πραγματικά είχαν, καθώς η γενική τάση των πηγών αυτού του είδους είναι να επιμένουν και να υπερτονίζουν τα αρνητικά δημογραφικά φαινόμενα.[2] Ακολούθως, θα σταθούμε ενδεικτικά σε ορισμένα ίχνη παραγόντων -ή αντίστροφα στην απουσία τους- που απαντούν στις μαρτυρίες για το νησιωτικό πληθυσμό.

1. *Πολεμικά γεγονότα - Πολιτικές μεταβολές*

Το Αιγαίο κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης υπήρξε μία περιοχή που γνώρισε μεγάλα διαστήματα έντονου πολεμικού αναβρασμού. Οι μακρόχρονοι Βενετοτουρκικοί πόλεμοι του 16ου, 17ου αιώνα και των αρχών του 18ου αιώνα, όπως και η ρωσική παρουσία στο Αιγαίο στο β΄ μισό του 18ου αιώνα και ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος των ετών 1770-1774, και βέβαια τα συμβάντα της επανάστασης του 1821, μετέτρεψαν τη θάλασσα του Αιγαίου σε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων. Οι πολεμικές αυτές αναταραχές αναμφίβολα είχαν επιπτώσεις στους νησιωτικούς πληθυσμούς, ενώ ανάλογη επίδραση είχαν και οι πολιτικές αλλαγές που σε ορισμένες περιπτώσεις επακολούθησαν μετά το τέλος των πολεμικών συγκρούσεων.

---

1. Βλ. γενικότερα για τον ελληνικό χώρο Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα [1975], σ. 153-156.

2. Βλ. σχετικά A. Ducellier, «Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή», π. *Τα Ιστορικά*, 5 (1986), σ. 21.

Πράγματι, οι πιο μαζικές μετακινήσεις κατοίκων που συνέβησαν στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, στη μακρά περίοδο που εκτείνεται από τον 15ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα, πυροδοτήθηκαν από γεγονότα αυτού του χαρακτήρα. Οι μετακινήσεις άλλοτε αφορούν την αποδημία των κατοίκων μεμονωμένων νησιών, όπως για παράδειγμα της Ρόδου μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς το 1523, ένα γεγονός στο οποίο θα επανέλθουμε αναλυτικότερα. Σπανιότερες είναι αντίθετα οι περιπτώσεις πρόσκαιρης εγκατάστασης εποίκων σε ορισμένα νησιά, ως αποτέλεσμα πολεμικών συμβάντων. Τέτοια περίπτωση αποτελεί η μετοικεσία στην Αίγινα και στη Σαλαμίνα, μέρους των 6.000 περίπου Αθηναίων που αποφάσισαν το 1688 να ακολουθήσουν τους Βενετούς. Η εγκατάστασή τους όμως εκεί υπήρξε πρόσκαιρη, καθώς σύντομα άρχισε η σταδιακή επιστροφή τους, ώστε μέχρι τις αρχές του 1691 φέρονται να έχουν επιστρέψει στην Αθήνα οι 215 από τις οικογένειες που μετοίκησαν.[3]

Ιδιαιτερότητα παρουσιάζει η περίπτωση της Χίου. Οι πολεμικές ενέργειες που διεξήχθησαν κατά την περίοδο 1684-1715 στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου μεταξύ Βενετών και Τούρκων προκάλεσαν κύμα αποδημιών από τη Χίο και αντίστροφα εγκαταστάσεων σε αυτήν, τόσο χριστιανικού όσο και μουσουλμανικού πληθυσμού. Καταρχήν, η κατάληψη της Πελοποννήσου το 1685 από τους Βενετούς οδήγησε τους Οθωμανούς της περιοχής να αναζητήσουν νέο τόπο διαμονής. Αρκετοί από αυτούς κατέφυγαν στη Χίο και παρέμειναν εκεί μέχρι το 1715, όταν πλέον μετά την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς διατάχθηκαν με σουλτανικά φιρμάνια να επανέλθουν στον τόπο τους.[4] Εκτός όμως από την αμφίδρομη αυτή κίνηση μουσουλμανικού πληθυσμού προς και, κατόπιν, από τη Χίο, στα τέλη του 17ου αιώνα συμβαίνει και μία μετακίνηση χριστιανικού πληθυσμού. Το 1695, μετά από την ολίγων μηνών κατοχή της Χίου από τους Βενετούς, το νησί κυριεύεται και πάλι από τις οθωμανικές δυνάμεις.[5] Τους Βενετούς ακολουθούν κατά την αποχώρησή τους γύρω στους 500 καθολικούς κατοίκους της Χίου, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο -κυρίως στην Μεθώνη, Κορώνη, Ναβαρίνο.[6] Η

3. Για το θέμα βλ. Κ. Ντόκος, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμού τους (1688-1691)», π. *Μνήμων*, 10 (1985), σ. 101-104.

4. Δύο σχετικά φιρμάνια με ημερομηνίες 20 Σεπτεμβρίου 1715 και 16 Δεκεμβρίου 1715 δημοσιεύονται από τον Χρ. Μαυρόπουλο, *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Αθήνα 1920, σ. 66-68, έγγρ. 50-51.

5. Τα γεγονότα των ετών 1694-1695 στη Χίο περιγράφονται αναλυτικά στο Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, επιμ. Αιμιλία Σάρρου, τ. Γ΄ μέρος α΄, Αθήνα 1926, σ. 175-280.

6. Βλ. σχετικά Αιμιλία Σάρου, «Χιακά. Α΄ Γεγονότα του τουρκοβενετικού πολέμου», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 8 (1931), σ. 280-281· Ν. Σβορώνος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», στο συλλ. τόμο *Αφιέρωμα εις Κ.*

παραμονή τους στην Πελοπόννησο, όμως, ήταν σύντομη αφού μετά την επάνοδο των Τούρκων στην Πελοπόννησο το 1715, οι Χιώτες πρόσφυγες κατέφυγαν στο Μεγανήσι της Λευκάδας, όπου όμως, παρά τα προνόμια που τους δόθηκαν, αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα προσαρμογής. Ορισμένοι από αυτούς κατόρθωσαν σταδιακά να επιστρέψουν πίσω στην πατρίδα τους.[7] Η κινητικότητα αυτή, που παρατηρείται στην εικοσαετία 1685-1715 με επίκεντρο τη Χίο, αποτελεί ένα καλό δείγμα των επιπτώσεων των πολεμικών γεγονότων στη σύνθεση του πληθυσμού ενός νησιού. Οι βενετικές κυρίως πηγές της εποχής παρέχουν στοιχεία για τις μετακινήσεις αυτές, οι οποίες όμως -πιθανόν λόγω του σχετικά περιορισμένου τους μεγέθους- δεν είναι ικανές να ανιχνευθούν στις, πολυάριθμες για τα χρόνια αυτά, μαρτυρίες που αφορούν τον πληθυσμό της Χίου.[8]

Άλλοτε όμως πάλι οι συνθήκες που επικρατούν δημιουργούν μία τάση μετοίκησης που διασπείρεται σε όλο το χώρο του Αιγαίου. Ένα καλό δείγμα της κινητικότητας που δημιουργείται στον πληθυσμό, ως αποτέλεσμα των πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων, αποδίδεται στην κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τη λήξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου, στα 1774. Την αποχώρηση των Ρώσων από το Αιγαίο και την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή φαίνεται ότι ακολούθησε μια σημαντική μετακίνηση νησιωτικών πληθυσμών. Καταρχήν υπήρξε μία μετοίκηση Σπετσιωτών, Πελοποννησίων, Ευβοέων προς την Ύδρα είτε ως τόπο μόνιμης εγκατάστασης είτε, κυρίως, ως ενδιάμεσο σταθμό περάσματος προς τη Μ. Ασία.[9] Σύμφωνα μάλιστα με μία πληροφορία ο αριθμός των οικογενειών που κατέφυγαν στην Ύδρα έφθασε τις 8.000, από τις οποίες στο νησί παρέμειναν οι 1.000.[10] Παράλληλα, υπήρξε ρεύμα μετοίκησης προς την Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία.[11] Η μαρτυρία του Αθαν.

Ι. Άμαντον, Αθήνα 1940, σ. 198-199· Αλέξης Μάλλιαρης, *Η συγκρότηση του κοινωνικού χώρου στη ΒΔ Πελοπόννησο την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1687-1715)*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2001, σ. 59-61.

7. Βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 200-202.

8. Βλ. τις μαρτυρίες συγκεντρωμένες στον κατάλογο που αφορά τον πληθυσμό της Χίου, στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

9. Βλ. Αντ. Μιαούλης, *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας αφ' ης κατωκήθη μέχρι του έτους 1821*, Αθήνα 1864, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1975, σ. 21· ο ίδιος, *Ιστορία της νήσου Ύδρας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της εν έτει 1821 εκραγείσης ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1874, σ. 39-40· Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1989, σ. 380-390.

10. Βλ. Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες*, ό.π., σ. 383, όπου η μαρτυρία αποδίδεται στον Π. Ρόδιο, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Ναύπλιο 1835, σ. 227.

11. Βλ. σχετικά Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες*, ό.π., σ. 396-404· Φλ. Κατσουρός, «Περί απαγορεύσεως μετοικήσεως των νησιωτών εις Ρωσίαν», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 235-236· Δ.

Υψηλάντη είναι εύγλωττη: «Με ρούσσικα πλευσίματα πολλαί φαμηλίαι των νήσων του Αιγαίου πελάγους και του Μωρέως επερνούσαν συχνά από της Κωνσταντινουπόλεως δια να μετοικήσουν και να κατοικήσουν εις το Κρίμι».[12] Το γεγονός κίνησε την προσοχή και προκάλεσε την αντίδραση των τουρκικών αρχών. Σε επιστολή, για παράδειγμα, που απέστειλε το 1784 ο δραγομάνος του στόλου Ν. Μαυρογένης προς τους προκρίτους των νησιών, τους επισημαίνει το φαινόμενο της αποδημίας των νησιωτών και τους τονίζει ότι πρέπει «να φυλάγωνται από τα τοιαύτα».[13]

Μετά τη συνθήκη του Ιασίου, το 1792, οι οθωμανικές αρχές πήραν αυστηρότερα μέτρα για να περιορίσουν την αποδημία από τα νησιά. Ο καπουδάν πασάς, επικαλούμενος σχετικό σουλτανικό φιρμάνι, γράφει προς τους προκρίτους των νησιών στις 21 Μαρτίου 1793 ότι απαγορεύεται η έλευση στην Κωνσταντινούπολη: «τόσον φαμιλίες όσον γυναίκες και άλλοι άνθρωποι χωρίς να έχουν δουλειά γνωστήν και μαρτυρημένην, να μην έρχωνται εις βασιλεύουσαν· προσέτι και εκείνοι όπου έχουν δουλειά, να έρχωνται μόνοι τους και όχι με καλαμπαλίκι».[14] Παράλληλα, οι Οθωμανοί κινητοποίησαν προς την ίδια κατεύθυνση και τη χριστιανική εκκλησιαστική ιεραρχία. Έτσι, ο πατριάρχης Νεόφυτος, στις 25 Σεπτεμβρίου 1793, σε επιστολή που αποστέλλει προς τον μητροπολίτη Παροναξίας Νεόφυτο ανακοινώνει το σουλτανικό φιρμάνι, διεκτραγωδεί τις διαστάσεις του φαινομένου και καταλήγει με τις επαπειλούμενες ποινές για τους παραβάτες: «και εάν εξ αμελείας ημών από του νυν και εις το εξής ήθελε συμβή τοιούτον τι απευκταίον να μετοικήση τις μετά της φαμελίας του, ή μη ων υπανδρευμένος πωλήση την περιουσίαν αυτού και γένηται μετανάστης της πατρίδος αυτού και δραπέτης, κοντά οπού εκείνος κατά τας συνθήκας θέλει επιστρέψει κακώς εις τα ίδια, και οι προϊστάμενοι του τόπου εκείνου οι τε αρχιερείς και οι πρόκριτοι χριστιανοί θέλουν υποπέση εις οικτρά κολαστήρια και τελευταίον εις θάνατον κατά απόφασιν βασιλικήν».[15]

Η δεκαετία του 1820 αποτελεί επίσης μία περίοδο που άφησε έντονα το στίγμα της στους κατοίκους των νησιών. Ο επαναστατικός αναβρασμός και οι πολεμικές πράξεις των χρόνων αυτών είχαν έντονες επιπτώσεις σε όλο το νησιωτικό χώρο, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις η πληθυσμιακή σύνθεση υπέστη ριζική αλλαγή. Οι καταστροφές της Χίου, της Κάσου και των Ψαρών από τις

Πασχάλης, «Οι Κυκλάδες υπό τους Ρώσους (1770-1774) μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 280-281.

12. Την περιγραφή του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη βλ. *Τα μετά την άλωσιν (1453-1789)*, έκδοση Γερμανός Αφθονίδης, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 546-547.

13. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, σ. 223, εγγραφή 469.

14. Βλ. Φλ. Κατσουρός, «Περί απαγορεύσεως», *ό.π.*, σ. 238.

15. Βλ. Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 240.

οθωμανικές δυνάμεις, που οδήγησαν στο θάνατο, την αιχμαλωσία και την προσφυγιά χιλιάδες κατοίκους τους, αποτελούν εύγλωττα παραδείγματα ανθρωπιστικών καταστροφών στο νησιωτικό χώρο.[16] Παράλληλα, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1820 ο πληθυσμός αρκετών νησιών των Κυκλάδων, των Σποράδων και του Αργοσαρωνικού διογκώθηκε εξ αιτίας της εγκατάστασης σε αυτά πολυάριθμων προσφύγων που κατέφυγαν εκεί είτε μετά από καταστροφές που υπέστησαν οι πατρίδες τους, είτε επειδή θεώρησαν ότι τα νησιά αποτελούσαν ασφαλέστερους τόπους διαμονής.[17] Οι προσφυγικές αυτές εγκαταστάσεις δεν ήταν πάντοτε πρόσκαιρες. Η ανάδυση της Ερμούπολης αποτελεί, εξαιτίας της μεταγενέστερης ανάπτυξής της, το πιο αξιόλογο -αν και ιδιότυπο- παράδειγμα συγκρότησης μίας πόλης αποκλειστικά από πρόσφυγες.[18] Την ίδια όμως εποχή άλλοι μικρότεροι οικισμοί, όπως του Αδάμαντα στη Μήλο όπου εγκαταστάθηκαν Κρητικοί φυγάδες ή μεταγενέστερα η Ερέτρια της Εύβοιας όπου διοχετεύτηκαν Ψαριανοί πρόσφυγες,[19] αποδίδουν ίσως καλύτερα το μέσο μέγεθος των αλλαγών που συνέβησαν τα χρόνια αυτά στο νησιωτικό χώρο.

Παρόλα αυτά το πρόβλημα της αξιοπιστίας και των αντιφάσεων των διαθέσιμων πηγών παραμένει και σε αυτή την περίπτωση δυσεπίλυτο. Βέβαια τα ίδια τα γεγονότα, όπως οι καταστροφές και η εκδίωξη από τις εστίες τους που υπέ-

16. Μια περιγραφή της καταστροφής της Χίου το 1822 και όσων επακολούθησαν βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Γ΄, μέρος 2, επιμ. Αιμιλία Σάρου, Αθήνα 1928, σ. 501-586. Αναλυτική περιγραφή του αποκλεισμού και της καταστροφής των Ψαρών τον Ιούνιο του 1824 βλ. Κ. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. 1, Αθήνα 1862, σ. 373-475. Για την καταστροφή της Κάσου βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Κάσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1935, σ. 222.

17. Για τις μετακινήσεις της περιόδου 1821-1830 βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, όπου και ειδικές αναφορές στις μετακινήσεις που αφορούν το νησιωτικό χώρο. Βλ. επίσης το παράδειγμα της Σάμου Κ. Κόμης, «Πληθυσμιακές μετακινήσεις με αφετηρία το 1821. Το παράδειγμα της Σάμου», στον τόμο *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 243-255. Για τους εγκατεστημένους στις Κυκλάδες κατά τα χρόνια της Επανάστασης του 1821 βλ. και όσα αναφέρθηκαν παραπάνω με αφορμή την καταγραφή παροίκων της Αμοργού.

18. Για την ίδρυση της Ερμούπολης βλ. Α. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. 1 *(1821-1825)*, Αθήνα 1979 και τ. 2, *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983.

19. Για την εγκατάσταση στον Αδάμαντα βλ. Ζ. Βάος, «Κρήτες αγωνισταί ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 5 (1965-1966), σ. 163-272. Για την Ερέτρια βλ. Παύλος Μίχου, «Ο εποικισμός της Ερέτριας από τους Ψαριανούς», π. *Α.Ε.Μ.*, τ. 6 (1959), σ. 262-278· Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, ό.π., σ. 165-169. Για μία πρόσκαιρη εγκατάσταση Σφακιανών στη Σίφνο βλ. Ε. Συμεωνίδης «Σφακιανοί πρόσφυγες στη Σίφνο δυνάστες των κατοίκων του νησιού», π. *Σιφνιακά*, 12 (2004) σ. 181-187.

στησαν οι κάτοικοι κάποιων νησιών ή η έντονη παρουσία προσφύγων στο νησιωτικό χώρο, δεν τίθενται σε αμφισβήτηση. Το μέγεθος όμως των φαινομένων και οι επιπτώσεις τους στον πληθυσμό κάθε τόπου δεν είναι εύκολο να μετρηθούν και να προσδιορισθούν με ακρίβεια. Επισημαίνονται ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα: Η σταδιακή κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς και τελικά η πτώση του Χάνδακα στα 1669 έχουν θεωρηθεί πρόξενοι μετακινήσεων κρητικών οικογενειών από την Κρήτη προς περιοχές που βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία αλλά και προς τα νησιά του Αιγαίου. Οι μετοικεσίες όμως αυτές - προς τα νησιά τουλάχιστον- κατά πάσα πιθανότητα αφορούν μεμονωμένες οικογένειες και δεν έλαβαν μαζικό χαρακτήρα.[20] Μία πολυπληθέστερη εγκατάσταση Κρητικών ίσως μπορεί να εντοπιστεί σε κάποιες περιοχές της Νάξου, όπως η Απείρανθος, όμως και εδώ δεν είναι απόλυτα βέβαιη η σχέση των μετοικεσιών αυτών με τα γεγονότα των Κρητικών πολέμων.[21]

Οι Βόρειες Σποράδες είχαν, στα χρόνια της Επανάστασης, δεχθεί σημαντικό αριθμό προσφύγων. Σύμφωνα με τον W. Korring το 1828 βρίσκονταν στην Σκόπελο 5.000 ξένοι.[22] Σε κατάλογο όμως πάροικων του νησιού που συντάχθηκε στα 1829 καταγράφονται 545 οικογένειες, στις οποίες συναθροίζονται 2.541 άτομα.[23] Είναι άραγε η πληροφορία του W. Korring ανακριβής ή μήπως ο μικρότερος αριθμός πάροικων στην καταγραφή του 1829 οφείλεται στην ταχύτατη μείωσή τους, τάση που επισημαίνει και ο ίδιος ο πληροφοριοδότης και την αποδίδει στην επιθυμία τους να μετοικίζουν στη Σύρο; Η απάντηση σε τέτοιου τύπου ερωτήματα δεν είναι προφανής και απαιτεί ειδικότερη διερεύνηση και έλεγχο της φερεγγυότητας των εκάστοτε πηγών.

Ανάλογο είναι το πρόβλημα του προσδιορισμού του συνολικού πληθυσμού και των πάροικων που βρίσκονταν στην Αίγινα μετά την κήρυξη της Επανάστασης και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1820. Οι μαρτυρίες που

---

20. Βλ. σχετικά Β. Σφυρόερας, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 458-459.

21. Βλ. για το θέμα αναλυτικά Γ. Ζευγώλης, *Έποικοι Κρητικοί στ' Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998, όπου και βιβλιογραφία. Βλ. επίσης τις επισημάνσεις του Δ. Οικονομίδη, «Περί του γλωσσικού ιδιώματος Απεράθου Νάξου», π. *Αθηνά*, 66 (1952), κυρίως σ. 272-273 και του Ν. Κεφαλληνιάδη, «Κρητικοί στη Νάξο», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 15 (1994), Αθήνα 1996, σ. 108-117.

22. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα, ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 153-155, 158.

23. Βλ. Γ. Χιονίδης, «Οι "πάροικοι" της Σκοπέλου (1829) που κατάγονταν από τη Χαλκιδική», ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από το π. *Χρονικά Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1977), Θεσσαλονίκη 1978, σ. 4.

υπάρχουν, παρότι ικανές σε αριθμό, αναδεικνύουν απλώς το γεγονός ότι στο νησί είχε συσσωρευτεί πλήθος προσφύγων, παρουσιάζουν όμως μεγάλες αποκλίσεις όσον αφορά την αποτίμηση και του ντόπιου πληθυσμού και των επυλίδων. Στον πίνακα XXII έχουν συγκεντρωθεί μαρτυρίες για αυτό το θέμα.[24]

ΠΙΝΑΚΑΣ XXII

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΈΤΟς	ΜΑΡΤΥΡΊΑ	ΠΗΓΉ
1824	Στην πόλη 6.000 κάτοικοι, 110 νεόκτιστα σπίτια	επιστολή προκρίτων Αίγινας
1824	1.192 πρόσφυγες από Χίο, Αϊβαλί, Λιβαδειά	G. Waddington
1825	10.000 κάτοικοι, από τους οποίους 1.000 Ψαριανοί	G. Pecchio
1825	Περισσότερες από 200 οικογένειες πάροικων	έγγραφο Υπουργείου Πολέμου
1827	10.0000 κάτοικοι	G. Cochrane
1828	2.000 Ψαριανοί πρόσφυγες	υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια
1828	45.000 κάτοικοι	*Γενική Εφημερίς*
1829	10.889 κάτοικοι, από τους οποίους 3.300 ντόπιοι, 1.624 άνδρες έποικοι, 3.300 ντόπιοι, 2.175 γυναίκες έποικοι, 3.790 παιδιά	Ed. Quinet
1829	9.000 κάτοικοι (1.500 περίπου στην εξοχή, οι 300-400 στα βουνά, οι υπόλοιποι διάσπαρτοι στην πεδιάδα)	M. Puillon Boblaye
1829	5.572 κάτοικοι	Fr. Thiersch
1829	9.000 κάτοικοι	Γαλλική αποστολή
1828-1830	11.013 κάτοικοι (2.406 άνδρες, 3.035 γυναίκες, 5.572 παιδιά)	αναφορές Τοπικών Αρχών
1830	5.000 κάτοικοι· πολλοί πρόσφυγες από Αττική και Ψαρά	A. Trant
1832	6.000- 7.000 κάτοικοι, μεταξύ τους πολλοί Αθηναίοι και Ψαριανοί	L. Ross
1833	10.000-12.000 κάτοικοι περίπου	Marchebeus

Σύμφωνα λοιπόν με τις μαρτυρίες της εποχής, κατά την περίοδο 1828-1830, ο συνολικός πληθυσμός της Αίγινας, μαζί με τους πολυάριθμους πρόσφυγες, ανερ-

24. Για τις πηγές του πίνακα βλ. αντιστοίχως: Α. Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας (1824)*, τ. 10, Πειραιάς 1928, σ. 514-515· Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, *1823-1824*, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 446· Γεωργία Κουλικούρδη, *Αίγινα Ι*, Αθήνα 1990, σ. 174· στο *ίδιο*, σ. 174· στο *ίδιο*, σ. 174· Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, ό.π., σ. 261· *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Γ΄, αρ. 32 φ. της 2ας Μαΐου 1828, (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987), σ. 129-130· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174· Ed. Quinet, *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, μετάφρ. Λίλα Γκινάκα, Αθήνα 1988, σ. 196· Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174· Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 272· Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική*, ό.π., σ. 45· Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά», *ό.π.*, σ. 314-315, πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, ό.π., σ. 305· Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 175· Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1976, σ. 152. Βλ. επίσης στο δεύτερο μέρος του παρόντος τον κατάλογο που αφορά την Αίγινα.

χόταν κατά πάσα πιθανότητα περίπου σε 11.000 άτομα. Βέβαια υπάρχουν και διαφορετικές εκτιμήσεις για την ίδια περίοδο που ποικίλουν, εκκινώντας από 5.000 για να φθάσουν στις 45.000 άτομα. Το εύρος των αποκλίσεων είναι πράγματι μεγάλο. Στην περίπτωση της Αίγινας όμως, εκτός από τις συνήθεις υπερεκτιμήσεις και υποεκτιμήσεις που απαντούν στις προστατιστικές πηγές, φαίνεται ότι υπήρχε και μία αντικειμενική αδυναμία εκτίμησης του πληθυσμού του νησιού, καθώς, όπως επισήμαινε ο M. Puillon Boblaye, ο πληθυσμός της Αίγινας δεν μπορούσε να υπολογιστεί διότι ήταν μετακινούμενος.[25]

Οι επιπτώσεις της καταστροφής της Χίου στο χριστιανικό πληθυσμό της είναι ένα ακόμη παράδειγμα που επιτρέπει να ιχνογραφήσουμε το εύρος των αποκλίσεων στις πληροφορίες των πηγών της εποχής. Έτσι, οι εκτιμήσεις για τους νεκρούς, τους αιχμαλώτους, τους πρόσφυγες και κυρίως για τον αριθμό των κατοίκων της Χίου πριν το 1822 και όσους απέμειναν σε αυτήν μετά την καταστροφή της από τις οθωμανικές δυνάμεις, παρουσιάζουν πολύ μεγάλες διαφορές. Στον πίνακα που ακολουθεί έχουν συγκεντρωθεί εκτιμήσεις της καταστροφής του νησιού.[26]

---

25. Βλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

26. Για τις πηγές του πίνακα βλ. αντιστοίχως: Ιω. Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 δια μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», *Χιακή Επιθεώρησις*, 6 (1964), σ. 174, εφ. *Journal des Débats*, φ. της 3/9/1822 με βάση ανταπόκριση από το Λονδίνο με ημερ. 30/8/1822· στο *ίδιο*, σ. 174, εφ. *Ouotidienne*, φ. της 8/9/1822, ανταπόκριση του *Spectateur Oriental* της Σμύρνης της 3/8/1822· στο *ίδιο*, σ. 174, εφ. *Courrier francais*, φ. της 12/10/1822, ανταπόκριση από Κωνσταντινούπολη της 10/9/1822· Κ. Κόμης, «Η Χίος στη δεκαετία του 1820. Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο της καποδιστριακής εποχής», π. *Δωδώνη*, τ. 22, τχ. 1 (1993), *σ. 8*· στο *ίδιο*, σ. 8· Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος. Ίμβρος - Τένεδος - Λήμνος - Λέσβος - Χίος - Σάμος - Πάτμος 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 38· Αλ. Βλαστός, *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων*, τ. Β΄, Ερμούπολη 1840, σ. 204· Λουκία Δρούλια, «Παράλληλα στον αγώνα του '21», *Σταθμοί προς την νέα ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 90· Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. Γ΄, μέρος 2, σ. 578· J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 1, Λονδίνο 1829, σ. 27· Ant. Prokesch-Osten, *Geschichte des abfalls der Griechen von Türkish en Reiche im Jahre 1821 und der Grundung de Hellenischen Königreiches*, Βιέννη 1867, τ. 1, σ. 171· Αντ. Πρόκες Όστεν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821, και της ιδρύσεως του Ελληνικού βασιλείου*, μεταφρ. Γ. Αντωνιάδης, τ. Α΄, Αθήνα 1868, σ. 164· Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 2, 1822-1823, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 148-149. Βλ. επίσης και τον κατάλογο της Χίου στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXIII

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ, 1822

ΜΑΡΤΥΡΊΕς	ΠΗΓΉ
Ο πληθυσμός της Χίου ανερχόταν σε 110.000 ψυχές και είχε 70 χωριά. Σήμερα, μετά την καταστροφή, ανέρχεται σε 20.000 ήτοι 90.000 χάθηκαν από το νησί. Από αυτούς 45.000 γυναίκες και παιδιά έγιναν δούλοι -41.000 καταγράφηκαν στο τελωνείο- και 25.000 εξοντώθηκαν. Από τις 20.000 που διασώθηκαν οι 5.000 απουσίαζαν από το νησί κατά την επανάσταση και 16.000 κατάφεραν να καταφύγουν στα Ψαρά, στη Σμύρνη και αλλού.	*Journal des Débat*
Η Χίος είχε 120.000 κατοίκους. Σύμφωνα με την απογραφή που έγινε πρόσφατα από τον τούρκο πασά απομένουν 900 κάτοικοι.	*Ouotidienne*
Από 160.000 κατοίκους που είχε η Χίος απομένουν σε αυτήν μετά την καταστροφή λίγο περισσότεροι από 30.	*Courrier francais*
Νεκροί κατά την καταστροφή της Χίου 26.109. Αιχμάλωτοι 5.000 νέοι και νέες.	Βαχίτ πασάς
Οι νεκροί από τη σφαγή 41.000 και οι αιχμάλωτοι με βάση τα στοιχεία του τελωνείου 45.000. Στο νησί παρέμειναν 22.000 κάτοικοι.	Ν. Δ. Σωτηράκης
Δεν έχει εξακριβωθεί ο ακριβής αριθμός των θυμάτων. Υπολογίζονται σε 23-30.000 αυτοί που σκοτώθηκαν σε 45.000 αυτοί που πωλήθηκαν σκλάβοι, ενώ 15-20.000 επέζησαν των σφαγών.	P. Lindau
Οι φονευθέντες και οι συλληφθέντες υπερβαίνουν τα 30.000 άτομα.	Αλ. Βλαστός
30.000-50.000 κάτοικοι φονεύτηκαν στις τρεις μέρες που κράτησε η σφαγή.	J. Emerson
Μετά την καταστροφή δεν έμειναν στη Χίο ούτε 2.000 κάτοικοι. Περίπου 15.000 έφυγαν δια θαλάσσης και 100.000 σφαγιάστηκαν ή εξανδραποδίστηκαν. Πριν την καταστροφή είχε 130.000 κατοίκους, μετά την καταστροφή δεν έμειναν ούτε 2.000 κάτοικοι.	A. Prokesch-Osten
70.000 περίπου αιχμαλωτίστηκαν, φονεύτηκαν πάρα πολλοί.	Στ. Σέρμπος
Από τους 120.000 κατοίκους της Χίου σώθηκαν μόνο 1.800 σε σπηλιές και ερημιές.	Γ. Ζολώτας

Και στην περίπτωση της Χίου επιβεβαιώνονται τα γενικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στις περιγραφές φαινομένων που αφορούν τον πληθυσμό. Οι πηγές συμφωνούν στο γεγονός ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της Χίου υπέστη πραγματικά μία μεγάλη καταστροφή, διαφοροποιούνται όμως σοβαρά στην ποσοτική αποτίμησή της. Οι αποκλίσεις μάλιστα είναι έντονες διότι είναι ευθέως ανάλογες με το μεγάλο μέγεθος της καταστροφής. Πράγματι, παράλληλα με τη γενική τάση των πληροφοριοδοτών να διογκώνουν στις περιπτώσεις καταστροφών τους αριθμούς των θυμάτων, η κατάσταση στην περίπτωση της Χίου επιδεινώνεται και από την ίδια την έκταση της καταστροφής. Μάλιστα, όσο μεγαλύτερο ήταν το μέγεθος ενός φαινομένου τόσο πιο δυσχερής γινόταν και η αποτίμηση των επιπτώσεών του, εφόσον οι μαρτυρίες κατά κανόνα ήταν προσωπικές εκτιμήσεις

ατόμων, τα οποία σπανίως είχαν καλή συνολική εποπτεία της κατάστασης, ενίοτε μάλιστα απλώς μετέφεραν εκτιμήσεις τρίτων.

Συνεπώς, τόσο ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος με τη διπλωματική διευθέτηση που επακολούθησε, όσο και τα γεγονότα που συνδέονται με τα χρόνια της Επανάστασης του 1821 συνιστούν καλά παραδείγματα έντονης επίδρασης των πολεμικών και πολιτικών γεγονότων στους νησιωτικούς πληθυσμούς του Αιγαίου, των οποίων όμως η επακριβής επίπτωση δεν μπορεί να υπολογιστεί με ευχέρεια, εξαιτίας των αδυναμιών των διαθέσιμων πηγών. Από την άλλη πλευρά, η τάση που επικρατεί τόσο στις σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές όσο και στις μεταγενέστερες αναγνώσεις τους από την ιστοριογραφία είναι ο υπερβολικός τονισμός των καταστρεπτικών συνεπειών των πολέμων στο πληθυσμιακό δυναμικό των νησιών. Έτσι παρόλο που, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ποιότητα και ο χαρακτήρας των διαθέσιμων πηγών κατά κανόνα δεν επιτρέπουν να αποτυπωθούν με σαφήνεια και να μετρηθούν με ακρίβεια οι συνέπειες πολεμικών πράξεων και πολιτικών ή διοικητικών μεταβολών, από τις αφηγήσεις των κατοπινών ιστοριογράφων συχνά-πυκνά αναδύονται εικόνες σφαγών, δηώσεων, και ερήμωσης.

Η ενίοτε αβασάνιστη αυτή καταστροφολογία υιοθετήθηκε προνομιακά στις περιγραφές κατάληψης νησιωτικών περιοχών από τις οθωμανικές δυνάμεις. Με ανάλογο τρόπο, συλλήβδην ως χρόνια δυστυχίας, παρουσιάστηκαν οι χρονικές περίοδοι που ακολούθησαν αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψη περί δημογραφικής κρίσης ή και ερήμωσης των νησιών του Αιγαίου στα μέσα του 16ου αιώνα, ως αποτέλεσμα των δηώσεων που επακολούθησαν την τουρκική κατάκτηση και της υποτιθέμενης μαζικής φυγής του πληθυσμού.[27] Διηγήσεις όπως αυτή του A. Cornaro που κάνει λόγο για 6.000 αιχμαλώτους από την Πάρο και 2.000 από την Κέα και την Κύθνο, του τούρκου Χατζή Χαλίφη σύμφωνα με τον οποίο οι αιχμάλωτοι από έξι νησιά των Κυκλάδων ανήλθαν σε 11.000 άτομα, ή του Paolo Paruta κατά τον οποίο ο Μπαρμπαρόσα όταν κατέλαβε την Αίγινα συνέλαβε 6.000 αιχμαλώτους, βοήθησαν στη δημιουργία του ανάλογου κλίματος.[28] Κατ' αυτόν τον τρόπο η

27. Την άποψη αυτή εξέφρασε κυρίως ο F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 151-181 και υιοθετήθηκε από το σύνολο σχεδόν της μεταγενέστερης ιστοριογραφίας (βλ. για παράδειγμα Δ. Πασχάλης, «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 225· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453-1669, τ. Β΄, Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 117-125 όπου και οι προγενέστερες σχετικές απόψεις).

28. Βλ. συγκεντρωμένες τις σχετικές μαρτυρίες στο B. J. Slot, «Η τουρκική κατάκτησις των Κυκλάδων 1537-1538», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 75-80. Βλ. επίσης Δ. Πασχάλης, «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 225, όπου

εκδοχή της ερήμωσης των νησιών, η οποία διαμορφώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, έγινε ευρέως αποδεκτή και κυριάρχησε μέχρι πολύ πρόσφατα, όταν πλέον πιο ενδελεχής έρευνα έδειξε το μάλλον σαθρό έδαφος στο οποίο είχε οικοδομηθεί.[29]

Αντιστοιχίες παρουσιάζει και η περίπτωση της Σάμου, για την οποία είχε υποστηριχθεί ότι ο πληθυσμός της πιεσμένος από τις πειρατικές επιδρομές υποχρεώθηκε να μετοικήσει μαζικά, περί το 1475, στη γειτονική Χίο.[30] Πρόσφατες όμως προσεγγίσεις του θέματος, παρότι αποδέχονται την αραιή κατοίκηση του νησιού κατά την περίοδο 1475-1585, ελέγχουν ως υπερβολική την παλαιότερη θέση περί ολοκληρωτικής ερήμωσής του.[31] Υπερεκτιμήσεις είχαν εκφραστεί επίσης σχετικά με τον αριθμό των Λεσβίων που μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη μετά την κατάληψη της πόλης στα 1462 ή με τον αριθμό των Ιπποτών και των Ροδιτών που κατέφυγαν στη Μάλτα μετά την αποχώρησή τους από τη Ρόδο το 1523. Στην περίπτωση της Λέσβου, οι αιχμάλωτοι, αντί για 10.000 ανθρώπους που αναφέρονται στη διήγηση του καθολικού επισκόπου Λεονάρδου, ενδέχεται τελικά να περιορίζονταν γύρω στους 1.200 με 1.500.[32] Στη δεύτερη περίπτωση, αυτή της Ρόδου, είναι πιθανόν ότι οι φυγάδες που

σημειώνεται ότι το σύνολο των νησιωτών που αιχμαλωτίστηκαν σύμφωνα με τον Cornaro ανέρχεται σε 20.000 πρόσωπα.

29. Την άποψη αυτή του Hasluck ανασκευάζει ο B. J. Slot, *Archipelagus turbatus*, ό.π., σ. 286-289, εξετάζοντας αναλυτικά τις πληροφορίες και τα συμπεράσματά του για τα νησιά των Κυκλάδων και επισημαίνοντας τις λανθασμένες πληροφορίες, τις παρανοήσεις και τις εσφαλμένες εκτιμήσεις του. Ταυτοχρόνως δίνει και ο ίδιος κάποιες εκτιμήσεις για τον πληθυσμό, που επίσης όμως δεν στηρίζονται σε πηγές- σύμφωνα με τις οποίες τα νησιά είχαν κάποιο μικρό αλλά υπαρκτό πληθυσμό. Για την περίπτωση της ερήμωσης της Αμοργού ειδικότερα βλ. και όσα αναφέρει ο Στ. Μουζάκης, *Ο μοναχισμός στο ΝΑ Αιγαίο κατά το 16ο-18ο αιώνα. Οι σχέσεις των μοναστηριών Αμοργού – Πάτμου*, Αθήνα 1997, σ. 69- 76.

30. Βλ. P. Argenti, *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, Καίμπριτζ 1943, σ. 380-381· Εμμ. Κρητικίδης, *Πραγματεία περί της ερημώσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, Ερμούπολη 1870, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985, σ. 9-13.

31. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Λαογραφικές πληροφορίες από το περιηγητικό έργο του Ιωσήφ Γεωργειρήνη (1678)», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 101-104· Ευαγγελία Μπαλτά, «Σουσάμι άνοιξε», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, σ. 87-90· Κ. Κόμης, «Οικιστικές και δημογραφικές όψεις της Σάμου 15ος-19ος αιώνας», *Ιστορικοδημογραφικά*, ό.π., σ. 109-117· Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21-33, όπου και αναλυτικές αναφορές στην προγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα της ερήμωσης της Σάμου.

32. Η έκθεση του Λεονάρδου δημοσιεύτηκε από τον Ch. Hopf, *Chroniques Greco-Romans*, Παρίσι 1873, σ. 365. Τις σχετικές με το θέμα πηγές συγκεντρώνει και σχολιάζει ο Κ. Κόντος, «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους», π. *Λεσβιακά*, 4 (1962), σ. 7-49. Τους αριθμούς των αιχμαλώτων ανασκευάζουν οι Δ. Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία*, ό.π., σ. 29-36.

τελικά εγκαταστάθηκαν στη Μάλτα κινούνται μεταξύ των 350-400 ατόμων, αντί των 3.000-4.000 για τους οποίους έκαναν λόγο παλαιότερες εκτιμήσεις.[33]

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε λίγο πιο αναλυτικά ένα παράδειγμα, αυτό της Φολεγάνδρου, όπου πολεμικά γεγονότα, θεωρήθηκαν ότι επέφεραν βαρύ, καταστροφικό πλήγμα στον πληθυσμό της.

-Φολέγανδρος

Οι μαρτυρίες για την κατοίκηση της Φολεγάνδρου στα νεότερα χρόνια, δίνουν μία εικόνα διαδοχικών εγκαταλείψεων και επανοικισμών του νησιού. Καταρχήν ο Πιρί Ρεΐς γύρω στα 1525 γράφει για τη Φολέγανδρο: «Παλαιότερα ανήκε στη Βενετία. Όταν κατακτήθηκε η Μεθώνη, οι άπιστοι που έμεναν στο νησί το εγκατέλειψαν. Από τα αρχαία ακόμη χρόνια είναι ερειπωμένο». Ο τρόπος διατύπωσης του Πιρί Ρεΐς αφήνει αμφιβολίες εάν, στα 1500 που καταλαμβάνεται η Μεθώνη από τους Τούρκους, αποχωρούν όλοι οι χριστιανοί κάτοικοι της Φολεγάνδρου ή μόνον οι βενετικής καταγωγής οικογένειες.[34] Πάντως μία ενδύμηση, η οποία χρονολογείται δύο αιώνες αργότερα, στα 1720, αναφέρεται στη επανεγκατάσταση κατοίκων στο νησί: «Ερχόμενοι άνδρωποι από την Σίφνον εις τα αφοζ' [1577], μετά ταύτα ήλθασιν από την Κρήτην από το Καστέλλι Αποκορώνου, μερικοί και επανδρεύτηκαν εδώ και ηλικιώθη καλύτερα το νησίον και έστεκαν και επλήρωναν το χαράτζι της βασιλείας πάντων των πασάδων».[35] Στον πίνακα XXIV που ακολουθεί αναγράφονται οι πληροφορίες που έχουμε για τον πληθυσμό του νησιού, από τον 17ο αιώνα μέχρι τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.[36]

---

33. Βλ. όσα αναφέρει για το θέμα ο Ζ. Τσιρπανλής, «Από τη Ρόδο στη Μάλτα (1523-1530). Οι Ροδίτες πρόσφυγες και οι βυζαντινές εικόνες της Παναγίας Δαμασκηνής και της Παναγίας Ελεημονήτρας», π. *Δωδώνη*, 17/1 (1988), σ. 205-208.

34. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 360.

35. Βλ. Ζαφ. Γαβαλάς, «Καταστροφή Φολεγάνδρου τω 1715 υπό Οθωμανού Αρχιναυάρχου. (Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν των Κυκλάδων επί Τουρκοκρατίας)», αναδημοσίευση: π. *Κιμωλιακά*, 4 (1974), σ. 241. Αναφορά στον εποικισμό αυτό της Φολεγάνδρου βλ. επίσης F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 161.

36. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· J. Thevenot, *Voyage*, ό.π., σ. 174· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 107· Ζ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος», (α΄ έκδ. Αθήνα 1886), ανατύπωση στο *Η νήσος Φολέγανδρος*, Αθήνα 2000, σ. 66· Αλκ. Χαρίλαος, «Η νήσος Φολέγανδρος», (α΄ έκδ. Αθήνα 1888), ανατύπωση στο *ίδιο*, σ. 90, 95-97)· P. Ricaut, *Histoire*, ό.π., σ. 360· E. Armao, *In giro*, ό.π., σ. 248· J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, ό.π., σ. 229· Ιω. Κονταρίνης, «Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου», π. *Πανδώρα*, τ. 21, τχ. 482 (15 Απριλίου 1870), σ. 26-27· P. di Krienen, *Breve*, ό.π., σ. 22· Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία*, ό.π., σ. 228· W. Turner, *Journal*, ό.π., σ. 405· Κ. Σιμόπουλος,

ΠΙΝΑΚΑΣ XXIV
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΥ,
17ος - αρχές 19ου αι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1650	300 κάτοικοι	M. Polla
1655	300 κάτοικοι, 100 σπίτια	J. Thevenot
1675	1.500 κάτοικοι	P. Ricaut
[1696]	300 κάτοικοι, 100 σπίτια	V. Coronelli
1700	120 οικογένειες περίπου	J. Pitton de Tournefort
1715	940 κάτοικοι	ανώνυμη παράδοση
1770	700 κάτοικοι	P. di Krienen
[1791]	700 οικογένειες	Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς
1816	2.000 κάτοικοι	W. Turner
πριν το 1821	1.000 κάτοικοι	υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια
1829	1.200 κάτοικοι	Fr. Thiersch
1835	1.000 κάτοικοι μαζί με τη Σίκινο	E. Ledhuy

Όπως βλέπουμε, οι διαθέσιμες μαρτυρίες για τον αριθμό των κατοίκων του νησιού κατά τον 17ο αιώνα, με εξαίρεση τον P. Ricaut, αποδίδουν σε αυτό πληθυσμό περίπου 300 ατόμων ή έστω 120 οικογενειών, σύμφωνα με τον Pitton de Tournefort που επισκέφτηκε τη Φολέγανδρο το 1700. Στα χρόνια που ακολούθησαν όμως μία προφορική παράδοση -η οποία επιβεβαιώνεται εν μέρει και από ορισμένες γραπτές πηγές, αμφίβολης όμως αξιοπιστίας- κάνει λόγο για μαζική εξολόθρευση του πληθυσμού της Φολεγάνδρου.

Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, στις 11 Οκτωβρίου 1715 -κατά τη διάρκεια του Βενετοτουρκικού πολέμου του 1715-1718- ο καπουδάν πασάς Τζάνουμ Χότζας θέλοντας να τιμωρήσει τον προύχοντα του νησιού Γεώργιο Στάη,[37] αποβιβάστηκε στη Φολέγανδρο και συνέλαβε σκλάβους 925 κατοίκους -δηλαδή το σύνολο του πληθυσμού με εξαίρεση 15 ποιμένες που διέφυγαν. Τους συλληφθέ-

Ξένοι, ό.π., τ. Α΄, σ. 723· ο ίδιος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 336· ο ίδιος, *ό.π.*, τ. Γ΄2, σ. 311· Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, ό.π., σ. 261· Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, *ό.π.*, σ. 273· Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου.», *ό.π.*, σ. 621. Για τον πληθυσμό του νησιού βλ. επίσης το σχετικό κατάλογο στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

37. Ο Γιωργάκης Στάης ήταν βενετικής καταγωγής κάτοικος του Χάνδακα και σύμφωνα με την παράδοση είχε καταφύγει στη Φολέγανδρο περί το 1684 μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους. Τον Γιωργάκη Στάη συνάντησε ο Tournefort κατά την επίσκεψή του στη Φολέγανδρο το 1700 και αναφέρει ότι ήταν πρόξενος της Γαλλίας και βοεβόδας του νησιού, J. Pitton de Tournefort, *ό.π.*, σ. 230.

ντες τους εξόντωσε, εκτός από 17 άνδρες, τους οποίους οδήγησε στη φυλακή της Κωνσταντινούπολης. Στις 20 Μαΐου 1718, ύστερα από ενέργειες του Γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη μαρκήσιου Βοννάκ, επέστρεψαν στη Φολέγανδρο 11 επιζήσαντες με επικεφαλής το γιο του Γεώργιου Στάη, Αντώνιο, και επανοίκησαν το νησί με οικήτορες προερχόμενους από γειτονικά νησιά.[38]

Τα γεγονότα αυτά του 1715 μνημονεύονται επίσης, με κάπως διαφορετικό όμως τρόπο, και σε δύο ενθυμήσεις. Στην πρώτη, που χρονολογείται στα 1720, αναγράφεται για το θέμα: «Μετά ταύτα περάσοντας έξη χρόνοι επήραν και την Μονοβασία και ερχόμενη η αρμάδα στα νησιά έχουσα τον πασά Τζανούμ Χότζα έσω όπου ήταν καπετάνιος εις μίαν γαλιότα· ως ομοιάζει, είχεν έχθρητας με το νησί· και γενόμενος Καπετάν πασάς, όπου επήραν πάλιν τον Μωρέα και την Τήνον και το Τζιριό και τες φορτέτζες της Κρήτης ήλθε εδώ με κάτεργα και γαλιότες και εξεμπιτάρισε το νησί και επήρε τον λαόν εις την Πόλι και τους έκαμε σκλάβους και εχάθηκαν και ήτον εν έτος αψιε΄ [1715] Οκτωμβρίου 11 και 12 Τρίτη και Τετράδη και το μεσημέρι την Πέμπτην εμολάρισεν και επήγαν εις την Κίμουλον».[39] Η δεύτερη ενθύμηση είναι σύντομη: «1715 Οκτομβρίου 11 ημέρα Τρίτη εχάλασε το νισή μας η Πολίκανδρος. 1718 μαΐου [20] ημέρα Τρίτη ελευθερόθικαν από το μπάνιω ο παπά Νικηφόρος με άλους οκτό νομάτους [που] εξήσασι. Ιουνίου 6 ημέρα Τρίτη ελευθερώσανε της γινέκες».[40]

Καταρχήν να σημειώσουμε ότι η τεκμηρίωση των δύο αυτών ενθυμήσεων είναι αδύναμη και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Και με αυτό το δεδομένο όμως, από το περιεχόμενό τους φαίνεται ότι η παράδοση περί εξολόθρευσης του συνόλου των κατοίκων και ερήμωσης της Φολεγάνδρου είναι υπερβολική και δεν επιβεβαιώνεται από τις γραπτές πηγές, απηχεί όμως την ανάμνηση μιας εγγεγραμμένης στη συλλογική μνήμη συμφοράς. Η υπόθεση του 1715 σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τη συνήθη την εποχή αυτή σχέση κάποιων κατοίκων των μικρών νησιών του Αιγαίου με την πειρατεία. Πρόκειται μάλιστα για μία περίοδο κατά την οποία ο Καπουδάν πασάς, σε μία προσπάθεια περιορισμού της δράσης των πειρατών, θανάτωσε και άλλους προεστούς των νησιών που είχαν κατηγορηθεί ότι διατηρού-

38. Βλ. Ιω. Κονταρίνης, «Περιγραφή», *ό.π.*, σ. 26-27· Αλκ. Χαρίλαος, «Η νήσος», *ό.π.*, σ. 95-96· Ζ. Γαβαλάς, «Καταστροφή», *ό.π.*, σ. 238-241.

39. Το κείμενο δημοσιεύει ο Ζ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος», *ό.π.*, σ. 73· πρβλ. ο ίδιος, «Καταστροφή», *ό.π.*, σ. 242, και αναφέρει ότι προέρχεται από αντίγραφο παλαιού εγγράφου που του προσκόμισε κάτοικος του νησιού, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις για την τύχη του εγγράφου αυτού.

40. Την ενθύμηση δημοσιεύει ο Ζ. Γαβαλάς, «Καταστροφή», *ό.π.*, σ. 243, και δηλώνει ότι προέρχεται από λειτουργικό βιβλίο του ναού του Χριστού στο Κάστρο της Φολεγάνδρου.

σαν σχέσεις με τους πειρατές ή τους υπέθαλπαν.[41] Το πιθανότερο είναι λοιπόν ότι συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη κάποιες οικογένειες προυχόντων, από τους οποίους εννέα επέζησαν και επέστρεψαν μετά από τρία χρόνια. Δεν σφαγιάστηκε όμως ή δηλητηριάστηκε, όπως θέλει η παράδοση, το σύνολο των κατοίκων, αφού, εκτός των άλλων, στην περίπτωση αυτή δεν θα ήταν δυνατόν να αποκατασταθεί η δημογραφική εικόνα του νησιού μέσα σε λίγα μόλις χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι στη μία ενθύμηση γίνεται λόγος για επιστροφή των γυναικών, ενώ ταυτόχρονα και μόνο η ύπαρξη και το ύφος των ενθυμήσεων δεν δικαιολογούν ολοκληρωτικό αφανισμό του πληθυσμού της Φολεγάνδρου. Τέλος, η εγκατάσταση εποίκων από τα γειτονικά νησιά, μετά από πρόσκληση του επιζήσαντος Αντωνίου Στάη, είναι απίθανη και απηχεί μάλλον το συνήθη κλασικό θρύλο του αρχικού οικιστή.

2. *Ασθένειες - Επιδημίες*

Κατά το χρονικό διάστημα που αποτελεί αντικείμενο της διερεύνησής μας, την περίοδο δηλαδή από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, οι επιδημίες αποτέλεσαν παράγοντα που είχε σοβαρές επιπτώσεις στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Ειδικότερα μάλιστα τα νησιά του Αιγαίου, λόγω της γεωγραφικής τους δέσης και της νησιωτικής τους φύσης, υπέστησαν βαρύτερο το πλήγμα των επιδημιών. Αφενός μεν, καθώς βρίσκονταν σε εμπορικούς δρόμους ή συνιστούσαν τα ίδια πύλες επικοινωνίας, δεν αυτοπροστατεύονταν από την απομόνωση που εξασφάλιζε ένα πέπλο προφύλαξης για τις αγροτικές περιοχές. Αφετέρου η περιοχή του Αιγαίου βρέθηκε στο ίχνος της γενικότερης διαδρομής που διέγραφαν οι επιδημίες από την Ανατολή προς τη Δυτική Ευρώπη.[42]

Οι μαρτυρίες που έχουν εντοπιστεί και αφορούν την εμφάνιση, την εξάπλωση και τις επιπτώσεις των επιδημιών στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου είναι μεν πολυάριθμες, ποιοτικά όμως πτωχές. Πρόκειται κατά βάση για φιλολογικές πηγές, βραχέα χρονικά και ενθυμήσεις, οι οποίες κάνουν λόγο για την εμφάνιση μιας επιδημίας, δεν μπορούν όμως να δώσουν μία καθαρή εικόνα για την αρχή της, το τέλος της και τους νεκρούς που άφησε πίσω της.[43] Ανάλογης ποιότητας είναι και οι απλές μνείες επιδημιών που εντοπίζονται σε δικαιοπρακτικά έγγραφα. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η νόσος αναφέρεται είτε ως η αιτία που

41. Βλ. Ζ. Γαβαλάς, «Καταστροφή», *ό.π.*, σ. 243-245.

42. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 153-155.

43. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 153-154. Για τις μνείες στα περιγητικά κείμενα ασθενειών που πλήττουν ελληνικές περιοχές βλ. Helene Angelomatis-Tsougarakis, *ό.π.*, σ. 89-91.

προκάλεσε τη σύνταξη του εγγράφου (για παράδειγμα ο φόβος του θανάτου στις διαθήκες) είτε μνημονεύεται ως ένα χρονικό ορόσημο ανεξίτηλο στη μνήμη όσων κατοίκων το βίωσαν (σημειώνεται για παράδειγμα ότι κάποια πωλητήρια πράξη συνέβη «στον καιρό της σκορδούλας»).

Επαρκέστερες, αν και όχι απαλλαγμένες από προβλήματα, είναι οι πληροφορίες που εντοπίζονται στις αναφορές των καθολικών ιερέων ή στις προξενικές εκθέσεις. Στα τελευταία αυτά έγγραφα οι περιγραφές των επιδημιών γίνονται από πρόσωπα έμπειρα στη σύνταξη πληροφοριακών εκθέσεων και αποτελούν τμήμα της επίσημης ενημέρωσης που επιχειρούν να μεταδώσουν οι συντάκτες τους. Εντάσσουν λοιπόν και τη μετάδοση πληροφοριών για τις επιδημίες στη γενικότερη καταγραφή των άξιων λόγου συμβάντων. Το αποτέλεσμα είναι ότι στις δικές τους διηγήσεις κατά κανόνα είναι ελεγχόμενη η συναισθηματική φόρτιση και η τάση δραματοποίησης που επικρατεί στις προσωπικού χαρακτήρα μαρτυρίες.[44]

Τέλος, πολύ αξιόλογα τεκμήρια για το θέμα αποτελούν ορισμένα επίσημα έγγραφα, κυρίως των βενετικών αρχών, τα οποία αναφέρονται σε μέτρα προφύλαξης που ελήφθησαν για να αποφευχθεί η εξάπλωση επιδημιών πανώλης. Τα τεκμήρια αυτά αποτυπώνουν την κινητοποίηση που προξενούσε η εμφάνιση της νόσου και το κλίμα που διαμορφωνόταν στις περιοχές που βρέθηκαν αντιμέτωπες με μία επιδημία, δεν αναγράφουν όμως πληροφορίες για τον αριθμό όσων νόσησαν ή πέθαναν.[45] Από το χώρο του Αιγαίου τα τεκμήρια αυτής της κατηγορίας είναι λιγοστά και περιορίζονται κυρίως σε κοινοτικά έγγραφα, στα οποία με αφορμή κάποιες επι-

---

44. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες περιγραφές επιδημίας πανώλης μπορούμε να βρούμε στο λεπτομερειακό ανά ημέρα, χρονικό της επιδημίας που έπληξε τον Πόρο στα 1837, όπως παρουσιάζεται από τον ιατρό Κάρολο Βίμπερ, *Ιστορική έκθεσις της εν Πόρω πανώλους κατά τους μήνας Απρίλιον, Μάιον και Ιούνιον του 1827 και των παρά της κυβερνήσεως ληφθέντων μέτρων*, Αθήνα 1837.

45. Γενικότερα για τα μέτρα προφύλαξης στον ελληνικό χώρο και τη στάση του μουσουλμανικού κόσμου απέναντί τους βλ. D. Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Λουβαίν 1985, σ. 279-295· *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient XVII-XX siècle*, Aix en Provence 1986, σ. 33-56· Ar. Stavropoulos, «Sur les mesures contre les épidémies et l'évolution de la quarantaine dans l'Empire Ottoman (Aspects d'une politique au niveau du pouvoir central, communautaire et régional)», *ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ελληνικές Ανακοινώσεις*, Αθήνα 1990, σ. 71-106· Κ. Κωστής. *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 255-290. Βλ. για παράδειγμα τις περιγραφές των μέτρων προφύλαξης που πήραν οι βενετικές αρχές της Πελοποννήσου για να αντιμετωπιστεί η πανώλη (Χρύσα Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, Γ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 20-22 Ιουλίου 1990, Αθήνα 1998, σ. 169-172) ή τις έξι εγκυκλίους που εξέδωσε ο έπαρχος Κεφαλονιάς Π. Καρύδης το 1819 προς τους δεπουτάτους των υγειονομικών σταθμών του νησιού (Κ.

δημίες μνημονεύονται μέτρα που λαμβάνουν οι τοπικές αρχές για να θωρακίσουν τις περιοχές τους και τους ανθρώπους τους από τη μετάδοση της νόσου.[46]

Ο χαρακτήρας των διαθέσιμων πηγών καθορίζει και τα όρια των δυνατοτήτων διερεύνησης του θέματος. Καταρχήν ένα πρώτο ζήτημα αφορά την ίδια τη φύση των εκάστοτε επιδημιών. Οι πηγές κάνουν συχνά λόγο για «θανατικό», διατύπωση κάτω από την οποία υποκρύπτεται ένα ευρύ φάσμα επιδημικών ασθενειών. Έτσι, παρόλο που οι αναφορές σε «θανατικά» αποδίδονται προνομιακά στην πανώλη, στην πραγματικότητα υπάρχει μεγάλη δυσχέρεια να διαχωριστεί η νόσος αυτή από άλλες επιδημικές ασθένειες και κυρίως την ιλαρά και την ευλογιά.[47]

Ένα δεύτερο ζήτημα αφορά την ποσοτική αποτίμηση των θυμάτων των επιδημιών. Οι διαθέσιμες πηγές σπανίως δίδουν αριθμούς νεκρών ή ακόμη περισσότερο όσων προσβλήθηκαν από τη νόσο. Συνήθως αρκούνται στη διεκτραγώδηση των συνεπειών της επιδημίας, κάνοντας λόγο για «μέγα θανατικό», για πλήθος θανάτων. Γενικά πάντως οι μαρτυρίες που προέρχονται από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό λατινική κυριαρχία είναι πληρέστερες· αλλά και από τον οθωμανικό χώρο, από τον 17ο αιώνα και μετά, όλο και πιο συχνά, απαντούν αριθμητικά στοιχεία για τα θύματα των επιδημιών.[48] Οπωσδήποτε πάντως παραμένει το θολό τοπίο, το οποίο ανακύπτει από την ασάφεια των πηγών και από την ανάμειξη ασήμαντων περιστατικών με επιδημίες που κόστισαν χιλιάδες θανάτους.[49]

Ν. Αλιβιζάτος, «Πως προφυλάχθηκε η Κεφαλονιά από μία επιδημία πανούκλας το 1819», π. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 3 (1978-1979), σ. 9-20).

46. Σημειώνεται ενδεικτικά ένα παράδειγμα. Στις 29 Μαΐου 1814 οι προεστοί των Σπετσών απευθύνονται σε αυτούς της Ύδρας προσβάλλοντας τη συνεργασία των δύο κοινοτήτων για την προστασία από τις μολυσματικές ασθένειες: «εις το εξής όμως θέλει προσέξωμεν δια να φυλάξωμεν το νησί μας, καθώς και ολοένα το ακολουθώμεν και βαστούμεν κουραντίνα από τα παραπλήσια του Μωρέως, έξη ημέρας· η ευγένεία σας δε θέλει μας σημειώνετε από καιρόν εις καιρόν, δηλαδή τι πράττετε κάθε μήνα περί της κουραντίνας, να πηγαίνωμεν συμφώνως· ας είναι όμως εις είδησίν σας, ότι από τα Χανιά μας γράφει ένας φίλος, ότι τρία μίλια απ' έξω ακούστη θανατικό εις δύο χωριά» (βλ. Αντ. Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 5, 1813-1817, Πειραιάς 1924, σ. 113). Την επόμενη ημέρα, στις 30 Μαΐου 1814, οι πρόκριτοι της Ύδρας στέλνουν προς τους Σπετσιώτες επιστολή όπου αναφέρουν: «Επειδή και η θεία πρόνοια κατεδίωξεν ολοτελώς την θανατηφόρον νόσον εκ της νήσου σας, εξ αιτίας της οποίας ημείς κατ' ορθόν τρόπον είχομεν τας κατά την δύναμίν μας φυλάξεις, σήμερον αγαπητοί, διελύσαμεν την μεταξύ μας αυτήν φύλαξιν, και εις το εξής ελευθέρως δύνανται και οι εδικοί σας και οι εδικοί μας να συγκοινωνούσι ως και πρότερον» (βλ. Αντ. Λιγνός, *Αρχείον*, ό.π., τ. 5, σ. 113).

47. Βλ. αναλυτικά για το θέμα Κ. Κωστής, *Στον καιρό*, ό.π., σ. 53-83.

48. Βλ. σχετικά Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 86-89.

49. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές», *ό.π.*, σ. 154.

Η συστηματική αποδελτίωση των μαρτυριών που κάνουν λόγο για την εμφάνιση μιας επιδημικής ασθένειας σε κάποιο από τα νησιά του Αιγαίου, κατά την περίοδο από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, αποδίδει ένα μακρύ κατάλογο,[50] στον οποίο το ένα «θανατικό» διαδέχεται το άλλο, ενίοτε με εξαιρετικά πυκνή συχνότητα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις το διάστημα που απέχουν η μία από την άλλη οι υποτιθέμενες επιδημίες είναι μόλις λίγα χρόνια. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο εάν το σύνολο των μαρτυριών αυτών αποδίδουν πραγματικές επιδημίες. Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε προβληματική τη δημογραφική ανάκαμψη του πληθυσμού, ενώ ταυτόχρονα θα είχε αφήσει ίχνη και σε άλλα τεκμήρια. Μία τέτοια παράμετρος όμως δεν ανιχνεύεται στις διαθέσιμες για τον πληθυσμό πηγές. Αντίθετα προκύπτει ένα άλλο στοιχείο: μία αυξημένη παρουσία μνειών επιδημιών στις χρονικές εκείνες περιόδους και στα νησιά αυτά που είναι πιο πλούσια σε τεκμηριωτικό υλικό (μαρτυρίες περιηγητών, νοταριακά έγγραφα, ενθυμήσεις κλπ.).

Η Χίος συνιστά ένα καλό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας, καθώς οι περιηγητικές και άλλες μαρτυρίες που αναφέρονται σε αυτήν είναι αρκετά πυκνές, ώστε να δώσουν το στίγμα της συχνότητας με την οποία εμφανίζεται η πανώλη σε αυτό το νησί. Εάν λοιπόν περιοριστούμε στους 16ο, 17ο και 18ο αιώνα εντοπίζονται μαρτυρίες για την ύπαρξη της νόσου στη Χίο κατά τις χρονιές: 1566, 1571, 1647, 1661, 1679, 1687-1690, 1705, 1712, 1716, 1723, 1728-1729, 1760, 1782-1783, 1787-1789.[51] Ιδιαίτερα όμως στα 1687-1690, 1728-1729, 1782 και 1787-1789 φαίνεται ότι η πανώλη πλήττει με μεγάλη σφοδρότητα τη Χίο.[52] Τη μνήμη από το θάνατο που σκόρπισε η αρρώστια μεταδίδουν ενθυμήσεις και επιγραφές,[53] αλλά και επισκέπτες που

50. Κατάλογο μαρτυριών με τις επιδημίες πανώλης που έπληξαν τον ελληνικό χώρο έχει συντάξει ο Κ. Κωστής, *ό.π.* σ. 301-419.

51. Μία αναδρομή στις επιδημίες πανώλης στη Χίο βλ. Μ. Παϊδούσης, «Η ιατρική εις την Χίον κατά τους τελευταίους αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τομ. 2, τχ. 1-2, Αθήνα 1939, σ. 46-49.

52. Οι επιδημίες των παραπάνω ετών δεν περιορίζονται φυσικά στη Χίο. Το διάστημα 1687-1690 η νόσος εμφανίζεται στην Πελοπόννησο, και κατόπιν διαδίδεται στην Αττική, στην Εύβοια στις Σποράδες, στα νησιά του Αιγαίου, στα Επτάνησα, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη. Το 1728-1729 η νόσος πλήττει την Πελοπόννησο, τη Ζάκυνθο και τα νησιά του Αιγαίου. Το 1782-1783 εμφανίζεται στην Πελοπόννησο, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Κύπρο κ.α. Το 1787-1789 η επιδημία απλώνεται στην Αττική, Βοιωτία, Εύβοια, Ρόδο, Πελοπόννησο, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλία κ.ά περιοχές του ελληνικού χώρου· βλ. συγκεντρωμένες σχετικές αναφορές Clon Stephanos, *La Grèce au point de vue naturel, Ethnologique, Anthropologique, Démographique et Médical*, ανάτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, σ. 508-510 και Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης*, ό.π., σ. 397-398.

53. Σημειώνουμε μερικές από τις μαρτυρίες αυτές. Σε επιγραφή κελιού της μονής Ρουχουνίου

πέρασαν από το νησί μετά την εκδήλωση της νόσου. Οι μαρτυρίες των τελευταίων κάνουν λόγο για καταστροφικές επιπτώσεις. Έτσι ο Guy και ο P. Lucas αναφέρουν ότι λίγο πριν το 1692, που καταλαμβάνεται η Χίος από τους Βενετούς, η πανώλη είχε κάνει εκεί θραύση,[54] ο Dallaway σημειώνει ότι το 1782 η πανώλη εξολόθρευσε το ένα τρίτο του πληθυσμού της Χίου,[55] ο Ferieres-Sauveboeuf γράφει ότι το 1787 πάνω από το ένα τρίτο του πληθυσμού της Χίου έγιναν θύματα της πανώλης,[56] ο Olivier υποστηρίζει ότι το 1788 η επιδημία σε μικρό χρονικό διάστημα απέστειλε στον Άδη 14.000 κατοίκους του νησιού,[57] ενώ ο καθολικός επίσκοπος του νησιού Timoni αναφέρει, σε έκθεση που συνέταξε στα 1791, ότι το 1788 πέθαναν 200 καθολικοί από την επιδημία της πανώλης με αποτέλεσμα η καθολική κοινότητα να αριθμεί πλέον 1.101 άτομα.[58]

Οι μαρτυρίες αυτές, ακόμη και αν είναι υπερβολικές στις εκτιμήσεις τους για τον αριθμό των νεκρών, κανονικά πάντως θα έπρεπε να σηματοδοτούν μία εικόνα μεγάλων και απότομων μειώσεων του πληθυσμού του νησιού λόγω των επιδημιών της πανώλης. Η αντιπαραβολή όμως των διαθέσιμων στοιχείων για τον πληθυσμό με τις μαρτυρίες για μεγάλες επιδημίες στο νησί δείχνει ότι οι τελευταίες δεν αντικατοπτρίζονται στα πληθυσμιακά τεκμήρια. Το στοιχείο αυτό συνιστά μία ακόμη ένδειξη της αδυναμίας των προστατιστικών μαρτυριών να αποδώσουν με επάρκεια τις αυξομειώσεις του πληθυσμού σε ένα τόπο.

Η συστηματική εξέταση των νοταριακών εγγράφων μπορεί να συμβάλλει με σημαντικές πληροφορίες στην εξέταση των επιδημιών που έπληξαν τα νησιά,

---

αναγράφεται: «έτος 1689 μήν Μάιος 29. εις το αυτό έτος ήχε το μεγάλο θανατηκό» (βλ. Γ. Ζολώτας, «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή εκδιδομένη μετά τον θάνατον αυτού υπό της θυγατρός αυτού Αιμιλίας Γ. Ζολώτα», π. *Αθηνά*, 20 (1908), σ. 322). Σε κώδικα της ίδιας μονής υπάρχει η ενθύμησις του 1690: «ενθύμισις δια τα χαράτσια που χρεωστούν του Μαύρου του Βασιλικάρη και των αποθαμένων, πόσοι επόθαναν με την σκορδούλα» (βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1921, σ. 179· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, «Η ιατρική εις την Χίον», *ό.π.*, σ. 47). Αναφορά στην επιδημία της περιόδου 1787-9 βρίσκουμε σε κώδικα της Καλλιμασιάς: «1788 Απριλίου 4 - Μαγίου 10. Ήτο η σκορδούλα (σ)την Καλλιμασιά στα δύο χρόνους» (βλ. Στέφ. Καββάδας, «Ενθυμήσεις και χρονικά από παλαιούς κώδικας χωρίων της Χίου», *Χιακή Επιθεώρησις*, 21 (1969), σ. 158).

54. Βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, ό.π., τ. Γ΄ μέρος Ι, σ. 157.

55. Βλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από τον όγδοον μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 2, Αθήνα 1946, σ. 821.

56. Βλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος*, ό.π., σ. 803.

57. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 107· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος*, ό.π., σ. 844.

58. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios*, Orientalia Christiana, n. 92, Ρώμη 1934, σ. 137.

καθώς μέσα από μαρτυρίες που εντοπίζονται σε αυτά μπορούν να επιβεβαιωθούν και να πλουτιστούν οι γνώσεις μας για ήδη γνωστές επιδημίες ή να επισημανθούν επιδημίες άγνωστες από άλλες πηγές. Θα σταθούμε σε ορισμένα παραδείγματα. Στο χρονικό του παπά Συναδινού από τις Σέρρες μνημονεύεται στα 1641 μία μεγάλη επιδημία πανώλης που αναφέρεται ότι ανάμεσα στα άλλα έπληξε και τα νησιά του Αιγαίου.[59] Η επιδημία αυτή επιβεβαιώνεται από ένα μυκονιάτικο νοταριακό έγγραφο με ημερομηνία σύνταξης 16 Οκτωβρίου 1660, στο οποίο απαντά η πληροφορία ότι μία μυκονιάτισσα «απέθανε τον καιρό της πανούκλας σήμερον απερασμένους χρόνους 18».[60] Αντίθετα μία αμάρτυρη από άλλες πηγές πληροφορία, μας παραδίδεται σε ένα νοταριακό έγγραφο από το ίδιο νησί. Στο έγγραφο αυτό, που συντάχθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1685, αναφέρεται το 1670 ως το έτος κατά το οποίο «ήρθε η σκορδούλα η πρώτη» στη Μύκονο.[61] Η δεύτερη επιδημία που υπονοείται στο έγγραφο είναι κατά πάσα πιθανότητα αυτή των ετών 1678-1679, η οποία είναι γνωστή από ποικίλες πηγές.[62] Η επιδημία όμως του 1670 -η οποία ταξινομείται από το συντάκτη του εγγράφου ως η πρώτη, προφανώς της εποχής του- δεν εντοπίζεται αλλού.

Στο παράρτημα Ι έχουν αποδελτιωθεί υπό μορφή καταλόγου οι μαρτυρίες που αναφέρονται σε επιδημίες πανώλης και άλλων λοιμωδών ασθενειών οι οποίες έπληξαν νησιά του Αιγαίου κατά την περίοδο από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Διευκρινίζεται ότι παρότι έγινε προσπάθεια η αποδελτίωση να είναι κατά το δυνατόν πλήρης, περιλαμβάνοντας τόσο τις πρωτογενείς όσο και τις δευτερογενείς πηγές που αναφέρονται σε επιδημίες, δεν αποτελεί μία οριστική καταγραφή των επιδημιών που εκδηλώθηκαν στα νησιά του Αιγαίου αλλά μάλλον μία προκαταρκτι-

59. Βλ. P. Odorico, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, χ.τ. [1996], σ. 168-170.

60. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 221.

61. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 221.

62. Το μέγεθος της επιδημίας καταδεικνύεται επίσης από κοινοτικό έγγραφο όπου αναφέρεται ότι το 1679 δεν υπήρχαν επίτροποι και χαρατσαρέοι στο νησί λόγω της πανώλης (βλ. Περ. Ζερλέντης, «Παναγιώτης Νικούσιος και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 187-188). Την επιδημία σημειώνει επίσης ο καθολικός απεσταλμένος Venier σε έκθεση που συνέταξε μετά από επίσκεψή του στη Μύκονο (βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Οι εκθέσεις των Sebastiani και Venier για το νησί της Μυκόνου», εφ. *Νέα Μύκονος*, Απρίλιος 1984, σ. 4). Η ύπαρξη της νόσου εντοπίζεται επίσης σε νοταριακά έγγραφα του νησιού (βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 221). Επισήμανση της πανώλης τα χρόνια αυτά στη Μύκονο βλ. επίσης Cl. Stephanos, *ό.π.*, σ. 504· Τρ. Ευαγγελίδης *Η Μύκονος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1914 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996), σ. 252· J. N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, τ. 1, Παρίσι 1975, σ. 445.

κή βάση συγκέντρωσης, ανοικτή σε προσθήκες και συμπληρώσεις.[63] Σημειώνεται επίσης ότι η αποδελτίωση αφορά μόνο τις μαρτυρίες εκείνες στις οποίες ρητά αναφέρεται ως τόπος εκδήλωσης νόσου κάποιο από τα νησιά του Αιγαίου. Φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα μία επιδημία που εκδηλώθηκε, για παράδειγμα, στα παράλια της Μ. Ασίας να έπληξε και τα γειτονικά νησιά, ή η νόσος που εμφανίστηκε σε κάποιο νησί να μεταφέρθηκε και σε κάποιο άλλο. Ο κατάλογος λοιπόν αυτός αποτελεί το ελάχιστο όριο των βεβαιωμένων μαρτυριών εκδηλώσεων επιδημικών νόσων.

3. *Φυσικές καταστροφές*

Όπως είναι γνωστό η ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου παρουσιάζει μεγάλη σεισμικότητα. Πράγματι από όσες φυσικές καταστροφές με επιπτώσεις στον πληθυσμό καταγράφονται στα νησιά του Αιγαίου, κατά την περίοδο από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, οι πιο σημαντικές προκλήθηκαν κατά πρώτο λόγο από σεισμούς και δευτερευόντως από τις εκρήξεις των ενεργών ηφαιστείων της Θήρας και της Νισύρου. Οι πηγές από τις οποίες μπορούν να αντληθούν οι σχετικές πληροφορίες είναι ανάλογες με αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω για τις επιδημικές ασθένειες και χαρακτηρίζονται από τα ίδια προβλήματα αξιοπιστίας και σαφήνειας στην αποτύπωση της έκτασης των καταστροφών που μνημονεύουν.

Έτσι οι μαρτυρίες για τους σεισμούς, παρότι κάποιες φορές είναι ιδιαίτερα ζωντανές και παραστατικές στις περιγραφές των συμβάντων, επικεντρώνονται κατά κανόνα στην αναταραχή, στα συναισθήματα ή στον πανικό που προκλήθηκε στους κατοίκους και στις υλικές ζημιές που επακολούθησαν (καταρρεύσεις σπιτιών, εκκλησιών κλπ.). Σπανίως κάνουν λόγο -και αυτό γενικόλογα- για τον αριθμό των ανθρώπινων απωλειών.[64] Το μέσο επίπεδο της πληροφόρησης που είναι σε θέση να παράσχουν οι πηγές της εποχής αποδίδουν ενθυμήσεις του τύπου: «έγηνεν σισμός μέγας ώστε ιχαλούσαν τα σπήτια και ετρόμαξαν ι άνοι [= άνθρωποι]».[65]

63. Ο αρχικός ιστός του πίνακα στηρίχθηκε στους αντίστοιχους καταλόγους που έχουν συντάξει ο Clon Stephanos, «La Grèce», *ό.π.*, και ο Κ. Κωστής, *Στον καιρό*, ό.π. για όλο τον ελληνικό χώρο και πλουτίστηκε με όσες άλλες πληροφορίες έγινε δυνατό να εντοπιστούν.

64. Βλ. για το θέμα Florentia Evangelatou-Notara, «Earthquakes and other natural disasters from minor greek sources (14th-19th centuries)», στον τόμο *Natural disasters in the Ottoman Empire*, επιμ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1999, σ. 113-114.

65. Η ενθύμηση προέρχεται από κώδικα της μονής Λειμώνος στη Λέσβο· αφορά σεισμό που έγινε το 1636 και έχει δημοσιευτεί από το Σπ. Λάμπρο, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 189.

Αφηγήσεις όπως η παραπάνω παρέχουν ορισμένα σταθερά στοιχεία της ταυτότητας του γεγονότος. Καταρχήν την ίδια την καταγραφή της ύπαρξής του και κατόπιν το χρόνο τέλεσής του, μια ένδειξη του τόπου εκδήλωσής του, όπως επίσης και μία γενικόλογη αναφορά στις καταστροφές που επέφερε. Από την άλλη πλευρά όμως σειρά στοιχείων παραμένουν αδιευκρίνιστα, καθώς οι αναφορές αυτού του είδους δεν αναφέρουν τις περιοχές που επλήγησαν από το σεισμό, και δεν αποτιμούν τις ζημιές και τα θύματα που άφησε πίσω του. Έτσι σημειώματα, όπως το ακόλουθο που έγραψε ο ηγούμενος της μονής Αγίας Ζώνης της Σάμου, αναφερόμενος στο σεισμό της 7ης Ιουνίου 1751, είναι σπάνια και αποτυπώνουν το μέγιστο των πληροφοριών που απαντούν στα τεκμήρια αυτής της κατηγορίας: «Στους χίλιους εφτακόσιους πενήντα ένας εγείνηκε ο σεισμός ο μεγάλος, οπού τα βουνά εσχίσθησαν, οπού έγεινε τόσος βρόντος ωσάν να επολεμάγανε, πόλεμος οπού από το χτύπο και από τον βρόντον οπού έκανε τον πολύ εκαπνίσανε τα βουνά του Σαψού [Μυκάλης] και έγεινε ωσάν κατάρα ο τόπος εκείνος και από τον σεισμόν τον πολύ οπού έκαμε εις Σάμο, η Χώρα, το Βαθύ, εκκλησιές, μπινιάδες, το Κουσάτασι μερικό, το Τζαγκλί όλο [εκρημνίσθησαν] και εμείνανε σπήτια γερά τέσσερα, ακόμη τόπους πολλούς έκαμε Παρασκευή μετά ώρας της ημέρας τρεις, Ιουνίου επτά. Μερκούριος ιερομόναχος καθηγούμενος της Αγίας Ζώνης έγραψα εις ενθύμησιν».[66] Σε αντιδιαστολή, μία άλλη ενθύμηση, για τον ίδιο σεισμό προερχόμενη και αυτή από κώδικα της Σάμου αποδίδει το σύνηθες εύρος και την ποιότητα των πληροφοριών που μπορούν να αντληθούν: «1751 ιουνίου 7 Παρασκευή έγεινε ένας φοβερώτατος σεισμός και εγκρέμνισε η εκκλησία του Χριστού και πολλά σπίτια των χριστιανών και έρχοντας ο Σεπτέμβριος έπιασε πανούκλα φοβερωτάτη και έστω εις ενθύμησιν».[67]

Μειονέκτημα επίσης των μαρτυριών για τους σεισμούς είναι ότι αναμειγνύουν χωρίς διαβάθμιση μεγάλους καταστροφικούς σεισμούς και ασθενείς δονήσεις, οι οποίες απλώς πιθανόν προκάλεσαν φόβο στο συντάκτη μιας ενθύμησης. Με αυτόν τον τρόπο επιτείνουν τη σύγχυση και υπονομεύουν κάθε απόπειρα ιεραρχικής ταξινόμησης των συμβάντων. Η υποκειμενικότητα στην πρόσληψη του σεισμού παίζει άλλωστε καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο αποτυπώνει ο συντάκτης τη μαρτυρία του. Δύο σημειώματα από τη Σάμο, που αναφέρονται και τα δύο στο σεισμό της 20ής Οκτωβρίου 1817, σκιαγραφούν τις πιθανές αποκλίσεις. Το πρώτο από αυτά, που προέρχεται από τη μονή του Σταυρού, αναφέρει: «Προς την αυγήν ώρα ια΄ ημέρας παρασκευής έγεινε ένας σεισμός φοβερός, όστις

66. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., τ. 5, σ. 615.

67. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., τ. 5, σ. 615.

εκράτησεν έως ένα πιστεύω σχεδόν, οπού δεν ενθυμούμαι εις την ζωήν μου να εκράτησεν άλλος σεισμός τόσην ώραν. Τη ιδία ημέρα έκαμε και άλλους παραμικρούς σεισμούς έως πέντε έξ, όθεν εις υπόμνησιν γράφεται παρ' εμού του αμαρτωλού Καλλινίκου Χαλή».[68] Στο δεύτερο διαβάζουμε: «1817 Οκτωβρίου 20 της Αγίας Ματρώνης δύο ώρας πριν ξημερώση έγειναν δύο σεισμοί, ένας πρώτον κοντά και άλλος με ορμήν πολλήν, έγειναν και κάτι μικρά κρημνίσματα».[69] Ο ίδιος δηλαδή σεισμός, στην πρώτη περίπτωση περιγράφεται ως «φοβερός», ο μεγαλύτερος σε διάρκεια που έξησε ποτέ ο συντάκτης της ενθύμησης. Στη δεύτερη περίπτωση αντίθετα, η ένταση του σεισμού είναι σαφώς υποβαθμισμένη και οι καταστροφές που προκάλεσε παρουσιάζονται ασήμαντες («έγιναν και κάτι μικρά κρημνίσματα»).

Η σεισμολογική έρευνα, αξιοποιώντας τα σύγχρονα εργαλεία και τις μεθόδους μέτρησης που έχει στη διάθεσή της, έχει προχωρήσει σε αναδρομικούς υπολογισμούς όσον αφορά το μέγεθος των σεισμών που παραδίδονται από αφηγηματικές πηγές. Ο προσδιορισμός του μεγέθους των σεισμών επιτρέπει κάποιες εικασίες για την έκταση των υλικών καταστροφών και τον αριθμό των θυμάτων. Οι υποθέσεις όμως αυτές κατά κανόνα δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθούν εξαιτίας του πενιχρού διαθέσιμου τεκμηριωτικού υλικού. Στην κατεύθυνση αυτή άλλωστε δεν βοηθούν και οι μαρτυρίες ή οι ενδείξεις για τον αριθμό των κατοίκων των νησιών, αφού στα τεκμήρια αυτά δεν καθίσταται εφικτό να ανιχνευτούν επιπτώσεις των σεισμών στους πληθυσμούς.

Όσον αφορά την ηφαιστειακή δράση, αυτή, κατά την εποχή που εξετάζεται εδώ, περιορίζεται ουσιαστικά στις εκρήξεις του ηφαιστείου της Θήρας. Από την ηφαιστειακή δράση του τελευταίου πυκνότερες είναι οι περιγραφές και άλλες πληροφορίες που αφορούν τις εκρήξεις των ετών 1650 και 1707.[70] Πάντως στην

68. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 616.

69. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 616.

70. Για τις εκρήξεις του ηφαιστείου της Θήρας βλ. L'Abbé Pègues, *Histoire et phénoménes du volcan et des iles volcaniques de Santorin*, Παρίσι 1842, κυρίως σ. 136-229· Μ. Μαραβελάκις, *Συμβολή εις την γνώσιν του ιστορικού των σεισμών της Ελλάδος και των γειτονικών αυτής χωρών εκ των ενθυμήσεων*, Θεσσαλονίκη 1938, σ. 28-34· Β. Παπαξάχος, Κατερίνα Παπαξάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 56-57, 249-250, 254-255· Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα - Γιάννινα 1997, σ. 291-299. Ειδικά η έκρηξη του ηφαιστείου στα 1650 και όσα επακολούθησαν στη Σαντορίνη προξένησε μεγάλη εντύπωση στους ανθρώπους της εποχής και αποτέλεσε αντικείμενο διηγήσεων (εκτός από τις παραπάνω παραπομπές βλ. και Κλ. Στέφανος, «Η παρά τη Θήρα έκρηξις του 1650», π. *Αθήναιον*, 7 (1878), σ. 66- 74· Σπ. Λάμπρος, «Ανέκδοτος διήγησις περί της εν έτει 1650 παρά την Θήραν εκρήξεως», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 2 (1885), σ. 107-111· Ν. Βέης, «Σεισμολογικά εκ των έργων του Κωνσταντίνου-Καισαρίου

περίοδο από τον 15ο μέχρι τον 19ο αιώνα, η ηφαιστειακή δράση στην περιοχή του Αιγαίου, ακόμη και στην ειδική περίπτωση της Σαντορίνης, δεν υπήρξε πρόξενος αξιόλογων καταστροφών για τον πληθυσμό των νησιών.

Στο παράρτημα ΙΙ περιλαμβάνεται πίνακας, όπου συγκεντρώνονται οι μαρτυρίες για τους σεισμούς που έπληξαν τα νησιά του Αιγαίου στην περίοδο από τον 15ο αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1830. Στον σχετικό πίνακα μεταφέρονται οι περιγραφές των σεισμών, όπως απαντούν στις πηγές της εποχής, ενώ σημειώνεται και η πιθανή ένταση του σεισμού με βάση εκ των υστέρων εκτιμήσεις από τους σύγχρονους επιστήμονες.[71]

4. *Μετανάστευση - Μετακινήσεις νησιωτών*

Η μετανάστευση και η προσωρινή εγκατάσταση κατοίκων των νησιών σε μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής αλλά και οι μετακινήσεις μεταξύ των νησιών με σκοπό την πρόσκαιρη μετακίνηση ή τη μόνιμη μετοίκηση αποτελούν σταθερές του νησιωτικού κόσμου στο μακρό διάστημα από τον 15ο αιώνα μέχρι τη σύσταση του ελληνικού κράτους.[72] Τα πολεμικά γεγονότα και οι πολιτικές μεταβολές, όπως επισημάνθηκε ήδη παραπάνω, υπήρξαν οι παράγοντες εκείνοι που προκάλεσαν τις πιο μαζικές από τις διαπιστωμένες μετακινήσεις νησιωτών, με την έννοια ότι σε μικρό χρονικό διάστημα μετακινείται, με μία ενιαία κίνηση, μία ομάδα ανθρώπων. Ταυτόχρονα στην ίδια μακρά περίοδο παρατηρούνται κατά εποχές και διάχυτες μετακινήσεις νησιωτών που δεν σχετίζονταν άμεσα με πολεμικά ή πολιτικά γεγονότα.[73] Οι μετακινήσεις αυτές γίνονταν σε ατομική ή οικογενειακή βάση, υπάκουαν κατά κανόνα σε οικονομικές προτεραιότητες και πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία των ίδιων των μετακινούμενων· παρουσιάζουν φάσεις ανόδου και κάμψης, και διασπορά τόσο στα σημεία αποστολής όσο και στα κέντρα υποδοχής

Δαπόντε», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 19 (1944), Αθήνα 1949, σ. 121· Iris Tzachili, «A description of the 17th century eruption of the Santorini volcano», *Natural disasters in the Ottoman Empire*, (επιμ. Elizabeth Zachariadou), Ρέθυμνο 1999, σ. 193-205).

71. Για τις εκτιμήσεις του μεγέθους των σεισμών βλ. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *Οι σεισμοί*, ό.π., και Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών*, ό.π.

72. Μια γενική θεώρηση για τη μετανάστευση και τις μετακινήσεις κατοίκων στο νησιωτικό χώρο βλ. Emile Kolodny, *La population*, ό.π., τ. 1, σ. 159-188. Βλ. επίσης Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος μία διάσπαρτη πόλη», *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 242-243 και ο ίδιος, «Τα νησιά», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 237-238.

73. Για τη σχέση των πολεμικών και πολιτικών γεγονότων με τη μετανάστευση βλ. τον προβληματισμό του A. Ducellier, «Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή», π. *Τα Ιστορικά*, 5 (1986), σ. 21-24.

των μεταναστών. Κατά κανόνα δεν πήραν το χαρακτήρα μαζικής αποδημίας από ένα νησί. Παρόλα αυτά όμως σε ορισμένες περιόδους οι αθροιστικές αποτιμήσεις των ατομικών περιπτώσεων μετακινήσεων συμποσούνται τελικά σε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού ορισμένων τουλάχιστον νησιών.

Παρά τον προσωπικό χαρακτήρα που κυριαρχεί στις μετακινήσεις αυτές των νησιωτών φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι επίσημες αρχές σχεδίασαν και ενθάρρυναν τη μετοίκιση οικογενειών με σκοπό να τονώσουν το ανθρώπινο δυναμικό κάποιων περιοχών. Οι ενέργειες αυτές φαίνεται ότι υπήρξαν περιορισμένες, ενώ και η σημασία τους έχει μάλλον καθ' υπερβολή τονιστεί από την τοπική ιστοριογραφία, δεδομένου ότι οι σχετικές πληροφορίες είναι εξαιρετικά αμφίβολης αξιοπιστίας και απηχούν τοπικές παραδόσεις ή ασαφείς μνήμες, τις οποίες αναμετέδωσαν μέσα από τα γραπτά τους περιηγητές που επισκέφτηκαν τις περιοχές αυτές πολλά χρόνια μετά από τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται. Για παράδειγμα, σύμφωνα με διηγήσεις περιηγητών ο Τζιοβάννι Κουϊρίνι φέρεται ότι αποπειράθηκε, το 1413, να εγκαταστήσει στην Αστυπάλαια κατοίκους από τη Μύκονο και την Τήνο. Η Βενετία όμως φοβούμενη την ερήμωση των τελευταίων τον εξανάγκασε να επιστρέψει τους κατοίκους αυτούς πίσω.[74] Ανάλογου χαρακτήρα είναι η πληροφορία του Ιωσήφ Γεωργειρήνη ο οποίος, στην «περιγραφή» του που εκδόθηκε στα 1677, αναφέρει ότι ο Τούρκος ναύαρχος Kilitch Aly Basba περί τα μέσα του 16ου αιώνα μετέφερε στη Σάμο από γειτονικές περιοχές και κυρίως από τη Λέσβο οικογένειες, με σκοπό να ενισχύσει τον πληθυσμό της, ενώ σημειώνει επίσης ότι το χωριό Μυτιληνιοί αποτελεί λεσβιακή αποικία.[75] Πιο κοντά στα συμβάντα είναι ο Αργύρης Φιλιππίδης ο οποίος γράφει στα 1815 αναφερόμενος στη Σκιάθο: «τον καιρό του Σουλτάν Χαμίτ [1774-1789] οι κάτοικοι της Λίμνης Ευβοίας ζήτησαν άδεια του καπουδάν πασά και μετανάστευσαν στην Σκιάθο στο Εβραιόκαστρο όπου και έκτισαν χωριό και εγκαταστάθηκαν».[76]

Από την άλλη πλευρά, κάποιες φορές σε επίσημα οθωμανικά έγγραφα καταγράφεται ως πρόβλημα η αθρόα μετεγκατάσταση των νησιωτών από τους τόπους τους και λαμβάνονται μέτρα ώστε να διευκολυνθεί η επιστροφή τους. Σε μπουγιουρντί, για παράδειγμα, που αποστέλλει τον Αύγουστο του 1808 ο καπουδάν

74. Βλ. W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφρ. Α. Φουριώτης, β΄ έκδ. Αθήνα 1990, σ. 667· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 164.

75. Βλ. J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1967, σ. 2-3 και 25.

76. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηδικόν*, Αθήνα 1978, σ. 55 και 199.

πασάς προς τους κατοίκους της Πάτμου, Φολεγάνδρου, Μήλου, Κιμώλου, Σίφνου και Κάσου τους δηλώνει ότι απονέμεται χάρη σε όσους νησιώτες είχαν εμπλακεί σε πειρατική δραστηριότητα και καλούνται όσοι έχουν φύγει από τον τόπο τους να επιστρέψουν. Η πειρατεία φέρεται εδώ ένας από τους λόγους που ωθούν τους κατοίκους στη μετανάστευση, η οποία παρουσιάζεται να έχει επιπτώσεις τόσο σε όσους την ασκούσαν όσο και σε όσους την υφίσταντο: «ακόμη και οι τίμιοι και ήσυχοι ραγιάδες μας μην υποφέροντες τας αδικίας των ειρημένων κλεπτών και αποστατών και μην έχοντες εμνιγιέτι [= εμπιστοσύνη] μήτε εις την ιδίαν ζωήν των, παρήτησαν εξ ανάγκης τας πατρίδας των».[77]

Στη νησιωτική βιβλιογραφία εντοπίζονται μνείες μεταναστευτικών κινήσεων από και προς τα νησιά του Αιγαίου, οι οποίες όμως ενίοτε χαρακτηρίζονται από ένα πνεύμα ασάφειας και δεν συνοδεύονται από επαρκή τεκμηρίωση. Αναφέρονται έτσι μετοικεσίες όπως: μετανάστευση 40 οικογενειών από τη Θήρα στην Κρήτη το 1479,[78] μετακίνηση Μυκονίων στην Τήνο μετά την κατάληψή της Μυκόνου από τους Τούρκους,[79] ίδρυση συνοικισμού Σεριφίων στη Φολέγανδρο κατά τον 16ο αιώνα,[80] εγκατάσταση Σιφνίων στην Κίμωλο στις αρχές του 17ου αιώνα,[81] μετοικήσεις Πελοποννησίων, Ευβοέων, Ηπειρωτών, Κυθνίων, Τηνίων κ.ά. στην Ύδρα από τα τέλη του 16ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα,[82] εγκαταστάσεις Κρητικών, Πελοποννησίων, Χίων κ.ά. στη Σίφνο στα μέσα του 17ου αιώνα,[83] εποικισμός Τσακώνων στη Νάξο

77. Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά Χρονικά. Ανέκδοτα έγγραφα», π. *Ελληνικά*, 10 (1937-1938), σ. 335.

78. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους ό.π.*, σ. 13.

79. Βλ. F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 160.

80. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος* και *αι περί αυτήν νησίδες*, Ερμούπολη 1909, σ. 85.

81. Βλ. Κάρ. Γκιών, *Ιστορία της νήσου Σίφνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, μετά της περιγραφής των αρχαίων αυτής μεταλλείων χρυσού και αργύρου*, Σύρος 1876, σ. 143-144· B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 25. Βλ. επίσης σχετική μαρτυρία του C. S. Sonnini, «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μετάφραση Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 48. Την ίδια εποχή υπήρξαν πιθανόν υπήρξε επίσης εγκατάσταση Σιφνίων στη Σίκινο και στη Φολέγανδρο, βλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 114· B. Slot, D. Haag, «The Frankish Archipelago», π. *Byzantinische Forschungen*, 16 (1991), σ. 200-201.

82. Βλ. Αντ. Μιαούλης, *Ιστορία της νήσου Ύδρας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της εν έτει 1821 εκραγείσης ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1874, σ. 36-38· Αντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά, ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων*, Ερμούπολη 1882, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1990, σ. 90-91· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Β, έκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 134· Δ. Σοφιανός, «Ιστορική αναδρομή εις την Βενετοκρατούμενην και Τουρκοκρατούμενην Τήνον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 120.

83. Βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Οικονομία και εμπόριο της Σίφνου κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», π. *Σιφνιακά*, 9 (2001), σ. 38.

στις αρχές του 18ου αιώνα,[84] εγκαταστάσεις στην Τήνο στα μέσα του 18ου αιώνα ανθρώπων προερχόμενων από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, την Καρυστία, τα Κύθηρα,[85] μετοικήσεις Κρητών στην Κύθνο[86] ή στην Πάρο,[87] μετοικεσίες κάποιων οικογενειών προς την Κέα ή τη Φολέγανδρο[88] εγκατάσταση τον 18ο αιώνα προσώπων προερχομένων από τα Άγραφα στον οικισμό Καστανιά Σάμου[89] κ.ά. Μετακινήσεις κατοίκων όπως οι παραπάνω -παρότι πιθανόν έπαιξαν κάποιο ρόλο κατά τη στιγμή που συνέβησαν στη ζωή τόσο των τόπων εκπομπής όσο και των τόπων υποδοχής μεταναστών- ήταν περιορισμένης έκτασης και δεν καθόρισαν το μεταναστευτικό φαινόμενο στο Αιγαίο κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.

Αντίθετα, η μεταναστευτική κίνηση στο Αιγαίο αποτυπώνεται εναργέστερα στις προσωρινές μετακινήσεις και στις μονιμότερες μετοικεσίες νησιωτών προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, την Κωνσταντινούπολη, τις Μικρασιατικές ακτές -όπου ξεχωριστή θέση κατέχει η Σμύρνη- και ορισμένες ανεπτυγμένες νησιωτικές πόλεις, όπως τη Χίο και τη Ρόδο.[90] Οι μετακινήσεις αυτές εντοπίζονται στον 17ο, 18ο και 19ο αιώνα, διαγράφοντας μία μάλλον ανοδική

---

84. Βλ. Ν. Βέης, «Η τσακώνικη εποίκησις εν Νάξω», π. *Ναξιακόν Αρχείον*, 15 (1949), σ. 189-191. Επίσης προς τη Νάξο έχει υποστηριχθεί, με βάση οικογενειακά ονόματα, η μετανάστευση Μικρασιατών, βλ. Ι. Προμπονάς, «Μικρασιάται εις Νάξον», π. *Παρνασσός*, 10 (1968), σ. 245-253 και την αντίκρουση της άποψης αυτής Γ. Δημητροκάλλης, «Τα περί εγκαταστάσεων Μικρασιατών εις Νάξον», π. *Παρνασσός*, 11 (1970), σ. 416-419.

85. Βλ. Δρ. Δρόσος, *Ιστορία της νήσου Τήνου από της πέμπτης σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, Αθήνα 1870, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996, σ. 43 και Κ. Καιροφύλας, *Ιστορικαί σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1930, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1997, σ. 146.

86. Βλ. Αντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά*, ό.π., σ. 81.

87. Βλ. στιχούργημα με αναφορά σε γυναίκες από την Κρήτη που ζούσαν στην Πάρο, Εμμ. Κριαράς, «Λεηλασία της Παροικιάς της Πάρου», π. *Αθηνά*, 48 (1938), σ. 124.

88. Βλ. Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1920, σ. 205 για την οικογένεια Πάγκαλου της Κέας, Ζ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος», *ό.π.*, σ. 478-479 για την οικογένεια Στάη της Φολεγάνδρου.

89. Ο Εμμ. Κρητικίδης, *Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου*, Ερμούπολη 1869, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1982, σ. 106 θεωρεί ενδεχόμενη τη μετακίνηση αυτή, την οποία ο Μ. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1323-1821)*, Αθήνα 1999, σ. 175 εμφανίζει ως βέβαιη.

90. Για παράδειγμα σύμφωνα με τον περιηγητή J. Fuller στις αρχές του 19ου αιώνα πολλές συμιακές μετανάστευαν στη Ρόδο και εργάζονται εκεί ως υπηρέτριες (βλ. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 508). Για τις μετακινήσεις κατοίκων των μικρών νησιών της Δωδεκανήσου προς τη Ρόδο βλ. επίσης Χ. Κουτελάκης, «Αλαδιώτες - Κουντουριώτες. Αμοιβαίοι υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί των κατοίκων της Τήλου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 264· Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The eve*, ό.π., σ.73. Για τις μεταναστεύσεις Τηνίων προς τη Χίο βλ. Δ. Σοφιανός, «Ιστορική αναδρομή εις την τουρ-

τροχιά και ευρισκόμενες σε ευθεία συνάρτηση τόσο με την οικονομική κατάσταση των νησιών όσο και με τις προσωπικές οικονομικές επιλογές ή ανάγκες μέρους των κατοίκων. Ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη,[91] και δευτερευόντως στη Σμύρνη,[92] οι κοινότητες των νησιωτών ήταν πολυάριθμες και μέσω των επαγγελματικών τους εξειδικεύσεων είχαν ενταχθεί στον παραγωγικό ιστό των τόπων εγκατάστασής τους, χωρίς όμως να διακόψουν τους δεσμούς τους και με το νησί από το οποίο προέρχονταν. Στην Κωνσταντινούπολη μάλιστα, που αποτελούσε και το διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας, οι εγκατεστημένοι εκεί νησιώτες λειτουργούσαν ως ομάδες υποστήριξης και μέριμνας για την επίλυση των ζητημάτων που

κοκρατούμενην και βενετοκρατούμενην Τήνον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 120· Ι. Ψαράς, *Η Βενετοκρατία στην Τήνο την εποχή του Κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 130, και για τις μεταναστεύσεις των Μυκονίων προς το ίδιο νησί βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 343-346. Σημαντική φαίνεται ότι υπήρξε και η εγκατάσταση νησιωτών στο Ναύπλιο, στα τέλη του 17ου αιώνα. Το 1700, 664 από τους κατοίκους του Ναυπλίου προέρχονται γενικώς από τα νησιά του Αιγαίου και 211 από τη Χίο (βλ. σχετικά Κ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, σ. 206-210· πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», π. *Ο Ερανιστής*, 11 (1974) σ. 47). Για τις μετακινήσεις των Νάξιων βλ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γεωγραφική κινητικότητα στη Νάξο του 17ου αιώνα», Πρακτικά του Β΄ πανελλήνιου Συνέδριου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Αθήνα 2003, σ. 235-244.

91. Για τις εγκαταστάσεις νησιωτών στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 19ου αιώνα που απηχούν όμως την προγενέστερη κατάσταση βλ. Α. Γ. Πασπάτης, *Υπόμνημα περί του γραικικού νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Κωνσταντινούπολη 1862. Βλ. επίσης αναφορές για επιμέρους νησιά Επαμ. Γεωργαντόπουλος, *Τηνιακά, ήτοι αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα 1889, σ. 119· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, ό.π., σ. 100-101· Δ. Πασχάλης, *Η Άνδρος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Αθήνα 1927, σ. 242· Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990, σ. 235· Ι. Καραχρήστος, «Μετανάστευση Συριανών στην Κωνσταντινούπολη (1759-1818)», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Ελλάδα των νησιών από την Φραγκοκρατία έως σήμερα*, επιμ. Α. Αργυρίου, τ. 2, Αθήνα 2004, σ. 161-171.

92. Για τις εγκαταστάσεις νησιωτών στη Σμύρνη βλ. Β. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», π. *Μικρασιατικά Χρονικά*, 10 (1963), σ. 164-174· Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Β΄, σ. 446-447· Αντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά*, ό.π., σ. 89-90· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 37· Αλ. Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη», π. *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 261-310· Δ. Πολέμης, «Άνδριοι εν Σμύρνη», π. *Πέταλον*, 8 (2003) σ. 5-124.. Για τις μεταναστεύσεις των νησιωτών στη Μ. Ασία τον 19ο αιώνα βλ. επίσης για την περίπτωση της Σάμου (Γ. Μουτάφης, «Σάμιοι υπήκοοι και επιστάτες στη Μ. Ασία κατά την ηγεμονική περίοδο», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 1 (1993-1994), σ. 143-178), της Τήλου (Fr. Vincenz, «Μία επίσκεψη στο νησί Τήλος» (παρουσίαση Αμάντα Φώσκολου – Χ. Κουτελάκη), π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 9 (1983), σ. 84), και της Πάτμου (Ιω. Σακκελίων, «Ιστορικά έγγραφα», π. *Παρνασσός*, 10 (1886), σ. 131, όπου σε έγγραφο της μονής Ιωάννη Θεολόγου του 1807 γίνεται λόγος «δια τους εγκατοίκους πτωχούς και φαμελίτας οπού ευρίσκονται εις τα μέρη της Τουρκίας, και μάλιστα των πλησίων ημών εγγύς»).

αφορούσαν τους συμπατριώτες τους, παρεμβαίνοντας μάλιστα και στις εσωτερικές υποθέσεις των τόπων καταγωγής τους.[93]

- Αφηγηματικές πηγές και κοινοτικά έγγραφα

Η αποτύπωση των μετακινήσεων αυτών στα τεκμήρια που αφορούν τον πληθυσμό, δεν είναι πάντοτε εύκολα ανιχνεύσιμη, καθώς δεν πρόκειται για φαινόμενα μαζικής αποδημίας των κατοίκων. Ένα ενδιαφέρον τεκμήριο, που καταδεικνύει τις διαστάσεις του φαινομένου της μετανάστευσης ή εν πάσει περιπτώσει της απουσίας των νησιωτών από τον τόπο τους, προέρχεται από την Τήνο. Πρόκειται για δύο καταγραφές των καθολικών ενοριών του νησιού που διενεργήθηκαν από την καθολική εκκλησία στα 1772 και στα 1793, στις οποίες περιλαμβάνεται και μνεία του αριθμού των κατοίκων που απουσιάζουν από την Τήνο.[94]

ΠΙΝΑΚΑΣ XXV

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΠΑΡΟΝΤΩΝ-ΑΠΟΝΤΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ, *6ο* μισό 18ου αι.

ΕΤΟΣ	ΠΑΡΌΝΤΕς	ΑΠΌΝΤΕς	(στο συνολικό πληθυσμό) %
1772	4.178	627	13,04
1793	4.550	1.053	23,14

Τα αριθμητικά στοιχεία του παραπάνω πίνακα αποτελούν μία σοβαρή ένδειξη ότι σημαντικό τμήμα του καθολικού πληθυσμού της Τήνου βρισκόταν εκτός του νησιού. Σύμφωνα μάλιστα με τα στοιχεία των καταγραφών, το ποσοστό του πληθυσμού της Τήνου που διέμενε εκτός αυτής διπλασιάστηκε μεταξύ των ετών 1772 και 1793. Οι άνθρωποι αυτοί -με εξαίρεση κάποιους μετακινούμενους τεχνίτες του μαρμάρου, για τους οποίους είναι γνωστό ότι ανελάμβαναν εργασίες έξω από την Τήνο- κατά πάσα πιθανότητα ήταν κυρίως μετανάστες, αφού μάλιστα οι ναυτικοί του νησιού ήταν ελάχιστοι. Η υψηλή μετανάστευση από την

93. Για παράδειγμα η πολυάριθμη κοινότητα των Συριανών της Κωνσταντινούπολης έπαιξε κάποιο ρόλο και εξέφραζε τη γνώμη της για το πρόσωπο που επιλεγόταν ως καπουκεχαγιάς της Σύρου, ο οποίος λειτουργούσε και ως επικεφαλής της παροικίας, βλ. Αντ. Κατσουρός, «Περί των καπου-κεχαγιάδων της Σύρας στην Κωνσταντινούπολη», π. *Ελληνικά*, 15 (1957), σ. 187-188, 190.

94. Τα αποτελέσματα των καταγραφών αυτών έχει δημοσιεύσει ο Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες μερικών και γενικών απογραφών», *ό.π.*, σ. 89-93.

Τήνο κυρίως προς τη Σμύρνη επιβεβαιώνεται και από μαρτυρίες ταξιδιωτών που επισκέφτηκαν το νησί στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, όπως ο Riedesel, ο Pash van Krienen, ο Choiseul Gouffier, ο G. Olivier.[95]

Δυστυχώς όμως τεκμήρια τέτοιου τύπου, όπως οι δύο αυτές καταγραφές του καθολικού πληθυσμού στις οποίες μάλιστα σημειώνεται και ο αριθμός των απόντων, είναι σπανιότατες. Αντίθετα περισσότερα στοιχεία για το θέμα, όχι όμως ποσοτικού χαρακτήρα, μπορούν να προσφέρουν τα κοινοτικά έγγραφα της εποχής. Πράγματι καθώς οι μετεγκαταστάσεις των κατοίκων είχαν επιπτώσεις στον καταμερισμό της φορολογικής υποχρέωσης, οι νησιωτικές κοινότητες επιχειρούν παρεμβάσεις με σκοπό να αναστρέψουν την κατάσταση. Το ανάπτυγμα των παρεμβάσεων αυτών είναι ευρύ. Μία τους πλευρά αφορά την περισυλλογή των φόρων που κινδύνευαν να απολεσθούν για την κοινότητα εξαιτίας των μετακινήσεων και μία άλλη στον περιορισμό της μετανάστευσης ή στην προσέλκυση νέων εποίκων.

Οι νησιώτες που μετανάστευαν κανονικά κατέβαλλαν τους φόρους που τους βάρυναν στις κοινοτικές αρχές της πατρίδας τους, λαμβάνοντας ειδική βεβαίωση.[96] Όσον αφορά την περισυλλογή ειδικότερα του κεφαλικού φόρου των μετακινούμενων νησιωτών που κινδύνευε να χαθεί, οι κοινότητες που είχαν σημαντικό αριθμό μεταναστών ή ναυτικών απέστελλαν εισπράκτορές τους σε σημεία συγκέντρωσης των συμπατριωτών τους για να συλλέξουν τους φόρους που αναλογούσαν. Έτσι, για παράδειγμα, χαρατζήδες της κοινότητας Πάτμου συγκέντρωναν χαράτζια της στην Κωνσταντινούπολη, το Κουσάντασι, τη Ρόδο, την Κω και σε άλλα λιμάνια που σύχναζαν Πάτμιοι.[97] Παράλληλα, άλλες κοινότητες προσπαθούσαν να εισπράξουν φορολογικά εισοδήματα από κατοίκους που είχαν φύγει από το νησί τους. Μία απόφαση της κοινότητας Σύρου που ελήφθη το 1723 είναι εύγλωττη:

> «Επειδή και να ηξεύρομεν πολλά καλά στο που το νιτζί μας είναι κεσίμι εις την πλάκα του πολυχρονεμένου μας βασιλέως ότι να δίνομεν τόσον τον κάθε χρόνον το περισσότερον οπού επλήθεναν και πληθένουν καθημερούσιον τα βάριτα, όμως με το να βλέπωμεν, πως είναι ο μισός χυμός του τόπου μας ξενητεμένος και καθημερούσιον ξενητέβγονται δια την Πόλιν, Σμύρνην και εις περίχωρα του πολυ-

95. Βλ. σχετικά Αρμ. Βιτάλης, «Η μεταξοπαραγωγός Τήνος του 18ου και 19ου αιώνα. Μια λησμονημένη πραγματικότητα», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 32 (1989), σ. 11.

96. Ένα τέτοιο δείγμα βεβαίωσης κατοίκου της Πάρου που μετανάστευε στην Κωνσταντινούπολη με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1738, βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Παράγοντες αντιστάσεως στα νησιά του Αιγαίου κατά την Τουρκοκρατία – Οι τοπικές ενώσεις», π. *Μνημοσύνη*, 10 (1985-1987), σ. 302.

97. Βλ. σχετικά Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 27. Βλ. επίσης έγγραφο διορισμού αντιπροσώπου της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη με αντικείμενο τη συγκέντρωση των χαρατσιών, το οποίο χρονολογείται στα 1683, Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά», *ό.π.*, σ. 393-394.

χρονεμένου μας βασιλέου ως να δουλέψουν δια τα σπίτια τους και όλο το βάρος του δοσιμάτου πέφτει απάνω στους επίλοιπους φτωχούς ραγιάδες αμή φοβιζάμενοι να μην τύχη και ξεμπιτάρη παντελώς ετούτο το φτωχό νιτζί, δια ετούτο την σήμερον συμμαζομένοι στο παρόν Κάντζα όλοι οι κάτωθεν γεγραμμένοι εις μίαν βουλήν και γνώμην θέλουν και γρικούν ότι όλοι οι ξενιτεμένοι και όπου θέλουν ξενιτευθή και δεν έχουν παιδί αρσενικό να τυχαίνη να πληρώνη το σπίτι του κεφαλοχάρατζο σωστό ήγουν γρόσια 3 1/2, αμή τ' ορφανό παιδί να πλερώνη κατά το διάταγμα ήγουν γρόσια 3 και όποιοι είναι εκείνοι όπου ξενητεύγουνται χωρίς ανάγκη να πληρώνη και την τάνσα του ωσάν να ήτονε απάνω στον τόπο».[98]

Η κοινότητα λοιπόν της Σύρου με την απόφαση αυτή περιγράφει την απομύζηση του μισού ενεργού πληθυσμού της από τη μετανάστευση, κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, και προσπαθεί να περιορίσει τις επιπτώσεις της στις εισπράξεις των φόρων.[99] Οι ρυθμίσεις της κοινότητας αφορούν τόσο την είσπραξη του κεφαλικού φόρου, που θα βάρυνε στο ακέραιο την οικογένεια του ξενιτεμένου, όσο και την είσπραξη του φόρου για την ακίνητη περιουσία του, που θα εισπραττόταν επίσης καθ' ολοκληρίαν, μόνο όμως από όσους ξενιτεύονταν χωρίς να πιέζονται από κάποια πραγματική ανάγκη.[100]

Σε ενέργειες για τη συγκράτηση του πληθυσμού στον τόπο του, είχαν προχωρήσει και άλλες νησιωτικές κοινότητες. Οι ενέργειες αυτές, καταρχήν, περιλαμβάνουν φορολογικά κίνητρα προς τους ξενιτεμένους, προκειμένου να τους διευκολύνουν να επιστρέψουν. Η κοινότητα της Πάρου, για παράδειγμα, με έγγραφό της, το 1734, προσκαλεί όσους συμπατριώτες έχουν φύγει από το νησί επειδή δεν άντεχαν τα βαριά δοσίματα: «με γνώμην και απόφασιν κοινήν, και τους εκράζομεν ως πατριώτες

98. Βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948, σ. 257.

99. Σημαντική μετανάστευση Συριανών φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, καθώς ο καθολικός επίσκοπος Σύρου D. Maregno σε αναφορά του της 26ης Αυγούστου 1635 σημειώνει ότι το 1/3 του πληθυσμού έχει φύγει από το νησί μονιμότερα ή πρόσκαιρα λόγω της μεγάλης φτώχιας του, βλ. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, III Syros*, Ρώμη 1937, σ. 54.

100. Είναι ενδιαφέρον ότι στα νοταριακά έγγραφα της Άνδρου εντοπίζονται ορισμένες περιπτώσεις όπου οι οικογένειες με ανάλογου αποτρεπτικού χαρακτήρα επίσημες παρεμβάσεις τους επιχειρούν να αποτρέψουν μετεγκαταστάσεις των μελών τους. Σημειώνεται το παράδειγμα της διαθήκης του ανδριώτη Περράκη Καμπάνη, την οποία συνέταξε στις 10 Φεβρουαρίου 1776, στον Άγιο Νικόλαο Τήνου όπου ήταν εγκατεστημένη η κόρη του Βιτώρια. Εκεί αναφέρει ότι κληροδοτεί στην τελευταία σπίτια και χωράφια στην Τήνο με τον όρο: «αν και η λεγόμενη Βιτώρια θυγατέρα του παντρευτή έξω απέ το νησί ετούτο, ήγον και πάγη να κατοικήση εις άλλον νησί, να μην ημπορή να έχη να κάμη τίβοτας ούτε απέ τα απάνω λεγόμεναν σπίτια ούτε απέ τον κάμπον, μα να λαβαίνη μοναχά δια κληρονομιά της οκτακόσα, λέγω νο(ύμερο) 800 γρόσα». Σημειώνεται ότι ο Π. Καμπάνης είχε επίσης αρσενικά παιδιά, καθώς και ακίνητη περιουσία, στην Άνδρο. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Δ. Πολέμης, «Είκοσι διαθήκαι εξ Άνδρου (1678-1831)», π. *Πέταλον*, 1 (1977), σ. 60-61.

να μεταγυρίσουν εις την πατρίδα τους, και να μην έχουν να δίνουν άλλον περισσότερον τον χρόνον δια χαράτζιν τους μόνον ριάλια τρία ήμισυ».[101] Ανάλογο κάλεσμα απευθύνει η κοινότητα του ίδιου νησιού και λίγα χρόνια αργότερα, στα 1739. Στην πρόσκληση αυτή όμως απευθύνεται εκτός από τους Παριανούς ξενιτεμένους και σε τυχόν ξένους. Στους τελευταίους προσφέρεται ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς: «Και πάλε ξένοι αν είναι να πληρώνουν ριάλια δύο ήμισυ και τον πρώτον χρόνον ασύδοτοι».[102]

Τα μέτρα όμως αυτά του Κοινού της Πάρου φαίνεται ότι δεν απέδωσαν. Έτσι, το 1744 η κοινότητα εξουσιοδοτεί το μάστρο Μανώλη Βιτζαρά, που από μικρή ηλικία είχε «περάσει εις το μέρος της Τουρκίας δουλεύοντας προς κυβέρνησίν του», «να ζητή και να εβρίσκη αν(θρώπους) που να έχουν αποθυμιά να καθήσουν εις τον ντόπο μας και να τους εταιργιάζει δια το χαράτζιν τους ως ήθελεν τον φωτίσει ο Θεός».[103] Δύο χρόνια αργότερα, στα 1746, όταν ο καραβοκύρης Ιωάννης Λαγγούσης, που βρισκόταν στην σκάλα του νησιού, πληροφορεί τους Παριανούς ότι θα μπορούσε να βρει κατοίκους άλλων περιοχών –μόνον όμως «χριστιανούς και ραγιάδες»- πρόθυμους να εγκατασταθούν στο νησί τους, αυτοί σπεύδουν να τον εφοδιάσουν με σχετική εξουσιοδότηση, στην οποία ενημερώνουν τους τυχόν ενδιαφερόμενους για τα προνόμια που τους παρέχουν:

> «Πλην όλοι κοινώς με κάθε σπλάγχνος και αγάπη τους τάζομεν να τους αποδεκτεί με κάθε πόθον και επιμέλειαν, εις το να μένουν παρηγορημένοι και κυβερνημένοι του ζητήματος, έχοντάς τους με κάθεν αγαπητερήν πρόβλεψιν, ως να ήτον ίδιοι και καθολικοί μας πατριώτες, δίδοντάς τους, και την αυτών γνώμην, τόπους και κατοικίες, ως τως αρέσουν, δια να κάθουνται και αυτό αδωροδοκήτως, ως λέγομεν με την μπρέπουσαν αγάπην... Ομοίως τως τάζομεν ερχόμενοι (από) που είναι να μην έχουν κανένα βάρος εις τα χαράτζιαν τως, ως ραγιάδες. Και καθίζοντας περασμένοι χρόνους τρεις τότες με κάθεν τως καλήν γνώμην να δίνουν δια το χαράτζιν τους κάθε φαμελίας ριάλια τρία ήμισυ και όχι άλλον περισσότερον, μένοντας αξήτητοι από κάθεν άλλο βάρος που ημπορεί να τύχει εις το κοινόν μας. Και εάν έχουν και δικά τους ζωντανά, που να ημπορούν ναν τα φέρουν, καλώς προς δούλεψίν τως. Ει δε πάλε από τους προεστούς θέλουν ευρεί κάθεν κυβέρνησιν εις το να ημπορέσουν να ενεργούν ο κάθε, εκτός την κυβέρνησίν τως».[104]

Μείωση της φορολογίας υποσχόταν επίσης η κοινότητα της Πάρου, κατά τις δεκαετίες του 1730 και του 1740, και σε μεμονωμένα πρόσωπα που είχαν ξενι-

---

101. Βλ. Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί δεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, έγγρ. 98 σ. 158-159 και Μεν. Τουρτόγλου, «Παράγοντες», *ό.π.*, σ. 314.

102. Βλ. Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί δεσμοί*, ό.π., έγγρ. 100, σ. 160-161.

103. Βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Παράγοντες», *ό.π.*, σ. 315-316.

104. Βλ. Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, έγγρ. 103, σ. 164-165 .

τευτεί προκειμένου να γυρίσουν πίσω[105] ή σε άλλα που ετοιμάζονταν να φύγουν από το νησί σε μια προσπάθεια να αποτρέψει τη μετανάστευσή τους «για να μην εγδύνεται ο τόπος μας».[106]

Παρόμοια φορολογική ρύθμιση κάνει στα 1748 και το κοινό των Χωρίων της Νάξου σε έναν κάτοικο του χωριού Κουτζοχεράδου. Οι γέροντες του χωριού «βλέποντας την πτωχείαν του τόπου μας και τα περισσά δοσίματα, που μας κατατρέχουν τον παρακάλεσαν [...] να μην ξενοτοπιστεί» παρέχοντάς του ελαφρύνσεις και διευκολύνσεις στην καταβολή των φορολογικών του υποχρεώσεων.[107] Ανάλογες ευνοϊκές ρυθμίσεις παρέχει το κοινό των Χωρίων της Νάξου σε μεμονωμένους κατοίκους χωριών του νησιού και μεταγενέστερα, στις αρχές του 19ου αιώνα.[108]

Οι ενέργειες αυτές των κοινοτήτων της Σύρου, της Νάξου, της Πάρου, που προκύπτουν από τα τεκμήρια της εποχής, απηχούν πιθανότατα μία γενικότερη αποψίλωση του νησιωτικού πληθυσμού των Κυκλάδων κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, εξαιτίας της μετανάστευσης. Μένοντας στο παράδειγμα των τριών αυτών νησιών, βλέπουμε ότι οι αριθμητικές αποτιμήσεις των κατοίκων τους στις πηγές της εποχής συμβαδίζουν με την εικόνα απώλειας του πληθυσμού τους που εκπέμπεται από τα κοινοτικά έγγραφα. Είδαμε ήδη στις σελίδες που προηγήθηκαν τις μαρτυρίες τις σχετικές με τη Νάξο και τη Σύρο. Όσον αφορά τώρα την Πάρο, στην οποία το πρόβλημα εμφανίζεται περισσότερο οξυμένο, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε -παρότι για το κρίσιμο πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα είναι περιορισμένες - επιβεβαιώνουν τη δημογραφική συρρίκνωση του νησιού.[109]

---

105. Βλ. σχετικά έγγραφα Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, έγγρ. 99, σ. 159-160, έγγρ. 102, σ. 162-163. Βλ. επίσης Μ. Τουρτόγλου, *ό.π.*, σ. 314-316, όπου και έγγραφο του 1757 με ανάλογη ρύθμιση από τη Νάξο.

106. Βλ. Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, έγγρ. 97, σ. 157-158, έγγρ. 101 σ. 161-162.

107. Βλ. Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, έγγρ. 104, σ. 165-166.

108. Βλ. Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, έγγρ. 105 σ. 166-167 και έγγρ. 106, σ. 168-169.

109. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· F. W. Hasluck, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 161· Α. Κατσουρός, «Στατιστικά Πάρου», *E.E.K.M.*, 1 (1961), σ. 3· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 80-81· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ησσουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 22· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες», *ό.π.*, σ. 14· J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 168· Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 50· P. Ricaut, *Histoire*, ό.π., σ. 361· E. Armao, *In giro*, ό.π., σ. 288· J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, *ό.π.*, σ. 19· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, ό.π., τ. Α΄, σ. 579, 721, και τ. Β΄ σ. 485· G. A. Olivier, *Voyage*, ό.π., τ. 2, σ. 175· Frieseman, *Description*, ό.π., σ. 69· P. di Krienen, *Breve*, σ. 119-122· Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque*, ό.π., τ. I, σ. 107. Αναλυτικότερα για τις πηγές βλ. στο δεύτερο μέρος τα σχετικά με τον πληθυσμό της Πάρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVI

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ, 17ος - 18ος αι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1637	8.000 κάτοικοι	L. C. Tubino
1638	8.000 κάτοικοι	Fr. Lupazzolo
1641	15.000-16.000 κάτοικοι	J. d'Anjou
1655	6.000 κάτοικοι	J. Thevenot
1667	5.000 κάτοικοι	Sebastiani
1670	1.464 φορολογικές μονάδες	οθωμανική φορολογική καταγραφή
1675	10.000 κάτοικοι	P. Ricaut
[1696]	5.000 κάτοικοι	V. Coronelli
1700	1.500 οικογένειες	J. Pitton de Tournefort
αρχές 18ου αι.	6.000 κάτοικοι	G. A. Olivier
1722	601 φορολογικές μονάδες	οθωμανική φορολογική καταγραφή
1770	8.400 κάτοικοι	P. di Krienen
1776	2.000 κάτοικοι	Choiseul-Gouffier
1783	5.000 κάτοικοι περίπου	Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπης
1789	7.000 κάτοικοι	Frieseman
1793-1799	2.000 κάτοικοι	G. A. Olivier

Πράγματι, όπως προκύπτει και από τα στοιχεία του πίνακα XXVI, καταρχήν υφίσταται μία μείωση μεταξύ των ετών 1670-1722, η οποία, όσον αφορά τις φορολογικές μονάδες που αναλογούσαν στο νησί, υπερβαίνει το 50%.[110] Παρότι τα στοιχεία στην πρώτη περίπτωση προέρχονται από οθωμανική απογραφή και στη δεύτερη από κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο -τα δεδομένα των οποίων όπως είδαμε συχνά παρουσιάζουν μεταξύ τους αποκλίσεις- η διαφορά που εμφανίζεται εδώ είναι τέτοιου μεγέθους που κατά πάσα πιθανότητα απηχεί μια πραγματική μείωση του πληθυσμού. Οι υπόλοιπες μαρτυρίες είναι ως συνήθως άνισης αξιοπιστίας. Για παράδειγμα η μαρτυρία του J. d'Anjou είναι εμφανώς υπερβολική, ενώ προς τα τέλη του 18ου αιώνα οι μαρτυρίες αποκλίνουν, καθώς άλλες από αυτές εμφανίζουν πληθυσμό 2.000 κατοίκων και άλλες πληθυσμό που κυμαίνεται μεταξύ 5.000 και 8.500 κατοίκων. Σημαντική για τη μείωση του πληθυσμού είναι η μαρτυρία του G. A. Olivier, ο οποίος σημειώνει ότι, όταν επισκέπτεται την Πάρο στα τέλη του αιώνα, ο πληθυσμός της μόλις και φθάνει τους 2.000 κατοίκους, ενώ στις αρχές του 18ου αιώνα ανερχόταν σε 6.000.[111] Την ελάττωση του πληθυσμού επισημαίνει και ο Choiseul-Gouffier, την αποδίδει όμως στον πρόσφατο Ρωσοτουρκικό πόλεμο.[112]

110. Βλ. αντίστοιχα B. J. Slot, *Archipelagus* ό.π., σ. 290, και Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες», *ό.π.*, σ. 14.

111. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage*, ό.π., τ. 2, σ. 175.

112. Βλ. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque*, ό.π., τ. Ι, σ. 107.

Επομένως, το τεκμηριωτικό υλικό παρέχει ενδείξεις ότι στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα εντοπίζεται μία πληθυσμιακή συρρίκνωση, σε ορισμένα τουλάχιστον από τα νησιά των Κυκλάδων.[113] Η πληθυσμιακή αυτή κάμψη κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται κυρίως στις μετακινήσεις νησιωτών από τους τόπους κατοικίας τους. Η αύξηση όμως της μετανάστευσης έρχεται σε μία εποχή που ο χώρος του Αιγαίου μετά από τη μακροχρόνια αναταραχή δύο Βενετοτουρκικών πολέμων (1645-1669 και 1684-1699), θα περάσει το 1699 με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς σε μία σχετικά μακροχρόνια ειρήνη, η οποία θα διακοπεί για ένα σύντομο μόλις χρονικό διάστημα από τον Βενετοτουρκικό πόλεμο των ετών 1715-1718, και αργότερα, προς το τέλος του 18ου αιώνα, από το Ρωσοτουρκικό πόλεμο της περιόδου 1770-1774.

Είναι ενδεχόμενο ότι αυτή η μακρόχρονη, για τα δεδομένα της περιοχής, ειρήνη, αντί να αποτρέψει, πυροδότησε τη μετανάστευση. Η νησιωτική αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή είχε ανάγκη συμπληρωματικών πόρων για να συγκρατήσει το ανθρώπινο δυναμικό των νησιών. Η ύπαρξη λοιπόν συνθηκών σχετικής ειρήνης και ασφάλειας εντός του πλαισίου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την καταστολή της πειρατείας, απέκοψαν τους νησιώτες από το εμπόριο των πειρατικών λειών και τις διαπλεκόμενες με την πειρατεία δραστηριότητες που ανθούσαν στην περιοχή στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, παρέχοντας μια κάποια τόνωση στις ασθενικές οικονομίες των νησιών. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του αποστολικού βικάριου Μήλου Gioachino Pace, ο οποίος σε έκθεσή του, χωρίς ημερομηνία, που χρονολογείται όμως την περίοδο 1715-1725, αναφέρει:

> «Και εις την εκκλησίαν [την Καθολική] διατίθενται κηρία τόσον εις τους πτωχούς όσον και εις τους πλούσιους εκ μέρους της αδελφότητος, η οποία συλλέγει εισφοράς από τα κουρσάρικα και από τα εμπορικά πλοία, αλλά σήμερον δεν διεξάγεται πλέον τόσον εμπόριον όσον εις την εποχήν του τελευταίου πολέμου, διότι μετά την ειρήνην μεταξύ των Ενετών και των Τούρκων εξηπλώθησαν εις όλον το Αιγαίον τα μωαμεθανικά πλοία, τόσον του σουλτάνου όσον και ιδιωτών, και εξετόπισαν τα ιδικά μας χριστιανικά μέχρι σημείου, ώστε τα τελευταία να μην κυκλοφορούν πλέον ως προηγουμένως».[114]

Οι κοινοτικές αρχές όμως παράλληλα με τις παρεμβάσεις τους, με τις οποίες επιχειρούσαν να αποτρέψουν τις αποδημίες προσώπων που ανήκαν στο δυναμικό τους, επενέβαιναν επίσης με δραστικό τρόπο και στην αντίθετη περίπτωση,

---

113. Η συρρίκνωση αυτή δεν ανταποκρίνεται στη γενική τάση του ελληνικού πληθυσμού της εποχής που φαίνεται να διέρχεται στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα φάση στασιμότητας, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 157-158.

114. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου», *ό.π.*, σ. 204.

όταν δηλαδή στις περιοχές ελέγχου τους είχαν εγκατασταθεί μετανάστες προερχόμενοι από γειτονικά νησιά ή τόπους, με αποτέλεσμα να διαταράσσονται παλαιές ισορροπίες ή οικονομικές σταθερές. Δύο κοινοτικά έγγραφα προερχόμενα από τη Μύκονο εικονογραφούν όψεις ανάλογων προβλημάτων. Στο πρώτο από αυτά που φέρει χρονολογία 7 Οκτωβρίου 1710 γίνεται λόγος για τις ζημιές που προξενούν στις καλλιέργειες τα αιγοπρόβατα και οι χοίροι. Λαμβάνεται λοιπόν απόφαση «όποιος Αξιώτης έχει ζωντανά εις διορία ημέρες δεκαπέντε να τα βγάλη αποδώ όβερ [= ειδάλλως] να είναι της αφεντείας».[115] Σε ένα μεταγενέστερο έγγραφο, με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1771, πάλι από τη Μύκονο, επισημαίνονται οι επιπτώσεις από την αντικατάσταση των ντόπιων γεωργών από ξένους:

> «Με το να απέθαναν όλοι οι γεωργοί οι εντόπιοι της νήσου Μυκόνου ευρίσκονται όλο ξένοι γεωργοί δουλεύοντας τα πράγματά μας τόσον πλουσίων όσον και πτωχών, λοιπόν με το να μην ηξεύρουν ως ξένοι άνθρωποι του καθενός τα ξαπολικά χωράφια είναι τώρα ολίγοι χρόνοι από κακήν συνήθειαν και επήγαιναν μέσα εις τα ακρωτήρια και εργάζανε τα χωράφια ξένων ανθρώπων χωρίς το θέλημα εκεινών οπού τα είχαν».[116]

Την εκδίωξη των πρόσφατα νεοφερμένων από την πόλη της Χίου αποφασίζει στα 1728 και η κοινότητα Καλαμωτής Χίου, επαπειλώντας μάλιστα με ποινές όποιον ντόπιο φιλοξενεί στο σπίτι του ή στο χωράφι του ξένους.[117] Παραδείγματα όπως τα παραπάνω είναι ενδεικτικά της ποικιλίας των μορφών που έπαιρναν οι μετακινήσεις των κατοίκων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αλλά και του ρυθμιστικού ρόλου που διαδραμάτιζε η κοινότητα στη διαχείριση θεμάτων που σχετίζονταν με τη μετανάστευση.

- Το ονοματολογικό υλικό

Τα οικογενειακά ονόματα συνιστούν απτό ίχνος της κινητικότητας των ανθρώπων στο χώρο του Αιγαίου. Τα κατάστιχα που κρατούσαν οι νησιωτικές κοινοτικές αρχές για τη διαχείριση των φορολογικών τους υποχρεώσεων και οι καταστάσεις καταγραφής του πληθυσμού της Καποδιστριακής περιόδου περιέχουν αναλυτικές καταγραφές των ονομάτων των κατοίκων κατά την εποχή σύνταξής τους. Ανάλογος πλούτος ονοματολογικού υλικού απαντά και στα δικαιοπρακτι-

115. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολη 1924, σ. 68-69. Η παρουσία των Ναξιωτών στη Μύκονο δεν αποτελούσε παροδικό φαινόμενο καθώς σε φορολογικό κατάστιχο του 1754 καταγράφονται επίσης 11 Ναξιώτες, βλ. Sevasti Lazari, *Economies et sociétés*, ό.π., σ. 105.

116. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις*, ό.π., σ. 91-92.

117. Βλ. Κ. Κανελλάκης, *Χιακά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, φωτ. ανατύπωση Χίος 1983, σ. 477-478.

κά έγγραφα της εποχής, ιδιαίτερα στα νησιά εκείνα από τα οποία έχει σωθεί πλούσιο νοταριακό αρχειακό υλικό. Καθώς λοιπόν στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας δεν έχουν παγιωθεί τα οικογενειακά ονόματα, οι αναγραφόμενοι στις πηγές ονομαστικοί προσδιορισμοί συνιστούν σημάδια των μετακινήσεων των νησιωτών και των τόπων προέλευσής τους. Βέβαια και στις περιπτώσεις που το οικογενειακό όνομα παρέχει μία ένδειξη τόπου καταγωγής, δεν είναι δυνατόν από τις φορολογικού ή δικαιοπρακτικού χαρακτήρα πηγές να προσδιοριστεί ο χρόνος που συνέβη η μετακίνηση αυτή. Μόνο σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις η πυκνότητα πληροφοριών του υπόλοιπου διαθέσιμου αρχειακού υλικού επιτρέπει να εντοπιστεί ο τόπος καταγωγής ή προέλευσής κάποιου προσώπου, ανεξάρτητα από το γεγονός εάν ο προσδιορισμός αυτός μετέπεσε τελικά σε επώνυμο.[118]

Ορισμένες ποσοτικές προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί με βάση φορολογικά κατάστιχα δείχνουν ότι ένα σημαντικό τμήμα του νησιωτικού πληθυσμού έφερε επώνυμα δηλωτικά τόπου καταγωγής, διαφορετικού από εκείνον που βρίσκονταν εγκατεστημένα τα συγκεκριμένα πρόσωπα.[119] Η παρουσία όμως ονομάτων αυτής της κατηγορίας -των χαρακτηριζόμενων «εθνικών»- στο ονοματολογικό υλικό των νησιών παρουσιάζει διακυμάνσεις, τόσο από εποχή σε εποχή όσο και από τόπο σε τόπο, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν ενδείξεις χρήσιμες για τη μελέτη του πληθυσμού των νησιωτικών αυτών κοινωνιών.

Επιλέξαμε να εξετάσουμε διεξοδικότερα ορισμένα παραδείγματα, με βάση τα ακόλουθα τεκμήρια: τρία φορολογικά κατάστιχα της Σερίφου των ετών 1754, 1781 και 1790,[120] τρία φορολογικά κατάστιχα της Πάτμου των ετών 1673, 1770 και 1811,[121] δύο φορολογικά κατάστιχα της Μυκόνου που χρονολογούνται το πρώτο γύρω στα 1684 και το δεύτερο στα τέλη του 17ου αιώνα[122] και τέσσερις απογραφικούς καταλόγους από την Ίο, τη Μήλο, την Κίμωλο και την Αμοργό που συντάχθηκαν το

118. Ένα παράδειγμα τέτοιου προσδιορισμού που δεν κυριάρχησε ως επώνυμο βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 448.

119. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αικατερίνη Ασδραχά, «Βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μία νησιωτική κοινωνία: Πάτμος, ια΄-ιθ΄ αι.», *Οικονομία και νοοτροπίες*, ό.π., σ. 216· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 59-60· Sevasti Lazari, *Économies*, ό.π., σ. 103-106.

120. Βλ. τους σχετικούς καταλόγους ονομάτων Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 188-189.

121. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αικατερίνη Ασδραχά, «Βαπτιστικά», *ό.π.*, σ. 223-229, όπου και δημοσιεύονται οι κατάλογοι των ονομάτων. Βλ. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (ΙΙ)», π. *Τα Ιστορικά*, 9 (1988), σ. 248-249, όπου αποδελτιώνονται έντεκα πατμιακά κατάστιχα, ανάμεσά τους και τα τρία που εξετάζονται εδώ, στα οποία όμως παρουσιάζονται μικρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους καταλόγους των ονομάτων.

122. Τα κατάστιχα βρίσκονται στα ΓΑΚ, Αρχειακή Συλλογή Μυκόνου, Κ. 60, χφ. 132 και χφ. 134. Για τη χρονολόγησή τους βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 44-45.

1829.[123] Από τα αναγραφόμενα στα κατάστιχα αυτά οικογενειακά ονόματα επιλέχθηκαν ως δηλωτικά τόπου καταγωγής ή προέλευσης τα παρακάτω:[124]

Σέριφος:

– Κατάστιχο του 1754: Αξιώτης, Μηλιός, Πέργαμος, Σιφνιός, Συργιανός.
– Κατάστιχο του 1781: Αξιώτης, Ζιώτης, Κεφαλλωνίτης, Μηλιός, Μονεμβασίτης, Μωραΐτης, Παριανός, Πέργαμος, Σιφνιός, Συργιανός, Σφακιανός, Υδραίος.
– Κατάστιχο του 1790: Ανδριώτης, Αξιώτης, Κεφαλλωνίτης, Κορωνιός, Μηλιός, Μονεμβασίτης, Πέργαμος, Συργιανός, Σφακιανός, Τηνιακός, Υδραίος.[125]

Πάτμος:

– Κατάστιχο του 1673: Αμοριανός, Αξιώτης, Βιβαργιώτης, Γερμανός, Καραμανής, Καραμανίτης, Κατελάνος, Κονιάτης, Κορωνιός, Κορφιάτης, Κώτης, Μαλτέζας, Μαργαρίτης, Μονοβασιώτης, Πατινιώτης, Ριζίτης, Σίφαντος, Συκιανός, Συρίγος, Φωκιανός, Φωκιός.
– Κατάστιχο του 1770: Αστουπαλίτης, Κεφαλιανός, Κρητικός, Λήμναινας, Μαργαρίτης, Σικινιώτης, Σκλαβηνάρος, Σκοπελίτης, Σκυριανός, Φωκιανός, Χιώτης, Χιώτισσας.
– Κατάστιχο του 1811: Αγιομαυρίτης, Αστουπαλίτης, Αμοράτης, Αρβανίτης, Αρναούτης, Καλαμαθιανής, Καριώτης, Κασιώτης, Κεφαλιανός, Κρητικός, Κώτης, Λέριος, Λημναίος, Μηλαίος, Μυκονιάτης, Μυτηλινιάς, Μωραΐτης, Νεγρεπόντες, Σάμιος, Σίφαντος, Σκλαβηνάρος, Σκαρπαθάκης, Σκαρπάθιος, Σκοπελίτης, Σκυριανός, Συμιακός, Σφακιανός, Τζιτζιλιάνος, Φωκιανός, Χιώτης.

Μύκονος:

– Κατάστιχο που χρονολογείται περί το 1684: Αγιομαυρίτης, Ανδριώτης, Αξιώτης, Αρτακηνός, Βούργαρης, Ζακυνθηνέος, Ζιώτης, Θερμιώτης, Καρπάθιος, Κασσαντριανός, Κεφαλλονίτης, Κορίνθιος, Κορωνιός, Κουμιανός, Κρητικός, Λημνιός, Μαλτέζος, Μανιάτης, Μεσίνας, Μηλιός, Μονοβασίτης, Μωραΐτης, Παριανός, Ραουζέος, Ροδίτης, Ρωμαίος, Σαντοριναίος, Σιριγώτης, Συμαίος, Σκοπελίτης, Συριανός, Τηνιακός, Τραχανιώτης,[126] Φιλαδελφιανός, Χανιώτης.[127]

---

123. Τα τέσσερα κατάστιχα βρίσκονται στα ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 195.

124. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να περιλαμβάνονται και ορισμένα ακόμη «εθνικά» επώνυμα τα οποία δεν έγινε δυνατό να ταυτιστούν. Αντιστρόφως επίσης είναι αμφίβολο εάν ορισμένα οικογενειακά ονόματα από αυτά που περιλήφθησαν τελικά στην ενότητα αυτή (όπως τα Ριζίτης, Μαργαρίτης, Ρωμαίος κ.ά.) δηλώνουν τόπο καταγωγής.

125. Στο κατάστιχο του 1790 περιλαμβάνονται τα οικογενειακά ονόματα Πολίτης και Γκενοβέζος και στο κατάστιχο του 1781 το οικογενειακό όνομα Γκενοβέζος. Τα ονόματα αυτά δεν εντάχθηκαν στην κατηγορία που εξετάζεται εδώ, καθώς πιθανόν δεν δηλώνουν τόπο καταγωγής αλλά αυτόν που έχει επισκεφτεί ή ξενιτευτεί στις αντίστοιχες πόλεις και κατόπιν επέστρεψε στο νησί του. Για το θέμα βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, Τα οικογενειακά, *ό.π.*, σ. 24.

126. Για την πιθανή προέλευση του ονόματος Τραχανιώτης από τον οικισμό Ταρχάνιο στη Θράκη βλ. Κ. Άμαντος, «Σύμμεικτα. Πόθεν το όνομα Ταρχανιώτης», *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα 1964, σ. 319-320.

Αναγράφονται επίσης τα επώνυμα: Νταξάρας, Ντακάριστος, Νταρόδος, Ντελατόλας, Ντετσύπρης, Ντεσούδας.[128]

– Κατάστιχο που χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα (1700): Αξιώτης, Αρβανίτης, Αρτακηνός, Αταλειώτης, Βαλέντζιας, Θερμιώτης, Κεφαλλονίτης, Κορίνθιος, Κορωνιός, Κρητικός, Λημνιός, Μαλτέζος, Μανιάτης, Μεσίνας, Μηλιός, Μωραΐτης, Παργιανής, Παριανός, Ραουξέος, Σαντορινιαίος, Σκοπελίτης, Σκυριανός, Συμαίος, Συριανός, Τραχανιώτης, Φιλαδελφιανός, Χανιώτης. Αναγράφονται επίσης τα: Ντακάριστος, Νταρόδος, Ντετσύπρης, Ντελασούδας.

Ίος:

– Καταγραφή πληθυσμού του 1829: Αινίτης, Βαλέτας, Ευριπιώτης, Ζαγοραίος, Θερμιώτης, Θεσσαλονικεύς, Κάσιος, Κορωνιός, Κρης, Κρητικός, Κώτης, Μυτιλήνης, Μωραΐτης, Μωραϊτάκης, Νισούριος, Πατρινός, Σαμαθρακίτης, Σάμιος, Σαντορινάκης, Σκοπελίτης, Σμυρναίος, Σπετζιώτης, Σφακιανός, Τζακωνάκης, Χίος.[129]

Μήλος:

– Καταγραφή πληθυσμού του 1829: Αρμένης, Γριπιώτης, Θερμιώτης, Κεφαλληναίος Κιμηλιάτης, Κυπραίος, Μανιάτης, Μωραΐτης, Πολυκανδριώτης, Σερφιώτης, Σιφνιός, Τζάκωνας, Τζιριγώτης.

Κίμωλος:

– Καταγραφή πληθυσμού του 1829: Κορωνιός, Κυπριανός, Χίος.

Αμοργός:

– Καταγραφή πληθυσμού του 1829: Αναφιώτης, Βενετζάνας, Δακορώνιας, Ιθακήσιος,

127. Στο κατάστιχο αναγράφονται επίσης τα επώνυμα Καστρινός, Καμπιάνος, Κατωμέρης, Γιαλίτης που δεν έχουν περιληφθεί στην ενότητα αυτή διότι ενδέχεται να προέρχονται από τοποθεσίες εντός της Μυκόνου. Βλ. σχετικά και Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 103.

128. Τα οικογενειακά αυτά ονόματα, όπως και παρακάτω τα Ντελασούδας της Μυκόνου και Δακορώνιας της Αμοργού, παρότι δηλώνουν ευκρινώς τόπο καταγωγής αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση γιατί, κατά πάσα πιθανότητα, προσδιορίζουν ονοματικά, λατινικής προέλευσης κατοίκους που εγκαταστάθηκαν υπό διαφορετικές συνθήκες στα νησιά αυτά, και όχι ως μέτοικοι από τους τόπους που δηλώνει το οικογενειακό τους όνομα. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά ονόματα όπως Τσιτσιλιάνος, Μαλτέζος, κλπ. (βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Οι νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 250). Φαίνεται πάντως ότι ορισμένες από αυτές τις οικογένειες μετοίκησαν στις Κυκλάδες μετά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας, ίσως τον 16ο αιώνα, (βλ. σχετικά B. Slot, D. Haag, «The Frankish», *ό.π.*, σ. 201-205), ενώ σε ορισμένα νησιά, κυρίως τον 17ο αιώνα, παρατηρούνται εγκαταστάσεις δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης πειρατών, βλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 29-33.

129. Δεν συμπεριελήφθησαν στην αποδελτίωση τα οικογενειακά ονόματα των πάροικων διότι, καθώς αυτά αφορούν τους πρόσφατα εγκαταστημένους στα νησιά πρόσφυγες, ο συνυπολογισμός τους θα αλλοίωνε την εικόνα των παλαιών κατοίκων των νησιών. Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και για τους πάροικους των καταστίχων της Μήλου, Κιμώλου και Αμοργού. Επίσης δεν εντάχθηκε στην κατηγορία των εθνικών το επώνυμο «Πλακιώτης».

Κρητικός, Λεργιάς, Λέριος, Μωραΐτης, Νάξιος, Πατινιώτης, Πάτμιος, Χίος, Χιωτινός, Χιώτης.[130]

Στον πίνακα που ακολουθεί επιχειρείται μία κατανομή ανά τόπο καταγωγής των οικογενειακών ονομάτων που εντάχθηκαν στην κατηγορία αυτή, καθώς και μία ποσοτική προσέγγιση της παρουσίας τους στο σύνολο των οικογενειακών ονομάτων που απαντούν σε κάθε νησί.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVII

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΔΗΛΩΤΙΚΑ ΤΟΠΟΥ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ, ΜΕ ΒΑΣΗ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΣΕΡΙΦΟΣ, ΠΑΤΜΟΣ, ΜΥΚΟΝΟΣ, ΙΟΣ, ΜΗΛΟΣ, ΚΙΜΩΛΟΣ, ΑΜΟΡΓΟΣ

	Σέριφος			Πάτμος			Μύκονος		Ίος	Μήλος	Κίμωλος	Αμοργός
ΤΟΠΟς	1754	1781	1790	1673	1770	1811	1684	1700	1829	1829	1829	1829
Νησιά Αιγαίου	47	6	5	7	17	14	10	11	5	1	9	
Μ. Ασία	1	1	1	5	1	2	1	2	1			
Κρήτη		1	1		1	2	2	2	3			1
Ιόνια Νησιά		1		2	1	2	4	1		2		1
Πελοπόννησος		2	3	2		2	5	4	3	2	1	1
Εύβοια						1	1		1	1		
Ήπειρος							1	2	1			
Μακεδονία							1		1			
Κύπρος										1	1	
Δυτ. Ευρώπη				3	1	2	3	4	1			1
Διάφορα				4	1	2	9*	6*	2	2		1*
Σύνολο Α	5	12	11	21	12	29	41	31	24	13	3	14
Σύνολο Β	87	93	98	148	175	323	264	249	229	142	40	178
% Α/Β	5,7	12,9	11,2	14,2	6,8	9,0	15,5	12,4	10,5	9,1	7,5	7,9
ΣΥΝΟΛΟ Γ	194	238	277	223	372		537	636	357	250	102	506

Σημειώσεις:

*: Στην κατηγορία «Διάφορα» έχουν περιληφθεί τα επώνυμα Νταξάρας, Ντακάριστος, Νταρόδος, Ντελατόλας, Ντετσύπρης, Ντεσούδας και Ντελασούδας της Μυκόνου και Δακορώνιας της Αμοργού, διότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παρότι δηλώνουν τόπο καταγωγής πιθανόν αφορούν άλλου τύπου προγενέστερη μετακίνηση.

Σύνολο Α: Το σύνολο των οικογενειακών ονομάτων που δηλώνουν τόπο καταγωγής ή προέλευσης.

Σύνολο Β: Το σύνολο των οικογενειακών ονομάτων που απαντούν σε κάθε κατάστιχο, (έχουν αφαιρεθεί όσα επώνυμα αποτελούν επαναλήψεις).

Σύνολο Γ: Το σύνολο των εγγεγραμμένων σε κάθε κατάστιχο. Στα νησιά Ίο, Μήλο, Κίμωλο, Αμοργό έχουν αφαιρεθεί οι πάροικοι.

% Α/Β: Ποσοστιαία αναλογία του Συνόλου Α στο Σύνολο Β.

130. Υπάρχει επίσης στο κατάστιχο το επώνυμο «Αιγιαλίτης», το οποίο καθώς δηλώνει τόπο προέλευσης από οικισμό της Αμοργού δεν περιελήφθη στην ενότητα που εξετάζουμε.

Σε όλα τα τεκμήρια που εξετάστηκαν, ένα τμήμα των οικογενειακών ονομάτων δηλώνει τόπο καταγωγής ή προέλευσης. Η αναλογία τους στο σύνολο των οικογενειακών ονομάτων διαφοροποιείται από νησί σε νησί και από τεκμήριο σε τεκμήριο, εμφανίζεται πάντως να κινείται μεταξύ 6% και 15%. Ας δούμε από πιο κοντά ορισμένες από αυτές τις αποκλίσεις που σηματοδοτούν ενδιαφέροντα ίσως στοιχεία για την ιστορική διαδρομή του κάθε τόπου και παρέχουν ερεθίσματα για τη δημιουργία νέων ερωτημάτων.

Στα τεκμήρια του 1781 και του 1790 από τη Σέριφο, η αναλογία επωνύμων αυτής της κατηγορίας είναι περίπου διπλάσια από την αντίστοιχή συμμετοχή τους στο φορολογικό κατάστιχο του 1754 από το ίδιο νησί. Τα πέντε οικογενειακά ονόματα του κατάστιχου του 1754 παρουσιάζουν αντοχή στο χρόνο, αφού απαντούν και στα άλλα δύο κατάστιχα (με εξαίρεση το επώνυμο Σιφνιός που δεν αναγράφεται στο τρίτο). Τα νέα επώνυμα Ζιώτης, Κεφαλλωνίτης, Μονεμβασίτης, Μωραΐτης, Παριανός, Σφακιανός, Υδραίος και Ανδριώτης, Κεφαλλωνίτης, Κορωνιός, Μονεμβασίτης, Σφακιανός, Τηνιακός, Υδραίος δείχνουν ότι στην περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ 1754 και 1781-1790 εξακολούθησε η σποραδική εγκατάσταση στη Σέριφο μεταναστών προερχόμενων από γειτονικά Κυκλαδονήσια, κυρίως όμως ότι διευρύνθηκε με πρόσωπα προερχόμενα από πιο μακρινές περιοχές, όπως την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα Επτάνησα.[131] Οι πιθανές αυτές νέες εγκαταστάσεις δημιουργούν ερωτήματα τα οποία προς το παρόν μένουν αναπάντητα. Που οφείλεται η προτίμηση των μεμονωμένων έστω αυτών προσώπων προς τη φτωχή και άγονη Σέριφο, ιδιαίτερα μάλιστα σε μία εποχή που παρατηρείται το αντίστροφο ρεύμα της μετανάστευσης Σερίφιων προς την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη;[132] Μήπως αυτή η ασθενής ένδειξη προσέλευσης εποίκων, σε συνδυασμό και με μία άλλη ισχυρότερη ένδειξη αύξησης του πληθυσμού του νησιού κατά την ίδια περίοδο,[133] απηχούν μία πρόσκαιρη έστω σχετική ευρωστία του, και, αν αυτό ισχύει που οφείλεται; Ή μήπως για τελείως διαφορετικούς λόγους, εσωτερικής ανακατανομής του φόρου, τα πρωτοεμφανιζόμενα οικογενειακά ονόματα δεν ανήκουν σε νέους κατοίκους αλλά απλώς δεν καταγράφηκαν στο κατάστιχο του 1754, όπως ενδεχομένως και άλλα, τα οποία εντάχθηκαν στα μεταγενέστερα κατάστιχα από τις κοινοτικές αρχές, όταν εφάρμοσαν κάποιο διαφορετικό τρόπο καταγραφής των φορολογουμένων;

131. Βλ. σχετική παρατήρηση Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, ό.π., σ. 60.

132. Για τη μετανάστευση των Σερίφιων βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, ό.π., σ. 100-101 και Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 37-38.

133. Ο συνολικός αριθμός των οικογενειών / φορολογικών μονάδων που καταγράφονται στα φορολογικά κατάστιχα αυξάνεται από 194 το 1754, σε 238 το 1781 και σε 277 το 1790 (βλ. σχετικά Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36).

Τα «εθνικά» ονόματα που αναγράφονται στα τρία πατμιακά κατάστιχα, τα οποία καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα 140 περίπου ετών, επιβεβαιώνουν τις συνεχείς αλλά αραιές πληθυσμιακές μετακινήσεις στο νησιωτικό χώρο και ειδικότερα προς το νησί της Πάτμου.[134] Η συμμετοχή όμως των «εθνικών» επί του συνόλου των οικογενειακών ονομάτων των καταστίχων εμφανίζεται να παρουσιάζει κάμψη από το 17ο στον 19ο αιώνα. Συγκεκριμένα, από 14,2% στο κατάστιχο του 1673, πέφτει στο 6,8% στο κατάστιχο του 1770, για να ανέλθει στο 9% στο κατάστιχο του 1811. Που οφείλεται όμως η μείωση αυτή; Σχετίζεται άραγε με τους τρόπους καταγραφής που εφάρμοζαν σε κάθε κατάστιχο οι κοινοτικές αρχές;[135] Αποτυπώνει την ταχεία ενσωμάτωση των μεταναστών με διαφορετικά οικογενειακά ονόματα τα οποία δεν δήλωναν πλέον τον τόπο προέλευσής τους;[136] Συνδυάζεται με μία ελάττωση των νέων μεταναστών προς την Πάτμο, η οποία ενδεχομένως τον 18ο αιώνα είχε καταστεί λιγότερο ελκυστικός τόπος εγκατάστασης; Μία συστηματικότερη εξέταση του πλούσιου τεκμηριωτικού υλικού που έχει διασωθεί από το νησί αυτό, θα μπορούσε ίσως να προσφέρει κάποιες ικανοποιητικές εξηγήσεις.

Στη Μύκονο η αναλογία των «εθνικών» ονομάτων είναι ισχυρή στα δύο κατάστιχα του 17ου αιώνα που εξετάστηκαν, καθώς στο πρώτο από αυτά ανερχόταν σε 15,5% και στο δεύτερο σε 12,4%. Η εγκατάσταση αυτή μεταναστών στη Μύκονο πιθανόν σχετίζεται με το ρόλο της σε σχέση με το πειρατικό φαινόμενο που βρισκόταν σε έξαρση στα τέλη του 17ου αιώνα και την εμπορική διακίνηση που συνδεόταν με αυτό. Η διατήρηση ανάλογων υψηλών ποσοστών μεταξύ των δηλωτικών τόπου προέλευσης ονομάτων και στα μυκονιάτικα φορολογικά κατάστιχα του 18ου αιώνα,[137] ίσως απηχεί μια σταθερότερη σχέση της νησιωτικής αυτής κοινωνίας με τα επαγγέλματα της θάλασσας και την κινητικότητα που συνδεόταν με αυτά.[138]

Τα τεκμήρια που αφορούν την Ίο, τη Μήλο, την Κίμωλο και την Αμοργό συντάχθηκαν όλα την ίδια χρονιά, το 1829, και συνιστούν απόπειρες καταγραφής των

134. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Οι νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 242-243, 247-251, όπου και γενικότερες επισημάνσεις για τον τρόπο που αποτυπώνεται η πληθυσμιακή μετακίνηση στα κατάστιχα της Πάτμου.

135. Όπως έχουν δείξει συστηματικές μετρήσεις των εγγεγραμμένων στα φορολογικά κατάστιχα της Πάτμου, παρατηρούνται σοβαρές αποκλίσεις ακόμη και σε κατάστιχα του ίδιου έτους, βλ. τις σχετικές μετρήσεις Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος - 19ος αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 48-49.

136. Όπως παρατηρεί ο Σπ. Ασδραχάς, «Οι νησιωτικές», *ό.π.*, σ. 250 δεν παγιώνονται όλα τα εθνικά ονόματα σε οικογενειακά.

137. Σύμφωνα με τη Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 103 η αναλογία αυτή ανερχόταν σε 19,8% σε κατάστιχο του 1754 και σε 11,9% σε μεταγενέστερο κατάστιχο του 1793.

138. Ανάλογη είναι η εικόνα που αποκομίζεται και από μία άλλη πηγή της Μυκόνου, τα νοταριακά έγγραφα. Στις πράξεις αγοραπωλησιών, δωρεών και ανταλλαγών που διενεργήθηκαν στο νησί αυτό στο β΄ μισό του 17ου

κατοίκων των νησιών. Επομένως είναι κατά τεκμήριο απαλλαγμένα από την εξυπηρέτηση φορολογικών προτεραιοτήτων που καλούνταν να καλύψουν τα φορολογικά κατάστιχα της εποχής της Τουρκοκρατίας. Και εδώ η παρουσία οικογενειακών ονομάτων που δηλώνουν τόπο κυμαίνεται, ανάλογα και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε νησιού, μεταξύ 7,5% και 10,5%, υποδεικνύοντας ότι αυτού του τύπου η περιορισμένη πληθυσμιακή κινητικότητα αποτελούσε μια ισχυρή σταθερά των νησιωτικών κοινωνιών του Αιγαίου.

Όσον αφορά τους τόπους στους οποίους παραπέμπουν τα «εθνικά» ονόματα, παρατηρείται καταρχήν μία διάχυση σε μεγάλο τμήμα του ελληνικού χώρου. Εντούτοις η κυριαρχία των περιοχών που βρέχονται από θάλασσα είναι εμφανής. Κατά πρώτο λόγο εντοπίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, ονόματα που παραπέμπουν σε νησιά γειτονικά σε εκείνο από το οποίο προέρχεται το κάθε τεκμήριο. Για παράδειγμα, από τα 41 «εθνικά» ονόματα που περιέχονται στο κατάστιχο του 1684 της Μυκόνου τα 14 παραπέμπουν σε νησιά του Αιγαίου και από αυτά ειδικότερα τα 9 σε γειτονικά Κυκλαδονήσια (Ανδριώτης, Αξιώτης, Ζιώτης, Θερμιώτης, Μηλιός, Παριανός, Σαντοριναίος, Συριανός, Τηνιακός). Από τις υπόλοιπες περιοχές κυριαρχούν οι παράλιες ζώνες. Έτσι η Μ. Ασία, η Κρήτη, η Πελοπόννησος και τα Επτάνησα είναι επίσης περιοχές στις οποίες παραπέμπουν αρκετά από τα «εθνικά» ονόματα των καταλόγων. Αντίθετα, απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά οι περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη της μηδαμινής μετακίνησης των κατοίκων τους προς το νησιωτικό χώρο. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία σε ορισμένα νησιά, όπως στην Πάτμο, τη Μύκονο, την Ίο και τη Μήλο, οικογενειακών ονομάτων που παραπέμπουν σε περιοχές της Δυτικής Ευρώπης, δείγμα των σχέσεων των νησιών αυτών, μέσω των θαλασσινών δραστηριοτήτων, με τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο.

-Τα νοταριακά έγγραφα

Το οργανωμένο νοταριακό σύστημα που είχε εγκαθιδρυθεί σε αρκετά νησιά του Αιγαίου και τα γραπτά του κατάλοιπα, συνιστούν μία εξαιρετικά πλούσια πηγή που επιτρέπει να ανιχνευτούν διάσπαρτες και μεμονωμένες μετακινήσεις κατοίκων των νησιών. Η φύση της πηγής, η αποσπασματικότητα των μαρτυριών και ο όγκος όσων τεκμηρίων χρήζουν αποδελτίωσης, καθιστούν δυσχερή τη συγκρότηση μέσα από τέ-

αιώνα εντοπίζονται τα ακόλουθα «εθνικά» ονόματα: Αρτακηνός, Αταλειώτης, Θερμιώτης, Κασσαντριανός, Κεφαλλωνίτης, Κορίνθιος, Κορωνιός, Κρητικός, Λημνιός, Μαυροθαλασσίτης, Μηλιός, Μυτιληναίος, Μωραΐτης, Νισύριος, Ντριμαλιώτης, Παριανός, Πολυκανδριώτης, Ροδίτης, Σαντοριναίος, Σιφνιός, Σκυριανός, Στεριανός, Τηνιακός, Φιλαδελφιανός, Χανιώτης, Ψαριανός, και επίσης: Νταβερόνιας, Νταξάρα, Ντακάριστος, Ντελατόλας, Νταμούντος, Νταρόδος, Ντελασούδας, Ντεσούδας, Ντετσύπρης, Τελαμάνης.

τοιου τύπου πηγές μιας συνεκτικής εικόνας για το εύρος της μετανάστευσης και τις διαδρομές που ακολούθησε.

Παρόλα αυτά από τα νοταριακά έγγραφα μπορούν να εξαχθούν ορισμένα χρήσιμα στοιχεία, τα οποία καταδεικνύουν πρόσκαιρες ή μονιμότερες μετεγκαταστάσεις των κατοίκων των νησιών ή φέρνουν στην επιφάνεια ατομικές περιπτώσεις μετανάστευσης. Για παράδειγμα, η μελέτη του νοταριακού υλικού του β΄ μισού του 17ου αιώνα από τη Μύκονο τεκμηριώνει την ύπαρξη κατά την περίοδο αυτή ενός ισχυρού ρεύματος μετανάστευσης Μυκονιατών προς τη Χίο. Αντίθετα οι μνείες που εντοπίζονται στο ίδιο νοταριακό υλικό για Μυκονιάτες εγκατεστημένους σε άλλους τόπους είναι σποραδικές και περιορίζονται ουσιαστικά στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη.[139] Η εξέταση δείγματος ναξιακών δικαιοπρακτικών εγγράφων του β΄ μισού του 17ου αιώνα ανέδειξε επίσης περιπτώσεις Ναξιωτών και Ναξιωτισσών εγκατεστημένων στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη αλλά και στη Χίο ή την Πάρο.[140] Ανάλογες είναι και οι μαρτυρίες που απαντούν στο αρχειακό υλικό της Νάξου για εγκαταστάσεις κατοίκων της στη Μ. Ασία και στα χρόνια που ακολούθησαν, κατά τον 18ο αιώνα.[141] Πολυάριθμες παρόμοιου τύπου μεμονωμένες πληροφορίες εντοπίζονται βέβαια σε νοταριακές πράξεις που προέρχονται και από άλλα νησιά των Κυκλάδων, συγκροτώντας ένα σώμα ατομικών περιπτώσεων μετανάστευσης, του οποίου η περαιτέρω συστηματική τροφοδότηση θα μπορούσε να συμβάλλει στη λεπτομερέστερη αποτύπωση των όψεων που πήρε η μεταναστευτική κίνηση στον αιγαιακό χώρο.[142]

139. Βλ. σχετικά Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 343-349.

140. Βλ. σχετικά παραδείγματα: για την Κωνσταντινούπολη, μνεία ναξιώτισσας εγκατεστημένης εκεί και πωλητήριο έγγραφο ναξιώτη που ζούσε στο Γαλατά (Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, τ. 29-30 (1982-1983), Αθήνα 1990, σ. 1185 έγγρ. 890 και σ. 749- 750 έγγρ. 523)· για τη Σμύρνη: αναφορά σε πρόσωπο που σκοπεύει να «μισέψει» για την πόλη αυτή, μαρτυρία για ναξιώτες μάστορες που εργάζονταν εκεί και πληρεξούσιο που συντάσσει χήρα όταν αναχωρεί με το παιδί της για τη Σμύρνη (στο *ίδιο*, σ. 451 έγγρ. 259 και σ. 704 έγγρ. 482)· για την Πάρο: μαρτυρία για ναξιώτισσα εγκατεστημένη στην Παροικιά και έγγραφο διαμαρτυρίας άλλης ναξιώτισσας που φέρεται να ζει στο ίδιο νησί (στο *ίδιο*, σ. 526-527 έγγρ. 325 και σ. 1074-1075 έγγρ. 794)· για τη Χίο: αναφορά σε ναξιώτες εγκατεστημένους εκεί (στο *ίδιο*, σ. 181-182 έγγρ. 32).

141. Βλ. σχετικά έγγραφα Βασ. Σφυρόερας, «Πέντε δικαιοπρακτικά έγγραφα Σμύρνης (1695-1788)», π. *Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σ. 167-176, όπου οι ναξιώτες προέρχονται κυρίως από το χωριό Σίφωνες. Κάποιοι από αυτούς πιθανόν επέστρεψαν στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, φοβούμενοι αντίποινα από τους Τούρκους, βλ. V. Fontanier, *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829, σ. 246-247.

142. Βλ. ενδεικτικά: μαρτυρίες όπου μνημονεύεται η μετανάστευση ανδριώτισσας στη Χίο (Δ. Πολέμης, «Μία περίπτωσις αποζημιώσεως αίματος εν Άνδρω», π. *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 97 και 101),

-Τα τεκμήρια από ευρωπαϊκές περιοχές

Κατά την εξέταση όψεων της νησιωτικής μετανάστευσης είναι προφανές ότι η συμβολή τεκμηρίων προερχόμενων από τις ευρωπαϊκές χώρες, είναι σημαντική διότι σε αυτά μπορούν να εντοπιστούν στοιχεία για εγκατεστημένες εκεί παροικιακές κοινότητες από τα νησιά του Αιγαίου, τη συμμετοχή νησιωτών σε ευρύτερες ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, το δυναμισμό και την παρουσία προσώπων προερχόμενων από τα νησιά στα εμπορικά δίκτυα της εποχής. Η μελέτη των αρχείων των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού και άλλων σχετικών ιστορικών πηγών, προερχόμενων από τους τόπους εγκατάστασής τους, έχει δώσει ενδιαφέροντα δείγματα της –άλλοτε έντονης, άλλοτε ισχνής–[143] παρουσίας των νησιωτών μεταξύ των Ελλήνων πάροικων.

Για παράδειγμα μεταξύ των μελών της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας την περίοδο 1498-1530 εντοπίζονται 25-30 άνδρες και γυναίκες με τόπο προέλευσης ή καταγωγής κάποιο νησί του Αιγαίου, κατά κύριο λόγο των Κυκλάδων και της Ρόδου.[144] Σε μεταγενέστερες εποχές όμως η παρουσία τους μειώνεται, αφού στην περίοδο από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι το 1821 ανάμεσα στα 332 πρόσωπα που εγγράφονται ως μέλη της ελληνικής κοινότητας, πέντε προέρχονται από την Τήνο και πέντε από τη Χίο (τα τελευταία μάλιστα

άλλες για συριανούς εγκατεστημένους στην Κωνσταντινούπολη (Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6 (1967), σ. 194-195 και 372), ή μία αναφορά σε κυθήριο που είχε νυμφευτεί και ζούσε στη Σαντορίνη (βλ. Αγ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819)*, *Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985, σ. 103 έγγρ. 48).

143. Ενδιαφέρον παρουσιάζει βέβαια και η πιθανή απουσία νησιωτών από ορισμένες περιοχές, όπως για παράδειγμα από τη πόλη Νίζνα της Νότιας Ρωσίας, αφού σε κατάλογο των ελλήνων εμπόρων της Νίζνας κατά τον 18ο αιώνα εμφανίζεται μόνο ένα πρόσωπο που πιθανόν κατάγεται από την περιοχή του Αιγαίου (αναφέρεται ως τόπος καταγωγής η Άσπρη Θάλασσα), βλ. Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα 1998, σ. 259-262.

144. Βλ. Αντ. Πάρδος, «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 29 (1498-1530). Α΄ Άνδρες», π. *Θησαυρίσματα*, 16 (1979), σ. 325-326. Συγκεκριμένα από τη Ρόδο προέρχονταν 8-10 πρόσωπα, από τις Κυκλάδες 13-16 και από τα υπόλοιπα νησιά 4. Η μαρτυρία νησιωτών στη Βενετία κατά τον 16ο αιώνα μαρτυρείται και στα ταμιακά βιβλία της ελληνικής αδελφότητας. Την περίοδο 1536-1576 εντοπίζονται εγγραφές έντεκα θανόντων από την Μήλο, δύο από την Πάτμο, δύο από τη Λέσβο και από μία εγγραφή από τα νησιά Μύκονο, Πάρο, Πόρο, Ρόδο, Σίφνο, Σύρο (για τον κατάλογο θανάτων βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», π. *Θησαυρίσματα*, 11 (1974), σ. 210-226. Για την παρουσία νησιωτών στη Βενετία βλ. επίσης Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1976, σ. 64-66.

συνεπώνυμα).[145] Έχει επίσης επισημανθεί ότι μεταξύ των Ελλήνων των εγκατεστημένων στην Τεργέστη στα 1750 υπήρχε ένας μόνο προερχόμενος από νησιά του Αιγαίου, στα 1775 υπήρχαν τρεις, στα 1778 επτά, ενώ στα 1808 ο αριθμός τους είχε ανέλθει σε εξήντα λόγω της αυξημένης προσέλευσης Χιωτών (30 πρόσωπα).[146] Ανάλογα, ανάμεσα στους 327 Έλληνες που καταγράφηκαν στα βιβλία της ελληνικής «Συναδελφότητας» στο Λιβόρνο μεταξύ των ετών 1760-1763 οι 22 προέρχονταν από τα Δωδεκάνησα (κυρίως την Πάτμο), οι 16 από το Ανατολικό Αιγαίο (Χίο, Λέσβο και Σμύρνη) και άλλοι 16 από τις Κυκλάδες.[147] Παρόμοιες αποσπασματικές πληροφορίες εντοπίζονται σε αρκετές ακόμη μελέτες που αφορούν ελληνικές παροικίες που ιδρύθηκαν σε διάφορες περιοχές κατά τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα, ενώ από την άλλη πλευρά η τοπική ιστοριογραφία έχει επιλεκτικά ασχοληθεί με τη νησιωτική μετανάστευση προς το εξωτερικό, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της κυρίως στον 19ο και 20ό αιώνα.[148] Εκκρεμεί όμως η συστηματική συνθετική επεξεργασία του υλικού αυτού με κέντρο αναφοράς το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου και με την οπτική να διερευνηθεί η έκταση της μετανάστευσης και οι επιπτώσεις της στα ίδια τα νησιά, τους τόπους δηλαδή που τροφοδότησαν τη μετανάστευση.

Παράλληλα, η προσωρινή, έστω, παρουσία νησιωτών σε πόλεις της Δυτικής Ευρώπης ανιχνεύεται και σε άλλου τύπου τεκμήρια. Ένα από αυτά είναι οι κατάλογοι μαθητών σχολείων της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως της Ιταλίας όπου απαντούν και μαθητές προερχόμενοι κυρίως από νησιά με έντονη την παρουσία του καθολικού στοιχείου. Διαφωτιστική είναι η περίπτωση του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης· σύμφωνα με μία καταμέτρηση ανάμεσα στους μαθητές που σπούδασαν σε αυτό την περίοδο 1576-1700 εντοπίζονται 57 Χιώτες (το 15,24 % του συνόλου) και 32 Κυκλαδίτες (το 8,55%) από τα νησιά Νάξο, Τήνο, Άνδρο, Μήλο, Σύρο, Κέα, Σίφνο, Φολέγανδρο.[149] Ανάλογη είναι η εικόνα που προκύπτει από μία άλλη καταμέτρηση, η

145. Κατάλογο των μελών της περιόδου αυτής έχει δημοσιεύσει η Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 236-254.

146. Βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 74.

147. Βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, [Αθήνα 2000], σ. 75.

148. Βλ. για παράδειγμα μελέτες όπως: Μ. Κομνηνός, *Οι Κασιώτες της Μπέιρας 1895-1975. Ογδόντα χρόνια προόδου και δημιουργίας των Κασιωτών στην καρδιά της Αφρικής*, [Ρόδος] 1993.

149. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι μαθητές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης (1576-1700)», π. *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 29.

οποία προέκυψε από αποδελτίωση που εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτήν, στο παραπάνω Κολλέγιο φοίτησαν 111 μαθητές από τη Χίο, 11 από την Τήνο, 9 από την Πάτμο, 7 από τη Νάξο, 6 από τη Σίφνο, 4 από τη Ρόδο, 3 από την Πάρο, 3 από τη Μήλο, 2 από τη Λέσβο και από 1 από τα νησιά Αντίπαρο, Θήρα, Κέα, Κω, Λήμνο, Σκόπελο, Σύρο, Φολέγανδρο.[150] Αντίθετα στη Σχολή των Artisti του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, για να αναφερθούμε σε ένα άλλο παράδειγμα εκπαιδευτηρίου του ιταλικού χώρου, η συντριπτική πλειονότητα των ελλήνων σπουδαστών που είχαν εγγραφεί κατά την περίοδο 1634-1782 προερχόταν από περιοχές που βρέθηκαν υπό βενετική διοίκηση, απαντούν όμως στους καταλόγους των σπουδαστών και λιγοστοί από νησιά του Αιγαίου (συγκεκριμένα δύο από τη Μήλο, δύο τη Νάξο και τρεις από την Πάρο).[151]

-Τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά τεκμήρια

Οι μεγάλες μονές του νησιωτικού χώρου αποτέλεσαν πόλους συγκέντρωσης μοναχών από κοντινές αλλά και πιο απομακρυσμένες περιοχές του ελληνικού χώρου. Με τον τρόπο αυτό οι μονές συνέστησαν πύλες εισόδου μιας ιδιότυπης μετανάστευσης προς ορισμένα νησιά. Φυσικά, τα μεγέθη των μετακινούμενων στην περίπτωση αυτή είναι σχετικώς μικρά και η μετανάστευση αυτού του τύπου δεν έχει αξιόλογες επιπτώσεις στη δημογραφική εικόνα των νησιών. Από την άλλη πλευρά όμως αυτή η εισδοχή μοναχών σε νησιωτικές μονές -όπως και το αντίστροφο φαινόμενο της μετοίκησης κατοίκων των νησιών με σκοπό να μονάσουν σε μοναστικά κέντρα εκτός του νησιωτικού χώρου και κυρίως στο Άγιο Όρος-[152] αποτελούν ένα στοιχείο της πληθυσμιακής μετακίνησης, μια παράμετρο του εύρους και των μορφών που αυτή η τελευταία λάμβανε.

Ένα καλό δείγμα της έκτασης της νησιωτικής αυτής μετακίνησης παρέχει το Βραβείο της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, όπου καταγράφονται οι

150. Τον σχετικό κατάλογο έχει συντάξει ο Θ. Παπαδόπουλος, «Αιγαιοπελαγίται μαθηταί του εν Ρώμη Φροντιστηρίου του Αγίου Αθανασίου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8 (1969-1970), σ. 484-566.

151. Τους καταλόγους των σπουδαστών έχει δημοσιεύσει ο Γ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄ Artisti 1634-1782)», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 37 (1969-1970), σ. 260-336· ο ίδιος, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄ Artisti). Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», π. *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), σ. 188-204 και ο ίδιος, «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Προσθήκες», π. *Δωδώνη*, 12 (1983), σ. 263-281.

152. Για παράδειγμα αναφορές σε Μυκόνιους που κατέφευγαν σε μονές του Αγίου Όρους βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 195. Επίσης αναφορά σε ναξιώτη που μονάζει στο Άγιο Όρος βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας», *ό.π.*, σ. 906 έγγρ. 663.

θάνατοι των μοναχών της από τα μέσα του 16ου αιώνα. Στις εγγραφές αυτές συχνά σημειώνεται ο τόπος γέννησης του θανόντος και ο τόπος στον οποίο απεβίωσε, καθώς πολλοί από τους μνημονευόμενους μοναχούς πέθαναν εκτός Πάτμου, είτε σε κάποιο από τα μετόχια της μονής είτε κατά τη διάρκεια κάποιας αποστολής. Η πλειονότητά τους φέρεται να προέρχεται από γειτονικά νησιά του Αιγαίου, ενώ υπάρχει και ικανός αριθμός μοναχών που είχαν γεννηθεί στη Μ. Ασία και στην Κρήτη, περιοχές με τις οποίες διατηρούσε στενούς δεσμούς η Μονή του Θεολόγου χάρη στα μετόχια που διέθετε εκεί. Στον πίνακα XXVIII που ακολουθεί παρουσιάζεται η πυκνότητα, ανά πεντηκονταετία, με την οποία εμφανίζονται νησιά του Αιγαίου ως τόποι γέννησης μοναχών της μονής της Πάτμου, για το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι τα τέλη του 18ου.[153]

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVIII

ΤΟΠΟΙ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΠΑΤΜΟΥ (μέσα 16ου – τέλη 18ου αι.)

Περίοδος	Περιπτώσεις θανόντων μοναχών ανά τόπο γέννησης
1550-1599	Αμοργός 9, Ικαρία 1, Κάλυμνος 13, Κως 6, Λέρος 17, Μήλος 2, Νίσυρος 3, Ρόδος 2, Σέριφος 1, Σύρος 1
1600-1649	Αμοργός 2, Αστυπάλαια 1, Θήρα 3, Ικαρία 2, Κάλυμνος 11, Κάρπαθος 1, Κέα 3, Κως 11, Λέρος 10, Λέσβος 1, Μήλος 4, Νάξος 1, Νίσυρος 10, Πάρος 1, Ρόδος 1, Σάμος 5, Σίφνος 2, Σύρος 1, Χίος 2
1650-1699	Αμοργός 3, Θήρα 6, Ικαρία 1, Κάλυμνος 5, Κέα 1, Κως 3, Λέρος 6, Μήλος 4, Νίσυρος 4, Πάρος 1, Σύμη 1
1700-1749	Αμοργός 4, Αστυπάλαια 1, Θήρα 15, Κάλυμνος 4, Καστελόριζο 1, Κύθνος 1, Κως 2, Λέρος 3, Νάξος 1, Νίσυρος 1, Σάμος 2, Σκόπελος 1
1750-1799	Αμοργός 3, Ανάφη 1, Θήρα 13, Κάλυμνος 2, Κάσος 1, Κως 2, Λέρος 1, Λέσβος 1, Λήμνος 1, Νίσυρος 2, Σάμος 2, Σίφνος 1, Σύμη 1
Σύνολα της περιόδου	
1550-1799	Αμοργός 21, Ανάφη 1, Αστυπάλαια 2, Θήρα 37, Ικαρία 4, Κάλυμνος 35, Κάρπαθος 1, Κάσος 1, Καστελόριζο 1, Κέα 4, Κύθνος 1, Κως 24, Λέρος 37, Λέσβος 2, Λήμνος 1, Μήλος 10, Νάξος 2, Νίσυρος 20, Πάρος 2, Ρόδος 3, Σάμος 9, Σέριφος 1, Σίφνος 3, Σκόπελος 1, Σύμη 2, Σύρος 1, Χίος 2

153. Τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται από αποδελτίωση του Βραβείου της μονής, το οποίο έχει δημοσιευτεί από τον Χρυσόστ. Φλωρεντή, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 1-82.

Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, η Μονή του Ιωάννη του Θεολόγου φαίνεται ότι δεχόταν μοναχούς από πολλά νησιά του Αιγαίου, ανάμεσα στα οποία βέβαια ξεχωριστή θέση κατείχαν τα γειτονικά στην Πάτμο νησιά, όπως η Λέρος, η Κάλυμνος, η Κως, η Νίσυρος αλλά και πιο μακρινά νησιά όπως η Σαντορίνη, η Αμοργός ή η Μήλος στα οποία υπήρχαν μετόχια της. Γενικότερα άλλωστε οι τόποι που ήταν εγκατεστημένα μετόχια της μονής της Πάτμου φαίνεται ότι υπήρξαν τροφοδότες της τελευταίας με μοναχούς.[154]

Ένα άλλο ανάλογο εκκλησιαστικής προέλευσης δείγμα πηγής που επιτρέπει να ανιχνευτούν μετοικήσεις νησιωτών, προσφέρει μία απογραφή ιερέων ιερομόναχων και μοναχών που διενεργήθηκε στη Σάμο στα 1830. Σύμφωνα με την καταγραφή αυτή, στη Σάμο υπήρχαν 152 ιερείς, 58 ιερομόναχοι και μοναχοί εκτός μονών, και 125 μοναχοί και 15 μοναχές στις έξι μονές που λειτουργούσαν στο νησί.[155] Ανάμεσα σε αυτούς τους κληρικούς συναντάμε και αρκετούς που δεν ήταν Σαμιώτες και προέρχονταν κατά κύριο λόγο από την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Στην τελευταία κατηγορία εντοπίζονται οκτώ από τη Χίο, τέσσερις από την Ύδρα, δύο από την Κάλυμνο, και από ένας από τα νησιά Άνδρο, Ικαρία, Καστελόριζο, Κέα, Πάτμο, Ρόδο, Σκύρο, Σύμη.

154. Σύμφωνα το αρχείο της Μονής, μετόχια του Θεολόγου από τα νησιά του Αιγαίου Σάμο, Θήρα, Λέρο, Νάξο, Πάρο, Σίφνο, Κω, Μήλο, Κάλυμνο, Ικαρία, Κέα, Αμοργό, Κάρπαθο έχουν αφήσει το ίχνος τους στο αρχειακό του υλικό, ενώ γαιοκτησίες της μονής υπήρχαν επίσης στους Λειψούς, Αγαθονήσι, Λέβιθα, Νίσυρο, Αστυπάλαια, Κύθνο και Λήμνο (βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφηση)», π. *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), σ. 148-149).

155. Τον σχετικό απογραφικό κατάλογο έχει δημοσιεύσει ο Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομόναχων και μοναχών. Μία απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 406-428. Έναν άλλο κατάλογο μοναχών του ίδιου νησιού προερχόμενο από άλλη πηγή βλ. Ν. Ανδριώτης, «Μία νέα καταγραφή των μοναχών της Σάμου το 1830», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 2 (1995-1996), σ. 287-302.

Δ. Υστερογραφο

Με όσα προηγήθηκαν έγινε μια προσπάθεια να επισημανθούν οι προστατιστικές πηγές για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου από τον 15ο αιώνα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1830, να παρουσιαστούν οι δυνατότητες επεξεργασίας που παρέχει όσο πληροφοριακό υλικό εντοπίστηκε και να αναδειχθούν τα προβλήματα των πηγών και οι παγίδες που συχνά ελλοχεύουν σε αυτές. Στο δεύτερο μέρος, που ακολουθεί, παρέχεται αποδελτιωμένο ανά νησί, το σύνολο του τεκμηριωτικού υλικού που κατέστη εφικτό να συγκεντρωθεί, ανεξάρτητα από το βαθμό αξιοπιστίας της κάθε διαθέσιμης πληροφορίας. Η προσέγγισή μας επομένως επικεντρώθηκε στις μαρτυρίες που είναι δυνατό να αντληθούν από ποικίλης φύσεως τεκμήρια, με τρόπο ώστε να τροφοδοτηθεί η έρευνα καίριων ζητημάτων, τα οποία σχετίζονται με τους νησιωτικούς πληθυσμούς και παραμένουν αιτούμενα για την ιστορική έρευνα.

Ας σταχυολογήσουμε ενδεικτικά κάποια από αυτά: Ποια είναι η συνολική εικόνα που προκύπτει για τον πληθυσμό του Αιγαίου στη μακρά περίοδο από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα και πως διαγράφεται η εξελικτική πορεία του πληθυσμού αυτού και οι αυξομειώσεις του στο πέρασμα του χρόνου; Είναι τελικά «καλά» κατοικημένος ή αραιοκατοικημένος ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου; Η συνολική πορεία του πληθυσμού του Αιγαιακού χώρου επιμερίζεται με ενιαίο τρόπο στα επιμέρους νησιά και στα γεωγραφικά υποσύνολα που τον αποτελούν; Έχει λοιπόν νόημα να επιχειρηθεί να αποκατασταθεί η εξέλιξη του πληθυσμού του Αιγαίου ως σύνολο ή το ζητούμενο είναι η πληθυσμιακή διαδρομή ζωνών με κοινά χαρακτηριστικά ή ακόμη και η παρακολούθηση της πορείας του πληθυσμού για κάθε νησί ξεχωριστά;

Ανάλογα ερωτήματα ανακύπτουν και αν επιχειρηθεί μία απόπειρα συγκριτικής προσέγγισης των νησιών του Αιγαίου. Για παράδειγμα ποιοι τύποι νησιών εμφάνιζαν πυκνότερη κατοίκηση; Εντοπίζονται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα «μεγάλα» και στα «μικρά» νησιά, ανάμεσα στα νησιά που καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από ορεινούς όγκους και σε εκείνα που χαρακτηρίζονται από ηπιότερη διαμόρφωση του εδάφους τους, ανάμεσα σε αυτά που γειτονεύουν με ηπειρωτικές ακτές και σε εκείνα που απέχουν σημαντικά από αυτές; Που έχουν κτισθεί οι πρωτεύουσες και οι βασικοί οικισμοί των νησιών; Μπορούν να εντοπιστούν στο εσωτερικό των νησιών ζώνες υψηλής πυκνότητας κατοίκησης; Παρατηρούνται μετατοπίσεις πληθυσμών με την πάροδο του χρόνου και προς ποια κατεύθυνση; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά οικισμών που εγκαταλείφθηκαν και οι αιτίες που οδήγησαν στην ερήμωσή τους (ας

θυμηθούμε περιπτώσεις όπως η Παλαιά Χώρα της Μήλου, το Μπούργκο της Τήνου, η Παλαιόπολη της Αίγινας, το Μικρό Χωριό της Τήλου, η Παλαιά Χώρα της Καλύμνου); Που μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους της κατοίκησης μετά την εγκατάλειψη των οικισμών αυτών;

Η απάντηση σε τέτοιου τύπου ερωτήματα, όπως και σε πλήθος άλλα που μπορούν να προβληθούν, δεν είναι ευχερής. Η υπάρχουσα περί Αιγαίου βιβλιογραφία, παρότι είναι αρκετά πλούσια σε επιμέρους ειδικές εργασίες, σε λιγοστές μόνο περιπτώσεις έχει γονιμοποιηθεί με συνθετικές απόπειρες οι οποίες να ασχολούνται με τα θέματα του πληθυσμού και των παραγόντων που επιδρούν σε αυτόν. Το πληροφοριακό υλικό που έχει συγκεντρωθεί στους πίνακες που ακολουθούν, προσπαθεί να αποκαταστήσει την διαδρομή του πληθυσμού κάθε νησιού, όπως αυτό προκύπτει από τις από τις προστατιστικού χαρακτήρα πηγές, επιδιώκοντας να προκαλέσει ένα ερέθισμα για περαιτέρω διερεύνηση και επεξεργασία, τόσο όσον αφορά τα επιμέρους νησιά όσο και συνολικά το νησιωτικό κόσμο του Αιγαίου. Να σημειωθεί όμως ότι μία αξιόπιστη ανασύνθεση του πληθυσμού του Αιγαίου, μέσα από τις επιμέρους μαρτυρίες που αφορούν τα μεμονωμένα νησιά, αν δεν είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί, πάντως παρουσιάζει εξαιρετική δυσχέρεια, καθώς άλλοτε προσκρούει στην απουσία επαρκών πληροφοριών και άλλοτε στη πληθώρα ποικίλων, αναξιόπιστων στοιχείων με αποτέλεσμα να απαιτείται να προηγηθεί το ξεκαθάρισμα της ήρας από το στάρι. Πράγματι, καθώς στα διαθέσιμα τεκμήρια αναμειγνύονται πρωτότυπες μαρτυρίες και αντιγραφές, πληροφορίες σχετικώς αξιόπιστες και άλλες αναξιόπιστες, φανταστικές ή και παραπλανητικές, η όποια εικόνα για τον πληθυσμό δεν είναι δυνατόν να προκύψει με αναγωγές στον αριθμητικό μέσο όρο αλλά μάλλον από την ποιοτική αποτίμηση και την αναζήτηση των σημείων εκείνων στα οποία παρατηρείται κάποια πύκνωση συμβατών μεταξύ τους μαρτυριών.

Θα μπορούσαν όμως ίσως στο σημείο αυτό να αποτολμηθούν κάποιες πρώτες περιγραφικού χαρακτήρα παρατηρήσεις, οι οποίες προκύπτουν από μία καταρχήν ανάγνωση του πληροφοριακού υλικού που έχει συγκεντρωθεί για κάθε μία από τις πέντε γεωγραφικές ενότητες του Αιγαίου.

Η πληροφόρηση για τα περισσότερα από τα νησιά των Κυκλάδων είναι σχετικά πλούσια και οι μαρτυρίες -προερχόμενες τόσο από περιηγητές, όσο επίσης από φορολογικά κατάστιχα και εκθέσεις καθολικών ιερέων- πυκνές από τον 17ο αιώνα μέχρι την Καποδιστριακή περίοδο. Εξαίρεση αποτελεί ένα χρονικό διάστημα γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα κατά το οποίο αραιώνουν οι μαρτυρίες για το θέμα. Γενικά θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι ο πληθυσμός των Κυκλάδων εμφανίζεται χαμηλός κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, ενώ στα περισσότερα νησιά εντοπίζεται μία

αύξηση τον 17ο αιώνα, η οποία και διατηρείται μέχρι τη λήξη του. Ακολούθως στις αρχές του 18ου αιώνα παρατηρείται ίσως μία σχετική σταθερότητα ή και ελαφρά κάμψη. Η φάση αυτή φαίνεται ότι διαρκεί μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, να σημειωθεί όμως ότι πρόκειται για τη χρονική περίοδο που όπως είδαμε μειώνεται ο αριθμός των μαρτυριών που αναφέρονται στον πληθυσμό. Τέλος στα χρόνια που ακολουθούν και μέχρι την Επανάσταση του 1821 καταγράφεται σημαντική αύξηση του πληθυσμού σε όλες σχεδόν τις Κυκλάδες.

Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στην εξέλιξη του πληθυσμού επιμέρους νησιών του κυκλαδικού συμπλέγματος. Ας μείνουμε στα μεγαλύτερα από αυτά. Η Τήνος είναι ένα από τα νησιά της περιοχής που εμφανίζει σταθερά από τα τέλη του 16ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση πληθυσμό πάνω από 12.000 κατοίκους. Από τα άλλα μεγάλα νησιά, ικανοποιητική κατοίκηση -αν και με πολύ μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των μαρτυριών που εντοπίστηκαν- παρουσιάζουν η Άνδρος και η Θήρα, ενώ αντίθετα σχετικώς αραιοκατοικημένη εμφανίζεται η Νάξος. Η Μήλος παρουσιάζει ιδιαιτερότητα καθώς παρατηρείται μετατόπιση του κέντρου κατοίκησης από το Κάστρο στην Παλαιά Χώρα και από τα μέσα του 18ου αιώνα σταδιακή εγκατάλειψη της τελευταίας, μερική επανοίκιση του Κάστρου και συρρίκνωση του συνολικού πληθυσμού του νησιού.[1] Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ισχυρή κατοίκηση μικρών νησιών όπως η Ίος και η Κίμωλος, σε περιόδους που η τύχη τους είχε συνδεθεί στενά με την πειρατεία. Γενικότερα θα λέγαμε ότι τα στοιχεία για τον πληθυσμό των Κυκλάδων, από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά, δίδουν μία εικόνα συμβατή με τα μεταγενέστερα -προερχόμενα πλέον από απογραφές και συνεπώς ασφαλέστερα- πληθυσμιακά δεδομένα του 19ου αιώνα.

Με εξαίρεση την Αίγινα που εμφανίζει αξιόλογο πληθυσμό από τον 15ο αιώνα -ο οποίος μάλιστα διατηρείται με κάποια σταθερότητα μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης- για τα υπόλοιπα νησιά του Αργοσαρωνικού, όπου μάλιστα το αλβανικό στοιχείο κατέχει κυρίαρχη θέση, οι διαθέσιμες μαρτυρίες εμφανίζονται ουσιαστικά μόλις από τα μέσα του 17ου αιώνα και πυκνώνουν πολύ αργότερα, στις αρχές του 19ου αιώνα. Ο πληθυσμός των νησιών αυτών εκκινεί από πολύ χαμηλά επίπεδα και παρουσιάζει συνεχή άνοδο μέχρι την έναρξη της Επανάστασης, όπως και στη διάρκειά της λόγω της εγκατάστασης προσφύγων. Στις αρχές του 19ου αιώνα η αύξηση του πληθυσμού τους είναι αλματώδης, ιδιαίτερα όσον αφορά τις Σπέτσες και την Ύδρα.

---

1. Για το θέμα βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Κάστρο και Παλαιά Χώρα Μήλου: η παράλληλη πορεία δύο οικισμών (15ος-19ος αι.), *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003, σ. 163-202.

Οι πληροφορίες για τα νησιά των Σποράδων είναι περιορισμένες. Τον 16ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 17ου τα νησιά αυτά έχουν ελάχιστο πληθυσμό. Κατόπιν και μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης παρατηρείται μία σχετική σταθεροποίηση του αριθμού των κατοίκων. Ο πληθυσμός της Αλοννήσου και της Σκιάθου παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, εφόσον για την πρώτη, σε όλο αυτό το μακρό χρονικό διάστημα, εμφανίζεται να μην ξεπερνά τους 500-600 κατοίκους, ενώ ανάλογη παρουσιάζεται και η κατάσταση της Σκιάθου. Αντίθετα η Σκόπελος από το β΄ μισό του 17ου αιώνα εμφανίζει πυκνότερη κατοίκηση, καθώς ενδέχεται να προσεγγίζει στα τέλη του 18ου αιώνα τους 7.000-8.000 κατοίκους. Για τη Σκύρο, το πληροφοριακό υλικό είναι πλουσιότερο, ο αριθμός των κατοίκων της όμως φαίνεται ότι παρέμεινε μάλλον περιορισμένος σε όλη την περίοδο.

Δεν είναι διαθέσιμη εξίσου πυκνή πληροφόρηση για όλα τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, με αποτέλεσμα να μην στοιχειοθετείται με τον ίδιο τρόπο η διαδρομή του πληθυσμού τους. Σημαντική πάντως είναι η πρόσφατη προσθήκη τεκμηρίων από τις οθωμανικές πηγές. Έτσι η Θάσος, για την οποία είναι γνωστά περιορισμένα στοιχεία, εμφανίζεται να έχει σημαντικό πληθυσμό από τον 16ο αιώνα. Η Ικαρία, για την οποία οι πληροφορίες είναι πιο περιορισμένες, εμφανίζεται αραιοκατοικημένη. Για τη Λέσβο οι πληροφορίες που έχουμε είναι πολυάριθμες, κατά κανόνα όμως δεν αφορούν το σύνολο του νησιού αλλά την πόλη της Μυτιλήνης ή άλλους μεμονωμένους οικισμούς. Οι μαρτυρίες για το συνολικό πληθυσμό της Λέσβου πυκνώνουν από τα τέλη περίπου του 18ου αιώνα, οπότε και καταγράφεται μία αυξητική τάση που διατηρείται έως τα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Για τη Λήμνο οι διαθέσιμες πληροφορίες αφορούν καταρχήν τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, ακολούθως όμως και μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα περιορίζονται κυρίως στον αριθμό των χωριών της. Κατόπιν και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα εντοπίζονται ορισμένα στοιχεία προερχόμενα από άνισης ποιότητας πηγές, που δεν επιτρέπουν να μιλήσουμε για αύξηση του πληθυσμού. Για τη Σαμοθράκη οι πληροφορίες είναι περιορισμένες και αποδίδουν από τον 17ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα μία εικόνα σταθερά χαμηλού πληθυσμού. Όσον αφορά τη Σάμο, οι υπάρχουσες μαρτυρίες τη θέλουν αραιοκατοικημένη ή και έρημη μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα. Από τις αρχές του 17ου και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα εμφανίζει σχετικά σταθερή, μέτριας δυναμικότητας κατοίκηση, κατόπιν όμως και μέχρι την περίοδο της Επανάστασης παρατηρείται μία σημαντική άνοδος του πληθυσμού.

Η Χίος είναι ίσως το νησί για το οποίο διαθέτουμε τις πυκνότερες περιηγητικές μαρτυρίες. Αφορούν τόσο το σύνολο του νησιού όσο και την πρωτεύουσά του

ή αρκετά από τα χωριά της υπαίθρου. Από τις αρχές του 17ου αιώνα η Χίος είναι πυκνοκατοικημένη, με σχετικά σταθερό πληθυσμό που διατηρείται μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Από τα χρόνια αυτά εντοπίζεται μία περαιτέρω άνοδος, η οποία αναστέλλεται προς τα τέλη του αιώνα, για να υπάρξει και πάλι μία ανάκαμψη που διαρκεί μέχρι την καταστροφή του νησιού το 1822. Τα Ψαρά τέλος ήταν μάλλον έρημα τον 16ο αιώνα και επανοικίζονται στο β΄ μισό του 17ου αι. Ο πληθυσμός τους είναι μικρός μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, εποχή από την οποία παρουσιάζεται μία πληθυσμιακή έκρηξη, που διατηρείται μέχρι την καταστροφή τους στα χρόνια της Επανάστασης.

Οι πληροφορίες που εντοπίστηκαν για τον πληθυσμό των Δωδεκανήσων είναι λιγότερες από αυτές που διαθέτουμε για τις Κυκλάδες. Αυτό ισχύει τόσο για τις περιηγητικές μαρτυρίες όσο και για το άλλης προέλευσης τεκμηριωτικό υλικό. Ιδιαίτερα μάλιστα στον 18ο αιώνα παρουσιάζεται σοβαρό κενό πληροφόρησης για τα περισσότερα από τα νησιά της περιοχής, με αποτέλεσμα οι όποιες παρατηρήσεις για την εξέλιξη του πληθυσμού τους να είναι εξαιρετικά επισφαλείς. Από τα υπάρχοντα στοιχεία θα μπορούσαμε ίσως γενικά να πούμε ότι τα νησιά της Δωδεκανήσου εμφανίζουν μία σχετική σταθερότητα του πληθυσμού τους μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, εποχή από την οποία παρατηρείται μία σχετική αύξηση των κατοίκων τους. Ιδιαιτερότητες παρουσιάζουν η Πάτμος και η Ρόδος, δύο νησιά για τα οποία υπάρχουν και περισσότερες μαρτυρίες. Η Πάτμος εμφανίζει κάμψη του πληθυσμού της από το τέλος του 17ου αιώνα και μετά. Η Ρόδος παρουσιάζει σημαντική μείωση μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους το 1523 και κατορθώνει να ανακάμψει μόνο προς τα τέλη του 18ου αιώνα.

Παρατηρήσεις όπως οι παραπάνω προκύπτουν από το τεκμηριωτικό υλικό που ακολουθεί. Η ποιότητα των ίδιων των στοιχείων αλλά και το επίπεδο επεξεργασίας τους δεν επιτρέπουν εκλεπτύνσεις στην προσέγγισή μας, που αναγκαστικά εδώ περιορίζεται στον εντοπισμό μεγάλων αποκλίσεων ή μεταβολών και στην απόδοση γενικόλογων χαρακτηρισμών της τάξης «πολύς-λίγος» πληθυσμός, «πυκνή-αραιή» κατοίκηση. Η διερεύνηση αυτή δεν μπορεί επίσης στο στάδιο αυτό να καταλήξει σε αξιόπιστα συγκεντρωτικά αριθμητικά μεγέθη για τον πληθυσμό του συνόλου του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου ή επιμέρους ενοτήτων του κατά τις περιόδους που δεν υφίσταντο στατιστικά στοιχεία. Παρόλα αυτά, το υλικό που έχει αποδελτιωθεί νομίζω ότι συνιστά, εκτός από μία δεξαμενή χρηστικών πληροφοριών, ένα ανοικτό πεδίο περαιτέρω έρευνας και μία πηγή τροφοδότησης με νέα ερωτήματα και προβληματισμούς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Καταλογος Μαρτυριων Λοιμωδων Ασθενειων στα Νησια του Αιγαιου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα

1408, Κάρπαθος

Πλοιάριο προερχόμενο από την Κάρπαθο μετέδωσε την πανώλη στην Κρήτη.[1]

1445, Χίος

Μεγάλη επιδημία πανώλης.[2]

1456-1457, Χίος, Κως, Ρόδος

Σε χειρόγραφο της Πάτμου υπάρχει σημείωμα του Γρηγορίου Διακόνου του Χίου όπου αναγράφεται: «Εν δε τη Ρόδω και Κρήτη τοσούτον επεκράτησεν· ο θάνατος εν μεν τη Κρήτη εφ᾽ όλον ενιαυτόν, και τούτου πλέον· εν δε τη Ρόδω, Μαρτίω ήρξατο εν έτει στλξδ΄, και Ιουλλίω κατέληξεν ήδη μικρόν. Ώστε αριθμούμενος ο περί αυτήν πεσούμενος λαός ευρέθη χιλιάδες ιθ΄ και μικρόν τι προς τε ή έλλατον. Εν δε τη Κω τη νήσω απέθανον χίλιοι πεντακόσιοι νστ΄ τω αυτώ έτει». Πεθαίνει από πανώλη στη Χίο ο οικονομολόγος Jacques Coeur.[3]

1498-1499, Ρόδος

Μεγάλη επιδημία πανώλης.[4]

1522-1523, Ρόδος

Σε βραχύ χρονικό αναφέρεται: «Τω αυτώ έτει [1523] και το παρελθόν (;) εγίνετο λοιμική νόσος παγκόσμιος, κυρίως δε εις την Κρήτην, εις την Ρόδον, εις τους Κορφούς, εις την Ζάκυνθον, εις την Άρταν, εις τα Ιωάννινα εγίνετο περί(σσεια;), και εις τον Μορέαν σποράδην και εις την Αθήνα».[5]

1524, Άνδρος

Σε κώδικα της μονής Αγ. Νικολάου της Άνδρου υπάρχει η ενθύμηση: «1524 – έγινεν μέγα θανατικόν».[6]

---

1. Θ. Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 21 (1970-1971), σ. 122· πρβλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 323, 333.

2. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Β΄, Αθήνα 1924, σ. 434-435· Μ. Παϊδούσης, «Η ιατρική εις την Χίον κατά τους τελευταίους αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τ. 2, τχ. 1-2, Αθήνα 1939, σ. 46· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 336.

3. Το απόσπασμα δημοσιεύει ο Ι. Σακκελίων, *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, σ. 44· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών γεωγραφικά, ιστορικά, γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 10· Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 123-124· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 336.

4. Εμμανουήλ Γεωργιλάς, «Το θανατικόν της Ρόδου. ΑΥGΗ μηνί Οκτωβρίω», στο G. Wagner, *Carmina Graeca Medii Aevi*, Λειψία 1874, σ. 32-52. Βλ. και Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 339.

5. Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά*, επιμ. Κ. Άμαντος, Αθήνα 1932, σ. 52· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 350.

6. Δ. Πασχάλης, «Χρονικά και ιστορικά σημειώματα εκ των εν τη νήσω Άνδρω χειρογράφων κωδίκων και των παραφύλλων παλαιών εντύπων βιβλίων από του έτους 1193 μέχρι του 1853»,

1537, Κυκλάδες

Σε έκθεση για την κατάληψη των Κυκλάδων αναφέρεται: «Γέγονε δε εν αυτοίς νόσος λοιμική τοσαύτη, ώστε μη δύνασθαι τους ζώντας θάπτειν τους θνήσκοντας. Έρριπτον γαρ αυτούς εν τη θαλάσση, και ην ιδείν τας ακτάς των αιγιαλών νεκρών σωμάτων πεπληρωμένας».[7]

1566, Χίος

Μεγάλη επιδημία πανώλης μετά την κατάληψη της Χίου από τους Τούρκους.[8]

1571, Χίος

Μνεία πανώλης σε διαθήκη του Χίου Νικόλαου Αργυρού. Αναφέρει: «Εν ασθενεία περιπεσών της πικράς νόσου της πανούκλας και φοβούμενος το άωρον του θανάτου».[9]

1586, Χίος

Μνεία πανώλης.[10]

1592, Άνδρος

Στον κώδικα του Αγ. Νικολάου στα Σόρα υπάρχει η ενθύμηση: «1592 – έγινεν μέγα θανατικόν».[11]

1601, Λέσβος

Σε κώδικα της μονής Λειμώνος υπάρχει η ενθύμηση: «Έτος, ζρθ΄ ινδ. θ΄ εις την Κύθρα θανατίκον εις τω μοναστείρη και εμακαρήστην και ω Μανθεος εις τας κβ΄ του Μαρτήου».[12]

1633, Πάτμος

Στο Βραβείο του Ιωάννη Θεολόγου γίνεται λόγος για το θάνατο τριών μοναχών από «λοιμικόν θάνατον».[13]

1634, Νάξος

Πιθανή εμφάνιση και εξάπλωση δερματικής ασθένειας στη Νάξο, που ξεκίνησε από τη συνοικία της Εβριακής.[14]

Ανδριακόν Ημερολόγιον, Αθήνα 1930, σ. 27· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 350.

7. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985, σ. 16· Δ. Πασχάλης, «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 225.

8. Εμμ. Κρητικίδης, *Πραγματεία περί της ερημώσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, Ερμούπολη 1870, σ. 27-28· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 354.

9. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 3, μέρος Α΄, Αθήνα 1926, σ. 42 (όπου δημοσιεύεται και η διαθήκη)· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46.

10. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 355.

11. Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 182· Δ. Πασχάλης, «Χρονικά», *ό.π.*, σ. 30· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 356.

12. Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων», *ό.π.*, σ. 183· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 366.

13. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 22· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 53.

14. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1987, σ. 101-102, ο οποίος αντλεί την πληροφορία από δημοσίευμα του Γ. Βαρδή με τίτλο «Προ 300 ετών, επιδημία

1641, Νησιά Αιγαίου κ.ά.

Μεγάλη επιδημία πανώλης.[15]

1642, Μύκονος

Σε έγγραφο του 1660 υπάρχει η αναγραφή: «επειδή και να απέθανε τον καιρό της πανούκλας σήμερον απερασμένους χρόνους 18 η Ευγενού θυγ. ποτέ Ιωάννη Κορνάρου».[16]

1644, Πάτμος

Σύμφωνα με το Βραβείο του Ιωάννη Θεολόγου δύο μοναχοί πεθαίνουν από «λοιμικόν θάνατον».[17]

1647, Χίος

Σε αναφορά προερχόμενη από το βενετικό στόλο που συντάχθηκε το 1647 αναφέρεται: «Η νόσος έχει σχεδόν εκλείψη εν Χίω αλλά κρατεί λιμός φοβερός».[18]

1661-1662, Χίος

Μνεία πανώλης η οποία κράτησε δύο χρόνια.[19]

1670, Μύκονος

Σε έγγραφο του 1685 αναφέρεται το 1670 ως το έτος που «ήρθε η σκορδούλα η πρώτη».[20]

1676, Νάξος

Στο βιβλίο των Καπουκίνων της Νάξου αναφέρεται: «1676. Μηνός μαρτίου δεκάτη έκτη απέθανον τρεις άνθρωποι εκ του λοιμού, ον εκόμισε πλοίον καταπλεύσαν προ πέντε ημερών εκ Κωνσταντινουπόλεως, εφ' ου επέβαινεν υπηρετήσας εν νοσοκομείω και ος έφερεν ενταύθα τα ενδύματα ασθενών (ά έλαβεν εκ των αποθανόντων εκ λοιμού), εξ ων μετέδωκε την νόσον. Περιώρισαν πάντας τους κατοικούντας εις Άγιον Ηλίαν συνοικίαν του Μπούργου, τους δε από λοιπού συγγενείς μετέφερον εις τους ναούς των Αγίων Αποστόλων παρά το παλαιόν ημών μοναστήριον».[21] Στον ίδιο κώδικα σημειώνεται: «1676. Μηνός σεπτεμβρίου δευτέρα, ημέρα κυριακή, αφέθη ελευθερία εις τους πάντας, απέθανον εκ του λοιμού διακόσιοι άνθρωποι».[22]

αγνώστου νόσου εν Νάξω», εφ. *Φωνή Νάξου-Πάρου*, αρ. φ. 401-67, 17 Ιουλίου 1934, όπου όμως δεν γίνεται αναφορά στην πηγή.

15. P. Odorico, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, χ.τ. [1996], σ. 168· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 368.

16. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 221.

17. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 27· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 53.

18. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 1, μέρος Α΄, σ. 153· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 369.

19. Cl. Stéphanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*, ανάτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, σ. 508· Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 370.

20. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 221.

21. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων (1649-1753)*, Ερμούπολη 1922, σ. 76-77· πρβλ. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 92-93· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 371.

22. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά*, ό.π., σ. 89.

1678-1679, Μύκονος, Σίφνος, Σέριφος, Σύρος

Σοβαρή επιδημία πανώλης στο νησί.[23] Σε κοινοτικό έγγραφο του 1679 αναφέρεται: «εις τα 1679 μήτε επιτρόπους είχαμε μήτε χαρατσαρέους, επειδή να έπεσε θανατικό εις τον τόπον μας».[24] Σε έκθεση που συνέταξε ο καθολικός αποστολικός απεσταλμένος Venier αναφέρει ότι μετά την αναχώρησή του από τη Μύκονο το 1678 επιδημία πανώλης έπληξε το νησί.[25] Στις 19 Ιανουαρίου 1679 ο μυκόνιος Ν. Αρτακηνός συντάσσει τη διαθήκη του ωδούμενος από το φόβο της πανώλης.[26] Ενδύμηση με χρονολογία 30 Μαρτίου 1678 σε εκκλησιαστικό βιβλίο της Σίφνου κάνει λόγο για πανώλη στο νησί.[27] Σε σημείωση κώδικα της μονής Ταξιαρχών Σερίφου αναφέρεται: «Εν έτει 1679 έπιασε πανούκλα εδώ εις την νήσον και πολλοί άνθρωποι απόθαναν εις τα βουνά».[28]

1679, Χίος

Σε κώδικα της μονής των Μουνδών υπάρχει ενδύμηση ότι το 1679 «μηνί Μαρτίω 27 ήλθε λοιμός μέγας».[29]

1680, Σέριφος

Σε κατάστιχο της μονής Ταξιαρχών της Σερίφου σημειώνεται σχετικά με το φόρο που κατέβαλλε το νησί: «Ήτον λοιπόν [το χαράτζι της γης] εις τον καιρόν του πάππου μου του μισέρ μένεγου χιλιάδες είκοσι δύο δουκάτα. και από το 1680: οπού ακολούθησεν η πανούκλα. και εχάθην ο κόσμος έμεινεν η γης έρημος και δεν εδουλεύουνταν από τους ανθρώπους, και οι κατά καιρόν καντζιριέρηδες εκατέβασαν και έβαλαν όσα πράγματα εδουλεύουνταν, εις τας 16: χιλιάδας, και πάλιν εκατέβασαν».[30]

1687-1689, Σκόπελος, Χίος, Σύρος, Σαλαμίνα, Εύβοια, Μήλος, Μύκονος

Μνεία πανώλης.[31] Στη Σύρο το 1687 σύμφωνα με διαθήκη εμφανίστηκε λοιμός.[32] Στη Χίο η επιδημία κράτησε από το 1687 έως το 1689 και ήταν σφοδρή.[33] Στη Μύκονο υπάρχει μαρτυρία στα 1689 ότι λειτουργούσε ένας χώρος απομόνωσης των ασθενών από την πανώλη.[34] Στη Μήλο ο καθολικός επίσκοπος G. A. Camillis σε επιστολή του με ημερομηνία 4/9/1689 αναφέρει: «τρία έτη κατά

23. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 508 (αναφέρει ως πηγή το λατίνο επίσκοπο της Τήνου χωρίς βιβλιογραφική αναφορά)· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1914, σ. 252· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 221· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 371.

24. Π. Ζερλέντης, «Παναγιώτης Νικούσιος και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 187-188.

25. Σ. Συμεωνίδης, «Οι εκθέσεις των Sebastiani και Venier για το νησί της Μυκόνου», εφ. *Νέα Μύκονος*, Απρίλιος 1984, σ. 4.

26. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 221.

27. Σ. Συμεωνίδης, «Σεισμοί, ασθένειες, μετεωρολογικά φαινόμενα», εφ. *Σιφνιακή*, αρ. φ. 9-10 (1967), σ. 113.

28. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος και αι περί αυτήν νησίδες*, Αθήνα 1909, σ. 123· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 33.

29. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 46-47.

30. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 175· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 372.

31. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 508· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 372-373.

32. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα*, ό.π., σ. 26.

33. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3, μέρος Α΄, σ. 175.

34. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 222.

σειράν εμφανίζεται η πανώλης από τα μέσα Μαΐου, και διαρκεί με μεγάλη θνησιμότητα τρεις και τέσσαρας μήνας ... και από τους Έλληνας πέθαναν άνω των 700 ψυχών».[35]

1688-1690, Σύρος

Σποραδικές περιπτώσεις.[36]

1689, Χίος

Σε επιγραφή κελιού της μονής Ρουχουνίου αναγράφεται: «έτος 1689 μήν Μάιος 29. εις το αυτό έτος ήχε το μεγάλο θανατηκό».[37]

1690, Χίος

Μνεία πανώλης.[38] Ο Guy και ο P. Lucas αναφέρουν ότι λίγο πριν το 1692 που καταλαμβάνεται η Χίος από τους Βενετούς η πανώλη είχε κάνει εκεί θραύση.[39] Σε κώδικα της μονής Ρουχουνίου υπάρχει η ενθύμησις του 1690: «ενθύμισις δια τα χαράτσια που χρεωστούν του Μαύρου του Βασιλικάρη και των αποθαμένων, πόσοι επόθαναν με την σκορδούλα».[40]

1695, Τήνος, Πάρος

Μνεία πανώλης.[41]

1699, Νάξος

Στον κώδικα των Καπουκίνων της Νάξου υπάρχει η σημείωση: «Το έτος τούτο [1699] ην ολέθριον εις τα παιδία ένεκα της ευλογίας, εξ ης πολλά του Μπούργου και των κωμών απέθανον, αλλά χάριτι θεία απέθανον μόνον τρία ή τέσσερα εν τω Κάστρω».[42]

18ος αι., Κύθνος

Ενέσκηψε πανώλη στη Μεσαριά Κύθνου, η οποία όπως λέγεται εξαφάνισε 700 οικογένειες, ώστε «τα κλειδιά έμειναν εις τες πόρτες».[43]

1702, Σύρος

Περιορισμένης έκτασης επιδημία πανώλης.[44]

---

35. Β. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 161-162· πρβλ. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 222.

36. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 508 (οι περιπτώσεις ασθενειών ανευρίσκονται στο αρχείο της επισκοπής).

37. Γ. Ζολώτας, «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή εκδιδομένη μετά τον θάνατον αυτού υπό της θυγατρός αυτού Αιμιλίας Γ. Ζολώτα», π. *Αθηνά*, 20 (1908), σ. 322· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 47.

38. Cl. Stéphanos, ό.π., σ. 508· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 373.

39. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π., τ. 3, μέρος Ι, Αθήνα 1926, σ. 157.

40. Γ. Ζολώτας, τ. 1, μέρος Ι, *ό.π.*, Αθήνα 1921, σ. 179· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 47.

41. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 508 (μνεία της ασθένειας στο αρχείο της λατινικής επισκοπής)· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 373.

42. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά*, ό.π., σ. 107.

43. Αντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων*, Ερμούπολη 1882, σ. 101-102.

44. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948, σ. 43· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 386.

1703, Μήλος

Σε έκθεση του αποστολικού βικάριου Μήλου-Κιμώλου Τζ. Μελισσουργού που συντάχθηκε στις 5 Μαρτίου 1704 αναφέρεται: «Τον μήνα Οκτώβριο έστειλεν εδώ ο Θεός μίαν επιδημίαν πανώλους αναμείκτου με άνθρακα, μεταφερθείσαν από την Κωνσταντινούπολιν, η οποία προσέβαλε συγχρόνως όλους τους κατοίκους, μη δίδουσα καιρόν εις τον ένα να περιποιηθή τον άλλον και απέθανον πολλοί, ιδίως δε τα παιδιά εξωλοθρεύθησαν σχεδόν όλα. Προσεβλήθην και εγώ εξ αιτίας των επισκέψεών μου προς βοήθειαν των ασθενών μας, και μετά τρεις μήνας συνεχούς πυρετού μου έμεινεν, εκτός της μεγάλης αδυναμίας, ένας τεταρταίος ο οποίος με θανατώνει [...] με καθιστά ανίκανον δια τα θρησκευτικά μου καθήκοντα καθ' ην στιγμήν ο θάνατος αποδεκατίζει τους ολίγους απομείναντας καθολικούς. Από τους καπουτσίνους απέθανε μέχρι στιγμής μόνον ο ηγούμενος, αλλά και οι άλλοι δύο ησθένησαν βαρύτερον από εμέ».[45]

1705, Χίος

Σε κώδικα της Καλαμωτής απαντά η αναγραφή: «1705 Οχτοβρίου 16 επόθανε ο Νηκόλας του Κόστα Γληφτού ο υιώς με σκουρδούλα· 1705 Νοεμβρίω 1 επόθανε η Καλή του Σηόρου με την σκουρδούλα. Νοεβρίου 3 επόθανεν ο αδελφός της Ιωάννης».[46]

1710, Αίγινα, Σαλαμίνα

Ο βενετός στρατιωτικός διοικητής Πελοποννήσου Α. Λορεδάν γράφει προς το Δόγη για επιδημία πανώλης που έχει ξεσπάσει στη Ρούμελη: «η ασθένεια μετεδόθη και εις την Εύβοιαν και εις την Κούλουρην και εις τον Βράχον της Αιγίνης».[47]

1712, Νάξος, Χίος

Στο βιβλίο των Καπουκίνων της Νάξου διαβάζουμε: «1712. Μηνός Μαΐου εικοστή τρίτη λοιμός προσέβαλλε τον Μπούργον και μηνός εικοστή τετάρτη μέρος των κατοίκων εγκατέλιπον το Κάστρον μεταβάντες εις τους αγρούς, οι ευλαβέστεροι έμειναν δια την λιτανείαν της Αγίας Δωρεάς, η εγένετο, μηνός εικοστή έκτη, κατά την ανατολήν του ηλίου, μεθ' ην πάντες ανεχώρησαν· ο αρχιεπίσκοπος (Αντώνιος Ιουστινιανός) ην ο πρώτος μετά των ιερέων, εκτός του πρεσβυτέρου (Σμαράγδου) Ρουγγιέρη, του εφημερίου και δύο άλλων ιερέων, οι ηγνόουν που να υπάγωσιν, ημείς εμείναμεν, αν και πολλοί των Καστριανών παρεκάλεσαν ημάς ίνα μεταβώμεν μετ' αυτών, αλλά δεν έκρινα δίκαιον να εγκαταλείπω το Κάστρον και το μοναστήριον, ένθα ήσαν πάντα τα πράγματα αυτών· απέθανον ογδοήκοντα άνδρωποι εκ του λοιμού, εν οις και γυνή κατόλικη οικούσα εν τω Μπούργω, πλείστοι έμειναν άταφοι γενόμενοι βορά των κυνών ένεκα της ολίγης τάξεως των αρχόντων· ο λοιμός διήρκεσε τρεις μήνας καθ' ους δεν εξήλθομεν του Κάστρου· οι Καστριανοί έστελλον άρτον εις τους ασθενείς του Κάστρου και φρόντισαν και δια τους πένητας ασθενείς, οί δεν είχον πώς να ζήσωσι, και εις εκείνους οί ηναγκάσθησαν να μείνωσιν εις τον Μπούργον και εις το Κάστρον και οι δεν είχον άρτον να φάγωσι· τα ελληνικά Μοναστήρια έπραξαν ομοίως κατά τας εαυτών δυνάμεις· τέλος μετά μήνας τρεις ήνοιξαν τας πύλας του Κάστρου και εκοινώνησαν μετά των κατοί-

45. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 194-195.

46. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 47· Στέφ. Καββάδας, «Ενθυμήσεις και χρονικά από παλαιούς κώδικας χωρίων της Χίου Β΄», *Χιακή Επιθεώρησις*, τχ. 23 (Ιούλιος 1970), σ. 127· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 386.

47. Κων. Μέρτζιος, «Ειδήσεις περί της Στερεάς Ελλάδος εκ των αρχείων της Βενετίας (1690-1736)», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 2 (1969-1970), σ. 423. Μνεία βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 387.

κων του Μπούργου, τούτο εγένετο κατά την ημέραν της εορτής του Αγίου Χαραλάμπου αφ' ου πρόσθεν ελιτάνευσαν εξ ευγνωμοσύνης ότι το Κάστρον δεν προσεβλήθη ποσώς υπό της νόσου».[48] Διαθήκη που συντάχθηκε στις 21 Ιουνίου 1712 από τη Νάξο αρχίζει: «Επιδί να μας επλακόσι το φοβερό και αιφνίδιω κακό τις πανούκλας και ναρθω εδο στζι Κεχρες ος για να φιλαχτό από το όμιο κακό και να μι πρατικάρο κανί γρικόντας...».[49] Σε σημείωμα από τον κώδικα των Μουνδών της Χίου αναγράφεται ότι το 1712 «απέθανε από τη σκορδούλα ο Παντελής».[50]

1714, Χίος

Ο Χίος Εμμ. Τιμόνης περιγράφοντας επιδημία πανώλης στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1714 αναφέρει ότι η νόσος μάστιζε ταυτόχρονα τη Χίο.[51]

1716, Αρχιπέλαγος, Χίος, Λέσβος, Σάμος

Μνεία επιδημίας πανώλης. [52]

1718, Άνδρος, Χίος

Σε κώδικα από τη μονή Αγ. Νικολάου στα Σόρα Άνδρου υπάρχει το σημείωμα: «1718 – ήλθεν θανατικόν Ιουνίου 16».[53] Ο γερμανός προσκυνητής Angelicus Maria Myller, ο οποίος τον Ιούλιο του 1718 πέρασε από τη Χίο, αναφέρει ότι υπήρχε επιδημία πανώλης στην πόλη.[54]

1723, Χίος

Στα 1718 χρονολογείται το ακόλουθο σημείωμα: «ήλθεν το θανατικόν και απέθανον άνθρωποι τριάντα τον Ιούνιον».[55]

1724, Καστελόριζο

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[56]

---

48. Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα*, ό.π., σ. 114-115. Το τμήμα αυτό του βιβλίου των Καπουκίνων σε μετάφραση δημοσίευσε επίσης ο Μ. Μαρκόπολις στο *Ναξιακόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1896*· πρβλ. Γ. Λογαράς, «Επιδημία πανώλης στη Νάξο το έτος 1712», π. *Ναξιακά*, 35 (Ιανουάριος–Μάρτιος 1993), σ. 30-31.

49. Γ. Λογαράς, *ό.π.*, σ. 30, ο οποίος αναδημοσιεύει το έγγραφο που είχε εκδόσει ο Μ. Μαρκόπολις.

50. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 1, σ. 179· πρβλ. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 47· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 387.

51. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 47-48· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 388.

52. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 508· Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 48· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 388.

53. Δ. Πασχάλης, «Χρονικά και ιστορικά σημειώματα», *ό.π.*, σ. 35· πρβλ. Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα*, ό.π., σ. 68· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 388.

54. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδοση, Αθήνα 1984, σ. 90· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 388.

55. Όσον αφορά την προέλευση του σημειώματος ο Κ. Κανελλάκης, *Χιακά ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, σ. 378 και ο Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων», *ό.π.*, σ. 217 υποστηρίζουν ότι το σημείωμα βρίσκεται σε κώδικα του χωριού Πιτυούς. Οι Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 1, σ. 179 και Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 48, αναφέρουν ότι βρίσκεται σε κώδικα της μονής Μουνδών (διαβάζοντας την τελευταία λέξη «αιώνιον»)· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 389.

56. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires*, Αθήνα 1988, σ. 56.

1728, Σύρος, Μύκονος

Στον κώδικα των Καπουκίνων της Νάξου αναγράφεται: «1728. Ο λοιμός αφήρπασε παρ' ημών κατά το έτος τούτο Βερναρδίνον τον εκ Παρισίων ηγούμενον εν Σύρω». Η επιδημία στη Σύρο ήταν σφοδρή και οι νεκροί ως το Μάιο ξεπέρασαν τους 1.000 σύμφωνα με έγγραφο του καπουτσίνου Κλ. Ρομάνο.[57] Η επιδημία πανώλης στη Σύρο αναφέρεται και σε αποφάσεις των επιτρόπων της Σύρου των ετών 1728-1729.[58] Σύμφωνα με μία πληροφορία η επιδημία μέσα σε 4 μήνες θανάτωσε 500 ανδρώπους στη Σύρο και τη Μύκονο.[59]

1729, Χίος, Μυτιλήνη

Σε κώδικα του χωριού Καλαμωτή υπάρχει η σημείωση: «1729 μηνί Μαΐω -26- απέθανεν ο αδελφός μου με την σκορδούλα και μηνί Ηουνίω -10- απέθανεν και η μάνα μου».[60] Ο αββάς Fourmont σε επιστολή του στα 1729 γράφει «όλη η Χίος έτρεμε, τα σπίτια σχεδόν όλα είχαν κλείσει, το λοιμοκαθαρτήριον ήτο μεστόν ασθενών και μόνο δ' ασθενείς ήκουε κανείς και δια νεκρούς. Ήτο πόνος ψυχής». Η επιδημία ήλθε από τη Μυτιλήνη.[61]

1733, Ρόδος, Κως, Κάλυμνος

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[62] Στο Βραβείο της Μονής Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου υπάρχει η ακόλουθη εγγραφή: «το αυτό έτος [1733] νοεμβρίου 10 εκυμήθι Νεόφυτος ιερομόναχος ο Μόστρας στην πατρίδα του στην Κάλι[μ]νο με πανούκλα».[63]

1739, Νάξος, Ρόδος, Πάτμος

Σε ναξιακό συμβόλαιο γίνεται λόγος για λοιμό που έπληξε το νησί.[64] Επιδημία πανώλης στη Ρόδο σύμφωνα με προξενική έκθεση.[65] Στο Βραβείο της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου υπάρχει η αναγραφή: «εις το αυτόν έτος [1739] Μαΐου 20 εκο[ι]μήθη ο Γερμανός ιερομόναχος Μανίας με την πανούκλαν».[66]

1740, Ρόδος

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[67]

---

57. Αναλυτικά για την επιδημία βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος*, ό.π., σ. 45-47. Βλ. επίσης Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα*, ό.π., σ. 116· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 129. Βλ. επίσης Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 389.

58. Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6 (1967), έγγρ. 46 και 49, σ. 351-352, 355-356.

59. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 253.

60. Κ. Κανελλάκης, *ό.π.*, σ. 385· Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων...», *ό.π.*, σ. 218· Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 49· Στ. Καββάδας, *ό.π.*, σ. 127· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 390.

61. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 49· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 129.

62. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 390.

63. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 54.

64. Περ. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα*, ό.π., σ. 25.

65. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 391.

66. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 57.

67. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 391.

1741, Αρχιπέλαγος, Χίος, Πάρος

Στις 2 Μαΐου 1741 το κοινό της Πάρου αποφασίζει το διορισμό δύο προβλεπτών υγείας με αυξημένες εξουσίες και σκοπό τη λήψη έκτακτων μέτρων «επειδή και η ασθένειαν της πανούκλας να εξάπλωσεν εις τα κύκλοθεν γύρω τριγύρω νησιά εδικά μας και εις άλλους τόπους φοβιτερούς της Τουρκίας».[68] Σε κώδικα του χωριού των Ολύμπων από τη Χίο υπάρχουν τρεις ενθυμήσεις (με ημερ. 18 Ιανουαρίου 1741, 28 Φεβρουαρίου 1741, 28 Μαρτίου 1741) που αφορούν πρόσωπα «πιασμένα από την πανούκλα» ή θανάτους από αυτήν.[69]

1742, Ρόδος

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[70]

1747, Κως

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[71]

1750, Κως

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[72]

1751, Σάμος

Σύμφωνα με ενθύμηση: «έρχοντας ο Σεπτέμβριος [του 1751] έπιασε πανούκλα φοβερώτατη».[73]

1759-1760, Αρχιπέλαγος, Νάξος, Χίος, Σάμος, Πάτμος

Σε ενθύμηση από τη Νάξο αναφέρεται: «1760 απριλίου 9 ήρθεν πανούκλα και απέθαναν άνθρωποι με γυναίκες 78».[74] Ο περιηγητής Chandler αναφέρει ότι το 1760 υπήρχε πανώλη στη Χίο που μεταδόθηκε από τον Τσεσμέ.[75] Σύμφωνα με σημείωση σε κώδικα, πανουκλιασμένοι από τη Σάμο κατέφυγαν στη Μύκονο και ορίστηκαν βαρδιάνοι να επιβλέπουν τις ακτές.[76] Στο Βραβείο της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου υπάρχει η αναγραφή: «τω αυτώ έτει [1759] Μαΐου 26 ανεπαύθη ο παπά Παρθένιος Χατζή Μπαλλή υιός οπού ήτον εφημέριος εις τα Βουρλά και ερχόμενος εδώ δια να αποφύγη το θανατικόν απόθανεν εδώ με την πανούκλαν».[77]

1762, Νάξος

Πιθανή εμφάνιση δάγκειου στο νησί.[78]

---

68. Ελένη Κούκκου, *ό.π.*, σ. 168-169· Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 391.

69. Στ. Καββάδας, «Ενθυμήσεις Β΄», *ό.π.*, σ. 127.

70. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 391.

71. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 392.

72. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 56· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 392.

73. Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 5, Σάμος 1887, σ. 615.

74. Περ. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα*, ό.π., σ. 25-26.

75. Μ. Παϊδούσης *ό.π.*, σ. 49. Βλ. επίσης Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 393.

76. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος*, ό.π., σ. 253.

77. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 65.

78. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες*, ό.π., σ. 102-103, ο οποίος αντλεί την πληροφορία από παλαιό δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας χωρίς αναφορά στην πηγή του.

1762, Ρόδος

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[79]

1763-1764, Χίος

Μνεία πανώλης.[80]

1768-1769, Χίος

Μνεία πανώλης.[81]

1771, Πάτμος

Στο Βραβείο της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου γίνεται μνεία θανάτου μοναχού από «λεμηκίν» νόσο.[82]

1773, Πάτμος

Στο Βραβείο της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου υπάρχει η αναγραφή: «αψογ΄ Μαρτίου ιη΄ έδωκε το κοινόν χρέος ο πανάγαθος Θεός ημών Βασίλειος μοναχός με ασθένειαν εκφλογίας».[83]

1777, Κίμωλος

Σε ενθύμηση από την Κίμωλο γίνεται λόγος για το θάνατο γυναίκας από ευλογιά: «1777 Απριλίου τη μεγάλη Παρασκευή επέθανε η Μηλιά του Αναστάση [...] Απέθανε (από) τες Εβλογιαίς».[84]

1778, Αιγαίο

Μνεία πανώλης. [85]

1780, Χίος

Μνεία πανώλης. [86]

1781, Ύδρα, Σάμος, Πάτμος

Μνεία πανώλης στην Ύδρα.[87] Στη Σάμο η πανώλη ενέσκηψε στις 10 Μαΐου 1781 από κάποιο Κρητικό και πέθαναν από αυτήν 48 άνθρωποι στη Χώρα.[88] Στην ίδια επιδημία αναφέρεται και ενθύμηση: «1781 Μαΐου 8 ήλθε θανατικόν εις την Χώραν και απέθαναν σαράντα έξ άνθρωποι».[89] Σε «Πεντηκοστάριο» της βιβλιοθήκης του Ιωάννου Θεολόγου υπάρχει η ακόλουθη ενθύμηση: «1781 Μαρτίου 12 απόθανεν ο Περής με πανούκλα και η Γραμματική της Σπανογεώργενας μαρτίου 14: απόθανεν και η γυναίκα του του περί μαρτίου 23: απόθανεν της Γραμματικής ο ηός ο Θοδωρή μαρτίου 25: του ευαγγελισμού απόθανεν το Ρινώ της Σπανογεώργενας και η κόρη της η Σοφία μαρτίου 27: απόθανεν το Ρινώ της πάρ-

79. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 394.

80. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 394.

81. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 395.

82. Χρυσόστ. Φλωρεντής, ό.π., σ. 71· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 53.

83. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 71.

84. Αθ. Φωτόπουλος, «Σύμμεικτα Κιμωλιακά. ΙΙ. Κιμωλιακαί ενθυμήσεις», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 230.

85. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 396.

86. Στο *ίδιο*, ό.π., σ. 396.

87. Στο *ίδιο*, ό.π., σ. 396.

88. Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., τ. 2, Σάμος 1881, σ. 77.

89. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 638.

μπα Βασίλενας απριλίου 6: απόθανεν ο Γεώργης του Ρινού ο ηός της Σπανογεώργενας και ο θεός να τους αναπάυση εν κόλποις Αβραάμ και Ισαάκ αυτοί όλοι απόθαναν με το θανατικό της πανόλης με το να εκεντήθη η Γραμματική από το μαγαζή οπού απόθανεν το Τουρκί ύστερον τους εξόρησαν εις το μέρος του Χοχλακά και απόθαναν όλοι τους».[90]

1782, Χίος

Ο Dallaway σημειώνει ότι το 1782 η πανώλη εξολόθρευσε το ένα τρίτο του πληθυσμού της Χίου.[91]

1783, Αρχιπέλαγος, Τήνος, Κως

Μνεία πανώλης.[92] Επιδημία πανώλης στην Κω σύμφωνα με προξενική έκθεση.[93]

1784, Κως

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[94]

1787, Αιγαίο, Χίος

Ο Ferieres-Sauveboeuf γράφει ότι το 1787 πάνω από το ένα τρίτο του πληθυσμού της Χίου έγιναν θύματα της πανώλης.[95]

1788, Ύδρα, Σύρος, Ρόδος, Σάμος

Επιδημία πανώλης στη Ρόδο σύμφωνα με προξενική έκθεση.[96] Ο Μπατίκος Λαπιέρας καπουκεχαγιάς της Σύρου στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει σε επιστολή του της 21 Ιουνίου 1788: «Με το παρόν σας φανερώνω ότι εδώ ήρθεν μια γραφή απ' την Τήνο, η [ο]ποία γραφή φανερώνει ότι στην Σύρα έχει πολλή πανούκλα», και συνεχίζει γράφοντας ότι οι Συριανοί της Κωνσταντινούπολης συγκέντρωσαν 340 ρεάλια για τους πτωχούς. Αναφορά «στο μόλεμα της πανούκλας» γίνεται και σε έγγραφο με που χρονολογείται στις 24 Αυγούστου 1788.[97] Η επιδημία της πανώλης άφησε πολλά θύματα στη Σάμο. Ερημώθηκαν οι Μυτιληνιοί τόσο που «βάτοι δ' εφύησαν εν ταις οδοίς αυτοίς».[98]

1788-1789, Χίος

Σε χιακό κώδικα με χρονολογία 4 Απριλίου 1788-10 Μαΐου 1789 αναγράφεται η ενδύμηση: «Ήτο η σκορδούλα (σ)την Καλλιμασία στα δύο χρόνους».[99] Ο Olivier υποστηρίζει ότι το 1788 η επιδημία σε μικρό χρονικό διάστημα απέστειλε στον Άδη 14.000 κατοίκους του νησιού.[100] Ο καθολικός επίσκοπος

90. Εμμ. Φραγκίσκος - Χρυσόστ. Φλωρεντής, *Πατμιακή βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος-19ος αι.), Α΄ 1479-1800*, Αθήνα 1993, σ. 111-112· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 54.

91. Βλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από τον όγδοον μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 2, Αθήνα 1946, σ. 821· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 397.

92. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 397.

93. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 397.

94. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 397.

95. Βλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 803. Βλ. επίσης Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 397.

96. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 398.

97. Α. Σιγάλας, «Επιστολαί των εν Κων/πόλει καπουκεχαγιάδων της Σύρου επί Τουρκοκρατίας», π. *Ελληνικά*, 2 (1929), σ. 68-69 και Α. Δρακάκης, *Η Σύρος*, ό.π., σ. 72-73· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 398.

98. Βλ. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 77.

99. Βλ. Στέφανος Καββάδας, «Ενδυμήσεις και χρονικά από παλαιούς κώδικας χωρίων της Χίου Α΄», *Χιακή Επιθεώρησις*, 21 (1969), σ. 159, ενδύμηση σε κώδικα· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 398.

100. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι

της Χίου Timoni αναφέρει, σε έκθεσή που συνέταξε στα 1791, ότι το 1788 πέθαναν 200 καθολικοί από την επιδημία της πανώλης με αποτέλεσμα η καθολική κοινότητα να αριθμεί πλέον 1.101 άτομα.[101]

1791, Ύδρα

Μνεία πανώλης.[102]

1792, Ύδρα, Κως, Ρόδος

Επιδημία πανώλης στη Ρόδο και Κω με εκατοντάδες θύματα σύμφωνα με προξενική έκθεση.[103]

1795-1797, Ρόδος

Επιδημία πανώλης σύμφωνα με προξενική έκθεση.[104]

1800, Κως

Ο άγγλος περιηγητής E. D. Clarke γράφει στα 1801 ότι 3.000 άνθρωποι πέθαναν από επιδημία πανώλης την περασμένη χρονιά.[105]

1801, Ύδρα

Μνεία πανώλης.[106]

1803, Χίος

Μνεία πανώλης.[107]

1811, Σίφνος

Πιθανή επιδημία χολέρας στο νησί.[108]

1812, Σπέτσες, Σύρος, Σάμος

Σε πωλητήριο έγγραφο που συντάχθηκε στο Μπουγιούκ Ντερέ της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται ότι ο πωλητής δεν μπορεί να μεταβεί στη Σύρο «δια αιτία της πανούκλας οπού πολλά κυριέβει εις την χώρα». Δεν είναι απολύτως σαφές εάν η χώρα είναι η Σύρος ή η Κωνσταντινούπολη.[109] Μνεία πανώλης στις Σπέτσες.[110] Κάποιος Σταμάτης Καλογερής από την Ανατολή μετέδωσε στο Βαθύ κάποιο νόσημα από το οποίο πέθαναν πολλοί.[111] Σε θανατηφόρα επιδημία στη Σάμο αναφέρεται και ενθύμηση: «1812 έγεινε

1801, σ. 107· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος*. ό.π., σ. 844. Βλ. επίσης Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509· Δ. Βλαστός, *Χιακά*, Ερμούπολη 1840, τ. 2, σ. 142.

101. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios*, Ρώμη 1934, σ. 137.

102. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 509.

103. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 399.

104. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 57· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 399-400.

105. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 333· πρβλ. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000], σ. 196.

106. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 406.

107. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 406.

108. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες*, ό.π., σ. 96.

109. Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6 (1967), σ. 194-195· πρβλ. Δ. Σιάτρας, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 194-195.

110. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 406-407.

111. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 93.

μέγα και πολύφθορον θανατικόν εδώ, εις Κωνσταντινούπολιν και εις άλλους τόπους ευθύς μετά την παύσιν του πολέμου, ο οποίος, ήτοι η μάχη Τουρκίας και Ρωσίας, διήρκεσε χρόνους πέντε».[112]

1813, Χίος, Σάμος, Αιγαίο

Στον *Ελληνικό Τηλέγραφο* (τχ. 29, 6 Φεβρουαρίου 1813) δημοσιεύεται είδηση ότι ίχνη πανώλης εμφανίστηκαν στη Χίο και Σάμο.[113] Σε επιδημία πανώλης στη Σάμο αναφέρεται και ενθύμηση: «Τούτο το έτος εμποδίσθη ο πηγαιμός εις Βαθύ δι' επιφοράν πανώλους οπού συνέβη περί την εορτήν των Χριστουγέννων».[114]

1814, Σάμος

Στη Σάμο η πανώλη μεταδόθηκε από την Αλεξάνδρεια στο Μεσαίο Καρλόβασι και κατόπιν στο Νέο Καρλόβασι αφήνοντας πολλά θύματα.[115] Σύμφωνα με μία πληροφορία, στο Καρλόβασι πέθαναν περί τους 400 ανθρώπους και πολλοί επίσης στο Βαθύ.[116] Μνεία της επιδημίας απαντά και σε ενθύμηση: «Εις αυτό το έτος συνέβη και το θανατικόν εις Καρλόβασι, το οποίον επήρε πολλούς ανθρώπους».[117] Στον κώδικα της μονής του Σταυρού αναφέρεται: «Περί το 1814 έγινε μεγάλη φθορά εις τους ανθρώπους από θανατικόν πανώλης εις την Κωνσταντινούπολιν και εις άλλους τόπους, καθώς και ώδε εις την Σάμον εις μερικά χωρία. Εις αυτό το έτος 1814 κατά τον Ιανουάριον εφέρθη και εις την μονήν του Τιμίου Σταυρού το αυτό μόλυσμα της πανώλης από Καρλόβασι δια μέσου τινός Ιερεμίου μοναχού Χωρίτου χωρίς να το ηξεύρη και εκείνος πως ήτο κτυπημένος από πανώλην· απέθανε λοιπόν αυτόθι ο ίδιος Ιερεμίας και εις ιερομόναχος παπά Κοσμάς και εις αναγνώστης Χωρίτης».[118] Μαρτυρίες επίσης την ίδια χρονιά κάνουν λόγο για μεταδοτικό νόσημα που έπληξε κατοίκους του Παγώνδα.[119]

1814, Σάμος, Πάτμος, Αιγαίο

Στον *Ελληνικό Τηλέγραφο* (τχ. 107, 6 Σεπτεμβρίου 1814) δημοσιεύεται είδηση ότι η επιδημία πανώλης σε διάφορα νησιά και πόλεις του Αιγαίου παρουσιάζει στασιμότητα.[120] Στο Βραβείο του Ιωάννη Θεολόγου γίνεται λόγος για θάνατο μοναχού από λοιμική νόσο.[121]

1814, Σκύρος

Σε επιστολή του με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1814 ο βοεβόδας Σκύρου Κωνσταντής Αστέρης από την Κύμη αναφέρει: «το αίτιον οπού δεν σας απορίθημεν από προτήτερα είναι τούτο, ηκολούθησεν θάνατος εις έναν αδελφόν μας από την φθοροποιόν ασθένειαν της πανώλης».[122]

---

112. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 641.

113. Ρωξάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια*, Αθήνα 1983, σ. 147· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 407.

114. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 642.

115. Εμμ. Κρητικίδης, *Πραγματεία*, ό.π., σ. 61· Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 510.

116. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 93.

117. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 642.

118. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 93.

119. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 93.

120. Ρωξάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 158· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 407.

121. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 91· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 53.

122. Αντ. Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 5 1813-1817, Πειραιάς 1924, σ. 121.

1814-1817, Χίος

5.000 νεκροί από την πανώλη στη Χίο.[123] Την περίοδο 1814-1817 η πανώλη αραίωσε σημαντικά τον πληθυσμό του νησιού. Περίπου 40.000 άνθρωποι μεταφέρθηκαν στο λοιμοκαθαρτήριο, ενώ σύμφωνα με την παράδοση 16.000 σπίτια έμειναν έρημα αφού πέθαναν οι ένοικοί τους. Η επιδημία έμεινε γνωστή στη Χίο σαν το «μεγάλο θανατικό».[124]

1815, Σάμος, Πάτμος

Το 1815 από επιδημία πανώλης στο Νέο και Μέσο Καρλόβασι πέθαναν 600 κάτοικοι, γρήγορα δε μεταδόθηκε και σε άλλες περιοχές του νησιού.[125] Μνεία της επιδημίας γίνεται και σε ενθύμηση: «θανατικό όλο ευρίσκετο και εις Χώρα και εις το Βαθύ, καθώς και εις άλλους μερικούς γειτονικούς μας τόπους».[126] Σύμφωνα με το Βραβείο του Ιωάννου Θεολόγου και σε άλλες πηγές σημειώνονται στην Πάτμο θάνατοι από πανώλη.[127]

1816, Σύρος

Σε έγγραφό τους με ημερομηνία 6 Αυγούστου 1816, οι προεστοί του Πόρου αναφέρουν ότι την προηγουμένη έλαβαν επιστολή των συντύχων της Ύδρας στην οποία τους ανέφεραν επιδημία πανώλης στη Σύρο. Οι ίδιοι αναφέρουν ότι η επιδημία έχει πλήξει και την Αθήνα.[128]

1817, Πόρος

Σε εγγραφό τους προς τους προεστούς της Ύδρας με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1817, οι προεστοί του Πόρου δικαιολογούνται γιατί καθυστέρησαν να τους στείλουν πόλιτζα και αιτία ήταν «η ξάλη και η ταραχή οπού μας έδωσεν η φθοροποιός πανώλης».[129]

1818, Αιγαίο

Στον *Ελληνικό Τηλέγραφο* (τχ. 78, 1 Σεπτεμβρίου 1818) δημοσιεύεται είδηση ότι η σφοδρή επιδημία πανώλης πλήττει τα νησιά του Αιγαίου.[130]

1819, Οία Θήρας

Μνεία πανώλης.[131]

1820, Πάτμος

Στο Βραβείο του Ιωάννη Θεολόγου γίνεται λόγος για το θάνατο μοναχού από «λοιμική» νόσο.[132]

---

123. Δ. Βλαστός, *Χιακά*, Ερμούπολη 1840, τ. 2, σ. 142· πρβλ. Cl. Stéphanos, σ. 510.

124. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 49-50· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 407-408.

125. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 93.

126. Επαμ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 642.

127. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 93· Εμμ. Φραγκίσκος, Χρυσόστ. Φλωρεντής, *Πατμιακή*, ό.π., σ. 193· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 55.

128. Αντ. Λιγνός (επιμ.), *ό.π.*, τ. 5, σ. 290. Με έγγραφό τους στις 8 Αυγούστου 1816 οι προεστοί της Αθήνας βεβαιώνουν ότι η πόλη τους δεν έχει πληγεί από την πανώλη (*ό.π.*, σ. 291).

129. Αντ. Λιγνός (επιμ.), *ό.π.*, τ. 5, σ. 423.

130. Ρωξάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 186-187· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 408.

131. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 408.

132. Χρυσόστ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 97· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 53.

1822-1823, Τήνος, Κέα, Σκιάθος

Η ασθένεια πέρασε στην Κέα από την Τήνο. Από τους 5.000 κατοίκους της Κέας νόσησαν οι μισοί περίπου και πέθαναν 1.770 στο διάστημα από τον Δεκέμβριο 1822 μέχρι τον Ιούνιο 1823. Οι περισσότεροι νεκροί ήταν μεταξύ των παλαιών μολυσμένων.[133] Σύμφωνα με τον L. Ross το 1823 πέθαναν 1.300 άτομα από την πανώλη στην Κέα.[134] Στην Σκιάθο νόσησαν αρκετοί αλλά πέθαναν λίγοι, ενώ συνολικά περί τις 230 οικογένειες υπέφεραν από τη νόσο.[135]

1823, Κύθνος

Στη Μεσσαριά περισσότερα από 200 θύματα, το 1/4 δηλαδή του πληθυσμού της στις 100 ημέρες που διάρκεσε. Η ασθένεια μεταδόθηκε από ασθενείς που ήρθαν από τη Χίο.[136]

1824, Κέα

Η επιδημία κράτησε τον Απρίλιο και Μάιο και από 65 νοσήσαντες πέθαναν 40-50.[137]

1827-1828, Αίγινα, Ύδρα, Σπέτσες, Σαλαμίνα, Πόρος, Χίος

Μετά τη ναυμαχία του Ναυαρίνου επιδημία πανώλης έπληξε τον ελληνικό χώρο. Από τα νησιά εντοπίζονται τα ακόλουθα κρούσματα: Αίγινα (75 κρούσματα, 65 νεκροί), Ύδρα (2 κρούσματα, 2 νεκροί), Σπέτσες (15 κρούσματα, 13 νεκροί), Σαλαμίνα (12 κρούσματα, 12 νεκροί).[138]

1828, Αίγινα

Σε ανταπόκριση με ημερομηνία 1 Μαΐου 1828 αναφέρεται ότι οι αρχικοί φόβοι περί κάποιας ολέθριας επιδημίας στο νησί έχουν αρχίσει να εκλείπουν και «θέλει θαυμάσει ότι εκ τεσσαράκοντα πέντε χιλιάδων ανθρώπων εις το παρελθόν εννεαήμερον δεκατρείς μόνον απέθανον, και εξ αυτών πέντε ήσαν βρέφη και μία γραία, τριάκοντα δε μόνον είναι ασθενείς, και εις κανένα δεν εφάνη σημείον ικανόν να μας βάλη εις ανησυχίαν».[139]

1831, Κίμωλος, Σίφνος

Επιδημία χολέρας πλήττει την Κίμωλο. Σύμφωνα με έγγραφο του Υγειονομολιμεναρχείου Μήλου της 1ης Οκτωβρίου 1831: «Η ασθένεια αυτή επικρατεί από τας αρχάς 7βρίου και μέχρι σήμερον είναι απεδαμένοι 27». Σε αναφορά του διοικητή Σίφνου που μετέβη στην Κίμωλο αναφέρεται ότι τη νόσο μετέδωσε κάτοικος του νησιού που ήρθε από την Καλαμάτα, ο οποίος «απέθανεν εις το διάστημα επτά ημερών αυτός και έξ άλλοι συγγενείς του και γείτονες. Αλλά μετά ταύτα εις το διάστημα τεσσάρων ημερών πνεύσας σφοδρός αρκτικός άνεμος δεν εκρούσθη κανείς. Μετά δε την παύσιν του ανέμου, εις το διάστημα είκοσι ημερών απέθανον είκοσι πέντε ψυχαί, και αι περισσότεραι εις τας 26 του παρελθόντος. Μετά δε τας 26 και μέχρι τας 3 Οκτωβρίου άλλαι δύο ψυχαί».[140]

---

133. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 510· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 409.

134. Χρ. Στέφας, *Κέα (Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, [Αθήνα] 1999, σ. 107.

135. J. Madox, *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, etc.*, τ. 1, Λονδίνο, 1834, σ. 208-209.

136. Αντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά*, ό.π., σ. 103· Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 510-511· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 410.

137. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 511· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 410.

138. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 511· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 410.

139. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Γ΄, αρ. 32, φ. της 2ας Μαΐου 1828, σ. 129-130.

140. Αθ. Φωτόπουλος, «Σύμμεικτα Κιμωλιακά. Η κατά το έτος 1831 χολέρα εις την Κίμωλον», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 217-225, όπου και αναλυτικά λόγος για την επιδημία στο νησί.

1833, Χίος

Φοβερή πανώλη έπληξε τη Χίο. Σύμφωνα με την παράδοση η νόσος μεταδόθηκε από περαστικό στρατό «αραπάδων» και κατά τη διάρκειά της «οκτώ χιλιάδες σπίτια ξεκλήρησαν και τα κλειδιά έμειναν στις πόρτες».[141]

1837, Πόρος

Από τους 3.316 κατοίκους του Πόρου ασθένησαν 170 και πέθαναν 150. Τρία θύματα ήταν παλαιά μολυσμένοι. Η επιδημία διήρκεσε από τα μέσα Απριλίου έως τα μέσα Ιουνίου 1827 και ήταν η τελευταία που εμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο.[142]

141. Μ. Παϊδούσης, *ό.π.*, σ. 50· πρβλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 410.

142. Cl. Stéphanos, *ό.π.*, σ. 511.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Καταλογος Μαρτυριων Σεισμων στα Νησια του Αιγαιου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα

1422, Νίσυρος

Πιθανή ηφαιστειακή δράση στη Νίσυρο.[1]

1457, Θήρα

Ηφαιστειακή δράση, μεταβολές στην Παλαιά Καμένη.[2]

1481 (23/4 και 3/10), Ρόδος, 7,2 R

Ισχυρός σεισμός συνοδευόμενος από θαλάσσιο σεισμικό κύμα. Σύμφωνα με περιγραφή των Coronelli και Parisotti από το σεισμό αυτό δεν κατέρρευσαν οικίες. Αντίθετα σε άλλο σεισμό που έγινε στις 3/10/1481 κατέρρευσαν πολλά κτίρια και υπήρξαν πολλοί νεκροί.[3]

1493 (19/8), Κως, 6,8 R

Ο σεισμός προκάλεσε 5.000 νεκρούς. Κατέρρευσαν πολλά κτίρια στον Κέφαλο, Αντιμάχεια, Καρδάμαινα, Πυλί.[4]

1508, Θήρα

Έκρηξη του ηφαιστείου προς την πλευρά της Παλαιάς Καμένης.[5]

1546, Χίος, 6,5 R

Σύμφωνα με μαρτυρία του περιηγητή Torelli έγινε μεγάλος σεισμός στα Μαστιχοχώρια. Το δυτικό τμήμα του νησιού έπαθε βλάβη ανεπανόρθωτη.[6]

1573, Θήρα

Έκρηξη και σχηματισμός της Μικρής Καμένης.[7]

1636 (16/2), Λέσβος, 6,3 R

Σύμφωνα με ενθύμηση σε κώδικα της μονής Λειμώνος: «εις έτους ξρμδ΄ χιλίους εξακοσίους λστ΄

---

1. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 58.

2. Ľ Abbé Pègues, *Histoire et phénoménes du volcan et des iles volcaniques de Santorin*, Παρίσι 1842, σ. 137-141· Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 56.

3. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 243· πρβλ. Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα – Γιάννινα 1997, σ. 289-290.

4. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 243.

5. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 56.

6. Βλ. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 1, μέρος Α΄, Αθήνα 1921, σ. 91· Μ. Μαραβελάκις, *Σύμβολή εις την γνώσιν του ιστορικού των σεισμών της Ελλάδος και των γειτονικών αυτής χωρών εκ των ενθυμήσεων*, Θεσσαλονίκη 1938, σ. 19· πρβλ. και Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 243· Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό*, ό.π., σ. 290.

7. Ľ Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 142-146· Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 56.

εν μηνή Φευρουαρίου, ιστ΄ ημέρα Τρίτη έγηνεν σισμός μέγας ώστε ιχαλούσαν τα σπήτια και ετρόμαξαν ι άνοι [=άνθρωποι] μεγάλως».[8]

1646 (31/5), Χίος

Σύμφωνα με τον Piacenza έγινε σεισμός που ανάγκασε τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να καταφύγουν στους αγρούς.[9]

1650 (29/9), Θήρα

Μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου και σειρά ισχυρών δονήσεων που συνδέονται με αυτήν. Πιθανόν 40-60 νεκροί, καταστροφές σπιτιών και κατάρρευση 200 θολωτών στεγών.[10]

1672, Κυκλάδες ή Β.Α. Αιγαίο, 6,8 R

Ισχυρός σεισμός που πιθανόν τον ακολούθησε θαλάσσιο σεισμικό κύμα.[11]

1674 (23/1), Χίος, 6,5 R

Σύμφωνα με το γερμανό περιηγητή J. Wansleben: «Την 23ην Ιανουαρίου την τρίτην μετά το μεσονύκτιον έγινε φοβερός σεισμός εις την Χίον, γενόμενος αισθητός εις Σμύρνην και εις όλην την Ανατολήν. Η πρώτη δόνησις ήτο πολύ μεγάλη και ισχυρά, ώστε πολλαί οικίαι και παλάτια διερράγησαν. Άλλαι δύο ήσαν επίσης ισχυραί, αλλ' εν συγκρίσει προς την πρώτην αρκετά ασθενέστεραι. Την 25ην Ιανουαρίου επήλθε νέα καταιγίς εις την Χίον, ομοίαν της οποίας ουδείς των γερόντων ενεθυμείτο, έπνεον νοτιοανατολικοί άνεμοι ασυνήθως ισχυροί, συνοδευόμενοι υπό χαλάζης, βροχής, αστραπών και βροντών, ώστε όλοι εις την Χίον ενόμιζον ότι έφθασε το τέλος του κόσμου, διήρκεσαν δε καθ' όλην την ημέραν μέχρι της νυκτός».[12]

1674 (10/3), Σκιάθος, 6,0 R

Σύμφωνα με ενθύμηση της μονής Ευαγγελισμού της Σκιάθου: «Εν μηνί Μαρτίου 10 1674 εγήνικε σεισμός μέγας εν παντί τόπω διήρκεσε τη νύκτα και έπαυσε ο σεισμός όπου ηλέγαμε πως θε να χαλάση ο κόσμος όπου όλοι εσυμαζοχθήκαμε».[13]

---

8. Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 189· πρβλ. Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 291.

9. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 1, 91-92· πρβλ. Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 291.

10. L'Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 147-187· Μ. Μαραβελάκις, *ό.π.*, σ. 28-34· Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 56-57, 249-250· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 291-294. Η έκρηξη του ηφαιστείου του 1650 και όσα επακολούθησαν στη Σαντορίνη περιγράφονται σε αρκετές διηγήσεις της εποχής βλ. σχετικά εκτός των παραπάνω παραπομπών και Κλ. Στέφανος, «Η παρά τη Θήρα έκρηξις του 1650», π. *Αθήναιον*, 7 (1878), σ. 66- 74· Σπ. Λάμπρος, «Ανέκδοτος διήγησις περί της εν έτει 1650 παρά την Θήραν εκρήξεως», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 2 (1885), σ. 107-111· Ν. Βέης, «Σεισμολογικά εκ των έργων του Κωνσταντίνου-Καισαρίου Δαπόντε», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 19 (1944), Αθήνα 1949, σ. 121· Iris Tzachili, «A description of the 17th century eruption of the Santorini volcano», στον τόμο *Natural disasters in the Ottoman Empire*, (επιμ. Elizabeth Zachariadou), Ρέθυμνο 1999, σ. 193-205.

11. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 91· πρβλ. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 252· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 294.

12. Μ. Μαραβελάκις, *ό.π.*, σ. 19· πρβλ. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 252· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 294.

13. Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 229-230, 295.

1676 (5/10) Άνδρος

Σε ενθύμηση κώδικα της μονής Αγίας από το Γαύρειο της Άνδρου αναγράφεται: «1676 ημέρα Πέμπτι έκαμεν σισμόν μεγαν εν μινί οκτομβρίου 5».[14]

1684, Χίος

Ο M. De Nanteuil σημειώνει: «Κατά το έτος αυτό [1684] εν τη νήσω ταύτη συνέβησαν τρομεροί σεισμοί. Είνε κάτι τερατώδες και απαίσιον εν τω συνόλω, συνέβη δε τούτον δύο ή τρεις φοράς ημέραν και νύκτα. Συνέβησαν επίσης θύελλαι φοβεραί με βροχήν ερυθράν ως το αίμα, εκ της οποίας οι Έλληνες, οι οποίοι είναι δεισιδαίμονες προοιωνίσθησαν κακά».[15]

1707 (18/5 και 2/9) - 1711, Θήρα, 6,0 R

Σεισμικές δονήσεις συνοδεύουν τη δράση του ηφαιστείου. Δημιουργείται η Νέα Καμένη.[16]

1717, Άνδρος

Σε ενθύμηση κώδικα της μονής Αγ. Νικολάου στα Σόρα Άνδρου αναγράφεται: «1717 έγινεν σισμός και εχάλασεν πολλά χωρία».[17]

1733 (12/12), Πάρος, Σίφνος, 6,4 R

Σε ενθύμηση από παριανό κώδικα αναγράφεται: «Δικεμβρίου 9 ημέρα Κυριακί -βασιλέβοντος του ηλήου- έκαμε σισμός μέγας και σε μισή όρα ίλθεν και δεύτερος και εμαζόκτικεν όλος ο κόσμος στην Καταπολιανί από τον φώβο άνδρες γινέκες και πεδιά και έκαμαν δέεισιν και τα μεσάνικτα πάλε έκαμεν άλος οσάν και τον πρότο δινατός και περάσοντας τρις ημέρες την ημέρα του Αγίου Σπηρίδονος ημέρα Τετράδι λέγουσι πος έκαμε παλέ όμος άλη τον εκατάλαβαν άλη δεν τον εκατάλαβαν όμος τα μεσάνικτα περασμένι ημέρα του Αγίου Σπηρίδονος έκαμε τόσο μέγας οπού έπεσαν τα καπαναριά της Καταπολιανίς τα βορνά και σικόθικαν άνδρες γινέκες και πεδιά και πήγαν στην Καταπολιανί κλέοντας και όντας μαζεμένος όλος ο κόσμος μέσα εις την εκκλησίαν και κάναν δεησές με κλάματα ίλθεν και δεύτερος και ο κόσμος από τον φόβο άλη έτρεξαν και ευγίκαν από της πόρτες άλη έδραμαν και ανγκάληασαν την Παναγίαν και της άλης ηκόνες όμος δεν ιπορό να γράφο τι θρίνος εγίνικεν ετοτές μέσα στην Παναγίαν. Και από τότες λέγουν πος κάνι κάθε νίκτα όμος άλη τον καταλαβένουν άλη δεν τον καταλαβένουν και λέγουσι πος αυτί η πρότι ήτον πανγγόσμιη και χάλασαν πολή κόσμο και χόρες ος καθός και η Σίφουνο και άλα νισιά».[18] Ο ίδιος σεισμός περιγράφεται από μοναχό στο εξώφυλλο κώδικα της Μονής Προφήτη Ηλία της Σίφνου: «και ερχόμενος ο μήνας ο Δεκέμβριος, εις τας 7, έκαμε σεισμόν, μα τον ήκουσαν λιγοστοί εις το Κάστρον μόνον· το δε ξημέρωμα, Σάββατον αργά, Θεέ μου, τις δεν σε φοβάται· όμως έως ότου ξημερώση η δευτέρα, δεκατέσσαρες φοραίς έκαμε επάνω επανωτό· έπειτα τρίτη, και τετάρτη και πέμπτη, δεν εστάθη ποσώς· και ως τόσον ήτανε η ημέρα του Αγίου

14. Δ. Πασχάλης, «Χρονικά και ιστορικά σημειώματα εκ των εν τη νήσω Άνδρω χειρογράφων κωδίκων και των παραφύλλων παλαιών εντύπων βιβλίων από του έτους 1193 μέχρι του 1853», *Ανδριακόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1930, σ. 34.

15. Μ. Μαραβελάκις, *ό.π.*, σ. 19· Β. Παπαξάχος, Κατερίνα Παπαξάχου, *ό.π.*, σ. 253.

16. L'Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 187-229· Β. Παπαξάχος, Κατερίνα Παπαξάχου, *ό.π.*, σ. 57, 254-255· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 295-299.

17. Δ. Πασχάλης, «Χρονικά», *ό.π.*, σ. 35.

18. Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 222· πρβλ. Μ. Μαραβελάκις, *ό.π.*, σ. 27-28· Β. Παπαξάχος, Κατερίνα Παπαξάχου, *ό.π.*, σ. 257· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 299-300.

Σπυρίδωνος, και είχανε Αδελφάτα Πανηγύρια, και εφαγοποτίσθη ο κόσμος, και έπεσαν το βράδυ οι χριστιανοί να αναπαυθούν ολίγον, διότι εκοιμούντανε μέσα εις ταις Εκκλησίαις· και ως καθώς πέρνομεν οι Χριστιανοί όλοι τον πρώτον ύπνον, το πράγμα, όπου έγεινε, δεν είναι βολετό χέρι ανθρώπου να το γράψη, διότι άλλο είναι να δη τινάς, και άλλο ν' ακούση σεισμός μεγάλος έγεινεν, όπου η αποκάτω γης επήγεν αποπάνω, και η αποπάνω επήγεν αποκάτω, και ως τόσον δεν ήτανε άλλο, παρά απόφασις να καταποντισθή όλο το νησί, η Σίφνος· δεν γράφω δια ταις καμπάναις, διότι δεν έπαυσαν ούτε 'μέραν, ούτε νύκτα, διότι έτρεμεν η γη, ως την κορυφήν του καλαμιού έτσι δα εσηκώθη ο κόσμος, και έτρεξαν όλοι εις την Εκκλησίαν, άνδρες τε και γυναίκες, άλλος ξεπερέττωτος, άλλη χωρίς μπόλλα, άλλος ξυπόλυτος, άλλος γυμνός, ως καθώς ευρέθη κάθε ένας, κ' έτρεξαν εις την εκκλησίαν, και έπεσαν όλοι πίμυτα (πρηνείς) χάμω, και έκλεγαν, και εφώναζαν το ΚΥΡΙΕ ΕΛΕΗΣΟΝ· ο θρήνος, και ο αλλαλαγμός και η μετάνοια, όπου έγεινε την ημέραν εκείνην, ανθρώπου χέρι δεν ημπορεί να γράψη, μόνον κάθε ένας ας το λογιάση· από την Κυριακήν, όπου έγεινεν ο πρώτος μεγάλος σεισμός, εστάθησαν οι ιερείς εις μεγαλότατας λιτανείας, και δεν επόμενε καθημερούσιος εις ταίς λειτανείαις παιδί βυζανιάρικο, μόνον κοινή τη γνώμη έτρεχαν ως ποτάμι τα δάκρυά των, μικρών και μεγάλων, ανδρών και γυναικών, οπού δεν άφησαν πατημασιά απάνω εις το νησί, όπου να μην την γυρίσουν με ταις άγιαις εικόναις, και το ιερατείον όλο, και όλος ο κόσμος ήλλαξαν τα προσώπατά των από τα δάκρυα, και από την νηστείαν· η εκκλησίαις, όπου ήτανε με τους θόλους, όλαις άνοιξαν, και εσυντρίφθησαν, και ταις αγίαις εικόνες έρριξε, και σπίτια περισσά εχάλασε· τότε έπεσε και η εικόνα της Παναγίας του Τόσου Νερού με φωνήν, όπου ηκούσθη εις τον εφημέριον του Μουγκού· όχου αλλοίμονον τότες!».[19]

1735, Μήλος

Σύμφωνα με ενδύμηση σε εκκλησιαστικό βιβλίο της Αγ. Μαρίνας Μήλου καταστρεπτικός σεισμός κατακρήμνισε όλα σχεδόν τα σπίτια της Παλαιάς Χώρας.[20]

1738 (31/5), Μήλος, 6,5 R (;)

«αψλή΄ μηνός Μαΐου λα΄. Έγινε σεισμός μέγας εις τοσον να ειπώ οπού έπεσαν καπνουδόχη και καμπάναις εβάρησαν αφ' εαυτού ταις. Και έλεγαν οι παλαιοί πος δεν ενθυμούντε. Μηδέ έγινε τέτοιος σεισμός. Ήστερα μετά τον μήναν έγεινεν θανατικόν μεγαλότατον».[21]

1738 (9 και 12/12), Χίος, 6,0 R

Σε ενδύμηση στο εσωτερικό στάχωμα βιβλίου αναγράφεται: «Κατά το αψλή΄ ετος από Χριστού μηνί Δεκεμβρίω δ΄ ημέρα Κυριακή, εις τας ιδ΄ ώρας, έγινε σεισμός μεγαλώτατος καθ' όλην την νήσον

19. Κάρ. Γκιών, *Ιστορία της νήσου Σίφνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, μετά της περιγραφής των αρχαίων αυτής μεταλλείων χρυσού και αργύρου*, Σύρος 1876, σ. 58-59.

20. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1927, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1994, σ. 229-230, όπου αναφέρεται ότι την ενδύμηση δεν την είδε ο ίδιος αλλά, όταν το 1875 επισκέφθηκε τη Μήλο ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών Σμιθ, ο ιατρός Ιάκ. Αρμένης του έδειξε παλαιό εκκλησιαστικό βιβλίο της Αγίας Μαρίνας όπου αναγραφόταν. Ο Ι. Χατζιδάκης αναφέρεται και στη λαϊκή παράδοση για την καταστροφή της πόλης από σεισμό. Πρβλ. Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 300 ο οποίος αναφέρει ως ημερομηνία της εκδήλωσής του την 20ή Ιουλίου 1735.

21. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Ενδυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 224. Η ενδύμηση κατά τον Λάμπρο βρίσκεται στον κώδικα 284 (609) σελ. 13 της εν Βουκουρεστίω βιβλιοθήκης της Ρωμανικής Ακαδημίας. Ο Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 70, σημειώνει ότι η ενδύμηση αυτή αναφέρεται στη Μήλο στηριζόμενος στο

και εις τας λοιπάς νήσους ως εμάθομεν. Και πάλιν τη ιβ΄ του αυτού μηνός εις τας πέντε ήμισυ ώρας της νυκτός έγινε και δεύτερος μείζων του πρώτου, όπου εις όλους έφερε μεγαλώτατον φόβον και συνεχείς εγένοντο μικροί».[22]

1739 (24/3), Χίος, Πάτμος, Σάμος

Σε ενθύμηση της Καλαμωτής διαβάζουμε: «1739 Μαρτίου 24. Όταν έγινεν ο σεισμός ο μεγάλος και εσυχίστην ο κόσμος όλος ημέραν Σάββατον ταχύ ως τα χαράματα και εκοιμούνταν οι ανθρώποι».[23] Ο σεισμός αυτός μνημονεύεται και σε ενθύμηση κώδικα της Πάτμου: «Κατά το αψλδ΄, Μαρτίου κδ΄, ημέρα Παρασκευή εις ταις δέκα όραις της νυκτός έγινεν μεγάλος σεισμός τόσον οπού εβάσταξε στιγμές πέντε και εσχίστικα όλα τα οσπήτια της Σμύρνης. Τη αυτή όρα εχάλασαν και οι Φόκαις οι Παλεαίς και οι Νέαις, εσκοτόθηκαν και εις το ψαρόχανον έως δεκατρής άνθρωποι· με τον ίδιον σεισμόν ήλθε και μεγάλη βοή, και μεγάλη βρόμα, και έστω εις ενθύμησιν».[24] Επίσης παραδίδεται σε ενθύμηση από τη Σάμο: «1739 μαρτίου 24 ημέρα Παρασκευή, ώρα δέκα της νύχτας έγεινε σεισμός μεγάλος και φοβερός με μεγάλη βοή και αντάρα και βρώμα, όπου ετρόμαξαν όλοι οι άνθρωποι».[25]

1751 (7/6), Σάμος

Σε κώδικα της μονής Αγίας Ζώνης αναφέρεται: «Στους χίλιους εφτακόσιους πενήντα ένας εγείνηκε ο σεισμός ο μεγάλος, οπού τα βουνά εσχίσθησαν, οπού έγεινε τόσος βρόντος ωσάν να επολεμάγανε, πόλεμος οπού από το χτύπο και από τον βρόντον οπού έκανε τον πολύ εκαπνίσανε τα βουνά του Σαψού [Μυκάλης] και έγεινε ωσάν κατάρα ο τόπος εκείνος και από τον σεισμόν τον πολύ οπού έκαμε εις Σάμο, η Χώρα, το Βαθύ, εκκλησιές, μπινιάδες, το Κουσάτασι μερικό, το Τζαγκλί όλο [εκρημνίσθησαν] και εμείνανε σπήτια γερά τέσσερα, ακόμη τόπους πολλούς έκαμε Παρασκευή μετά ώρας της ημέρας τρεις, Ιουνίου επτά. Μερκούριος ιερομόναχος καθηγούμενος της Αγίας Ζώνης έγραψα εις ενθύμησιν».[26] Για τον ίδιο σεισμό απαντά επίσης ενθύμηση και σε άλλο κώδικα της Σάμου: «1751 ιουνίου 7 Παρασκευή έγεινε ένας φοβερώτατος σεισμός και εγκρέμνισε η εκκλησία του Χριστού και πολλά σπίτια των χριστιανών και έρχοντας ο Σεπτέμβριος έπιασε πανούκλα φοβερωτάτη και έστω εις ενθύμησιν».[27]

1755 (Φεβρ.), Λέσβος, 6,7 R

Μεγάλος σεισμός έπληξε τη Λέσβο και άλλα νησιά του Αιγαίου.[28]

βιβλίο του Μ. Μαραβελάκι, *ό.π.*, σ. 56, ο οποίος όμως τη δημοσιεύει ως άδηλου τόπου· πρβλ. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 258. Ο Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 300 ταυτίζει το σεισμό αυτό με τον προηγούμενο.

22. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 93-94· πρβλ. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 258.

23. Στ. Καββάδας, *Οι Κώδικες της Χίου*, μέρος Α΄, Χίος 1950, σ. 96.

24. Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων», *ό.π.*, σ. 224. Ο σεισμός αυτός μνημονεύεται επίσης σε πολλές μεταγενέστερες πηγές βλ. σχετικά Florentia Evangelatou-Notara, «Earthquakes and other natural disasters from minor Greek sources (14th-19th centuries)», *Natural disasters in the Ottoman Empire*, επιμ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1999, σ. 111.

25. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 5, Σάμος, 1887, σ. 615.

26. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 615.

27. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 615.

28. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 261.

1766 (22/7), Σάμος

Σφοδρός σεισμός.[29]

1771 (7/11), Σάμος

Πολύ σφοδρός σεισμός.[30]

1804 (8/10), Σάμος

Σε κώδικα της μονής Σταυρού αναγράφεται: «Εν έτει 1804, Οκτωβρίου 8, επί ιστ΄ σελήνης, Σάββατον εσπέρας, έγεινε σεισμός ισχυρός δονηθείσης της γης θεμελίων αυτής, και εν αυτή την ώρα έγειναν συν τούτω και έτεροι δύο μείονες».[31]

1805 (20/10), Άνδρος, 6,0 R

Σε ενθύμηση από βιβλίο της Μονής της Αγίας αναγράφεται: «Εις τους 1805 Οκτωνβρίου 20 ξημερόνοντας της Αγίας Κουράς ημέρα Παρασκευή η ώρα σταις δύω και 20 λεπτά το πουρνό έγινε συσμός και ύστερον από τον συσμόν περνόντας καμμία ώρα εχιόνισε».[32]

1809 (26/1), Χίος

Σύμφωνα με ενθύμηση από τη Χίο «1809 Ιανουαρίου 26 ήκαμεν μεγάλον σεισμόν».[33]

1817 (19 και 20/10), Σάμος

Σε σημείωμα από τη μονή Σταυρού αναφέρεται: «Προς την αυγήν ώρα ια΄ ημέρας παρασκευής έγεινε ένας σεισμός φοβερός, όστις εκράτησεν έως ένα πιστεύω σχεδόν, οπού δεν ενθυμούμαι εις την ζωήν μου να εκράτησεν άλλος σεισμός τόσην ώραν. Τη ιδία ημέρα έκαμε και άλλους παραμικρούς σεισμούς έως πέντε έξ, όθεν εις υπόμνησιν γράφεται παρ' εμού του αμαρτωλού Καλλινίκου Χαλή».[34] Σε άλλο σημείωμα προερχόμενο από το ίδιο νησί αναγράφεται: «1817 Οκτωβρίου 20 της Αγίας Ματρώνης δύο ώρας πριν ξημερώση έγειναν δύο σεισμοί, ένας πρώτον κοντά και άλλος με ορμήν πολλήν, έγειναν και κάτι μικρά κρημνίσματα».[35]

1820 (5/3), Χίος, 6,0 R

Σεισμός προκάλεσε καταστροφές.[36]

1830, Νίσυρος

Ασθενής ηφαιστειακή δράση.[37]

---

29. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 615, χωρίς μνεία της πηγής του.

30. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 615, χωρίς μνεία της πηγής του.

31. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., τ. 2, Σάμος, 1884, σ. 79 και ο ίδιος, *ό.π.*, τ. 5, σ. 615.

32. Σπ. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων», *ό.π.*, σ. 255· πρβλ. Δ. Πολέμης, «Χρονικά», *ό.π.*, σ. 40-41· Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 268· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 301.

33. Γ. Ζολώτας, *ό.π.* σ. 94· πρβλ. Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 301-302.

34. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 616.

35. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 5, σ. 616.

36. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 270-271· Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 301-302.

37. Β. Παπαζάχος, Κατερίνα Παπαζάχου, *ό.π.*, σ. 58.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΑΜΟΡΓΟΣ

15ος αι.: 4.000 κάτοικοι (900 ικανοί να οπλοφορούν) [R. Saulger][1]
1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]
1482-1483: Κατοικημένη [J. Van Ghistele][3]
1506: Έρημη [R. Guylforde][4]
[**1528**]: Κατοικημένη [B. Bordone][5]
1537: Οι κάτοικοι δραπετεύουν στην Κρήτη [Cornaro][6]
[μετά το 1537]: Ερημωμένη [Cornaro][7]
1580: Κατοικημένη με τρία κάστρα [A. da Milo][8]
1650: 900 κάτοικοι σε μία μόνο κωμόπολη [F. Richard][9]
[**1658**]: Κατοικημένη με τρία κάστρα (Αμοργός, Γυαλί, Πλατύ)· οι άνδρες όσοι και οι γυναίκες [M. Boschini][10]
1665: 900 κάτοικοι [Ch. -Th. Fleriau][11]
1673: 1.500 κάτοικοι [R. Saulger][12]
1675: 4.000 κάτοικοι [P. Ricaut][13]

---

1. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, ελλην. μετάφρ. της γαλλ. έκδ. του 1698 από τον Α. Κάραλη, Ερμούπολη 1878, σ. 126.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 284.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 159.

4. H. Ellis (εκδ.), *The pylgrymage of sir Richard Guylforde to the Holy land, A.D. 1506*, Λονδίνο 1851, σ. 60· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 159. Η μνεία του νησιού οφείλεται σε περιγραφή κινδύνου που αντιμετώπισε ο συγγραφέας κατά το ταξίδι του.

5. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 44· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 284.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 159.

7. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 284.

8. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 159· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 284.

9. Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Saint Erini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657, σ. 345· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 49-50· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ησουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 45.

10. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 54.

11. Σημείωση του St. Yerasimos, στο J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, Παρίσι 1982, σ. 214, σημ. 4.

12. R. Sauger, *Ιστορία*, ό.π., σ. 126,

13. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετά-

[1688]: 6.000 κάτοικοι [Fr. Piacenza][14]
[1696]: 6.000 κάτοικοι [V. Coronelli][15]
αρχές 18ου αι.: 4.000 κάτοικοι [Bruzen][16]
1770: 4.000 κάτοικοι περίπου [P. di Krienen][17]
1810: 2.500 κάτοικοι, 1 πόλη, 2 χωριά [J. Galt][18]
1816: 3.000 κάτοικοι μαζί με τη Μήλο [W. Turner][19]
πριν το 1821: 3.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][20]
1821: Περιοχή του Δήμου Αμοργού 1.620 κάτοικοι, 353 οικογένειες[21]
[1823]: Ο πληθυσμός μένει σε ένα χωριό [B. G. Depping][22]
1829: 2.067 κάτοικοι [Fr. Thiersch][23]
1829: 2.235 κάτοικοι (1.126 άνδρες, 1.109 γυναίκες), 532 νοικοκυριά [καταγραφή κοινοτικών αρχών][24]
1828-1830: 2.067 κάτοικοι (376 άνδρες, 473 γυναίκες, 1.218 παιδιά), 485 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][25]

φρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 49, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

14. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 247· πρβλ. Α. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός*, Αθήνα 1884, σ. 71.

15. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 49.

16. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

17. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 56. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 50· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 72· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 338, ο οποίος όμως αναφέρει πληθυσμό 6.000 κατοίκους.

18. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 374· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 556.

19. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

20. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

21. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

22. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 92.

23. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

24. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 195, κατάστιχο με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1829.

25. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-

1832: Περιοχή του Δήμου Αμοργού 1.925 κάτοικοι, 435 οικογένειες[26]
1835: 2.250 κάτοικοι [E. Ledhuy][27]
1841: 3.000 κάτοικοι (1.300 κάτοικοι στην Αιγιάλη) [L. Ross][28]

1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

26. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

27. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 619.

28. Α. Μηλιαράκης, *Αμοργός*, ό.π., σ. 73.

ΑΝΑΦΗ

1420: Ακατοίκητη [Chr. Buondelmonti][1]
1537: Συνελήφθησαν 600 αιχμάλωτοι από τον Μπαρμπαρόσα [St. Magno][2]
[1658]: Σχεδόν ερημωμένη, παλαιότερα κατοικημένη [M. Boschini][3]
1675: 1.000 κάτοικοι [P. Ricaut][4]
αρχές 18ου αι.: Οι κάτοικοι Έλληνες [Maihows][5]
1810: 700 κάτοικοι, ένα χωριό [J. Galt][6]
1816: 1.500 κάτοικοι [W. Turner][7]
πριν το 1821: 700 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][8]
1821: Περιοχή του Δήμου Ανάφης 550 κάτοικοι, 150 οικογένειες[9]
1829: 643 κάτοικοι [Fr. Thiersch][10]
1828-1830: 643 κάτοικοι (206 άνδρες, 212 γυναίκες, 225 παιδιά), 153 οικογένειες, 165 σπίτια [αναφορές κοινοτικών αρχών][11]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 59-60.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 159.

3. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 22.

4. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 51, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

5. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 341.

6. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 374· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985 σ. 556.

7. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

8. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

9. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

10. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

11. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

1832: Περιοχή του Δήμου Ανάφης 650 κάτοικοι, 180 οικογένειες[12]
1835: 655 κάτοικοι [E. Ledhuy][13]

12. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

13. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 619.

ΑΝΔΡΟΣ

1470: 2.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
[1528]: Σχεδόν έρημη [B. Bordone][2]
1564: 1.800 οικίες Ελλήνων και Αρβανιτών, και 50-60 οικίες Φράγκων [Μεχμέτ, μπέης Ευρίπου][3]
1576: 2.000 σπίτια χριστιανών [Θεοδ. Ζυγομαλάς][4]
[1590]: Κατοικημένη [A. da Millo][5]
1591: Λατίνοι 1.000 κάτοικοι [Bonaventura][6]
1599: 8.000 κάτοικοι (οι 200 Λατίνοι) [Bonaventura Belegno][7]
1618-1619: 18.000 κάτοικοι (οι 100 Λατίνοι) [N. Rigo][8]
1624: 15.000 κάτοικοι (67 ψυχές οι καθολικοί) [P. de Marchis][9]
1626: 11.000 κάτοικοι [P. Pucciarelli][10]
1630: 15.000 κάτοικοι (οι καθολικοί 66 ψυχές) [έκθεση προς το Βατικανό][11]
1637: 15.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][12]
1638: 8.000 κάτοικοι, 60 χωριά ανάμεσα στα οποία και αλβανικά [Fr. Lupazzolo][13]
1648: 20.000 κάτοικοι σε 30 χωριά· στο Κάστρο 400 κάτοικοι από τους οποίους 170 Τούρκοι και 70 Λατίνοι [Δ. Δελλαγραμμάτικας][14]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 284.

2. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 41· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 284.

3. Η πληροφορία περιλαμβάνεται σε διαταγή του μπεϊλέρμπεη των νήσων με ημερομηνία 17 Οκτωβρίου 1564, βλ. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565, Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου Πελάγους 1566-1579, Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Ερμούπολη 1924, σ. 80-81.

4. Em. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 159.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 159.

6. Δ. Πολέμης, «Από την εποχήν της παρακμής της Δυτικής Επισκοπής Άνδρου (1591-1648)», π. *Θησαυρίσματα*, 20 (1990), σ, 259, 283.

7. Δ. Πολέμης, *ό.π.*, σ. 260, 284.

8. Δ. Πολέμης, *ό.π.*, σ. 264, 286.

9. Δ. Πολέμης, «Πέτρου ντε Μάρκις Λατίνου επισκόπου Σαντορίνης έκθεσις περί της εν Άνδρω Δυτικής εκκλησίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 7 (1968), σ. 707, 721.

10. Δ. Πολέμης, «Από την εποχήν», *ό.π.*, σ. 272, 290.

11. Δ. Πολέμης, «Ανέκδοτοι εξ Άνδρου επιγραφαί των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 2 (1962), σ. 731· Ι. Ψαράς, *Η Άνδρος στα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Άνδρος 1993, σ. 61.

12. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

13. Δ. Πολέμης, «Πέτρου ντε Μάρκις», *ό.π.*, σ. 737· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

14. Δ. Πολέμης, «Από την εποχήν», *ό.π.*, σ. 279-280, 296.

1650: 28 καθολικοί στο νησί[15]
1655: 6.000 κάτοικοι, 60 χωριά· η Χώρα 200 σπίτια, στον Αρνά και Αμμόλοχο κατοικούσαν 1.200 Αλβανοί [J. Thevenot][16]
[**1658**]: Αραιά κατοικημένη [M. Boschini][17]
1667: 8.000 Έλληνες και λίγοι Λατίνοι [Sebastiani][18]
1670: 1.350 φορολογικές μονάδες (4 χανέδες ανήκαν σε καθολικούς και 13 χανέδες σε μουσουλμάνους) [οθωμανική φορολογική καταστίχωση][19]
1673: 10.000 κάτοικοι[20]
1673: 6.000 κάτοικοι Έλληνες και Αλβανοί [R. Saulger][21]
1675: 15.000 κάτοικοι [P. Ricaut][22]
1675: 3.000 κάτοικοι [B. Randolph][23]
1681: Κατοικείται από Αλβανούς ορθόδοξους [G. B. de Burgo][24]
1686: Η Χώρα κατοικείται από Έλληνες και Τούρκους [E. Veryard][25]
[**1696**]: 5.000 κάτοικοι [V. Coronelli][26]
1700: 4.000 κάτοικοι [J. Pitton de Tournefort][27]

15. B. J. Slot, «Η Άνδρος στα 1670», *Ανδριακά Χρονικά*, 21 (1993), σ. 180, ο οποίος παραπέμπει σε έγγραφο της Propaganda Fide.

16. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 41, όπου ο συγγραφέας προφανώς από παραδρομή γράφει 600 κάτοικοι. Πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 559.

17. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 40.

18. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani* Ρώμη 1687, σ. 69· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 579· B. J. Slot, *Archipelagus*, *ό.π.*, σ. 290.

19. B. J. Slot, «Η Άνδρος», *ό.π.*, σ. 179-181. Ο ίδιος, *Archipelagus*, *ό.π.*, σ. 290 και 306, αναφέρει 1.344 φορολογικές μονάδες (χανέδες) οι οποίες κατανέμονταν: Απάνω Κάστρο 722, Κάτω Κάστρο 310, Αρνά 145, Αμμόλοχος 167.

20. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 54, ο οποίος δεν αναφέρει πηγή, πιθανότατα όμως μεταφέρει λανθασμένα την πληροφορία του P. Ricaut.

21. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Α. Κάραλης, Ερμούπολη 1878, σ. 211.

22. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, *ό.π.*, σ. 290.

23. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 8.

24. G. B. de Burgo, *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Μιλάνο [1686], σ. 312.

25. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 353.

26. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 54.

27. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 282· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 54· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 724.

1700: 4.000 κάτοικοι [A. Giustiniani][28]

1701: 5.000 κάτοικοι το πολύ· 100 σπίτια η Χώρα, μία οικογένεια καθολικών (έναντι 700-800 οικογενειών που υπήρχαν την εποχή των Σομμαρίπα)· στον Αρνά (250 σπίτια) και στον Αμμόλοχο κατοικούν Αλβανοί [J. - X. Portier][29]

1706: Η Χώρα έχει 100 περίπου σπίτια και πολλά ακόμη ερειπωμένα [P. Lucas][30]

1712-1719: περί τα 780 κεφαλοχάρατσα [κοινοτικό κατάστιχο][31]

1732: 4.000-5.000 κάτοικοι, όλοι ορθόδοξοι εκτός από 3-4 οικογένειες· 20-30 χωριά [Ch. Thomson][32]

1770: 10.000 κάτοικοι όλοι ορθόδοξοι [P. di Krienen][33]

1793-1799: 12.000 κάτοικοι, 50 περίπου χωριά [G. A. Olivier][34]

1811: 18.000 κάτοικοι, 66 χωριά και το Κάστρο [J. Galt][35]

1815: Κάστρο 112 οικογένειες σε 8 ενορίες· Χωριά Κάτω Κάστρου: Ασυνετί 44 οικογένειες, Λιβάδια 43, Μέσα Χωριό 23, Βραχνού 14, Φάληκας 33, Πέρα Χωριά 45, Μεσσαριά 66, Αλαδινού 24, Κουμανή 25, Μένητες 79, Πιτροφός 100, Λάμυρα 292, Εβρουσές 9, Αποίκια 109, Απατούρια 30, Στενιές 95, Βουρκωτή 50 [κοινοτικό κτηματολόγιο][36]

1816: 15.000 κάτοικοι [W. Turner][37]

πριν το 1821: 16.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][38]

1821: Περιοχή του Δήμου Άνδρου 6.000 κάτοικοι, 1.300 οικογένειες και περιοχή του Δήμου Κορθίου 4.000 κάτοικοι, 800 οικογένειες[39]

---

28. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 54. Αντίθετα ο St. Yerasimos, σε σημείωσή του στο J. Pitton de Tournefort, *ό.π.*, σ. 282, σημ. 60, αναφέρει πως η πληροφορία του Giustiniani, είναι 6.000 κάτοικοι.

29. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17ου και 18ου αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002, σ. 34-35, 39.

30. Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος Άνδρος – Κέως*, Αθήνα 1880, σ. 70.

31. Δ. Πολέμης, «Περί τα φορολογικά της Άνδρου κατά το έτος 1721», π. *Πέταλον*, 6 (1995), σ. 97.

32. Ch. Tompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 426· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 170.

33. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 97· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 54· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 339.

34. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 154· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 55· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 583.

35. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 372· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 555-556.

36. Δ. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 99-101, όπου και αναλυτικά στοιχεία ανά ενορία.

37. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821* , τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

38. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

39. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements

[**1823**]: 12.000 κάτοικοι, 30 χωριά [B. G. Depping][40]

1823: Ο Αμμόλοχος είχε 6 ενορίες με 625 οικογένειες [κτηματολόγιο][41]

1827: 15.000 κάτοικοι, 3.000 σπίτια· υπάρχουν επίσης ξένοι εγκατεστημένοι στο νησί κυρίως από την Εύβοια, Χίο, Κυδωνίες· 750 σπίτια Αρβανιτών στον Αρνά και στον Αμμόλοχο [ανώνυμος][42]

1828: Καταγεγραμμένοι στο φορολογικό κατάστιχο: Καπαριά, Αλαμανιά: 130 ονόματα· Πισκοπειό, Γιαννισέων Λαρδιά: 110· Κοχύλου: 75· Βουνιά: 40· Αϋπάτια, Οπίσω Μεριά: 87· Αμονακλειού: 73· Ροόν, Χωναίς: 70· Κόρθι, Αγία Μαρίνα: 113· Αηδόνια: 102· τμήμα Αρνά: 350· Κάστρο: 140· Αποίκια, Βουρκωτή: 163· Ασυνετί, Λειβάδια: 127· Λάμυρα, Εβρυσιαίς: 241· Απατούρια: 18· Στενιαίς: 81· Πέρα Χωρία: 64· Πιτροφός: 95· Μεσαρία: 54· Μένητες: 117 [φορολογικό κατάστιχο][43]

1828: 2.950 οικογένειες: 850 οικογένειες στο ΒΔ τμήμα με διάλεκτο και έθιμα Αλβανών, 1.200 στο μέσο τμήμα (οι 200 οικογένειες στο Κάστρο), και 900 οικογένειες στο ΒΑ τμήμα (100 οικογένειες αρχοντικές, 350 οικογένειες ναυτικών) [*Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*][44]

1829: 5.000 κάτοικοι [Fr. Thiersch][45]

1829: 12.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][46]

1829: 14.000 κάτοικοι [R. Andreson][47]

1832: Περιοχή του Δήμου Άνδρου 6.300 κάτοικοι, 1.400 οικογένειες και περιοχή του Δήμου

---

statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

40. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 109.

41. Δ. Πολέμης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 103, όπου και αναλυτικά στοιχεία ανά ενορία.

42. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 142-144. Οι πληροφορίες προέρχονται από ανώνυμη έκθεση που συντάχθηκε μετά από προτροπή του Gosse.

43. Δ. Πασχάλης, «Η δημοσιονομική κατάστασις των Κυκλάδων νήσων επί Τουρκοκρατίας και Επαναστάσεως (1537-1828)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 14 (1934), σ. 460-462. Οι αριθμοί αφορούν τα ονόματα που ήταν χρεωμένα σε κάθε χωριό του νησιού, που πρέπει να αντιστοιχούν με τους χανέδες της εποχής της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με το συγγραφέα δεν σώζεται το σύνολο του καταστίχου.

44. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, α.φ. 20 (21 Μαρτίου 1828), σ. 83· πρβλ. και Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 63-64.

45. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

46. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

47. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 160.

Κορθίου 4.000 κάτοικοι, 800 οικογένειες[48]

1835: 14.200 κάτοικοι σχεδόν όλοι αλβανικής καταγωγής, (1.500 κατοικούν στο Κάστρο και οι άλλοι στα 58 χωριά) [E. Ledhuy][49]

48. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

49. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 625.

ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ

1420: Ακατοίκητη [Chr. Buondelmonti][1]
1440: 250-300 κάτοικοι[2]
1470: 100 κάτοικοι [G. Rizzardo][3]
[**1590**]: Ακατοίκητη μετά την κατάληψή της από τον Μπαρμπαρόσα [A. da Millo][4]
1673: 100 σπίτια [R. Saulger][5]
1675: 800 κάτοικοι [P. Ricaut][6]
1696: 250 κάτοικοι [V. Coronelli][7]
1700: 60- 70 οικογένειες [J. Pitton de Tournefort][8]
αρχές 18ου αι.: Ένα χωριό με λίγους κατοίκους [Maihows][9]
1730: 300-400 κάτοικοι [Ch. Thompson][10]
1738: 300 κάτοικοι στο χωριό του νησιού [Sandwich][11]
1770: 200 κάτοικοι [P. di Krienen][12]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 54.

2. Εκτίμηση της Μάρως Φίλιππα-Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων οικισμών του Αιγαίου*. Αθήνα 1978, σ. 16.

3. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον, 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 284.

4. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 159.

5. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Α. Κάραλης, Ερμούπολη 1878, σ. 215.

6. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 83, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

7. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 290· πρβλ. Μάρω Φίλιππα-Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 16.

8. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 183· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 83. Ο B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290 κάνει λόγο για 70 κατοίκους.

9. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 296.

10. Ch. Tompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 312.

11. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediteranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799, σ. 108· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 186.

12. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 127· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 83· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 340.

1789: 60-70 οικογένειες [Frieseman][13]
1800: Ένα μικρό χωριό με λίγους κατοίκους [E. D. Clarke][14]
1806: 150 κάτοικοι [W. M. Leake][15]
1810: 300 κάτοικοι, ένα χωριό [J. Galt][16]
1816: 200 κάτοικοι [W. Turner][17]
1820: Όχι πάνω από 200 κάτοικοι, σε μία πόλη [J. Fuller][18]
πριν το 1821: 200 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][19]
1822: 600 κάτοικοι[20]
[**1823**]: Λιγοστοί κάτοικοι [B. G. Depping][21]
1825: 200 κάτοικοι περίπου [J. Emerson][22]
1829: 450 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][23]
1828-1830: 221 κάτοικοι (58 άνδρες, 106 γυναίκες, 57 παιδιά), 62 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][24]
1830: 224 κάτοικοι από τους οποίους οι 14 ξένοι [Κ. Κονδύλης][25]
1835: 299 κάτοικοι [E. Ledhuy][26]

---

13. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 9.

14. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, τ. 2, 2η έκδ., Λονδίνο 1814, σ. 406.

15. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 87· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 83.

16. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 374· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 556.

17. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821* , τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

18. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 525.

19. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

20. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

21. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 56.

22. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 182· πρβλ. Μάρω Φίλιππα-Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 16.

23. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821 -1971* , τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

24. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

25. Α. Κατσουρός, «Στατιστικά Πάρου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 7, όπου δημοσιεύεται έκθεση για την Πάρο με ημερομηνία 31 Μαρτίου 1830, πιθανόν γραμμένη από τον Κ. Κονδύλη.

26. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 617.

ΘΗΡΑ (ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ)

1470: 300 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1479: 40 άπορες οικογένειες καταφεύγουν στην Κρήτη[2]
1494: 800 κάτοικοι μαζί με την Ίο [St. Magno][3]
1521: Κατεστραμμένη από τους Τούρκους και έρημη [R. Rohricht][4]
1539: 60-80 μικρά σπίτια περίπου [M. Membre][5]
1579: Ένα κάστρο και χωριά [M. Crusius][6]
1593: 350 καθολικοί ενήλικοι [A. de Marchis][7]
1600: 500 καθολικοί [A. de Marchis][8]
1604: 300 καθολικοί ενήλικοι [A. de Marchis][9]
1623: 700 καθολικοί [P. de Marchis][10]
1638: 700 καθολικοί [L. C. Tubino][11]
1650: 7.000 κάτοικοι (700 καθολικοί)· 5 πόλεις/κάστρα και μερικά χωριά· Σκάρος 200 σπίτια, Καρτεράδο 200 καθολικοί [Fr. Richard][12]
1652: 700 καθολικοί περίπου [P. Bernardo][13]
1655: Άγ. Νικόλαος 500 κάτοικοι, Σκάρος 150 σπίτια και 500 κάτοικοι, Πύργος 200 κάτοικοι περίπου, Ακρωτήρι 150 κάτοικοι· στις εξοχές από τον Πύργο στο Σκάρο ζουν περί τα 1.000 άτομα όλοι σχεδόν Έλληνες [J. Thevenot][14]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 161.

3. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. VI, Παρίσι 1884, σ. 241.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

5. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 140.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

7. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, V. Thera (Santorino)*, Ρώμη 1941, σ. 13· πρβλ. Ι. Δελένδας, *Οι καθολικοί της Σαντορίνης. Συμβολή στην ιστορία των Κυκλάδων*, Αθήνα 1949, σ. 149, ο οποίος αντιγράφει τον Hofmann χωρίς να αναφέρει όμως την πηγή του.

8. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

9. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

10. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

11. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

12. Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Saint Erini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657, σ. 28-31· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 57.

13. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13, 58· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

14. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 169-172· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 57 (όπου υπάρχουν ορισμένες παραναγνώσεις, π.χ. Πύργος: 1.000 κάτοικοι).

[**1658**]: Αραιοκατοικημένη [M. Boschini][15]

1667: 11.000 κάτοικοι (οι 900 καθολικοί) [Sebastiani][16]

1670: 949 χανέδες σπέτζας και 950 χανέδες κεφαλικού φόρου· Ακρωτήρι 95 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][17]

1672: 598 ενήλικοι καθολικοί (Σκάρος 210, Ημεροβίγλι 94, Φηροστεφάνι, Κοντοχώρι, Φηρά 112, Καρτεράδος 113, Πύργος 25, Εμπορείο 30, Ακρωτήρι 5, Άγ. Νικόλαος 9) [Fr. Xanthaki][18]

1675: 8.000 κάτοικοι [P. Ricaut][19]

[**1688**]: Άγ. Νικόλαος: 500 κάτοικοι περίπου· Σκάρος: γύρω στα 150 σπίτια· Παναγία (μεταξύ Σκάρου και Πύργου): περίπου 200 κάτοικοι· Εμπορείο: λιγότεροι από 200 Έλληνες και Τούρκοι· Ακρωτήρι: όχι πάνω από 150 κάτοικοι· επίσης 7-8 χωριά στην πεδιάδα [Fr. Piacenza][20]

[**1696**]: 6.000 κάτοικοι (5.400 Έλληνες και 600 Λατίνοι)· Σκάρος: 1.500 κάτοικοι, οι 500 Φράγκοι. Πύργος: 1.000 κάτοικοι [V. Coronelli][21]

1699 ή 1714: 8-10.000 κάτοικοι (οι Λατίνοι 2.000 περίπου) [Fr. Tarillon][22]

1700: 10.000 κάτοικοι (όλοι Έλληνες, το 1/3 καθολικοί) [J. Pitton de Tournefort][23]

1701: 545 ενήλικοι καθολικοί [A. Giustiniani][24]

---

15. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 24.

16. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 81 και G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13 και 74· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290 και Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 149.

17. Evangelia Balta, «Le rôle de l'institution communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», στο *Problemes et approches de l'histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri a Egriboz*, Κωνσταντινούπολη 1997, σ. 98 και 102· πρβλ. Ευαγγελία Μπαλτά - Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17ο αιώνα», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 117 και 118 όπου και αναλυτική κατανομή των φορολογικών μονάδων στους οικισμούς του νησιού, και B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290, ο οποίος δίνει αριθμό φορολογικών μονάδων 959. Για το Ακρωτήρι βλ. B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

18. G. Hofmann, *Thera*, ό.π., σ. 13, και 77- 79· πρβλ. Ι. Δελένδας, *Οι καθολικοί*, ό.π., σ. 161-162.

19. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 57, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

20. Ι. Δελένδας, «Ταξιδιώτες του 17ου - 19ου αιώνα στη Σαντορίνη», *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, επιμ., Ι. Δανέζης, Αθήνα 2001, σ. 292-293.

21. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25, 241. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 57, αποδίδει στον Coronelli 15.000 κατοίκους.

22. Π. Ζερλέντης, «Έγγραφα περί των Δυτικών κοινοτήτων και εκκλησιών του Αιγαίου πελάγους», π. *Παρνασσός*, 9 (1885), σ. 136, ο ίδιος, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 58.

23. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 236-237· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 57· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

24. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13 και 102.

αρχές 18ου αι.: Όχι λιγότεροι από 10.000 κάτοικοι [Maihows][25]

1710: 424 καθολικοί στην ενορία του Σκάρου [V. Castelli][26]

1731: 949 φορολογικές μονάδες [οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο][27]

1734: 850 υπόχρεοι φόρου Οπανωμεριά 147, Πύργος 269, Ακρωτήρι 25, Εμπορείο 104, Σκάρος 305) [κατάστιχο κεφαλικού φόρου][28]

1757: 700 καθολικοί (Σκάρος 137, Ημεροβίγλι 181, Φηροστεφάνι 114, Καρτεράδος 102, Κοντοχώρι 100, Φηρά, 35, Άγ. Νικόλαος 12, Ακρωτήρι 7, Πύργος 3, Μεσσαριά 2, Εμπορείο 1) [P. M. de Stefani][29]

1770: 9.000 κάτοικοι (Άγ. Νικόλαος: 500 κάτοικοι περίπου· Σκάρος: 150 σπίτια και 500 κάτοικοι καθολικοί· Εμπορειός: 200 κάτοικοι) [P. di Krienen][30]

1776: 8.000 κάτοικοι (700-800 καθολικοί) [Choiseul-Gouffier][31]

1779: 8.000-10.000 κάτοικοι· τα σπουδαιότερα χωριά: Πύργος, ο Άγιος Νικόλαος και ο Σκάρος· δεν μένουν Τούρκοι στο νησί [C. S. Sonnini][32]

1789: 10.000 κάτοικοι· μία πόλη και πέντε χωριά [Frieseman][33]

1793: 12.000 κάτοικοι (το 1/6 Φράγκοι)· 5 μεγάλα χωριά (Απάνω Μεριά, Σκάρος, Πύργος, Εμπορειό, Ακρωτήρι) και αρκετά μικρότερα (Μεροβίγλι, Βούρβουλο, Φυρροστεφάνι, Φυρρά, Γωνιά, Καρτεράδο, Βότωνα, Μεσσαριά, Μεγάλο Χωριό) [G. A. Olivier][34]

1794: 10.000 κάτοικοι· οι καθολικοί 550 [P. Delenda][35]

1816: 13.000 κάτοικοι [W. Turner][36]

---

25. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 339.

26. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 109.

27. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα», π. *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 294 και της ίδιας, «Le rôle», *ό.π.*, σ. 99.

28. Ευαγγελία Μπαλτά - Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια», *ό.π.*, σ. 109.

29. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13, και 118· πρβλ. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 200.

30. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 50-52· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 57· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984 σ. 338 (ο οποίος αναφέρει όμως πληθυσμό 8.000 κατοίκους).

31. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. Ι, 2η έκδ. Παρίσι 1842, σ. 54· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 373.

32. C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie*, τ. 1, Παρίσι 1801, σ. 339· πρβλ. και την επανέκδοση με επιμέλεια Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 111.

33. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 89· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 373.

34. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 255-256· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 58.

35. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 122.

36. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821* , τ. 3ό, 2η έκδ., Αθήνα 1985 σ. 311.

πριν το 1821: 17.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][37]

1821: Περιοχή του Δήμου Θήρας: 3.850 κάτοικοι, 945 οικογένειες· Δήμου Καλλίστης: 2.765 κάτοικοι, 653 οικογένειες· Δήμου Οίας: 1.500 κάτοικοι, 300 οικογένειες· Δήμου Εμπορείου: 1.500 κάτοικοι, 300 οικογένειες· Δήμου Θηρασίας: 300 κάτοικοι, 64 οικογένειες[38]

[**1823**]: 12.000 κάτοικοι [B. G. Depping][39]

1825: 8.000 κάτοικοι περίπου (καθολικοί είναι ένα μικρό τμήμα) [J. Emerson][40]

1827: 15.000 κάτοικοι, 3.500 σπίτια· 13 χωριά και μία πόλη τα Φηρά· στα Άνω Φηρά 148 οικογένειες γύρω στα 632 άτομα [W. Korring][41]

1829: 9.656 κάτοικοι [Fr. Thiersch][42]

1829: 10.450 κάτοικοι μαζί με τη Θηρασία [Γαλλική αποστολή][43]

1828-1830: 9.656 κάτοικοι (3.598 άνδρες, 3.674 γυναίκες, 3.877 παιδιά), 2.424 οικογένειες, 3.060 σπίτια, 13 χωριά [αναφορές κοινοτικών αρχών][44]

1830: 612 καθολικοί στο νησί· στα Φηρά 50 οικογένειες καθολικών [L. de Cigalla][45]

1832: Περιοχή του Δήμου Θήρας: 4.100 κάτοικοι, 995 οικογένειες· Δήμου Καλλίστης: 3.228 κάτοικοι, 768 οικογένειες· Δήμου Οίας: 800 κάτοικοι, 400 οικογένειες· Δήμου Εμπορείου: 2.100 κάτοικοι· Δήμου Θηρασίας: 400 κάτοικοι, 87 οικογένειες[46]

1835: 10.980 κάτοικοι (οι 600 καθολικοί), 3 πόλεις και 9 χωριά [E. Ledhuy][47]

---

37. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

38. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95-96.

39. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 38.

40. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 127.

41. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 130-131 (οι αριθμοί όπως δηλώνει ο συντάκτης είναι κατά προσέγγιση).

42. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

43. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

44. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

45. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 128.

46. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95-96.

47. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 618.

ΙΟΣ

1418: Ο Μάρκος Κρίσπης καλεί για εγκατάσταση Αλβανούς από την Πελοπόννησο [R. Sauger][1]

1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]

1494: 800 κάτοικοι μαζί με τη Θήρα [St. Magno][3]

1494: Πολλά σπίτια και κάτοικοι Έλληνες, η πλειονότητα γυναίκες [P. Casola][4]

1547-1549: Η Ίος έχει νεκρωθεί [P. Belon][5]

1558: Οι κάτοικοι εκτοπίζονται από πειρατές [A. da Milo][6]

1575: Επανοικίζεται από φτωχούς Αλβανούς [A. da Milo][7]

1638: 300 κάτοικοι (αναφέρεται εποικισμός περίπου 200 Αλβανών) [Fr. Lupazzolo][8]

1650: Μία κωμόπολη στο νησί, οι κάτοικοι αλβανικής καταγωγής [Fr. Richard][9]

1655: Κατοικείται από Αλβανούς [J. Thevenot][10]

[**1658**]: Λίγος πληθυσμός, ένα κάστρο [M. Boschini][11]

---

1. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Α. Κάραλης, Ερμούπολη 1878, σ. 137. Ο Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις Αλβανών εις Ίον», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918) χαρακτηρίζει την πληροφορία «ψευδή και φαντασιώδη». Ο F. W. Hasluck, «Albanian settlements in the Aegean islands», *B.S.A.*, 15 (1909), σ. 225, θεωρεί ότι και αν ακόμη πρόκειται για αληθινή πληροφορία οι Αλβανοί αυτοί δεν σχετίζονται με όσους βρίσκονται εκεί τον 17ο αιώνα, διότι αυτό εν τω μεταξύ ερημώθηκε. Τα περί εγκατάστασης οικογενειών Αλβανών επαναλαμβάνει ο J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 224.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 284.

3. C. Sathas, *Documents inedits relatifs a l'histoire de la Grèce au moyen age*, τ.VI, Παρίσι 1884, σ. 241.

4. Margaret Newett, *Canon Pietro Casola's pilgrimage to Jerusalem*, Μάντσεστερ 1907, σ. 312· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 127.

5. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 86.

6. F. W. Hasluck, «Albanian», *ό.π.*, σ. 225· ο ίδιος, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 159· Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις», *ό.π.*, σ. 263· B. J. Slot,, *ό.π.*, σ. 284.

7. F. W. Hasluck, «Albanian», *ό.π.*, σ. 225· ο ίδιος, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 159· Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις», *ό.π.*, σ. 263· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 284.

8. F. W. Hasluck, «Albanian», *ό.π.*, σ. 225· Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις», *ό.π.*, σ. 263.

9. Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Saint Erini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657, σ. 336.

10. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 169.

11. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 52.

1659: 8 λατινικές οικογένειες που μεταστράφηκαν σε ορθόδοξες [Fr. Rechardo][12]
1667: 8 Λατίνοι [Sebastiani][13]
1670: 235 φορολογικές μονάδες [οθωμανικό κατάστιχο][14]
1673: 1.000 κάτοικοι[15]
1675: 1.500 κάτοικοι [P. Ricaut][16]
[**1696**]: 3.000 κάτοικοι (στο Κάστρο 600 κάτοικοι) [V. Coronelli][17]
1710: 12 οικογένειες καθολικών, κυρίως Γάλλοι [V. Castelli][18]
1770: 1.400 κάτοικοι (η Χώρα 300 σπίτια) [P. di Krienen][19]
1793-1799: 3.700 κάτοικοι (2 οικογένειες καθολικών) [G. A. Olivier][20]
1812: 200 σπίτια σε μία κωμόπολη [J. M. Tancoigne][21]
1816: 3.000 κάτοικοι [W. Turner][22]
πριν το 1821: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][23]
1821: Περιοχή του Δήμου Ίου: 1.150 κάτοικοι, 470 οικογένειες[24]
[**1823**]: 3.700 κάτοικοι [B. G. Depping][25]

---

12. Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 126.

13. Σημείωση του St. Yerasimos, στο J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, ό.π., σ. 225, σημ. 19.

14. C. Kücük (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 54.

15. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 60, ο οποίος δεν αναφέρει πηγή, πιθανότατα όμως μεταφέρει λανθασμένα την πληροφορία του P. Ricaut.

16. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

17. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25 και 251· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 60.

18. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, V. Thera (Santorino)*, Ρώμη 1941, σ. 110.

19. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 31. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 57· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 336.

20. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 180· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 60· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 584.

21. J. M. Tancoine, *Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l' île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, τ. 1, Παρίσι 1817, σ. 66· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 60.

22. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

23. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

24. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

25. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 51.

1825: Πάνω από 3.000 κάτοικοι [J. Emerson][26]
1829: 2.177 κάτοικοι [Fr. Thiersch][27]
1829: 800 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][28]
1828-1830: 2.177 κάτοικοι (588 άνδρες, 509 γυναίκες, 1.080 παιδιά), 554 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][29]
1832: Περιοχή του Δήμου Ίου: 1.225 κάτοικοι, 510 οικογένειες[30]
1835: 2.100 κάτοικοι [E. Ledhuy][31]

26. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 146.

27. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

28. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

29. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

30. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

31. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 619.

ΚΕΑ

1470: 200 κάτοικοι[1]
1470: 300 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]
1537: Ο Μπαρμπαρόσα πήρε από Κέα και Κύθνο 2.000 αιχμαλώτους [Cornaro][3]
1576: Κατοικημένη [Θ. Ζυγομαλάς][4]
1579: Κατοικημένη [Carlier de Pinon][5]
[1590]: Κατοικημένη [A. da Millo][6]
1650: 1.500 κάτοικοι [M. Polla][7]
1650-1660: 2.000 κάτοικοι [αναφορές καθολικών][8]
1655: 700 σπίτια η Χώρα (300 περίπου είχαν εγκαταληφθεί μετά τον Τουρκοβενετικό πόλεμο) [J. Thevenot][9]
1667: 2.000 κάτοικοι [Sebastiani][10]
1670: 220 φορολογικές μονάδες [οθωμανικό κατάστιχο][11]
1675: 4.000 κάτοικοι [P. Ricaut][12]

---

1. K. Hoph, *Veneto-byzantinische Analekten*, Βιέννη 1859, σ. 87· πρβλ. Χρ. Στέφας, *Κέα (Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, [Αθήνα] 1999, σ. 106.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 284.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 162.

4. Em. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 191· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162.

5. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 58.

6. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 284.

7. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 120· ο ίδιος, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

8. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

9. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 39. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 64· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 559· Χρ. Στέφας, *ό.π.*, σ. 107.

10. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

11. C. Kücük (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 54· B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

12. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

1678: 400 κάτοικοι [πιθανότατα εννοεί 4.000] [Λ. Venier][13]
[**1684**]: 600 σπίτια στη Χώρα [J. de Rochefort][14]
[**1696**]: 3.000 κάτοικοι [V. Coronelli][15]
1698: Οι κάτοικοι της Κέας και της Κύθνου σήμερα είναι όλοι ορθόδοξοι και οι περισσότεροι από αυτούς Αλβανοί [R. Sauger][16]
1700: 2.500 σπίτια στη Χώρα [J. Pitton de Tournefort][17]
1700: 4.000 κάτοικοι [A. Giustiniani][18]
αρχές 18ου αι.: 4.000 κάτοικοι [Bruzen][19]
1720: Πολύ λίγοι κάτοικοι [De Mirone][20]
1730: Οι κάτοικοι ορθόδοξοι εκτός από 5-6 οικογένειες καθολικών [Ch. Thompson][21]
1770: 3.000 κάτοικοι [P. di Krienen][22]
1788: 5.000 κάτοικοι [A. Bisani][23]
1789: 5-6 οικογένειες καθολικών [Frieseman][24]
1800: 3.000 κάτοικοι [E. D. Clarke][25]
1810: 5.500 κάτοικοι, μία πόλη (η Χώρα έχει 1.000 σπίτια) [J. Galt][26]
1811: 3.000 κάτοικοι, 550 σπίτια στη Χώρα [P. O. Bronsted][27]

13. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

14. P. O. Bronsted, *Voyages dans la Grèce accompagnès des recherches archéologiques*, Παρίσι 1826, σ. 9-10, όπου μνημονεύει την πληροφορία αυτή από το το βιβλίο J. de Rochefort, *Voyage de Turquie*, Παρίσι 1684, σ. 306.

15. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65.

16. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Α. Κάραλης, Ερμούπολη 1878, σ. 220.

17. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 272· πρβλ. Χρ. Στέφας, *ό.π.*, σ. 107.

18. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

19. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

20. De Mirone, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.*, τ. 1, Λιέγη 1731, σ. 54.

21. Ch. Tompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq.*, τ. 1, Reading 1752, σ. 317.

22. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 101· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 339.

23. [A. Bisani], *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1793, σ. 55· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 497.

24. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 142.

25. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 439.

26. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 373 (ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 251 αναφέρει 5.000 κατοίκους πληθυσμό)· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 549, 556.

27. P. O. Bronsted, *Voyages dans la Grèce*, ό.π., σ. 9-10· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 167.

1816: 5.000 κάτοικοι· η Χώρα έχει 400 σπίτια [W. Turner][28]
1818: 4.000 κάτοικοι [P. E. Laurent][29]
[1818]: 22 καθολικοί κάτοικοι [έκθεση αποστολικού απεσταλμένου][30]
1820: 6.000 κάτοικοι περίπου [J. Fuller][31]
πριν το 1821: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][32]
1821: Περιοχή του Δήμου Κέας: 4.400 κάτοικοι, 860 οικογένειες[33]
1829: 3.122 κάτοικοι [Fr. Thiersch][34]
1829: 1.200 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][35]
1828-1830: 778 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][36]
1832: Περιοχή του Δήμου Κέας: 3.300 κάτοικοι, 730 οικογένειες[37]
1835: 3.202 κάτοικοι [E. Ledhuy][38]
1837: Ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει πολύ τους 3.000 κατοίκους διότι η πανώλη το 1823 αποδεκάτισε 1.300 άτομα [L. Ross][39]

---

28. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 399 και τ. 3, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 311.

29. P. E. Laurent, *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819*, Λονδίνο 1821, σ. 21.

30. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 241.

31. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 527.

32. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

33. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

34. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

35. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

36. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

37. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέρθηκε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

38. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 626.

39. Χρ. Στέφας, *ό.π.*, σ. 107.

ΚΙΜΩΛΟΣ

1579: Ακατοίκητη [Carlier de Pinon][1]
1603: Λιγοστοί κάτοικοι [Th. Sherley][2]
1610: Ένας οικισμός με Έλληνες κατοίκους [W. Lithgow][3]
1650 (περίπου): 500 κάτοικοι Έλληνες [M. Pola][4]
1655: 200 κάτοικοι σε ένα οικισμό [J. Thevenot][5]
1659: 5 οικογένειες καθολικών [Fr. Rechardo][6]
1667: 800 Έλληνες και 33 Λατίνοι [Sebastiani][7]
1670: 142 φορολογικές μονάδες [οθωμανικό κατάστιχο][8]
1675: 1.500 κάτοικοι [P. Ricaut][9]
1678: 1.000 κάτοικοι, 21 καθολικοί [ανώνυμη αποστολική έκθεση][10]
1693: 6-7 καθολικές οικογένειες [G. Camilli][11]
1700: 800 κάτοικοι [A. Giustinian][12]
αρχές 18ου αι.: 1.500 κάτοικοι [Bruzen][13]
1710: 1.000 κάτοικοι περίπου [V. Castelli][14]

1. E. Blochet (εκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 55, πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160· Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 131.

2. F. W. Hasluck, «Suplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantine geography», *B.S.A.*, 13 (1906-1907), σ. 346.

3. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 131.

4. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 119.

5. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 65· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 570.

6. Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 125.

7. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 290. Βλ. και σημείωση του St. Yerasimos στο J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, Παρίσι 1982, σ. 151, σημ. 7.

8. B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

9. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65, χωρίς δήλωση πηγής, αντλώντας πιθανότατα από τον P. Ricaut.

10. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 155-156.

11. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 187.

12. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 65.

13. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

14. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 196-197 και Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ΄ αι.», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 10 (1974-1978), σ. 295 (ο οποίος αναφέρει όμως πληθυσμό 100 ψυχές).

1715-1725 (περίπου): 4.000 κάτοικοι [G. Pace][15]
1736: 800-900 κάτοικοι, 150 οικίες[16]
1758: 4.000 κάτοικοι (όλοι σχεδόν ορθόδοξοι) [P. de Stefani][17]
1770: 700 κάτοικοι· η Χώρα έχει 200 μικρά σπίτια [P. di Krienen][18]
1776: 200 κάτοικοι [Choiseul-Gouffier][19]
1779: 200 περίπου οικογένειες Ελλήνων [C.-S. Sonnini][20]
1788:300 κάτοικοι το πολύ στη Χώρα [A. Bisani][21]
1797: 500 κάτοικοι περίπου [Cl. Savary][22]
1816: 700 κάτοικοι [W. Turner][23]
[**1818**]: 20 καθολικοί κάτοικοι [έκθεση αποστολικού απεσταλμένου][24]
πριν το 1821: 1.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][25]
1821: Περιοχή του Δήμου Κιμώλου: 890 κάτοικοι, 220 οικογένειες[26]
1822: 1.000 κάτοικοι[27]
1829: 420 κάτοικοι [Fr. Thiersch][28]

---

15. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 215.

16. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 220 (η πληροφορία περιέχεται σε επιστολή αποστολικού απεσταλμένου).

17. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 227.

18. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 19. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 66· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 336· B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου - Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 225.

19. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842· πρβλ. Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' ρωσσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903, σ. 236· Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 65. Ο Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 371, αποδίδει στον Choiseul-Gouffier 800 κατοίκους.

20. Ch.-S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)*, επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 148.

21. [A. Bisani], *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1793, σ. 26.

22. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 371· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 774.

23. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

24. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 241.

25. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

26. Η πληροφορία από δίφυλλο της 4ης Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό χωρίς μνεία προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

27. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

28. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

1829: 300 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][29]
1828-1830: 105 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][30]
1832: Περιοχή του Δήμου Κιμώλου: 960 κάτοικοι, 240 οικογένειες[31]
1835: 1.165 κάτοικοι (μένουν όλοι στο Κάστρο) [E. Ledhuy][32]
1835: 1.200 κάτοικοι [L. Ross][33]

29. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971* , τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

30. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

31. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

32. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 621.

33. Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά», *ό.π.*, σ. 67.

ΚΥΘΝΟΣ

1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1485: Ακατοίκητη [J. Van Chistele][2]
1528: Καλά κατοικημένη [B. Bordone][3]
1579: Ακατοίκητη [Carlier de Pinon][4]
[1590]: Εγκαταλελειμμένη για πολύ καιρό οικίστηκε από Αλβανούς [A. da Milo][5]
1637: 2.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][6]
1638: 2.200 κάτοικοι [Fr. Lupazzolo][7]
1650: 2.000 κάτοικοι [M. Polla][8]
1655: 2.000 κάτοικοι· η Χώρα έχει 300 σπίτια περίπου· χωριό με το όνομα Μέση (= Μεσσαριά;) [J. Thevenot][9]
[1658]: Κατοικημένη [M. Boschini][10]
1667: 4.000 κάτοικοι [Sebastiani][11]
1670: 296 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][12]
1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][13]

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231. Ο B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286 αναφέρει 500 κατοίκους.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160.

3. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 42· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160.

4. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 28.

5. F. W. Hasluck, «Albanian settlements in the Aegean islands», *B.S.A.*, 15 (1909), σ. 225· ο ίδιος, «Depopulation», *ό.π.*, σ. 160· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 66.

6. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

7. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 66-67.

8. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 119· ο ίδιος, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

9. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 177· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 66· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 570.

10. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 34.

11. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 97· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

12. C. Kücük (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 54· B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

13. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ

1678: 3.000 κάτοικοι [Λ. Venier][14]
1688: Κατοικημένη από λίγους κατοίκους· μία πόλη [O. Dapper][15]
[**1696**]: 2.000 κάτοικοι [V. Coronelli][16]
1698: Οι κάτοικοι Κέας και Κύθνου είναι όλοι ορθόδοξοι και οι περισσότεροι Αλβανοί [P. Sauger][17]
1700: 6.000 κάτοικοι περίπου· οι Λατίνοι μόνο 10-12 οικογένειες [J. Pitton de Tournefort][18]
1700: 3.000 κάτοικοι [A. Giustiniani][19]
1701: 4.000 κάτοικοι στη Χώρα και στο χωριό Σύλλακας [J. X. Portier][20]
1710: 5.000 κάτοικοι [αναφορές αποστολών Ιησουϊτών][21]
1749: 4.000 κάτοικοι, σχεδόν όλοι Έλληνες, ελάχιστοι Τούρκοι και Λατίνοι [λόρδος Charlemont][22]
1770: 1.500 κάτοικοι περίπου, όλοι ορθόδοξοι [P. di Krienen][23]
1789: Όλοι οι κάτοικοι ορθόδοξοι εκτός από 10-12 οικογένειες καθολικών λατίνων [Frieseman][24]
1810: 3.500 κάτοικοι, μία πόλη, ένα χωριό [J. Galt][25]
1816: 4.000 κάτοικοι [W. Turner][26]

του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

14. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

15. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 273.

16. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 269· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67.

17. R. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Α. Κάραλης, Ερμούπολη 1878, σ. 220.

18. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 269· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 724.

19. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67.

20. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17ου και 18ου αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002, σ. 28· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67.

21. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

22. W. B. Stanford, E. J. Finopoulos (επιμ.), *Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749*, Λονδίνο 1984, σ. 103.

23. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 103· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 67· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 339.

24. Frieseman, *Description historique et geographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 131.

25. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 373· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 556.

26. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821* , τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

[1817]: 6.000 κάτοικοι ορθόδοξοι [Ν. Παπαδόπουλος][27]
πριν το 1821: 4.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][28]
1821: Περιοχή του Δήμου Κύθνου 1.120 κάτοικοι, 280 οικογένειες· περιοχή Δήμου Δρυοπίδας 1.100 κάτοικοι, 270 οικογένειες[29]
[1823]: 6.000 κάτοικοι [B. G. Depping][30]
1829: 1.500 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][31]
1829: 2.050 κάτοικοι [Fr. Thiersch][32]
1832: Περιοχή του Δήμου Κύθνου 1.300 κάτοικοι, 320 οικογένειες· περιοχή Δήμου Δρυοπίδας 1.300 κάτοικοι, 220 οικογένειες[33]
1835: 2.720 κάτοικοι [E. Ledhuy][34]

.

27. Νικ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Δ΄, Βενετία 1817, σ. 262.

28. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

29. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

30. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 41.

31. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

32. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

33. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

34. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 627.

ΜΗΛΟΣ

1470: 2.500 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1506: Ένα κάστρο κατοικημένο [R. Guylforde][2]
1549-1552: Όλοι οι κάτοικοι Έλληνες [A. Thevet][3]
1587: Δεν υπάρχουν Τούρκοι στο νησί [R. Lubenau][4]
1602: Η πόλη της Μήλου έχει 400 οικίες [Fr. Ottimazi][5]
1603: Μοναδικός Τούρκος ο καδής και ένας άνδρωπος του [Th. Sherley][6]
1610: Κατοικημένη από Έλληνες [W. Lithgow][7]
1629: Έχουν απομείνει μόνο δύο καθολικοί στη Μήλο [C. la Rocca][8]
1637: 6.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][9]
1638: 2.500 κάτοικοι [Fr. Lupazzolo][10]
1650: Παλαιότερα υπήρχαν 50 φραγκικοί οίκοι ενώ τώρα απέμειναν μόνο δύο [Fr. Richard][11]
1652: Η πόλη της Μήλου μικρή· στο ερειπωμένο Κάστρο κατοικούν 100 οικογένειες [P. Bernardo][12]
1655: 2.500 κάτοικοι η πόλη και 500 κάτοικοι το παλαιό Κάστρο [J. Thevenot][13]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286.

2. H. Ellis (έκδ.), *The pylgrymage of sir Richard Guylforde to the Holy Land, A.D. 1506*, Λονδίνο 1851, σ. 62.

3. A. Thevet, *Cosmographie de Levant*, ανατύπωση με επιμέλεια Fr. Lestringant, Γενεύη 1985, σ. 42-43.

4. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 28.

5. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 106-107.

6. F. W. Hasluck, «Supplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantive geography», *B.S.A.*, 13 (1906-1907), σ. 346.

7. W. Lithgow, *Travels and Voyagers throuth Europe, Asia and Africa, for nineteen years*, 12η έκδ., Leith 1814, σ. 79· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 137.

8. Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1693) από τα Αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 102.

9. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290.

10. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 72.

11. Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Saint Erini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657, σ. 135· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72.

12. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 122, 131.

13. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175· πρβλ.

[1658]: Λιγοστοί οι κάτοικοι [M. Boschini][14]

1658: 17 οικογένειες καθολικών στην πόλη και μία στο Κάστρο [A. Serra][15]

1659: 14 οικογένειες καθολικών (πριν υπήρχαν μόνο δύο) [Fr. Rechardo][16]

1667: 3.000 κάτοικοι περίπου· λίγοι οι καθολικοί [Sebastiani][17]

1670: 736 φορολογικές μονάδες στο νησί· στο Κάστρο καταγράφονται 84 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][18]

1675: 7.000 κάτοικοι [P. Ricaut][19]

1675: 5.000 κάτοικοι [B. Randolph][20]

1678: 5.000 κάτοικοι [A. Venier][21]

[1696]: 7.000 κάτοικοι (100 από αυτούς Φράγκοι) [V. Coronelli][22]

1698: 4.000 Έλληνες και 20 καθολικοί [A. Giustiniani][23]

1700: 5.000 κάτοικοι στη Χώρα του νησιού (Έλληνες εκτός από έναν Τούρκο δικαστή) [J. Pitton de Tournefort][24]

[1700 ;]: 6.000 κάτοικοι [ανώνυμος][25]

αρχές 18ου αι.: 7.000 κάτοικοι [Bruzen][26]

1709: 1.500 ορθόδοξοι και 20 καθολικοί ή 1.400-1.500 στη Χώρα και 200 στα χωριά [V. Castelli][27]

Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 570.

14. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 28.

15. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 132.

16. Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 125.

17. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 94· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 579.

18. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290 και ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου το 1670», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-154.

19. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

20. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687, σ. 33.

21. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

22. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 259-260· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72.

23. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη -το 1735- στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24.

24. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 154, 157· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 719.

25. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72.

26. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

27. Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ΄ αι», *E.E.K.M.*, 10 (1974-8), σ. 277, 282.

1715-1725 περίπου: 5.000 κάτοικοι (στο Απάνω Κάστρο 100 οικογένειες)· 15-16 οικογένειες καθολικών [G. Pace][28]

[**1717**]: 5.000 κάτοικοι [Salmon][29]

1720: Καλά κατοικημένη· η κύρια πόλη πολύ μικρή [De Mirone][30]

1730: Η πόλη μπορεί να φιλοξενήσει 5.000-6.000 κατοίκους [Ch. Thompson][31]

1735: 1.000 κάτοικοι (δύο χωριά) [N. Sarrabat][32]

1748: 1.000 κάτοικοι [M. Guys][33]

1758: Πόλη: 700 ορθόδοξοι και 6 καθολικές οικογένειες· Κάστρο: 300 ορθόδοξοι [P. de Stefani][34]

1771: 1.000 κάτοικοι (500 στη Χώρα και άλλοι 500 στο Καστρί)· πριν την οθωμανική κατάκτηση είχε 50.000 κατοίκους [P. di Krienen][35]

1776: 200 κάτοικοι [Choiseul-Gouffier][36]

1778-1779: Οι κάτοικοι δεν υπερβαίνουν τους 1.300· πριν 30 χρόνια ήταν 7.000 [J. Frederik Tor][37]

1779: 200 κάτοικοι στην πόλη [C.-S. Sonnini][38]

1781: 700 κάτοικοι περίπου [C. Savary][39]

1789: 600 κάτοικοι [Frieseman][40]

---

28. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 210, 212, 214.

29. Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 43.

30. De Mirone, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.*, τ. 1, Λιέγη 1731, σ. 49-50· πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 32.

31. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 292· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 163, ο οποίος αναφέρει πληθυσμό 6.000 κατοίκων.

32. Γ. Χαλκουτσάκης, *ό.π.*, σ. 24.

33. M. Guys, *Voyage litteraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs anciens et modernes*, τ. 1, Παρίσι 1783, σ. 370· πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, ό.π., σ. 44.

34. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 228.

35. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 11· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 49.

36. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 15· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 52· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 371.

37. B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 229· πρβλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 34-35.

38. Ch.-S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)*, επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 196· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 53· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 418.

39. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 379· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 52.

40. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 51· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 484.

1791: 4.000-5.000 κάτοικοι "καθώς λέγουν" [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][41]

1792: 1.000-1.200 κάτοικοι στο Κάστρο και στην πόλη της Μήλου, όλοι Έλληνες εκτός από έναν τούρκο δικαστή [W. Hunter][42]

1793-1799: Οι κάτοικοι δεν ξεπερνούν τους 500 και μειώνονται συνεχώς· στην πόλη έχουν μείνει μόνο 40 οικογένειες κυρίως ξένων [G. A. Olivier][43]

1806: Όχι περισσότερες από 200 οικογένειες στη Χώρα [W. M. Leake][44]

1807: 2.000 κάτοικοι στο νησί· 800 κάτοικοι στην Παλαιά Χώρα και 900 κάτοικοι στο Κάστρο· πριν από 80 χρόνια μία επιδημία πανώλης θανάτωσε 9.000 κατοίκους [J. Stewart][45]

1816: 2.300 οι κάτοικοι του νησιού ενώ παλαιότερα η πόλη μόνο είχε 10.000 κατοίκους [W. Turner][46]

1817: 2.000-3.000 κάτοικοι που ζουν όλοι στο Καστρί [κόμης de Forbin][47]

1818: 6 καθολικές οικογένειες [έκθεση αποστολικού απεσταλμένου][48]

1818: 300 οικογένειες, 12 ιερείς [W. Jowett][49]

πριν το 1821: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][50]

1821: Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.555 κάτοικοι, 305 οικογένειες[51]

αρχές 19ου αι.: 1.000 περίπου κάτοικοι στο Κάστρο[52]

---

41. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 229.

42. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2η έκδ., τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 157-158.

43. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 230· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 60.

44. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 77- 78, ο οποίος σημειώνει ότι παλαιά είχε το νησί 16.000 κατοίκους· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 62. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 73, αναφέρει ότι ο Leake κάνει λόγο για 2.000-3.000 κατοίκους.

45. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-306.

46. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

47. De Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*, Παρίσι 1819, σ. 8· πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 64.

48. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 241.

49. W. Jowett, *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822, σ. 84.

50. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

51. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

52. Ζ. Βάος, «Το Κάστρον, η κοινωνία του και το έθιμον του αρραβώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8 (1969-1970),

1822: 2.500 κάτοικοι[53]

[**1823**]: Μεταξύ 1700 και 1800 ο πληθυσμός μειώθηκε στο 1/10 [B. G. Depping][54]

1829: 1.458 κάτοικοι [Fr. Thiersch][55]

1829: 1.300 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][56]

1828-1830: 364 οικογένειες, 7 χωριά [αναφορές κοινοτικών αρχών][57]

1832: Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.900 κάτοικοι, 380 οικογένειες[58]

1834: 3.250 κάτοικοι· στην Παλαιά Χώρα μόνο 20 κάτοικοι, όταν παλαιά είχε 6.000 κατοίκους και όλο το νησί 20.000. [Gr. Temple][59]

1834: 1.580 κάτοικοι, 314 οικογένειες· στο Δήμο Μήλου 276 οικογένειες, 1.380 άτομα· στο Δήμο Ζεφυρίας 40 οικογένειες, 200 άτομα [ΒΔ 1/13 Οκτωβρίου 1834][60]

1835: 360 οικογένειες ή 1.700 κάτοικοι· το χωριό Πλάκες 30-35 οικίες, η Τρυπητή 60-65, οι Τρεις Βασσάλοι 60-65 (στα χωριά αυτά βρίσκονται περίπου 80 οικογένειες Κρητικών)· η Παλαιά Χώρα έχει 30-40 οικογένειες, το λιμάνι -καλείται Παναλία- 20-30 αποθήκες [Ξ. Λανδερέρ][61]

1835: 1.660 κάτοικοι (οι 500 Κρητικοί) [E. Ledhuy][62]

1837: 1.460 κάτοικοι στο νησί· Κάστρο 800, Τρυπητή 200, Τριοβασάλη (το) 180, Πλάκαις 120, Ζαμφυρία 120 [Κ. Μπέλιος][63]

σ. 573. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει πηγή, πιθανόν έχει υπόψη του κάποιο έγγραφο με στοιχεία της καποδιστριακής περιόδου.

53. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

54. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 23.

55. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

56. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

57. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

58. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

59. Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1834, σ. 19-20.

60. Δ. Σακκής, *Η εκπαίδευση στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 26.

61. Δ. Σακκής, *ό.π.*, σ. 32, ο οποίος αναφέρει ότι το κείμενο με τίτλο «Περιγραφή της νήσου Μήλου και των προϊόντων αυτής υπό Ξ[αβερίου] Λ[ανδερέρ]» δημοσιεύτηκε στην εφ. *Αθηνά*, έτος 4, α.φ. 266, σ. 1047-150.

62. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 620.

63. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα», *ό.π.*, σ. 317.

ΜΥΚΟΝΟΣ

1470: 3.000 κάτοικοι μαζί με την Τήνο [G. Rizzardo][1]
[1528]: Παλαιότερα πολύ καλά κατοικημένη [B. Bordone][2]
1544: Ακατοίκητη [J. Maurand][3]
1579: Σποραδικά κατοικημένη [A. da Milo][4]
1589: Κατοικημένη από Έλληνες [S. Kiechel][5]
1628: 1 πολίχνη με Έλληνες κατοίκους· αναλογούν 5 γυναίκες σε κάθε άνδρα [Ch. Robson][6]
1655: Κάποτε είχε πολύ πληθυσμό, τώρα σχεδόν ακατοίκητη [J. Thevenot][7]
[1658]: Σχεδόν ακατοίκητη, οι λιγοστοί κάτοικοι Έλληνες [M. Boschini][8]
1664: 1.000 κάτοικοι (30 Σκλαβούνοι, 10 καθολικοί) [G. Paterio][9]
1667: 300 ορθόδοξοι και 20 Λατίνοι [Sebastiani][10]
1673: Παλαιά πυκνοκατοικημένη· τώρα σχεδόν ακατοίκητη [Antoine de Barres][11]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][12]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον, 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286.

2. B. Bordone, *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 46· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 286.

3. L. Dorez (εκδ.), *Itinéraire de Jérome Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, Παρίσι 1901, σ. 161· πρβλ. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 28.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 286.

5. St. Yerasimos, *Les voyageurs*, ό.π., σ. 28· Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 137.

6. R. Stoneman, *Φιλολογικές διαδρομές στην Ελλάδα*, μετάφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα 1998, σ. 255-256, όπου και δημοσιεύεται το σχετικό με τη Μύκονο απόσπασμα.

7. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 168. Πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 567· Sevasti Lazari, *Économies et Sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 1989, τ. 1, σ. 32.

8. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 42.

9. Σ. Συμεωνίδης, «Η κοινωνική δομή της Μυκόνου στα 1664», εφ. *Νέα Μύκονος*, τχ. 393 (11/1980), σ. 1-2.

10. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 68 και G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, II Tinos*, Ρώμη 1936, σ. 39-40, ο οποίος και σημειώνει ότι ο αριθμός των 300 κατοίκων που αναφέρει ο Sebastiani πιθανότατα οφείλεται σε λάθος αντί του ορθού 3.000. Ο αριθμός πάντως των κατοίκων στην έκδοση του 1687 είναι γραμμένος ολογράφως· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 579· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

11. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

12. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ

1675: 2.000 κάτοικοι περίπου σε ένα χωριό (αναλογούν 4 γυναίκες σε κάθε άνδρα) [J. Spon][13]

1676: 5.000 κάτοικοι [De Witte don Van Utrecht][14]

1678: 3.000 κάτοικοι [A. Venier][15]

1680 περίπου: 537 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][16]

1684-1687 περίπου: 511 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][17]

[**1688**]: 2.000 κάτοικοι (αναλογούν 4 γυναίκες σε κάθε άνδρα) [Fr. Piacenza][18]

[**1688**]: 2.000 κάτοικοι (όλοι σχεδόν Έλληνες, αναλογούν 4 γυναίκες σε κάθε άνδρα, οι άνδρες ναυτικοί ή κουρσάροι) [O. Dapper][19]

[**1696**]: 2.000 κάτοικοι (τα 3/4 γυναίκες) [V. Coronelli][20]

τέλη 17ου - αρχές 18ου αι.: 636 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][21]

1700: 3.000 κάτοικοι περίπου (σε κάθε άνδρα αναλογούν 4 γυναίκες) [J. Pitton de Tournefort][22]

1700: 3.000 κάτοικοι [A. Giustiniani][23]

1710: 3.500 κάτοικοι (οι 100 καθολικοί) [V. Castelli][24]

1719: 5.000 κάτοικοι (οι 130 καθολικοί) [N. Cigala][25]

του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 32. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 73, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

13. J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux anées 1675-1676*, τ. 1, Χάγη 1724, σ. 124· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 691· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

14. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

15. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

16. Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 374. Η Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36 υπολογίζει τον αριθμό των φορολογικών μονάδων σε 536.

17. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36.

18. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 311· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

19. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 354· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

20. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 73-74· E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 296.

21. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 374. Η Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36 υπολογίζει τον αριθμό των φορολογικών μονάδων σε 613.

22. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 242-243· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 74· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

23. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 41· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

24. Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ΄ αι.», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 10 (1974-1978), σ. 285-286· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

25. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 41· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

αρχές 18ου αι.: 2.000-3.000 κάτοικοι [Maihows][26]
1754: 913 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][27]
1768: 800 σπίτια στον μοναδικό οικισμό του νησιού [Baron de Riedesel][28]
1769: 3.429 κάτοικοι· εγγεγραμμένοι για την καταβολή χαρατσιού είναι 588 παντρεμένοι, 434 ελεύθεροι και 55 ιερείς [κοινοτικό έγγραφο][29]
1770: 3.476 κάτοικοι· υπόχρεοι καταβολής τάνσας είναι 600 παντρεμένοι, 410 άγαμοι, 66 ιερείς [κοινοτικό έγγραφο][30]
1770: 2.000 κάτοικοι (τα 3/4 γυναίκες) [P. di Krienen][31]
1785: 6.000 κάτοικοι [Van Dedem][32]
1788: 4.000 κάτοικοι [A. Bisani][33]
1789: 6.000 κάτοικοι περίπου [Frieseman][34]
[1791]: 3.000 κάτοικοι περίπου (ελάχιστοι οι Λατίνοι) [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][35]
1793: 864 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][36]
1793-1799: 4.000 κάτοικοι περίπου, μένουν όλοι στην πόλη [G. A. Olivier][37]
αρχές 19ου αι.: 4.000 κάτοικοι [ανώνυμος][38]
1806: 6.000 κάτοικοι [W. M. Leake][39]

---

26. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 343· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

27. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

28. [Le Baron de Riedesel], *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773, σ. 53· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

29. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1912, σ. 255 (δεν υπάρχει σαφής αναφορά στην πηγή).

30. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 255 (δεν υπάρχει σαφής αναφορά στην πηγή).

31. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 82· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 74· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 338· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

32. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

33. [A. Bisani], *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1793, σ. 200· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 501· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

34. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 42· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 483· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

35. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδοση Αθήνα 1988, σ. 232.

36. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36.

37. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 155· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 74· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 583· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

38. Β. Κυριαζόπουλος, «Ιστορική εξέλιξις της νήσου Μυκόνου», Α. Καλλιγάς, Α. Παπαγεωργίου, Ι. Πολίτης, Α. Ρωμανός, *Μύκονος, Δήλος, Ρήνεια*, τ. 1, Αθήνα 1972, σ. 336.

39. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 105· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 74· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

1810: 6.000 κάτοικοι στην πόλη [λόρδος Guilford][40]
1810: 6.000 κάτοικοι σε μία πόλη [J. Galt][41]
1816: 7.000 κάτοικοι [W. Turner][42]
1819: 1.115 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][43]
1820: 6.000- 7.000 κάτοικοι [J. Fuller][44]
πριν το 1821: 5.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][45]
1821: 9.000 κάτοικοι [M. Raybaud][46]
1821: Περιοχή του Δήμου Μυκόνου 4.200 κάτοικοι, 800 οικογένειες[47]
[**1823**]: 4.000 κάτοικοι [B. G. Depping][48]
1824: 642 πρόσφυγες κυρίως από τη Χίο και τα Μοσχονήσια [G. Waddington][49]
1825: 3.000-4.000 κάτοικοι [J. Emerson][50]
1829: 4.012 κάτοικοι [Fr. Thiersch][51]
1829: 4.600 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][52]

---

40. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 128.

41. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 373· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 556.

42. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311· Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 35.

43. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 36.

44. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 521· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 35.

45. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

46. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance*, τ. 2, Παρίσι 1824, σ. 113· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 1, 1821-1822, 4η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 299.

47. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

48. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 106-107· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 35.

49. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 99· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ. Αθήνα 1997, σ. 446.

50. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 221· πρβλ. Sevasti Lazari, *ό.π.*, σ. 35.

51. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

52. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

1829: 4.500 κάτοικοι [R. Anderson][53]
1828-1830: 1.003 οικογένειες [αναφορές κοινοτικών αρχών][54]
1832: Περιοχή του Δήμου Μυκόνου 4.500 κάτοικοι, 900 οικογένειες[55]
1835: 5.000 κάτοικοι (οι 1.200 ναυτικοί) [E. Ledhuy][56]

53. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 161.

54. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

55. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

56. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 623.

ΝΑΞΟΣ

1470: 5.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
[**1528**]: Σχεδόν έρημη, περισσότερες οι γυναίκες [B. Bordone][2]
1539: Κατοικημένη από Έλληνες [M. Membre][3]
1564: 10.000 ορθόδοξοι και 500 καθολικοί [Giovanni IV][4]
1579: Κατοικημένη [A. da Milo][5]
1637: 6.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][6]
1638: 6.700 κάτοικοι (από τους οποίους οι 700 καθολικοί) [Fr. Lupazzolo][7]
1655: 18 χωριά (μνημονεύει χωριστά τον Δαμαριώνα) [J. Thevenot][8]
1667: 6.000 Έλληνες και 442 Λατίνοι· 20 χωριά [Sebastiani][9]
1670: 1.307 φορολογικές μονάδες σε όλο το νησί, 440 στη Χώρα, 73 στο Χαλκί, 214 στην Απείρανθο [οθωμανική φορολογική καταστίχωση][10]
1675: 7.000 κάτοικοι [P. Ricaut][11]

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286. Ο Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231, διαβάζει Nichosia : Λευκωσία και αποδίδει τον πληθυσμό σε αυτήν.

2. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 44-45· πρβλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 84· F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 160· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 286.

3. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 138.

4. W. Miller, «Two Letters of Giovani IV, Duce of Archipelago», π. *Byzantinische Zeitschrift*, 17 (1908), σ. 469· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 78.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160.

6. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 78 γράφει ότι οι ορθόδοξοι του νησιού είναι 7.700 και οι καθολικοί 700. Ο Στ. Φασουλάκης, «Ο Lupazzolo και η Νάξος», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1994, σ. 503, 505, ο οποίος εξέδωσε το τμήμα του χειρογράφου του Lupazzolo που αφορά την Νάξο μεταγράφει: 400 Λατίνοι και 1.700 Έλληνες.

8. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 164.

9. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 37-38· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 579, όπου όμως δεν αναφέρεται ο αριθμός των καθολικών του νησιού.

10. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· ο ίδιος, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65· Γ. Ζευγώλης, *Έποικοι Κρητικοί στ' Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998, σ. 150.

11. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για

1675: 5.000 κάτοικοι περίπου [B. Randolph][12]
1678: 6.000 κάτοικοι (302 καθολικοί)· 24 χωριά [A. Venier][13]
1686: Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι Έλληνες ή καθολικοί· [E. Veryard][14]
1700: 7.000 κάτοικοι (402 ή 403 οι καθολικοί) [A. Giustiniani][15]
1700: 8.000 κάτοικοι περίπου [J. Pitton de Tournefort][16]
αρχές 18ου αι.: 10.000 κάτοικοι το πολύ (όχι πάνω από 1.000 οι Λατίνοι) [Fr. Tarillon][17]
περί το 1700: 10.000 κάτοικοι [ανώνυμος][18]
1708: 783 χανέδες σε όλο το νησί, μετά την απαλειφή 511 χανέδων [οθωμανική καταμέτρηση][19]
1708: 119 οικογένειες στην Απείρανδο [οθωμανικό κατάστιχο][20]
1710: 5.000 κάτοικοι (400 οι καθολικοί) [V. Castelli][21]
1730: 40 χωριά μαζί με την πόλη· λίγες τουρκικές οικογένειες· δεν είναι τόσο κατοικημένη όσο θα μπορούσε [Ch. Thompson][22]
1744: 4.000 κάτοικοι (400 οι καθολικοί) [F. Λ. Razolini][23]
1754: 4.661 κάτοικοι στην πόλη της Νάξου (4.016 ορθόδοξοι, 324 καθολικοί, 22 Αρμένιοι, 283 Εβραίοι, 16 Τούρκοι) [καταγραφή της οθωμανικής διοίκησης][24]

το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 78, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

12. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 21.

13. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia. IV. Naxos*, Ρώμη 1938, σ. 30, 123· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

14. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 354.

15. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 128, 142· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

16. J. Pitton de Tournefort, *ό.π.*, σ. 207· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 722 και Μαρία Ποθητού-Campagnolo, «Η Νάξος του Tournefort το 1700», π. *Ναξιακά* 5 (43), καλοκαίρι 2002, σ. 27.

17. Π. Ζερλέντης, «Έγγραφα περί των Δυτικών κοινοτήτων και εκκλησιών του Αιγαίου πελάγους», π. *Παρνασσός*, 9 (1885), σ. 129 και Κλ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικόν ενός ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την 'Ελλάδα' κατά το 1712-1714 (Χρονικόν του βίου του ελληνικού λαού εις την Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μακεδονίαν και τας νήσους του Αιγαίου)», π. *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 390. (Η έκδεση του Fr. Tarillon συντάχθηκε το 1714 στο Παρίσι αλλά απηχεί πληροφορίες των αρχών του αιώνα που ο συγγραφέας ζούσε στη Νάξο).

18. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 79, ο οποίος αναφέρει ότι αντλεί την πληροφορία από ανέκδοτη ιστορία του Αρχιπελάγους.

19. Π. Ζερλέντης, «Διαμάχη εν Νάξω Καστρινών και Νεοχωριτών», π. *Παρνασσός*, 11 (1887), σ. 415-416, όπου αναφέρεται σε πληροφορία για την καταμέτρηση, που αναγράφεται σε κώδικα της εκκλησίας της Θεοσκέπαστης.

20. Γ. Ζευγώλης, *Έποικοι*, ό.π., σ. 150.

21. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 39, 150.

22. Ch. Tompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 304.

23. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 165.

24. N. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1987, σ. 85 (αναδημοσίευση κειμένου του Γ. Βαρδή από την εφημερίδα *Φωνή Νάξου-Πάρου*, α.φ. 133 (5 Αυγούστου 1928).

1757: 132 οικογένειες στην Απείρανδο [οθωμανικό κατάστιχο][25]
1768: 5.000 κάτοικοι περίπου [J. H. von Riedesel][26]
1770: 10.000 περίπου κάτοικοι, από τους οποίους οι 300 Λατίνοι· 35 χωριά [P. di Krienen][27]
1773: 179 οικογένειες στο Νεοχώριο [κτηματολόγιο][28]
1776: 6.000 κάτοικοι (το 1/5 καθολικοί) [Choiseul-Gouffier][29]
1789: 8.000 κάτοικοι το πολύ· μία πόλη και 39 χωριά [Frieseman][30]
1793-1799: 10.000 κάτοικοι (οι 600 καθολικοί)· 2.000 κάτοικοι στην πόλη της Νάξου· 41 χωριά [G. A. Olivier][31]
1800: 18.000 κάτοικοι (3.000 Λατίνοι και οι υπόλοιποι Έλληνες) [E. D. Clarke][32]
1806: 16.000 κάτοικοι (οι 350 Φράγκοι)· 42 χωριά [W. M. Leake][33]
1806: 176 οικογένειες ενοριτών στο Νεοχώριο (4 ενορίες: Αγ. Κυριακή 85, Αγ. Παρασκευή 23, Παντάνασσα 31, Αγ. Θεοδοσία 21) [καταγραφή ενοριών][34]
1810: 18.000 ορθόδοξοι και 300 καθολικοί [λόρδος Guilford][35]
1810: 20.000 κάτοικοι, μία πόλη, 35 χωριά [J. Galt][36]

Σύμφωνα με το συγγραφέα πρόκειται για «ψυχομέτρημα» που διενεργήθηκε στις 5/8/1754 κατ' επιταγή της τουρκικής διοίκησης κατά ενορίες και κατά το θρήσκευμα των κατοίκων. Ούτε ο αρχικός συντάκτης του κειμένου Γ. Βαρδής ούτε ο Ν. Κεφαλληνιάδης που το αναδημοσιεύει δεν αναφέρει την πηγή από την οποία προέρχονται οι μαρτυρίες για τη διενεργηθείσα καταμέτρηση του πληθυσμού, η οποία εν τούτοις περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο.

25. Γ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 150.

26. [Le Baron de Riedesel], *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773, σ. 76-77· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β΄, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 304.

27. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 69· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 79· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 338.

28. Π. Ζερλέντης, «Διαμάχη», *ό.π.*, σ. 420.

29. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 66-67.

30. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 58, όπου και καταγράφει τα ονόματα των χωριών· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 484.

31. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 164-165· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 79· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, ό.π., τ. Β, σ. 486.

32. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 390.

33. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 94· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 79.

34. Π. Ζερλέντης, «Διαμάχη», *ό.π.*, σ. 420-421. Τα στοιχεία προέρχονται, σύμφωνα με το συγγραφέα, από κώδικα της μητρόπολης Παροναξίας.

35. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 131.

36. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 371· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 555.

1816: 15.000 κάτοικοι [W. Turner][37]

πριν το 1821: 13.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][38]

1821: Περιοχή του Δήμου Νάξου: 2.700 κάτοικοι, 700 οικογένειες· Δήμου Τραγέας: 3.385 κάτοικοι, 677 οικογένειες· Δήμου Βίβλου: 3.000 κάτοικοι, 700 οικογένειες· Δήμου Απειράνθου: 2.080 κάτοικοι, 520 οικογένειες[39]

1822: 25.000 κάτοικοι (οι 700 Λατίνοι)[40]

[1823]: 10.000 κάτοικοι [G. B. Depping][41]

1827: 500 καθολικοί κάτοικοι στο Κάστρο [V. Fontanier][42]

1828: 10.000-12.000 κάτοικοι· 44 χωριά [L.-A. Gosse][43]

1828: 18.000 στα 40 χωριά και στην πρωτεύουσα· 360 καθολικοί [A. Dupre][44]

1829: 10.800 κάτοικοι [Fr. Thiersch][45]

1829: 11.730 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][46]

1832: Περιοχή του Δήμου Νάξου: 2.900 κάτοικοι, 800 οικογένειες· Δήμου Τραγέας: 4.870 κάτοικοι, 744 οικογένειες· Δήμου Βίβλου: 3.300 κάτοικοι, 800 οικογένειες· Δήμου Απειράνθου: 2.360 κάτοικοι, 590 οικογένειες[47]

1835: 10.695 κάτοικοι (σε μία πόλη και 34 χωριά) [E. Ledhuy][48]

---

37. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

38. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

39. Η πληροφορία από δίφυλλο της 4ης Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου γράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

40. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

41. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 72.

42. V. Fontanier, *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829, σ. 241.

43. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 118. Τις πληροφορίες ο Gosse έλαβε από τον Ν. Φραγκόπουλο υποπρόξενο της Αγγλίας στη Νάξο.

44. Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 272-273.

45. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

46. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

47. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

48. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 614.

ΠΑΡΟΣ

1470: 3.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
[**1528**]: Έχει ένα κάστρο αραιοκατοικημένο [B. Bordone][2]
1537: 6.000 κάτοικοι αιχμαλωτίστηκαν μετά την κατάληψή της από τον Μπαρμπαρόσα [Cornaro][3]
1579: Καλά κατοικημένη [A. da Milo][4]
1587-1589: Κατοικημένη από Έλληνες [S. Kiechel][5]
1591-1592: Κατοικημένη από Έλληνες [J. Sommer][6]
1637: 8.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][7]
1638: 8.000 κάτοικοι [Fr. Lupazzolo][8]
1641: 15.000-16.000 κάτοικοι, 12 Τούρκοι, 60 καθολικοί [J. d'Anjou][9]
1655: 6.000 κάτοικοι, 3 κάστρα και πολλά χωριά [J. Thevenot][10]
1667: 5.000 κάτοικοι ορθόδοξοι [Sebastiani][11]
1670: 1.464 φορολογικές μονάδες σε όλο το νησί· στην Παροικιά 598 [οθωμανική φορολογική καταστίχωση][12]
1675: 10.000 κάτοικοι [P. Ricaut][13]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον, 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 286.

2. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 44.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 161.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

5. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 138.

6. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 138.

7. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

8. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 80.

9. Α. Κατσουρός, «Στατιστικά Πάρου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 3· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 22.

10. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 168· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 80-81· Α. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 3.

11. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 50· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 579.

12. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· ο ίδιος, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

13. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81, χωρίς να δηλώνει την πηγή του, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

[**1696**]: 5.000 κάτοικοι (η Νάουσα έχει 660 κατοίκους και η Παροικιά 1.500) [V. Coronelli][14]

1700: 1.500 οικογένειες [J. Pitton de Tournefort][15]

1700: 2.035 κάτοικοι στην Παροικιά (οι 35 καθολικοί), 400 κάτοικοι στη Νάουσα (οι 11 καθολικοί) [A. Giustiniani][16]

αρχές 18ου αι.: 6.000 κάτοικοι [G. A. Olivier][17]

1722: 601 φορολογικές μονάδες [φορολογική καταγραφή][18]

1770: 8.400 κάτοικοι (Παροικιά: 2.000 κάτοικοι· Νάουσα: 400 κάτοικοι περίπου· Λεύκαι, Κόστος, Ντραουλάς, Μάρμαρα, Τσηπίδος: 6.000 κάτοικοι περίπου) [P. di Krienen][19]

1776: 2.000 κάτοικοι [Choiseul-Gouffier][20]

1783: 5.000 κάτοικοι περίπου (οι καθολικοί από 40 επί Ρωσοκρατίας είναι πλέον 23 ψυχές) [Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπης][21]

1789: 7.000 κάτοικοι όλοι Έλληνες· μία πόλη και 6 χωριά (μεγαλύτερο η Νάουσα) [Frieseman][22]

1793-1799: 2.000 κάτοικοι [G. Α. Olivier][23]

1806: 6.000 κάτοικοι περίπου, εκτός από την Παροικιά υπάρχουν ακόμη 6 χωριά [W. M. Leake][24]

1810: 8.000 κάτοικοι, 2 πόλεις (Νάουσα, Παροικία), 5 χωριά [J. Galt][25]

1816: 7.000 κάτοικοι [W. Turner][26]

1820: 4.000 κάτοικοι [Κ. Κονδύλης][27]

---

14. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 288. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81, αναφέρει ότι ο Coronelli γράφει ότι ο πληθυσμός του νησιού ήταν 6.500 κάτοικοι.

15. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 193· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 721.

16. St. Yerasimos σε σημείωσή του στο J. Pitton de Tournefort, *ό.π.*, σ. 193, σημ. 15.

17. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 175.

18. Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 14.

19. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 119-122· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81.

20. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. Ι, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 107, όπου σημειώνει ότι ο πληθυσμός είχε μειωθεί λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου.

21. Α. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 4.

22. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 69· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 485.

23. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 175. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81, αναφέρει 8.000 κατοίκους.

24. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 87· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 81.

25. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 371· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 555.

26. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

27. Α. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 5.

πριν το 1821: 7.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][28]

1821: Περιοχή του Δήμου Πάρου 2.060 κάτοικοι, 480 οικογένειες· Δήμου Μάρπισσας 2.150 κάτοικοι, 400 οικογένειες· Δήμου Νάουσας 750 κάτοικοι, 170 οικογένειες[29]

1822: 11.000 κάτοικοι[30]

[**1823**]: 2.000 κάτοικοι σε όλο το νησί (παλαιά τον πληθυσμό αυτό είχε μόνο η πόλη της Πάρου) [G. B. Depping][31]

1828: 5.000 κάτοικοι (οι 500 από Ρούμελη, Αϊβαλί, Κρήτη, Μοριά, Χαλκίδα· καθολικοί 14 κάτοικοι) [Κ. Κονδύλης][32]

1829: 4.751 κάτοικοι μαζί με την Αντίπαρο [Fr. Thiersch][33]

1829: 4.500 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][34]

1828-1830: 4.530 κάτοικοι (1.421 άνδρες, 2.277 γυναίκες, 832 παιδιά), οικογένειες 1.330· μίαπόλη, 6 χωριά [αναφορές κοινοτικών αρχών][35]

1830: 4.521 κάτοικοι στο νησί (οι 506 ξένοι)· Παροικιά 1.305 κάτοικοι (135 ξένοι), Νάουσα 876 (251 ξένοι), Μάρμαρα 308 (28 ξένοι), Τζιπίδο 547 (27 ξένοι), Δραγουλάς 146 (6 ξένοι), Λεύκες 1.078 (28 ξένοι), Κόστος 224 (31 ξένοι)· καθολικοί 14 κάτοικοι της Παροικίας [Κ. Κονδύλης][36]

1832: Περιοχή του Δήμου Πάρου 1.830 κάτοικοι, 400 οικογένειες· Δήμου Μάρπισσας 2.500 κάτοικοι, 450 οικογένειες· Δήμου Νάουσας 1.300 κάτοικοι, 300 οικογένειες[37]

1835: 5.076 κάτοικοι [E. Ledhuy][38]

---

28. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

29. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

30. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

31. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 53.

32. Α. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 5-6.

33. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

34. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

35. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

36. Αντ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 6-8, όπου δημοσιεύεται και έκθεση με ημερομηνία 31 Μαρτίου 1830, πιθανόν γραμμένη από τον Κ. Κονδύλη.

37. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

38. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 616.

ΣΕΡΙΦΟΣ

1418: Ακατοίκητη [De Caumot][1]
1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]
[1528]: Σποραδικά κατοικημένη [B. Bordone][3]
1537: 1.000 κάτοικοι αιχμαλωτίστηκαν από τον Barbarossa [Cornaro][4]
1650 (;): 1.000 κάτοικοι περίπου [M. Pola][5]
[1658]: Ένα κάστρο αραιοκατοικημένο [M. Boschini][6]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][7]
[1688]: 700 κάτοικοι [Fr. Piacenza][8]
[1696]: 1.000 κάτοικοι περίπου [V. Coronelli][9]
1700: 800 κάτοικοι [J.-X. Portier][10]
αρχές 18ου αι.: 2.000 κάτοικοι [Bruzen][11]
1701: 800 κάτοικοι [A. Giustiniani][12]

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 161.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 288.

3. B. Bordone, *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 42· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 288.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

5. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 121. Η έκδεση είναι αχρονολόγητη· η Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος - 19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 33 θεωρεί ότι είναι μάλλον του τέλους του 17ου αιώνα.

6. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 32.

7. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Η Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33, σημειώνει ότι ο Ricaut αναφέρει ότι 2.000 ψυχές πλήρωναν χαράτσι, πράγμα που πιθανότατα είναι εσφαλμένο καθώς οδηγεί τουλάχιστον σε διπλασιασμό του πληθυσμού. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 81, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

8. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 299· πρβλ. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33.

9. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 267· πρβλ. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 93 αποδίδει στον Coronelli 700 κατοίκους.

10. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ησουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 84· Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 34.

11. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

12. Μ. Μαρκόπολις, «Αντωνίου Ιουστινιάνι, Λατίνου επισκόπου Σύρου, έκθεσις περί της νήσου Σερίφου», π. *Εστία* 1894, σ. 205. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 93· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος και αι*

1701: 600 κάτοικοι στο Κάστρο, 20 οικογένειες σε απόσταση ενός μιλίου από αυτό, 100 μοναχοί στη μονή των Ταξιαρχών [J.-X. Portier][13]
1754: 194 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][14]
1771: 900 κάτοικοι [P. di Krienen][15]
1781: 238 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][16]
1790: 277 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][17]
1791: 1.000 κάτοικοι περίπου [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][18]
1807: 7.000 κάτοικοι [J. Stewart][19]
1816: 3.000 κάτοικοι [W. Turner][20]
πριν το 1821: 2.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][21]
1821: Περιοχή του Δήμου Σερίφου 1.600 κάτοικοι, 400 οικογένειες[22]
1822: 2.500 κάτοικοι[23]
1829: 3.200 κάτοικοι [Fr. Thiersch][24]
1829: 800 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][25]

περί αυτήν νησίδες, Ερμούπολη 1909, σ. 94· Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33.

13. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17ου και 18ου αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002, σ. 25. Ο Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 97, αναφέρει ότι κάποιος Ισαάκ Ξεβιέρ, προφανώς ο Ιάκωβος Ξαβέριος Portier, αναφέρει πληθυσμό 800 κατοίκων.

14. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36.

15. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 105. Πρβλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 84 και Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33-34.

16. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36.

17. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36.

18. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδ. Αθήνα 1988, σ. 237.

19. Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33-34, όπου σημειώνεται ότι η πηγή είναι αναξιόπιστη.

20. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

21. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

22. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

23. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

24. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

25. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

1832: Περιοχή του Δήμου Σερίφου 1.340 κάτοικοι, 460 οικογένειες[26]
1835: 1.932 κάτοικοι [E. Ledhuy][27]

26. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

27. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 627.

ΣΙΚΙΝΟΣ

1418: Ακατοίκητη [De Caumont][1]
[**1528**]: Παλαιότερα καλά κατοικημένη, ένα κάστρο ερειπωμένο [B. Bordone][2]
1579: Ακατοίκητη [Carlier de Pinon][3]
1670: 60 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][4]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][5]
1700: 200 κατοικοι στη Χώρα [J. Pitton de Tournefort][6]
1770: 700 κάτοικοι [P. di Krienen][7]
1793-1799: 200 κάτοικοι [G. A. Olivier][8]
πριν το 1821: 600 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][9]
1821: Περιοχή του Δήμου Σικίνου 750 κάτοικοι, 200 οικογένειες[10]
1825: 200 κάτοικοι περίπου [J. Emerson][11]

---

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 161.

2. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 45· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

3. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 55, πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

4. B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος - 17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

5. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 36. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 95, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

6. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 228· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 95. Οι Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 579, 723 και B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290, αναφέρουν 850 κατοίκους (ο αριθμός αυτός σε ecus είναι σύμφωνα με τον Pitton de Tournefort ο φόρος που καταβάλλουν οι κάτοικοι του νησιού).

7. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 29· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 95· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 336.

8. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 184· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 95.

9. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

10. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

11. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 145.

1829: 1.600 κάτοικοι μαζί με τη Φολέγανδρο [Γαλλική αποστολή][12]
1829: 1.100 κάτοικοι [Fr. Thiersch][13]
1832: Περιοχή του Δήμου Σικίνου 760 κάτοικοι, 205 οικογένειες[14]
1835: 1.000 κάτοικοι μαζί με τη Φολέγανδρο [E. Ledhuy][15]

12. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 1, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

13. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

14. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

15. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 621.

ΣΙΦΝΟΣ

1420: Ελάχιστοι κάτοικοι, στο μεγαλύτερό τους μέρος γυναίκες [Chr. Buondelmonti][1]
1470: 1.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]
1519: Κατοικημένη [Tschudy][3]
[1528]: Αραιά κατοικημένη· οι γυναίκες περισσότερες από τους άνδρες [B. Bordone][4]
1579: Κατοικημένη με καλό κάστρο [A. da Milo][5]
1579: Ένα κάστρο και χωριά [M. Crusius][6]
1602: 20 οικογένειες Λατίνων, οι υπόλοιποι ορθόδοξοι· η πόλη έχει 400 σπίτια [Fr. Ottimazi][7]
1603: Ακατοίκητη [Th. Sherley][8]
1620-1630: 5.000 κάτοικοι [αναφορές καθολικών απεσταλμένων][9]
1628-1629: 6.000 κάτοικοι (20 καθολικοί) [D. Dellagrammatica][10]
1632: 4.000 κάτοικοι [M. Lima][11]
1637: 4.000 κάτοικοι (8 καθολικοί) [L. C. Tubino][12]
1637: 5.000 κάτοικοι περίπου και πολλές παροικίες Σιφνίων σε άλλα νησιά [G. della Rocca][13]

---

1. *Description des iles de l'Archipel par Cristophe Buodelmonti. Version grecque par un anonyme*, par Emile Legrand, Παρίσι 1897, σ. 40· πρβλ. Κ. Κόμης, «Δημογραφικές όψεις της Σίφνου: από την οθωμανική περίοδο στην εποχή του Καποδίστρια», *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 301.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 288.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 162.

4. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 42· πρβλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 83· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 288.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 96· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 288.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162.

7. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 106.

8. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162.

9. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290, 441 (δεν δίνονται στοιχεία για το πρόσωπο που συνέταξε τις εκδέσεις).

10. Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990, σ. 157· ο ίδιος, «Κοινωνία και παιδεία στη Σίφνο κατά την Τουρκοκρατία (1537-1821)», π. *Σιφνιακά*, 5 (1995), σ. 138.

11. Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

12. Σ. Συμεωνίδης, *ό.π.*, σ. 138.

13. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 187.

1638: 3.000 κάτοικοι [Fr. Lupazzolo][14]
1650: 4.000 κάτοικοι (12 καθολικοί) [M. Polla][15]
1652: 4 καθολικοί μόνιμοι κάτοικοι (μαζί με τους διερχόμενους ανέρχονται σε 10-12) [B. da Parigi][16]
1655: 3.000 κάτοικοι [J. Thevenot][17]
1657: 4.000 κάτοικοι (16 καθολικοί) [B. Polla][18]
1660: 11 καθολικοί [Α. Γοξαδίνος][19]
1663: 500 ορθόδοξοι και 5 καθολικοί (μόνο στο Κάστρο) [G. Paterio][20]
1667: 3.500 κάτοικοι (11 καθολικοί) [Sebastiani][21]
1670: 412 φορολογικές μονάδες (Κάστρο 122, Αρτεμώνας 71, Απολλωνία 86) [οθωμανικό κατάστιχο][22]
1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][23]
1678: 5.000 κάτοικοι (3 καθολικοί) [Α. Venier][24]
[**1696**]: 3.000 κάτοικοι [V. Coronelli][25]

14. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96. Ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162, κάνει λόγο για 300 κατοίκους.

15. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 115· ο ίδιος, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

16. Σ. Συμεωνίδης, «'Αποστολική επίσκεψη' της Λατινικής επισκοπής Σίφνου, Κέας, Θερμίων του καπουτσίνου Fra Bernardo Da Parigi [1652]», π. *Σιφνιακά*, 6 (1996-1998), σ. 82, 93.

17. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 176· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 96.

18. Σ. Συμεωνίδης, «'Αποστολική επίσκεψη' της Λατινικής εκκλησίας της Σίφνου του Μονσινιόρ Sebastiani, επισκόπου Ιεραπόλεως, κατά Μάρτιο του 1667», π. *Σιφνιακά*, 7 (1999), σ. 125, 130· ο ίδιος, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

19. Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικές ειδήσεις περί της Λατινικής Εκκλησίας Σίφνου μιας πεντηκονταετίας [1625-1675]», π. *Σιφνιακά*, 12 (2004), σ. 131.

20. Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138· ο ίδιος, «Οικονομία και εμπόριο της Σίφνου κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», π. *Σιφνιακά*, 9 (2001), σ. 38-39.

21. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani* Ρώμη 1687, σ. 95· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 580· B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

22. C. Kücük (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 54· B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος -17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

23. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*,, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360· πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

24. Σ. Συμεωνίδης, «'Αποστολική επίσκεψη' της Λατινικής εκκλησίας της Σίφνου του Μονσινιόρ Angelo Venier, επισκόπου Τήνου [Μαΐου 1678]», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 169, 173· B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

25. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96.

1700: 6.000 κάτοικοι [Λ. Giustiniani][26]
1700: 5.000 κάτοικοι [J. Pitton de Tournefort][27]
1701: 600 κάτοικοι στο Κάστρο, και 4.500 κάτοικοι σε 6-7 κεφαλοχώρια. 5-6 λατινικές οικογένειες [J. - X. Portier][28]
αρχές 18ου αι.: 3.000 κάτοικοι [Bruzen][29]
αρχές 18ου αι.: Πολυάριθμοι κάτοικοι, 5 χωριά [Maihows][30]
1710: 5.000 κάτοικοι [αναφορές Ιησουϊτών][31]
1711: 7.000 κάτοικοι περίπου (σύμφωνα με τον καταστιχωτή των φόρων) [Sm. Rugghieri][32]
1730: 5.000 κάτοικοι περίπου (όλοι Έλληνες) [Ch. Thomson][33]
1758: 4.000 κάτοικοι (όλοι ορθόδοξοι, στο Κάστρο 6 λατινικές οικογένειες) [P. di Stefani][34]
1770: 4.000 κάτοικοι (10 χωριά) [P. di Krienen][35]
1776: 4.000 κάτοικοι περίπου [Choiseul-Gouffier][36]
1816: 7.000 κάτοικοι [W. Turner][37]
[**1818**]: 6 καθολικές οικογένειες [έκθεση καθολικού απεσταλμένου][38]

---

26. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96· Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138.

27. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 173· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 721· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

28. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17ου και 18ου αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002, σ. 15, 17. Ο St. Yerasimos σε σημείωση στο J. Pitton de Tournefort, *Voyage*, σ. 173, σημ. 52, αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Portier ο πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 6.000 κατοίκους χωρίς άλλη αναφορά στην πηγή· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 302.

29. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

30. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 289.

31. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

32. Σ. Συμεωνίδης, «Vincenzo Castelli. Έκθεση περί της Λατινικής εκκλησίας Σίφνου [κατ' Αύγουστον 1711]», π. *Σφιναικά*, 9 (2001), σ. 178 και 183· ο ίδιος, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138. Η μαρτυρία του Sm. Rugghieri προήλθε από αποστολή του στη Σίφνο, την οποία του είχε αναθέσει ο V. Castelli, ο οποίος ήταν ο επίσημος αποστολικός απεσταλμένος. Ο τελευταίος μάλιστα την ενσωμάτωσε σε δική του έκθεση που έστειλε στο Βατικανό.

33. Ch. Thomson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 300· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 166.

34. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 225.

35. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 112· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 96· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 340.

36. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. Ι, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 23· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 371· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 302.

37. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

38. B. J. Slot, «Καθολικαί», *ό.π.*, σ. 241.

πριν το 1821: 6.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][39]
1821: Περιοχή του Δήμου Σίφνου 4.200 κάτοικοι, 820 οικογένειες[40]
1822: 6.000- 7.000 κάτοικοι, 1.200 σπίτια, 1 πόλη, 5 χωριά και 1 χωριουδάκι [Jourdain][41]
1822: 5.000 κάτοικοι[42]
1828: 5.500 κάτοικοι, κυρίως ορθόδοξοι και λίγες καθολικές οικογένειες· κατοικούν σε 4 χωριά (ο πληθυσμός έχει μειωθεί κατά 800 άτομα, που μετανάστευσαν στη Σμύρνη κατά την Επανάσταση) [A. Dupre][43]
1828: 4.375 κάτοικοι (902 νοικοκυριά, 1.284 αγόρια, 1.167 κορίτσια) [Μανουήλ Δεκαβάλες][44]
1829: 4.431 κάτοικοι [Fr. Thiersch][45]
1829: 4.425 κάτοικοι (1.103 νοικοκυριά, 1.267 αγόρια, 1.134 κορίτσια) [απογραφή][46]
1829: 550 (;) κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][47]
1828-1830: 4.431 κάτοικοι (930 άνδρες, 1.120 γυναίκες, 2.377 παιδιά) 956 οικογένειες, μία πόλη, 10 χωριά [αναφορές κοινοτικών αρχών][48]
1832: Περιοχή του Δήμου Σίφνου 4.500 κάτοικοι, 905 οικογένειες[49]
1835: 4.059 κάτοικοι (το Κάστρο και 4 χωριά) [E. Ledhuy][50]

39. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

40. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

41. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis jusqu'au combat de Navarin*, Παρίσι 1828, τ. 2, σ. 103-104· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 302.

42. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190, σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

43. Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 270· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 302.

44. Μ. Δεκαβάλες, «Έκθεσις περί της νήσου Σίφνου», *Ημερολόγιο 1899*, εκδ. Σπ. Δουκάκης, Ερμούπολη 1899, σ. 93· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 304· πρβλ. Σ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 138. Στην έκθεση, που συντάχθηκε στις 16 Ιουνίου 1828, περιλαμβάνονται αναλυτικά στοιχεία ανά οικισμό και αναφορά στα επαγγέλματα των κατοίκων.

45. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

46. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 305.

47. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45 (προφανώς πρόκειται για λάθος μεταφορά του αριθμού).

48. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

49. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

50. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 621.

ΣΥΡΟΣ

1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1494: 400 κάτοικοι [St. Magno][2]
1570: πάνω από 3.000 κάτοικοι [Αντ. ντέλλι Ασκούφι][3]
1616: Λεηλατήθηκε και συνελήφθησαν 300 αιχμάλωτοι [Carayon][4]
1624: 3.930 Λατίνοι και 70 Έλληνες [De Marchio][5]
περί το 1630: 4.000 καθολικοί [ανώνυμη αναφορά][6]
1633: 3.000 κάτοικοι [αναφορά Καπουτσίνων][7]
1635: 2.008 κάτοικοι καθολικοί [D. Maregno][8]
1637: 3.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][9]
1638: 3.000 Λατίνοι και 100 ορθόδοξοι [L. C. Tubino][10]
1638: 3.000 κάτοικοι καθολικοί [Fr. Lupazzolo][11]
1650: 2.800 κάτοικοι [M. Polla][12]
1652: 2.000 κάτοικοι (448 οικογένειες καθολικών· ορθόδοξοι 174 κάτοικοι, οικογένειες 47) [P. Bernardo][13]
1655: 3.000 καθολικοί (300 σπίτια από τα οποία τα 40 των ορθοδόξων) [G. Guargo][14]
1650-1660: 2.000 κάτοικοι [αναφορές καθολικών ιερέων][15]

---

1. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 288.

2. C. Sathas, *Documents inédits relatifs a l' histoire de la Grèce au moyen age*, τ.VI, Παρίσι 1884, σ. 241.

3. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra Sacra. Θρησκευτική ιστορία της Σύρου*, Αθήνα 1993, σ. 61-62. Το έγγραφο μνημονεύει και ο Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948, σ. 14, χρονολογώντας το στα 1571.

4. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 162.

5. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 308. Ο Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 72 αναφέρει 5.000 καθολικούς.

6. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991, σ. 336. Ο ίδιος, *Syra Sacra*, *ό.π.*, σ. 72, αναφέρει 5.000 καθολικούς.

7. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 79-80.

8. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, III. Syros*, Ρώμη 1937, σ. 54.

9. B. J. Slot, *Archipelagus*, *ό.π.*, σ. 290.

10. G. Hofmann, *Syros*, *ό.π.*, σ. 54.

11. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 96.

12. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

13. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 56.

14. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 70- 71. Ο Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, *ό.π.*, σ. 72 αναφέρει 2.700 καθολικούς και 300 ορθοδόξους, παρακάτω όμως (σ. 91) αναφέρει 3.000 καθολικούς.

15. B. J. Slot, *Archipelagus* *ό.π.*, σ. 290.

1667: πάνω από 4.000 κάτοικοι καθολικοί και 100 ορθόδοξοι ή 5.000 κάτοικοι [Sebastiani][16]
1670: 487 φορολογικές μονάδες [οθωμανική φορολογική καταστίχωση][17]
1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][18]
1678: 2.206 κάτοικοι (οι Έλληνες 157 κάτοικοι, 44 οικογένειες) [A. Venier][19]
1687: 5.000 καθολικοί και 100 περίπου ορθόδοξοι [V. Coronelli][20]
1700: 6.000 καθολικοί και 7-8 οικογένειες ορθοδόξων [J. Pitton de Tournefort][21]
1702: 2.859 καθολικοί και 121 ορθόδοξοι [A. Giustiniani][22]
1710: 2.500 καθολικοί και 160 ορθόδοξοι [V. Castelli][23]
1730: 5.000-6.000 κάτοικοι (όλοι καθολικοί εκτός από 12 οικογένειες) [Ch. Thomson][24]
1744: 2.000 καθολικοί και 63 ορθόδοξοι [F. A. Razolini][25]
1749: 5 οικογένειες ορθοδόξων [λόρδος Charlemont][26]
1757: 2.000 καθολικοί και 80 ορθόδοξοι· στο κάστρο ζουν 400 οικογένειες Λατίνων· περίπου 500 άτομα έχουν φύγει και ζουν εκτός Σύρου [P. de Stefani][27]
1768: 2.000 καθολικοί περίπου [άγνωστος παπικός έξαρχος][28]

16. Ο πρώτος αριθμός αναφέρεται σε έκθεση του Sebastiani, βλ. G. Hofmann, *Syros*, ό.π., σ. 78. Ο ίδιος στο *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 61 αναφέρει ότι ο πληθυσμός του νησιού ήταν 5.000 κάτοικοι (πρβλ. και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 579).

17. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290 και 306.

18. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 101, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

19. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 87-88· πρβλ. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 80· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, ό.π., σ. 98 (ο ίδιος όμως στη σ. 72 από παραδρομή αναφέρει ως πληροφορία του Venier: 2.859 καθολικοί και 156 ορθόδοξοι).

20. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 308. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 101, σημειώνει ότι ο Coronelli αναφέρει 15 οικογένειες ορθοδόξων.

21. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδοση με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 265· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 101 και Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 724.

22. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 95· πρβλ. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, ό.π., σ. 111.

23. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 108· πρβλ. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 111 (παρακάτω όμως ο ίδιος, σ. 119 κάνει λόγο για 2.700 καθολικούς).

24. Ch. Tompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 317· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 166, ο οποίος αναφέρει 6.000 κατοίκους.

25. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 111. Ο Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, ό.π., σ. 111 μεταφέρει ως πληροφορία του Razolini ότι οι καθολικοί ήταν 2.500.

26. W. B. Stanford, E. J. Finopoulos (επιμ.), *Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749*, Λονδίνο 1984, σ. 63.

27. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 115, 118. Ο Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 111, αναφέρει ότι ο de Stefani κάνει λόγο για 2.600 καθολικούς.

28. Π. Ζερλέντης, «Έγγραφα περί των Δυτικών κοινοτήτων και εκκλησιών του Αιγαίου πελάγους», π. *Παρνασ-*

1770: 1.000 κάτοικοι περίπου [P. di Krienen][29]
1776: 4.000 κάτοικοι [Choiseul-Gouffier][30]
1777: 570 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][31]
1781: 777 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][32]
1788: 2.000 κάτοικοι περίπου (400 οικογένειες) στην πόλη της Σύρου [G. Fonton][33]
[**1790**]: 4.000 κάτοικοι καθολικοί και μια «χούφτα» Έλληνες [G. della Rocca][34]
1799: 745 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][35]
1800: 658 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][36]
1802: 4.000 κάτοικοι, όλοι Έλληνες καθολικοί [Ed. D. Clarke][37]
1810: 4.000-5.000 καθολικοί και 10-12 Έλληνες [λόρδος Guilford][38]
1815: 762 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][39]
1816: 4.000 κάτοικοι [W. Turner][40]
πριν το 1821: 4.5000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][41]
1821: 5.000 κάτοικοι, ντόπιοι και πρόσφυγες (σύμφωνα με το Δημοτολόγιο εγκαταστάθηκαν 123 προσφυγικές οικογένειες)[42]

σός, 9 (1885), σ. 127· ο ίδιος, «Εκ των νησιωτικών» *ό.π.*, σ. 101, αναφέρει ως χρονολογία του εγγράφου το 1746.

29. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 94· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 101-102.

30. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. Ι, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 76.

31. Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 34.

32. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 34.

33. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 133. Ο Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, ό.π., σ. 111, σημειώνει ως έτος της πληροφορίας το 1781, παρακάτω όμως (σ. 139-141) αναφέρει τη σωστή χρονολογία.

34. Della Rocca, *Traité complet sur les Abeilles avec une méthode de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel*, τ. Ι, Παρίσι 1790, σ. 82· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικώ», *ό.π.*, σ. 102.

35. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 34.

36. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 34.

37. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 432-433· πρβλ. Angeliki Kokkou, «Les voyagers a Syros: une soucre de renseignements aux XVIIIe-XIXe siècles», στο *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autres voyageurs*, επιμ. Loukia Droulia, Vasso Mentzou, [Αθήνα] 1993, σ. 14.

38. Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 127.

39. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 34.

40. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

41. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

42. Α. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως*, τ. 1 *(1821-1825)*, Αθήνα 1979, σ. 26 και 34 (ο συνολικός πληθυσμός αποτελεί εκτίμηση του συγγραφέα).

1821: Περιοχή του Δήμου Σύρου 3.800 κάτοικοι, 852 οικογένειες· Δήμου Ερμουπόλεως 150 κάτοικοι, 20 οικογένειες[43]

1822: 5.000 καθολικοί στην Άνω Σύρα, πολλοί πρόσφυγες στο λιμάνι [Jourdain][44]

1822 (3/10): 2.269 καθολικοί σε σύνολο 2.500 περίπου κατοίκων [απογραφή με εντολή του A. M. Cardelli][45]

1822: Σύμφωνα με τα βιβλία του Δημοτολογίου Ερμουπόλεως το 1822 εγκαδίστανται 272 οικογένειες προσφύγων[46]

[**1823**]: 4.000 κάτοικοι [B. G. Depping][47]

1823: 4.000-5.000 πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Άνω Σύρα και σε γειτονικούς μικρούς οικισμούς (Αληθινή, Φοινικιά, Κηπερούσα κ.λπ.)· 231 οικογένειες προσφύγων σύμφωνα με το Δημοτολόγιο[48]

1823: 5.000 κάτοικοι, όλοι καθολικοί εκτός από 50 ορθόδοξους· 741 πρόσφυγες (οι 15 Κρήτες) [G. Waddington][49]

1824: 10.000 κάτοικοι [R. Prokesch von Osten][50]

1824: 10.000 πρόσφυγες· σύμφωνα με τα βιβλία του Δημοτολογίου Ερμουπόλεως το 1824 εγκαταστάθηκαν 860 οικογένειες προσφύγων[51]

1825: Σύμφωνα με τα βιβλία του Δημοτολογίου Ερμουπόλεως το 1825 εγκαταστάθηκαν 476 οικογένειες προσφύγων[52]

1827: 30.000 κάτοικοι περίπου, ενώ άλλοτε δεν ήταν πάνω από 3.000 [V. Fontanier][53]

---

43. Η πληροφορία από δίφυλλο της 4ης Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου γράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

44. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis jusqu'au combat de Navarin*, τ. 2, Παρίσι 1828, σ. 91.

45. Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra*, ό.π., σ. 156 (ο A. M. Cardelli ήταν αρχιεπίσκοπος Σμύρνης, αποστολικός απεσταλμένος στη Σύρο).

46. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 200.

47. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 86.

48. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 110, 200 (ο αριθμός των προσφύγων αποτελεί εκτίμηση του συγγραφέα).

49. G. Waddington *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 33-34, και 99· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 433 και 446, όπου αναφέρει όμως ότι οι πρόσφυγες ήταν 1.741.

50. Angeliki Kokkou, «Les voyagers.», *ό.π.*, σ. 16.

51. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 167 (ο αριθμός των προσφύγων αποτελεί εκτίμηση του συγγραφέα). Σύμφωνα με άλλη καταμέτρηση οι εγκατασταθέντες στη Σύρο πρόσφυγες το 1824 έφθαναν τους 900· βλ. Α. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως Σύρας* τ. 2 *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983, σ. 209.

52. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, σ. 200.

53. V. Fontanier, *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829, σ. 160.

1828: 20.197 κάτοικοι σε όλο το νησί (στην Ερμούπολη 13.805, στην Άνω Σύρα 1.134 οικιστές και 5.268 αυτόχθονες). Σύνολο οικοδομών στο νησί: 5.342 (Άνω Σύρος 1.175, Ερμούπολη 4.167) [απογραφή][54]

1828: Η Άνω Σύρος έχει 1.144 οικογένειες καθολικών και 31 ορθοδόξων· ο πληθυσμός είναι: 5.168 αυτόχθονες (2.478 άνδρες και 2.690 γυναίκες) και 557 πάροικοι (250 άνδρες, 307 γυναίκες) [κοινοτικό έγγραφο][55]

1828: 35.000-40.000 κάτοικοι στην Ερμούπολη [Gosse][56]

1828: 35.000-36.000 κάτοικοι και 7.000 κατοικίες στην Ερμούπολη [A. Dupre][57]

1829: 30.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][58]

1829: 30.000 κάτοικοι [Fr. Thiersch][59]

1829: 5.000 οι παλαιοί κάτοικοι, όλοι καθολικοί· 25.000 πρόσφυγες [R. Anderson][60]

1832: Περιοχή του Δήμου Σύρου 4.451 κάτοικοι, 1.018 οικογένειες· Δήμου Ερμουπόλεως 15.469 κάτοικοι, 3.536 οικογένειες[61]

1833: 4.000-5.000 κάτοικοι στην πόλη [M. J. Giraudeau][62]

1835: Άνω Σύρα 4.000 κάτοικοι· Ερμούπολη: 13.000 κάτοικοι (οι 8.000 Χιώτες και οι 2.500 από Ψαρά, Πελοπόννησο, Σμύρνη, Ηράκλειο) [E. Ledhuy][63]

1837: 4.000 κάτοικοι, 800 οικίες καθολικών, 28 ορθοδόξων [εφ. *Ερμής*][64]

---

54. Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ. 600-601, όπου και αναλυτικά στοιχεία για τον τόπο καταγωγής των προσφύγων. Από τυπογραφικό λάθος στο βιβλίο του Τ. Αμπελά έχει γραφεί ότι το σύνολο των πάροικων ανερχόταν σε 34.929 κατοίκους και το σύνολο των κατοίκων του νησιού σε 40.197.

55. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 110-111, όπου και αναλυτικότερα στοιχεία για την οικογενειακή κατάσταση και την ηλικία.

56. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 87· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τ. 2, ό.π., σ. 110.

57. Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 262· πρβλ. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 110.

58. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

59. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

60. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 154.

61. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

62. M. J. Giraudeau, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835, σ. 374.

63. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 602.

64. Τιμ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 469.

ΤΗΝΟΣ

1470: 3.000 κάτοικοι μαζί με τη Μύκονο [G. Rizzardo][1]
1563: 9.000 κάτοικοι (οι 2.000 στρατεύσιμοι) [Βενετός απεσταλμένος][2]
1576: 2.000 σπίτια χριστιανών περίπου [Θ. Ζυγομαλάς][3]
1577: 5.785 κάτοικοι (οι 1.653 στρατεύσιμοι) [G. Foscarini][4]
1596: 3.000 οι ορθόδοξοι κάτοικοι της Τήνου [επιστολή κατοίκων][5]
1601: 14.000 κάτοικοι[6]
1616: 18.000 κάτοικοι [P. Ferrari][7]
1630: 18.000 κάτοικοι (τα 3/4 καθολικοί)· 24 χωριά· η πόλη της Τήνου έχει 774 κατοίκους εκτός από τους στρατιώτες (ικανούς να φέρουν όπλο 198) και 677 σπίτια (204 κατοικούνται από πολίτες και τα υπόλοιπα από βιλάνους) [Fr. Basilicata][8]
1632: 18.000 κάτοικοι (τα 3/4 καθολικοί) [N. Rigo][9]
1637: 18.000 κάτοικοι [L. C. Tubino][10]
1640: 9.000 κάτοικοι περίπου [Fr. Foscoli][11]
1653: 2.500 κάτοικοι μόνο στην πόλη [Hierarchia Catholica][12]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», στον τόμο *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 288.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 162· Κ. Καιροφύλας, *Ιστορικαί σελίδες Τήνου Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία Τουρκοκρατία 1207-1821*, Αθήνα 1930, σ. 75· Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες μερικών και γενικών απογραφών της Τήνου», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 2 (1981), σ. 80-82. (Σημειώνεται ότι το ίδιο κείμενο, με τίτλο «Πέντε αιώνες γενικών και μερικών απογραφών του πληθυσμού της Τήνου (1470-1991)», δημοσιεύτηκε στο 4ο τεύχος του π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, το 2000, σ. 335-344, όπου όμως έχουν παραλειφθεί ορισμένα από τα αναλυτικά στοιχεία της α΄ έκδοσης. Για το λόγο αυτό οι παραπομπές εδώ παραμένουν στην έκδοση του 1981).

3. Em. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 288.

4. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 85-86· Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 80-82.

5. Κ. Μέρτζιος, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», π. *Ηπειρωτική Εστία*, 7 (1958), σ. 738- 739.

6. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 80-82 (όπου αναφέρεται ότι η πληροφορία προέρχεται από έγγραφο που βρίσκεται στο Archivio Segreto Vaticano, S. Congr. Concilii, v. 801).

7. G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, II Tinos*, Ρώμη 1936, σ. 12-13· πρβλ. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 80-82.

8. Fr. Basilicata, «Έκθεση του 1630 για τη νήσο Τήνο», μετάφρ. Στέργ. Σπανάκης, π. *Κυκλαδικά Θέματα*, 8 (1985), σ. 80-81· πρβλ. Δ. Σοφιανός, «Αναδρομή εις την Βενετοκρατούμενην και Τουρκοκρατούμενην Τήνον», *E.E.K.M.*, 9 (1971-1973), σ. 119-120.

9. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 67· πρβλ. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 80-82.

10. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

11. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13· πρβλ. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 80-82.

12. Ι. Ψαράς, *Η Βενετοκρατία στην Τήνο την εποχή του κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 133.

1654: 4.000 κάτοικοι μόνο η πόλη [D. Pizzamano][13]

1663: 7.548 κάτοικοι (3.603 άρρενες και 3.945 θήλεις)· από τους άρρενες οι 1.009 ήταν αγόρια κάτω των 12 ετών, οι 2.174 ηλικίας 12-60 ετών και οι 295 άνω των 60 ετών [St. Magno][14]

1667: 12.000 κάτοικοι (8.000 καθολικοί και 4.000 ορθόδοξοι)· 28 χωριά [Sebastiani][15]

1670: 20.000 ψυχές περίπου· 30 χωριά [B. Randolph][16]

1681: 6.000 πολεμιστές σε περίπτωση ανάγκης [G. B. de Burgo][17]

1682: 9.102 κάτοικοι [Aurelio Marcello][18]

[**1696**]: 6.000 κάτοικοι [V. Coronelli][19]

τέλη 17ου αι.: 12.000 κάτοικοι [A. Franchi][20]

1700: 2.000 κάτοικοι μόνο η πόλη [Hierarchia Catholica][21]

αρχές 18ου αι.: Μπορούν να συγκεντρωθούν 5.000 άνδρες όχι τελείως ανεκπαίδευτοι στα όπλα· δεν υπάρχει βενετικός στρατός· 20-30 χωριά [Maihows][22]

1715: 3.025 ενήλικοι μεταξύ 12 και 60 ετών [οθωμανική καταμέτρηση][23]

1716: 8.000 καθολικοί και 15.000 ορθόδοξοι [έκθεση καθολικού ιερέα][24]

1719: οι καθολικοί περίπου 6.000 κάτοικοι, οι ορθόδοξοι πάνω από το ήμισυ του πληθυσμού [N. Cigala][25]

1746: 5.000 κάτοικοι περίπου οι καθολικοί, οι ορθόδοξοι πολύ περισσότεροι [F. A. Razolini][26]

1749: 15.000 κάτοικοι, 64 χωριά [λόρδος Charlemont][27]

---

13. Ι. Ψαράς, *ό.π.*, σ. 133-134.

14. Ι. Ψαράς, *ό.π.*, σ. 130-131 και 174.

15. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 76 και Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 67. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984 σ. 579· Ι. Ψαράς, *ό.π.*, σ. 131.

16. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687, σ. 9.

17. G. B. de Burgo, *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Μιλάνο [1686], σ. 313.

18. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13.

19. V. Coronelli, *Isolario*, Βενετία 1696, τ. ΙΙ, μερ. 2, σ. 231.

20. Ν. Μοσχονάς, «Πληροφορίες για την αμυντική κατάσταση της Τήνου στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα», π. *Θησαυρίσματα*, 3 (1964), σ. 31.

21. Ι. Ψαράς, *ό.π.*, σ. 133.

22. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 373.

23. Δρ. Δρόσος, *Ιστορία της νήσου Τήνου από της πέμπτης σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, Αθήνα 1870, σ. 281 και Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 146. Ο αριθμός αυτός αναφέρεται σε ανώνυμη έκθεση για την κατάληψη της Τήνου από τους Οθωμανούς και δηλώνεται ότι έχει προκύψει από καταμέτρηση του ταχριτζή Ιβραήμ πασά.

24. Μ. Φώσκολος, «Καθολικοί και Ορθόδοξοι στην Τήνο τον 18ο αι.», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 1 (1979), σ. 48· ο ίδιος, «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 80-82.

25. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 13.

26. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 94.

27. W. B. Stanford, E. J. Finopoulos (επιμ.), *Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749*, Λονδίνο 1984, σ. 61.

μέσα 18ου αι.: 2.195 οικογένειες (οι 850 καθολικές) [ανώνυμο έγγραφο][28]
1756: 3.923 οι καθολικοί κάτοικοι [P. de Stefani][29]
1770: 28.000 κάτοικοι περίπου [P. di Krienen][30]
1772: 4.716 οι καθολικοί κάτοικοι [Vincenzo de Via][31]
1776: 20.000 κάτοικοι περίπου [Choiseul-Gouffier][32]
1783: 5.156 οι καθολικοί κάτοικοι [G. Maria d'Ameno][33]
1789: 500 σπίτια στην πρωτεύουσα του νησιού Άγιο Νικόλαο και 150 σπίτια στα περίχωρά του [Frieseman][34]
1793: 4.550 καθολικοί κάτοικοι [Vincenzo de Via][35]
1793-1799: 15.800 κάτοικοι (10.000 Έλληνες και 5.800 Λατίνοι)· 40 χωριά [G. A. Olivier][36]
1804: 4.500 καθολικοί κάτοικοι [έκθεση καθολικού ιερέα][37]
[**1809**]: 23.000-25.000 κάτοικοι [M. Ph. Zallony][38]
1810: 3.000 κάτοικοι στην πόλη του Αγ. Νικολάου· 60 χωριά [λόρδος Guilford][39]
1810: 30.000 κάτοικοι, μία πόλη, 66 χωριά [J. Galt][40]
1816: 20.000 κάτοικοι και 64 χωριά· Άγιος Νικόλαος 500 σπίτια [W. Turner][41]

28. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 205, όπου δημοσιεύεται το σχετικό ανώνυμο και αχρονολόγητο έγγραφο το οποίο βρίσκεται στην Καθολική μητρόπολη. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Δρ. Δρόσος, *ό.π.*, σ. 58 αναφέρει, χωρίς μνεία χρονολογίας, ότι στην Τήνο είχαν επιβληθεί μόνιμα, μετά από καταμέτρηση 2.194 χανέδες.

29. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 114.

30. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 89· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 339.

31. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 124-125. Βλ. και αναλυτικό κατάλογο Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες» *ό.π.*, σ. 89-90.

32. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 73.

33. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 179. Βλ. και Μ. Φώσκολος, «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 90-91 (ο ίδιος, «Καθολικοί», *ό.π.*, σ. 48 και «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 80, κάνει λόγο για 4.966 και 4.984 κατοίκους).

34. Frieseman, *Description historique et geographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 138.

35. Ο υπολογισμός οφείλεται στον Μ. Φώσκολο, «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 91-93, ο οποίος στηρίζεται σε έκθεση που δημοσίευσε ο G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 183. Ο Μ. Φώσκολος όμως αλλού («Οι καθολικοί», *ό.π.*, σ. 48 και «Πέντε αιώνες», *ό.π.*, σ. 80 δίνει διαφορετικούς αριθμούς (4.966 και 4.556 κατοίκους).

36. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 150· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 582.

37. Μ. Φώσκολος, «Οι καθολικοί», *ό.π.*, σ. 48.

38. Μ. Σαλώνης, *Ιστορία της Τήνου μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινών παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Μ. Μαυρομάρα*, Αθήνα 1888, σ. 17· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 507.

39. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 128.

40. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 372· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 555.

41. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 402-403 (ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 98 αναφέρει 66 χωριά), και τ. 3, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

1820: 20.000 κάτοικοι, αποκλειστικά Έλληνες, η πλειονότητα ορθόδοξοι, οι καθολικοί 3.000-4.000 [J. Fuller][42]

αρχές του 19ου αι.: 211 εγγεγραμένοι στο κτηματολόγιο του Αγίου Νικολάου [φορολογικό κατάστιχο-κτηματολόγιο][43]

πριν το 1821: 28.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][44]

1821: 65 χωριά (τα 32 καθολικά)· τα χωριά των ορθοδόξων μεγαλύτερα και πιο πυκνοκατοικημένα [M. Raybaud][45]

1821: Περιοχή του Δήμου Τήνου: 7.796 κάτοικοι, 1.560 οικογένειες· Δήμου Πανόρμου: 4.050 κάτοικοι, 970 οικογένειες· Δήμου Περαίας: 5.000 κάτοικοι, 1.280 οικογένειες· Δήμου Σωστενίου: 2.450 κάτοικοι, 420 οικογένειες[46]

[**1823**]: 24.000 κάτοικοι περίπου [B. G. Depping][47]

1824: 3.034 ξένοι εγκατεστημένοι στο νησί (ίσως το 1/4 του συνολικού πληθυσμού) [G. Waddington][48]

1828: 25.000 κάτοικοι [L. A. Gosse][49]

1829: 22.000 κάτοικοι [Fr. Thiersch][50]

1829: 18.206 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][51]

1829: 25.000 κάτοικοι (το 1/3 καθολικοί)· 66 χωριά [R. Anderson][52]

---

42. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 519.

43. Δ. Σοφιανός, «Κτηματολογικό και φορολογικό κατάστιχο της Τήνου του Α΄ μισού του ΙΘ΄ αιώνα (Κωδ. Ε.Β.Ε. 1361). Η σημασία του ως πηγής ιστορικών και άλλων πληροφοριών», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 17 (2000), σ. 41-87.

44. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

45. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance*, τ. 2, Παρίσι 1824, σ. 125q πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 1, 1821-1822, 4η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 302.

46. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

47. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 96.

48. G. Waddington *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 99· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ. Αθήνα 1997, σ. 446.

49. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 151.

50. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

51. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

52. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 156.

1832: Περιοχή του Δήμου Τήνου: 5.847 κάτοικοι, 1.347 οικογένειες· Δήμου Πανόρμου: 4.300 κάτοικοι, 810 οικογένειες· Δήμου Περαίας: 3.800 κάτοικοι, 900 οικογένειες· Δήμου Σωστενίου: 2.280 κάτοικοι, 420 οικογένειες[53]

1835: 16.375 κάτοικοι (οι 7.000 καθολικοί), μία πόλη και 66 χωριά [E. Ledhuy][54]

53. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

54. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 622.

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

1422: Ακατοίκητη [Chr. Buondelmonti][1]
1525-1526: Μετά την κατάληψη της Μεθώνης από τους Τούρκους εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της [Πιρί Ρεΐς][2]
1577: Οικίζεται το νησί με ανθρώπους από τη Σίφνο και τον Αποκόρωνο Κρήτης [ενδύμηση][3]
1579: Ακατοίκητη [[Carlier de Pinon][4]
1638: Κατοικημένη [Fr. Lupazzolo][5]
1650: 300 κάτοικοι [M. Polla][6]
1655: 300 κάτοικοι στον οικισμό του νησιού· 100 σπίτια [J. Thevenot][7]
1670: 94 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][8]
1675: 1.500 κάτοικοι [P. Ricaut][9]
[**1696**]: 300 κάτοικοι στον οικισμό του νησιού· 100 σπίτια [V. Coronelli][10]
1700: 120 οικογένειες ορθοδόξων περίπου στη Χώρα [J. Pitton de Tournefort][11]
1715: 925 κάτοικοι, από τους οποίους ο τούρκος ναύαρχος Τζάνουμ Χότζας εξόντωσε 908 και φυλάκισε 17 στην Κωνσταντινούπολη[12]

---

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 161.

2. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 360.

3. Ζ. Γαβαλάς, «Φολέγανδρος», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 2 (1885), σ. 512 (η ενδύμηση χρονολογείται το 1720).

4. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 55.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

6. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 290.

7. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 174. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 107· Ζ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος», ανατύπωση στο *Η νήσος Φολέγανδρος*, Αθήνα 2000, σ. 66· Αλκ. Χαρίλαος, «Η νήσος Φολέγανδρος», ανατύπωση στο *ίδιο*, σ. 90.

8. B. J. Slot, «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος-17ος αιώνας)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 65.

9. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 107, χωρίς δήλωση πηγής, αντλώντας πιθανότατα από τον P. Ricaut.

10. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 248· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 107.

11. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 229· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 107· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. -1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 723. Ο B. J. Slot, *Archipelagus*, ό.π., σ. 290, σημειώνει 120 κατοίκους.

12. Ιω. Κονταρίνης, «Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου», π. *Πανδώρα*, τ. 21, τχ. 482 (15 Απριλίου 1870), σ. 26-27· Αλκ. Χαρίλαος, *ό.π.*, σ. 95-96.

1718: 12 επιξήσαντες κάτοικοι επιστρέφουν στο νησί και το επανοικίζουν με εποίκους από γειτονικά νησιά[13]
1770: 700 κάτοικοι [P. di Krienen][14]
[1791]: 700 οικογένειες ορθοδόξων [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][15]
1816: 2.000 κάτοικοι [W. Turner][16]
πριν το 1821: 1.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][17]
1821: Περιοχή του Δήμου Φολεγάνδρου 900 κάτοικοι, 230 οικογένειες[18]
1829: 1.200 κάτοικοι [Fr. Thiersch][19]
1829: 1.600 κάτοικοι μαζί με τη Σίκινο [Γαλλική αποστολή][20]
1829: Περιοχή του Δήμου Φολεγάνδρου 1.000 κάτοικοι, 200 οικογένειες[21]
1835: 1.000 κάτοικοι μαζί με τη Σίκινο [E. Ledhuy][22]

13. Ιω. Κονταρίνης, *ό.π.*, σ. 27· Αλκ. Χαρίλαος, *ό.π.*, σ. 96-97.

14. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 22· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 336.

15. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 228.

16. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

17. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

18. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

19. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

20. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 1, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

21. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

22. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 622.

ΝΗΣΙΑ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ

ΑΙΓΙΝΑ

1470: 1.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1537: Στην κατάληψη της Αίγινας συνελήφθησαν 4.708 αιχμάλωτοι [χρονικό][2]
1538: Ερημωμένη [St. Blancard][3]
1549-1554: Καλά κατοικημένη· υπάρχουν και εβραϊκές οικογένειες [A. Thevet][4]
1579: Αρκετά κατοικημένη [Carlier de Pinon][5]
1579: Καλά κατοικημένη [H. J. Breuning][6]
1667: 500 σπίτια κοντά στο Κάστρο (τα 100 μουσουλμάνων) [Εβλιά Τσελεμπή][7]
1668-1669: 166 χανέδες (ο καξάς της Αίγινας) [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][8]
1674: 800 σπίτια στην πόλη, τα μισά ερειπωμένα· 3.000 κάτοικοι, τα 2/3 γυναίκες [J. Giraud][9]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][10]
1675-6: 800 σπίτια στην πόλη της Αίγινας, τα περισσότερα ερειπωμένα [J. Spon, G. Wheler][11]
[**1696**]: 800 σπίτια η πόλη της Αίγινας [V. Coronelli][12]

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

2. Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά*, επιμ. Κ. Άμαντος, Αθήνα 1932, σ. 6· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *Αίγινα Ι*, Αθήνα 1990, σ. 173. Σύμφωνα με τον Cornaro οι αιχμάλωτοι ήταν 5.000, βλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 162.

3. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 205-206.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 173.

5. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 58, F. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162.

7. Κ. Μπίρης, *Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπή*, Αθήνα 1959, σ. 68· πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αιγίνης. Ιστορική και μορφολογική εξέτασις των μνημείων*, Αθήνα 1962, σ. 33.

8. R. Stojkov, «La division administrative de l'Eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVII siècle. Selon un registre turc-ottomane de 1668-1669», π. *Studia Balcanica*, 1 (1970), σ. 214.

9. M. Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από το π. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, τ. 39, Παρίσι 1913, σ. 20· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 672 και Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 173. Σύμφωνα με μία πληροφορία του P. M. Coronelli, *Mémoires historiques et géographiques du Royaume de le Morée, Negrepont et des places maritimes jusques à Thessalonique*, Άμστερνταμ 1685, σ. 189-190, το 1674 ο Μοροζίνι αιχμαλώτισε 300 Έλληνες και 40 Τούρκους κατοίκους του νησιού.

10. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174, η οποία σημειώνει ότι ο αριθμός αναφέρεται σε αυτούς που πληρώνουν κεφαλικό φόρο.

11. J. Spon, G. Wheler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait anées 1675 et 1676*, τ. 2, Λυών 1676, σ. 269.

12. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 329.

αρχές 18ου αι.: 2.000 κάτοικοι [Bruzen][13]
1729: 4.000 κάτοικοι στο νησί (οι 2.500 στην πόλη) [M. Fourmont][14]
1730: 800-900 σπίτια η πόλη της Αίγινας [Ch. Thompson][15]
1738: 300 σπίτια ο οικισμός της Αίγινας [Sandwich][16]
1764-1766: 400 σπίτια περίπου ο οικισμός Αίγινας [R. Chandler][17]
1810: 8.000 κάτοικοι [λόρδος Guilford][18]
1810: 4.000 κάτοικοι σε όλο το νησί· 1.500 κάτοικοι στην πρωτεύουσα της Αίγινας [J. Galt][19]
1811: 400 οικίες η Παλαιά Χώρα [Stackelberg][20]
1817: 80 περίπου σπίτια η πόλη της Αίγινας [M. Puillon Boblaye][21]
1820: 100 περίπου σπίτια και μερικές μεγάλες αποθήκες η νέα πόλη της Αίγινας [J. Fuller][22]
πριν το 1821: 3.500 κάτοικοι, χριστιανοί [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][23]
1821: Περιοχή Δήμου Αίγινας 3.250 χριστιανοί και 2 οθωμανοί κάτοικοι (650 χριστιανικές και μία οθωμανική οικογένεια)[24]
1824: Στην πόλη 6.000 κάτοικοι· 110 νεόκτιστα σπίτια [επιστολή προκρίτων Αίγινας][25]
1824: 1.192 πρόσφυγες από τη Χίο, το Αϊβαλί, τη Λιβαδειά (το 1/5 άνδρες) [G. Waddington][26]
1825: 10.000 κάτοικοι (οι 1.000 Ψαριανοί πρόσφυγες) [G. Pecchio][27]
1825: Περισσότερες από 200 οικογένειες πάροικων [έγγραφο του Υπουργείου Πολέμου][28]
1825: 10.000 Έλληνες από διάφορα μέρη· αργότερα προστέθηκαν 1.000 Ψαριανοί [J. Miller][29]

13. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

14. H. Omont, *Missions Archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, τ. 1, Παρίσι 1902, σ. 565· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 133.

15. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq.* τ. 1, Reading 1752, σ. 356.

16. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, 3η έκδ., Λονδίνο 1799, σ. 45· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 184.

17. R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, νέα έκδοση, τ. 2, Οξφόρδη 1825, σ. 20.

18. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 116.

19. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 48-49.

20. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 134-135.

21. M. Puillon Boblaye, *Description d'Égine*, Παρίσι 1835, σ. 36-37.

22. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 528.

23. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (συντάχθηκε το 1828).

24. Η πληροφορία από δίφυλλο της 4ης Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου γράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό χωρίς μνεία προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 88.

25. Α. Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας (1824)*, τ. 10, Πειραιάς 1928, σ. 514-515.

26. G. Waddington *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 99· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 446.

27. G. Pecchio, *Η Ελλάς κατά το έαρ του 1825*, μετάφρ. Σταμ. Αντωνόπουλος, Αθήνα 1885, σ. 65.

28. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

29. J. Miller, *The condition of Greece in 1827 and 1828*, Ν. Υόρκη 1828, σ. 263.

1827: 3.562 κάτοικοι· πρόσφυγες από Αθήνα 1.959, Κόρινθο 250, Άμφισσα 280, Λιβαδειά 260, Μ. Ασία 160, ένα χωριό κοντά στη Λιβαδειά 170, Ψαρά 250, Μεσολόγγι 27, Χίος 60, διάφοροι 280 [J. Miller][30]

1827: 10.0000 κάτοικοι [G. Cochrane][31]

1828: 2.000 Ψαριανοί πρόσφυγες [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][32]

1828: 45.000 κάτοικοι [*Γενική Εφημερίς*][33]

1829: 10.889 κάτοικοι (3.300 ντόπιοι, 1.624 άνδρες έποικοι, 2.175 γυναίκες, 3.790 παιδιά) [Ed. Quinet][34]

1829: 9.000 κάτοικοι όλοι Έλληνες· 1.500 περίπου κάτοικοι στην εξοχή, 300-400 στα βουνά και οι υπόλοιποι σε σκόρπια σπίτια στην πεδιάδα. [M. Puillon Boblaye][35]

1829: 5.572 κάτοικοι [Fr. Thiersch][36]

1829: 9.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][37]

1828-1830: 11.013 κάτοικοι (2.406 άνδρες, 3.035 γυναίκες, 5.572 παιδιά) [αναφορές τοπικών αρχών και ειδικών επιτροπών][38]

1830: 5.000 κάτοικοι· πολλοί πρόσφυγες από Αττική και Ψαρά [A. Trant][39]

1832: Περιοχή Δήμου Αίγινας 20.000 κάτοικοι, 4.000 οικογένειες[40]

1832: 6.000- 7.000 κάτοικοι, ανάμεσά τους πολλοί Αθηναίοι και Ψαριανοί [L. Ross][41]

1833: 10.000-12.000 κάτοικοι περίπου [Marchebeus][42]

---

30. J. Miller, *ό.π.*, σ. 80· πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ.51.

31. G. Cochrane, *Wandering in Grece*, τ. 1, Λονδίνο 1837, σ. 60· πρβλ. Γ. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

32. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 261.

33. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Γ΄, αρ. 32 φ. της 2ας Μαΐου 1828, σ. 129-130· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

34. Ed. Quinet, *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, μετάφρ. Λίλα Γκινάκα, Αθήνα 1988, σ. 196, ο οποίος σημειώνει ότι οι αριθμοί προέρχονται από απογραφή της Αίγινας του 1829· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

35. Ο M. Puillon Boblaye, *ό.π.*, σ. 52, αναφέρει ότι αντλεί πληροφορίες από τον M. Scharnost. Παρατηρεί ότι ο πληθυσμός της Αίγινας δεν μπορεί να υπολογιστεί γιατί είναι μετακινούμενος και ότι το 1829 μειώθηκε κατά το 1/3 λόγω της αλλαγής της πρωτεύουσας. Πρβλ. Γ. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 174.

36. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272· πρβλ. Γεωργία Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 175.

37. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

38. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

39. A. Trant, *Narrative of a Journey through Greece in 1830*, Λονδίνο 1830, σ. 78.

40. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 88.

41. Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1976, σ. 152.

42. Marchebeus, *Voyage de Paris a Constantinople par bateau a vapeur*, Παρίσι 1839, σ. 92.

ΠΟΡΟΣ

1674: Κατοικείται από Αλβανούς [J. Giraud][1]
1675-1676: Κατοικείται από Αλβανούς [J. Spon, G. Wheler][2]
1730: Κατοικείται από Αλβανούς [Ch. Thompson][3]
1764-1766: 200 περίπου τα σπίτια της πόλης του νησιού [R. Chandler][4]
1800: Κατοικείται από Αλβανούς (Αρναούτηδες) [E. D. Clarke][5]
1808: 8.000 κάτοικοι [Aug. de Jassaud][6]
[1820]: 8.000 κάτοικοι περίπου (οι ναυτικοί 1.500) [F. C. H. L. Pouqueville][7]
πριν το 1821: 7.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][8]
1827: Αραιοκατοικημένος, οι κάτοικοι κυρίως Υδραίοι ναυτικοί [V. Fontanier][9]
1829: 4.464 κάτοικοι [Fr. Thiersch][10]
1829: 10.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][11]
1829: Ντόπιοι: 3.639 άτομα: 1.708 παντρεμένοι, 1.020 αγόρια, 799 κορίτσια και 112 υπηρέτες (58 άνδρες, 54 γυναίκες)· Ξένοι: 3.825 άτομα: 1.789 παντρεμένοι, 936 αγόρια, 930 κορίτσια, 80 υπηρέτες (45 άνδρες, 35 γυναίκες) [R. Anderson][12]
1828-1830: 7.464 κάτοικοι (1.781 άνδρες, 1.988 γυναίκες, 3.695 παιδιά) [αναφορές τοπικών αρχών και ειδικών επιτροπών][13]
1833: 2.000-3.000 κάτοικοι [Marchebeus][14]

1. M. Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, ανάτυπο από το π. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, τ. 39, Παρίσι 1913, σ. 23.

2. J. Spon, G. Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait années 1675 et 1676*, τ. 2, Λυών 1676, σ. 271.

3. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 356.

4. R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, νέα έκδοση, τ. 2, Οξφόρδη 1825, σ. 259.

5. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 454-455.

6. Auguste de Jassaud, *Memoire sur l'etat physique et politique des isles d'Hydra, Specie, Poro et Irsera en l'année 1808*, (επιμ. C. Svolopoulos), Αθήνα 1978, σ. 71, 94-95.

7. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδ., τ. 6, Παρίσι 1827, σ. 307, 350.

8. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

9. V. Fontanier, *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829, σ. 176.

10. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

11. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 1, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

12. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 148, ο οποίος αναφέρει ότι τα στοιχεία προέρχονται από απογραφή που διενεργήθηκε λίγο πριν την άφιξή του το Μάιο του 1829.

13. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

14. Marchebeus, *Voyage de Paris a Contantinople par bateau a vapeur*, Παρίσι 1839, σ. 90.

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

1674: 600 κάτοικοι Έλληνες και Αρβανίτες· την περασμένη χρονιά πέθαναν, από επιδημία 300 άτομα· τρία χωριά (Κούλουρη, Μητρόπολη, Αμπελάκι) [J. Giraud][1]

1675: 1.000 κάτοικοι· στην πόλη της Σαλαμίνας 200 σπίτια, στα Αμπελάκια 20 [J. Spon][2]

1688: 150-200 σπίτια και 400 κάτοικοι· οι περισσότεροι Έλληνες στην πόλη της Σαλαμίνας (Κούλουρη)· τα Αμπελάκια έχουν 20 σπίτια [O. Dapper][3]

[**1696**]: 1.000 κάτοικοι [V. Coronelli][4]

αρχές 18ου αι.: 1.000 κάτοικοι [Bruzen][5]

1730: 150 σπίτια στην πόλη της Σαλαμίνας· υπάρχουν ακόμη δύο χωριά, το ένα λέγεται Αμπελάκι [Ch. Thompson][6]

1764-1766: Κατοικείται από λίγους Αλβανούς [R. Chandler][7]

1801, 1805-1806: Αραιοκατοικημένη, όλοι οι κάτοικοι Έλληνες [E. Dodwell][8]

1810: 5.000 κάτοικοι στην πλειοψηφία Αρβανίτες [J. Galt][9]

πριν το 1821: 4.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][10]

1821: Περιοχή Δήμου Σαλαμίνας 2.010 κάτοικοι, 505 οικογένειες[11]

1824: Οι ντόπιοι περίπου 3.000 κάτοικοι· οι πρόσφυγες 11.477 (1.369 από τη Θήβα, 7.460 από τα χωριά της Βοιωτίας, 2.314 άτομα από τη Λιβαδειά και λίγοι από την Εύβοια και το Αϊβαλί) [G. Waddington][12]

---

1. M. Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από το π. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, τ. 39, Παρίσι 1913, σ. 24.

2. J. Spon, G. Wheler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant fait anees 1675 et 1676*, τ. 2, Λυών 1676, σ. 262-263 και E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

3. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 282.

4. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 330.

5. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

6. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 355.

7. R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, νέα έκδοση, τ. 2, Οξφόρδη 1825, σ. 251.

8. E. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819, σ. 580.

9. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 156· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 544.

10. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

11. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 88.

12. G. Waddington *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 97-98· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 446.

1825: 2 χωριά· περίπου 10.000 πρόσφυγες [G. Pecchio][13]
1827: 8.830 πρόσφυγες [G. Jarvis][14]
1829: 1.124 κάτοικοι [Fr. Thiersch][15]
1829: 3.500 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][16]
1828-1830: 281 οικογένειες, μία πόλη και τρία χωριά [αναφορές τοπικών αρχών και ειδικών επιτροπών][17]
1830: Διαμένουν στρατιωτικές ομάδες από την Ακαρνανία, Αιτωλία, Δωρίδα, Φωκίδα και Εύβοια, καθώς και μία ομάδα 100 περίπου Σουλιωτών [A. Trant][18]
1832: Περιοχή Δήμου Σαλαμίνας 2.150 κάτοικοι, 530 οικογένειες[19]

13. G. Pecchio, *Η Ελλάς κατά το έαρ του 1825*, μετάφρ. Σταμ. Αντωνόπουλος, Αθήνα 1885, σ. 67-68.

14. J. Miller, *The condition of Greece in 1827 and 1828*, Νέα Υόρκη 1828, σ. 228, όπου δημοσιεύεται αναφορά του G. Jarvis.

15. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

16. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

17. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

18. A. Trant, *Narrative of a journey through Greece in 1830*, Λονδίνο 1830, σ. 295.

19. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική*, ό.π., σ. 88.

ΣΠΕΤΣΕΣ

1675: 1.000 κάτοικοι [P. Ricaut][1]

1700: Εγκαθίστανται οι πρώτοι κάτοικοι από τη Λακωνική, Κυνουρία, Αργολίδα, Ερμιονίδα [προφορική παράδοση][2]

αρχές 18ου αι.: 1.000 κάτοικοι [Bruzen][3]

1730: Σε όλο το νησί ένα χωριουδάκι με 4-5 οικογένειες [M. Fourmont][4]

1744: Οι κάτοικοι μιλούν μία γλώσσα που λέγεται Albanese και είναι μείγμα σλαβονικών, ελληνικών και ιταλικών [A. Drummont][5]

μέσα 18ου αι.: Το 1715 κάποιες οικογένειες από την Πελοπόννησο κατέφυγαν στις Σπέτσες[6]

1799: 600 σπίτια [F. C. H. L. Pouqueville][7]

1808: 21.500 κάτοικοι [Aug. de Jassaud][8]

[**1820**]: 21.000 κάτοικοι (οι 9.000 ναυτικοί) [F. C. H. L. Pouqueville][9]

πριν το 1821: 8.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][10]

1821: 8.000 κάτοικοι [Α. Χατζηανάργυρος][11]

1821: Περιοχή Δήμου Σπετσών 7.000 κάτοικοι, 1.200 οικογένειες[12]

1822: 8.000 κάτοικοι το πολύ [Jourdain][13]

---

1. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360.

2. Την παράδοση μεταφέρει ο Ανάργ. Α. Χατζηανάργυρος, *Τα Σπετσιωτικά*, επανέκδ. Αθήνα 1979, τχ. 1, σ. 28. Ο Αν. Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Πειραιάς 1877, σ. 8 θεωρεί την πληροφορία ανακριβή.

3. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

4. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 146.

5. A. Drummond, *Travels through different sities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of the Euphrates*, Λονδίνο 1754, σ. 102-103.

6. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Αν. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 27, ο οποίος θεωρεί ότι δεν υπήρξε ποτέ παντελής ερήμωση του νησιού.

7. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 59.

8. Auguste de Jassaud, *Memoire sur l'etat physique et politique des isles d'Hydra, Specie, Poro et Irsera en l'année 1808*, (επιμ. C. Svolopoulos), Αθήνα 1978, σ. 59, 94-95.

9. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδ., τ. 6, Παρίσι 1827, σ. 307 και 350.

10. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

11. Εκτίμηση του Ανάργ. Α. Χατζηανάργυρου, *ό.π.*, σ. 30.

12. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 91.

13. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis jusqu'au*

1825: 3.000 κάτοικοι περίπου [J. Miller][14]
1829: 18.000 κάτοικοι [Fr. Thiersch][15]
1829: 25.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][16]
1829: 2.000 σπίτια στην πόλη περίπου [R. Anderson][17]
στα χρόνια της Επανάστασης: Μέχρι 24.000 κάτοικοι [G. Cochrane][18]
1832: Περιοχή Δήμου Σπετσών 8.250 κάτοικοι και 1.400 οικογένειες[19]

combat de Navarin,, Παρίσι 1828, τ. 1, σ. 8· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 2, 1822-1823, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 302.

14. J. Miller, *The condition of Greece in 1827 and 1828*, Νέα Υόρκη 1828, σ. 261.

15. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

16. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 1, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

17. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 146.

18. G. Cochrane, *Wandering in Greece* τ. 1, Λονδίνο 1837.

19. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 91.

ΥΔΡΑ

1470: Σύμφωνα με την παράδοση εποικισμός της Ύδρας με Αλβανούς που μετανάστευσαν από την σημερινή Αλβανία [Αντ. Μιαούλης][1]

1525-1526: Ακατοίκητη [Πιρί Ρεΐς][2]

τέλη 16ου αι.-18ος αι.: Διαδοχικές μετοικήσεις αλβανικών οικογενειών από την Πελοπόννησο [Αντ. Μιαούλης][3]

1675: 1.000 κάτοικοι [P. Ricaut][4]

1682: 370 πτωχικές κατοικίες στην πόλη της Ύδρας[5]

1765: 667 οικογένειες[6]

1769: 1.000 κάτοικοι [De Fleury][7]

[1791]: 1.000 σπίτια η πόλη [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][8]

1794: 2.235 σπίτια και περισσότεροι από 11.000 κάτοικοι[9]

αρχές 19ου αι.: 30.000 κάτοικοι περίπου [M. J. Giraudeau][10]

1808: 22.000 κάτοικοι, 3.200 σπίτια [Aug. de Jassaud][11]

1810: 20.000 κάτοικοι [J. Galt][12]

1813: 22.000 κάτοικοι (οι 10.000 ναυτικοί) [F. C. H. L. Pouqueville][13]

---

1. Αντ. Μιαούλης, *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας αφ' ης εποχής κατωκήθη μέχρι του έτους 1821*, μετατυπωθέν από τον Ανδρ. Μιαούλη, Αθήνα 1864, σ. 10. Ο ίδιος, *Ιστορία της νήσου Ύδρας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της εν έτει 1821 εκραγείσης ελλ. επαναστάσεως*, 2η έκδ., σχόλια και προσθήκες Αντ. Μανίκης, χ.τ., 1936, σ. 51-52, υποστηρίζει ότι η παράδοση αυτή δεν είναι αληθής.

2. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 296.

3. Αντ. Μιαούλης, *ό.π.*, σ. 52-67, όπου αναφορά στις μεμονωμένες οικογένειες που μετοίκησαν στην Ύδρα και στους τόπους καταγωγής τους.

4. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360.

5. Την πληροφορία αναφέρει ο G. Criesis, *Histoire de l'île d'Hydra (jusqu'a la Révolution de 1821)* μετάφρ. Th. Blandard, Μασσαλία 1888, σ. 16, χωρίς μνεία της πηγής.

6. Την πληροφορία αναφέρει ο G. Criesis, *ό.π.*, σ. 17, χωρίς να αναφέρει την πηγή.

7. Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*, Αθήνα 1935, σ. 33.

8. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδ. Αθήνα 1988, σ. 238.

9. Την πληροφορία αναφέρει ο G. Criesis, *ό.π.*, σ. 18, ο οποίος υποστηρίζει ότι προέρχεται από απογραφή χωρίς να αναφέρει όμως την πηγή.

10. M. J. Giraudeau, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835, σ. 246.

11. Auguste de Jassaud, *Memoire sur l'etat physique et politique des isles d'Hydra, Specie, Poro et Irsera en l'année 1808*, (επιμ. C. Svolopoulos), Αθήνα 1978, σ. 11, 33, 94-95.

12. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 233· ο ίδιος, *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811*, Λονδίνο 1812, σ. 379· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ.3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 547, ο οποίος δίνει όμως πληθυσμό 30.000 κατοίκων.

13. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2η έκδ., τ. 6, Παρίσι 1827, σ. 305· πρβλ. Γ.

1813: 22.000 κάτοικοι (οι 10.000 ναυτικοί)[14]
1818: 20.000 κάτοικοι όλοι Έλληνες, 3.000 σπίτια [W. Jowett][15]
περί το 1821:35.000 κάτοικοι [F. C. H. L. Pouqueville][16]
1821: 28.190 κάτοικοι (16.460 αυτόχθονες και 11.730 έποικοι)[17]
1821: 15.000 κάτοικοι [Α. Χατζηανάργυρος][18]
πριν το 1821: 16.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][19]
1821: Περιοχή Δήμου Ύδρας 18.000 κάτοικοι, 3.500 οικογένειες[20]
1822: 30.000 κάτοικοι στην πόλη· Υδραίοι και Σπετσιώτες έχουν αλβανική καταγωγή, μιλούν και ελληνικά και αλβανικά [M. Raybaud][21]
1824: 40.000 κάτοικοι Αλβανοί· κάποιοι πρόσφυγες από τη Χίο και το Αϊβαλί [G. Waddington][22]
1825: Πάνω από 30.000 κάτοικοι [G. Pecchio][23]
1828 (20 Ιουνίου): Σύνολο: 15.516 κάτοικοι (7.664 άνδρες, 7.852 γυναίκες) Υδραίοι: 12.615 κάτοικοι (6.433 άνδρες, 6.182 γυναίκες)· Ξένοι: 2.901 κάτοικοι (1.231 άνδρες, 1.670 γυναίκες)· οικογένειες συνολικά: 2.692 [απογραφή κατά ενορίες][24]
1828: 16.092 κάτοικοι, από τους οποίους 12.915 Υδραίοι και 3.177 ξένοι, 8.040 άνδρες, 8.059 γυναίκες, 2.917 οικογένειες, 2.602 σπίτια, 504 μαγαζιά [R. Anderson][25]

Ροδολάκης, «'Νέον οσπίτιον εκ θεμελίων..': Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 35 (2001), σ. 15. Ο Pouqueville αναφέρει σε άλλο σημείο ότι οι ναυτικοί από 5.400 ανήλθαν στα 1820 σε 10.000 (*ό.π.*, σ. 350).

14. Αντ. Μιαούλης, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Αθήνα 1874, σ. 56· πρβλ. Γ. Ροδολάκης, *ό.π.*, σ. 15.

15. W. Jowett, *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822, σ. 83.

16. Φ. Πουκεβίλ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Αθήνα 1901, σ. 84· πρβλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 33, ο οποίος όμως γράφει 30.000 κάτοικοι.

17. Την πληροφορία αναφέρει ο G. Criesis, *ό.π.*, σ. 18, χωρίς να αναφέρει την πηγή του και την αντιγράφει ο Αντ. Μιαούλης, *ό.π.*, σ. 56-57.

18. Εκτίμηση του Ανάργ. Α. Χατζηανάργυρου, *Τα Σπετσιωτικά*, επανέκδ. Αθήνα 1979, τχ. 1, σ. 30.

19. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

20. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 91.

21. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance*, τ. 2, Παρίσι 1824, σ. 51· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 1, 1821-1822, 4η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 295.

22. G. Waddington *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 103· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 446.

23. G. Pecchio, *Η Ελλάς κατά το έαρ του 1825*, μετάφρ. Σταμ. Αντωνόπουλος, Αθήνα 1885, σ. 60.

24. Α. Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 14 (1828), Πειραιάς 1930, σ. 121 κ.ε. όπου και αναλυτικά οι καταγραφόμενοι κατά την απογραφή.

25. R. Andreson, *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*,

1828: 28.000-29.000 κάτοικοι [L.-Λ. Gosse][26]
1829: 20.000 κάτοικοι [Fr. Thiersch][27]
1829: 40.000 κάτοικοι [Γαλλική αποστολή][28]
στα χρόνια της Επανάστασης: 40.000 κάτοικοι [G. Cochrane][29]
1832: 25.000 κάτοικοι αλβανικής καταγωγής, 4.000 σπίτια [L. Ross][30]
1832: Περιοχή Δήμου Ύδρας 16.000 κάτοικοι, 3.200 οικογένειες[31]
1833: 20.000 κάτοικοι [Marchebeus][32]

Βοστώνη 1830, σ. 143· πρβλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 165 και Γ. Ροδολάκης, *ό.π.*, σ. 16.

26. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 165.

27. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272 (στο κείμενο αναφέρονται 2.000 κάτοικοι, προφανώς όμως πρόκειται για τυπογραφική αβλεψία).

28. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 1, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

29. G. Cochrane, *Wanderings in Greece*, τ. 1, Λονδίνο 1837, σ. 93.

30. Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1976, σ. 132, 137.

31. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική*, ό.π., σ. 91.

32. Marchebeus, *Voyage de Paris a Constantinople par bateau a vapeur*, Παρίσι 1839, σ. 87.

ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

1525-1526: Έρημη [Πιρί Ρεΐς][1]
1538: Μοιάζει ερημωμένη[2]
1580: Σποραδικά κατοικημένη [A. da Milo][3]
[**1658**]: Εγκαταλελειμμένη και έρημη [M. Boschini][4]
1675: 600 κάτοικοι [P. Ricaut][5]
[**1791**]: 60- 70 σπίτια στη Χώρα [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][6]
1798-1801: 150 οικογένειες Ελλήνων στη Χώρα [F. C. H. L. Pouqueville][7]
1813: 150 σπίτια, πολλά από τα οποία ακατοίκητα, στη Χώρα [H. Holland][8]
1815: Πάνω από 100 σπίτια η Χώρα [Αργ. Φιλιππίδης][9]
πριν το 1821: 300 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][10]
1821: Περιοχή Δήμου Αλοννήσου 350 κάτοικοι, 72 οικογένειες[11]

---

1. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 375.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 157.

3. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 157.

4. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 92. Ο Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου 1997, σ. 103 σημειώνει ότι κατά τον Boschini ήταν κατοικημένη.

5. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 59, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut. Ο Ζερλέντης επίσης (*ό.π.*, σ. 58-59) υποστηρίζει ότι το αρχικό όνομα της νήσου ήταν Ίκος, μετονομάστηκε σε Λιοδρόμια ή Χιλιοδρόμια και κακώς ονομάζεται σήμερα Αλόννησος.

6. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδ. Αθήνα 1988, σ. 245. Ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 59 κάνει λόγο για 300 κατοίκους.

7. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, έκδ. 2η, τ. 3, Παρίσι 1826, σ. 409 (βλ. και ο ίδιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Μακεδονία-Θεσσαλία*, μετάφρ. Νίκη Μολφέτα, Αθήνα 1995, σ. 307)· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 151.

8. H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφραση Γ. Καραβίτης, Αθήνα 1989, σ. 223· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές*, σ. 160.

9. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 203.

10. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

11. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 89.

1829: 240 κάτοικοι [Fr. Thiersch][12]

1828-1830: 240 κάτοικοι (125 άνδρες, 115 γυναίκες) 158 οικογένειες, 55 σπίτια, μία πόλη, δύο χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][13]

1832: Περιοχή Δήμου Αλοννήσου 230 κάτοικοι, 50 οικογένειες[14]

12. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

13. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305. Πιθανόν οι αριθμοί που αφορούν το νησί είναι εσφαλμένοι.

14. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 89.

ΣΚΙΑΘΟΣ

1470: 1.200 κάτοικοι μαζί με τη Σκόπελο [G. Rizzardo][1]
1538: Ο Μπαρμπαρόσα πήρε 3.800 ή 4.000 αιχμαλώτους [Hadji Khalfa και Cornaro][2]
1576: 2.000 σπίτια μαζί με τη Σκόπελο [Θ. Ζυγομαλάς][3]
[1658]: Λίγοι κάτοικοι [M. Boschini][4]
1675: 1.500 κάτοικοι [P. Ricaut][5]
1680-1685: 300 κάτοικοι [Fr. Piacenza][6]
1788: Η πόλη έχει κτιστεί πριν 4 χρόνια, δεν έχει πάνω από 200 κατοίκους [A. Bisani][7]
[1791]: 200 σπίτια η Χώρα [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][8]
1798-1801: 200 οικογένειες στο Κάστρο της Σκιάθου [F. C. H. L. Pouqueville][9]
1813: 200 σπίτια στη Χώρα, στα νότια μία μικρή πόλη ακόμη [H. Holland][10]
1815: Πάνω από 200 σπίτια το Κάστρο της Σκιάθου· πάνω από 200 σπίτια το Εβραιόκαστρο [Αργ. Φιλιππίδης][11]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 157.

3. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 191· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 98.

4. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 94· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου 1997, σ. 103.

5. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

6. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 494· πρβλ. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 358.

7. [A. Bisani], *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1793, σ. 50· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές*, ό.π., σ. 140, και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 497, όπου αναφέρεται όμως ότι υπήρχαν 200 σπίτια.

8. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδοση Αθήνα 1988, σ. 238.

9. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, έκδ. 2η, τ. 3, Παρίσι 1826, σ. 411 (βλ. και ο ίδιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία-Θεσσαλία*, μετάφρ. Νίκη Μολφέτα, Αθήνα 1995, σ. 308)· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 153.

10. H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφρ. Γ. Καραβίτης, Αθήνα 1989, σ. 231· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 163.

11. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 198-199.

[**1820**]: δύο πόλεις με 500 περίπου σπίτια [J. Sibthorp][12]
πριν το 1821: 1.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][13]
1821: Περιοχή Δήμου Σκιάθου 1.500 κάτοικοι, 350 οικογένειες[14]
1823: Περίπου 460 οικογένειες [J. Madox][15]
1829: 1.532 κάτοικοι [Fr. Thiersch][16]
1828-1830: 1.532 κάτοικοι (812 άνδρες, 720 γυναίκες) 414 οικογένειες, 425 σπίτια, μία πόλη [αναφορές τοπικών αρχών][17]
1832: Περιοχή Δήμου Σκιάθου 1.800 κάτοικοι, 450 οικογένειες[18]
[**1836**]: 1.000 περίπου κάτοικοι Έλληνες, μία κωμόπολη και ένα χωριό (η Στροφυλιά) [Ιω. Α. Λεονάρδος][19]

12. R. Walpole, *Travels in Various countries of the East*, Λονδίνο 1820, σ. 69· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 164.

13. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

14. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 89.

15. J. Madox, *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, etc.*, τ. 1, Λονδίνο, 1834, σ. 209. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι 230 οικογένειες, οι μισές από το σύνολο του τόπου, είχαν προσβληθεί από την πανώλη.

16. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

17. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

18. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 89.

19. Ιω. Α. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, επιμ. Κ. Σπανός, (επαν. της έκδοσης του 1836), Λάρισα 1992, σ. 118.

ΣΚΟΠΕΛΟΣ

1470: 1.200 κάτοικοι μαζί με τη Σκιάθο [G. Rizzardo][1]
1475-1525: Μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους παρέμεινε χωρίς κατοίκους [G. Bembo][2]
αρχές 16ου αι.: Οικίζεται με πρωτοβουλία του αρχιμάγειρου του Σουλτάνου [Fr. Braconnier][3]
1525-1526: Έρημη [Πιρί Ρεΐς][4]
1525: Εγκαθίστανται 60 οικογένειες [G. Bembo][5]
1538: Ερημώνεται τελείως το 1538 [St. Blancard][6]
1576: 2.000 σπίτια μαζί με τη Σκιάθο [Θ. Ζυγομαλάς][7]
1579: Σχεδόν ακατοίκητη [J. Breuning][8]
[**1590**]: Βρίσκονται εγκατεστημένοι Αλβανοί [A. da Millo][9]
[**1658**]: Σχεδόν ακατοίκητη [M. Boschini][10]
1670: 266 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][11]
1675: 5.000 κάτοικοι [P. Ricaut][12]
αρχές 18ου αι.: 7.000 κάτοικοι [Bruzen][13]
1706: 8.000-10.000 κάτοικοι [Fr. Braconnier][14]

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

2. Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου 1997, σ. 53.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 158.

4. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 373.

5. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 53.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

7. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 191· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 89.

8. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 141.

9. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

10. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 94. Ο Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 103 σημειώνει ότι σύμφωνα με τον Boschini είχε λίγους κατοίκους,

11. C. Kücük (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 54.

12. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 89, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

13. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

14. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 90· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ησυχίτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 112· Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 122. Ο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλά-*

1714: Πυκνοκατοικημένη [Fr. Tarillon][15]

[1791]: 1.200 σπίτια στη Χώρα [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][16]

1798-1801: 7.000-8.000 κάτοικοι (1.000 κάτοικοι στον ανατολικό οικισμό της Σκοπέλου, οι υπόλοιποι στη Γλώσσα) [F. C. H. L. Pouqueville][17]

1806: 1.200 σπίτια περίπου στη Χώρα [W. Leake][18]

1813: Περισσότερα από 1.000 σπίτια στον ανατολικό οικισμό της Σκοπέλου· όλοι οι κάτοικοι Έλληνες [H. Holland][19]

1815: Πάνω από 1.000 σπίτια στη Χώρα της Σκοπέλου· πάνω από 80 σπίτια στη Γλώσσα [Αργ. Φιλιππίδης][20]

πριν το 1821: 7.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][21]

1821: Περιοχή Δήμου Σκοπέλου 3.200 κάτοικοι, 800 οικογένειες· περιοχή Δήμου Γλώσσας 840 κάτοικοι, 190 οικογένειες[22]

[1821-1824]: 20.000 ξένοι [W. Korring][23]

1823: 3.000 κάτοικοι περίπου [J. Madox][24]

1828: 8.000 ντόπιοι και 5.000 ξένοι, οι οποίοι λιγοστεύουν γιατί μεταναστεύουν στη Σύρο· οι γυναίκες τριπλάσιες από τους άνδρες· 2.000 σπίτια στη Χώρα και 130 στη Γλώσσα [W. Korring][25]

δα 1700-1800, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 41, αναφέρει 18.000 κατοίκους.

15. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 123.

16. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδοση Αθήνα 1988, σ. 238.

17. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce.*, έκδ. 2η, τ. 3, Παρίσι 1826, σ. 410 (βλ. και ο ίδιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα,.Μακεδονία-Θεσσαλία*, μετάφρ. Νίκη Μολφέτα, Αθήνα 1995, σ. 307)· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 151-152.

18. W. M. Leake, *Travells in the Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 111· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *Περιηγητές*, σ. 156.

19. H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφρ. Γ. Καραβίτης, Αθήνα 1989, σ. 227· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 162.

20. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 201, 202.

21. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

22. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 89.

23. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 155. Οι πληροφορίες προέρχονται από έκθεση που συντάχθηκε μετά από προτροπή του Gosse.

24. J. Madox, *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, etc.*, τ. 1, Λονδίνο, 1834, σ. 210· πρβλ. Αδ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 162.

25. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 153-155, 158.

1829: 545 οικογένειες παροίκων στη Σκόπελο που αποτελούνται από 2.541 άτομα (1.284 άνδρες, 1.257 γυναίκες) [κατάλογος παροίκων][26]

1829: 6.515 κάτοικοι [Fr. Thiersch][27]

1828-1830: 6.515 κάτοικοι (3.198 άνδρες, 3.317 γυναίκες) 1.504 οικογένειες, 945 σπίτια, μία πόλη, 14 χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][28]

1832: Περιοχή Δήμου Σκοπέλου 3.600 κάτοικοι, 880 οικογένειες· περιοχή Δήμου Γλώσσας 950 κάτοικοι, 200 οικογένειες[29]

[**1836**]: 1.500 περίπου ελληνικές οικογένειες [Ιω. Α. Λεονάρδος][30]

.

26. Γ. Χιονίδης, «Οι 'πάροικοι' της Σκοπέλου (1829) που κατάγονταν από τη Χαλκιδική», ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από *Χρονικά Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1977), Θεσσαλονίκη 1978, σ. 4.

27. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

28. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

29. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 89.

30. Ιω. Α. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, επιμ. Κ. Σπανός, (επαν. της έκδοσης του 1836), Λάρισα 1992, σ. 119.

ΣΚΥΡΟΣ

1470: 1.200 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
[1528]: Αραιοκατοικημένη· παλαιότερα είχε 4 κάστρα με πολλούς κατοίκους, σήμερα απομένουν δύο και αυτά σχεδόν έρημα [B. Bordone][2]
1549: Σχεδόν ακατοίκητη· δύο κάστρα αλλά σχεδόν έρημα [A. Thevet][3]
[1572]: Ακατοίκητη [T. Porcacchi][4]
1576: 2.000 σπίτια χριστιανών [Θ. Ζυγομαλάς][5]
1579: Ακατοίκητη [Carlier de Pinon][6]
1579: Ακατοίκητη [H. J. Breuning][7]
1586: Κατοικείται μόνο από χριστιανούς [M. Crusius][8]
[1590]: Καλά κατοικημένη [A. da Millo][9]
1631: Σχεδόν έρημη· δύο κάστρα [G. Fermanel κ.ά.][10]
[1658]: Λίγοι κάτοικοι [M. Boschini][11]
1666: Λίγος πληθυσμός, αποκλειστικά Έλληνες [G. Sebastiani][12]
1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][13]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231.

2. Ξ. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900)*, Παράρτημα του τ. 21 του *Α.Ε.Μ.*, Αθήνα 1977, σ. 54 (ο συγγραφέας μεταφράζει τα πλήρη κείμενα των έργων που σχολιάζει)· πρβλ. και *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 91.

3. Ξ. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος*, ό.π., σ. 56.

4. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 158.

5. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 191· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 89.

6. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 62· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

8. Π. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, σ. 20.

9. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 158.

10. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 64.

11. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 90.

12. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 70· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 70.

13. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», *ό.π.*, σ. 98, χωρίς δήλωση πηγής, αντλώντας πιθανότατα από τον P. Ricaut.

1680: Μία πόλη με πολύ πληθυσμό· δεν ζουν Τούρκοι στο νησί [B. Randolph][14]

1680-1685: 1.000 κάτοικοι περίπου, οι οποίοι κυρίως μένουν στο Μενιάν και Άγιο Παύλο και ελάχιστοι σε διάσπαρτα σπίτια στις εξοχές [Fr. Piacenza][15]

1686: Οι περισσότεροι κάτοικοι Έλληνες· οι Τούρκοι μένουν σε δύο κάστρα στο ανατολικό και δυτικό άκρο [E. Veryard][16]

[**1696**]: 1.500 κάτοικοι [V. Coronelli][17]

αρχές 18ου αι.: 3.000 κάτοικοι [Bruzen][18]

1702: 300 οικογένειες ορθοδόξων το πολύ· ζουν σε ένα χωριό· μόνος Τούρκος του νησιού ο καδής [J. Pitton de Tournefort][19]

[**1791**]: 300 οικογένειες ορθοδόξων [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][20]

1806: 500 οικογένειες που ζούσαν όλες στον Άγιο Γεώργιο [W. M. Leake][21]

1815: Πάνω από 700 σπίτια η Χώρα της Σκύρου [Αργ. Φιλιππίδης][22]

πριν το 1821: 2.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][23]

1821: Περιοχή Δήμου Σκύρου 1.600 κάτοικοι, 450 οικογένειες[24]

1821: 2.000 κάτοικοι περίπου [Th. Graves][25]

---

14. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687, σ. 57· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 78- 79.

15. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 505-506· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 90 (το ίδιο είχε παρατηρήσει και ο Thevenot).

16. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 352.

17. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 355· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 98. Ο Ζερλέντης σημειώνει επίσης ότι ο V. Coronelli, σε άλλο έργο του *Historia del regno di Negroponte*, Βενετία 1695, σ. 243, κάνει λόγο για 1.000 περίπου κατοίκους που ζουν κυρίως σε δύο χωριά), βλ. το σχετικό κείμενο σε μετάφραση Ξ. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος*, ό.π., σ. 125.

18. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

19. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδοση με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 348· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 134-138· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 98.

20. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδοση Αθήνα 1988, σ. 244.

21. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 108· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 158· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 98· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 431.

22. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 207.

23. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

24. Η πληροφορία από δίφυλλο της 4ης Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου γράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 89.

25. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 192.

[1823]: 300 ελληνικές οικογένειες, ένα κάστρο [G. B. Depping][26]

1823: Άκουσε ότι είχε 600 οικογένειες, ο ίδιος πιστεύει ότι δεν είναι ούτε οι μισές [G. Waddington][27]

1825: 3.000 κάτοικοι χωρίς τους ξένους· η κάτω πόλη έχει 650 σπίτια [A. Pr. van Osten][28]

1829: 1.578 κάτοικοι [Fr. Thiersch][29]

1828-1830: 1.578 κάτοικοι (720 άνδρες, 858 γυναίκες) 460 οικογένειες, 379 σπίτια, μία πόλη, δύο χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][30]

1832: Περιοχή Δήμου Σκύρου 2.000 κάτοικοι και 500 οικογένειες[31]

26. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 188· πρβλ. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 162-163.

27. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 33, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 433, ο οποίος όμως από παραδρομή κάνει λόγο για 6.000 οικογένειες.

28. Ξ. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 170-171.

29. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

30. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

31. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 89.

ΝΗΣΙΑ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΑΓΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ

1415: Ακατοίκητος [Chr. Buodelmonti][1]
[1502]: Με μικρό πληθυσμό [B. Bordone][2]
1525-1526: Ακατοίκητος [Πιρί Ρεΐς][3]
1540: Επανακατοικείται [επιγραφή σε ναό][4]
1576: Κατοικημένος, λίγα σπίτια [Θ. Ζυγομαλάς][5]
1579: Έρημος [Carlie de Pinon][6]
1579: Έρημος [H. J. Breuning][7]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][8]
1801: 50 οικογένειες Ελλήνων στο μοναδικό μικρό λιμανάκι του νησιού [Ph. Hunt][9]
1806: 30 σπίτια στο νησί [W. M. Leake][10]
1815: Πάνω από 200 σπίτια η Χώρα [Αργ. Φιλιππίδης][11]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 95· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 300· F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», *B.S.A., 17* (1910-1911), σ. 156.

2. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 156.

3. Δ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 172. Η Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 41, αποδίδει στον Πιρί Ρεΐς, αναφερόμενη πιθανότατα στο χειρόγραφο του 1521, την άποψη ότι ο Άγιος Ευστράτιος ήταν αραιοκατοικημένος.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 156. Για τη σχετική επιγραφή στο ναό του Αγίου Ευστρατίου βλ. Εμμ. Ευσταδίου, *Η νήσος Άγιος Ευστράτιος*, Άγιος Ευστράτιος Λήμνου 1971, σ. 83· Ι. Γιάννος, *Ιστορία της νήσου Αγίου Ευστρατίου (Άη Στράτη)*, Αθήνα 1983, σ. 90.

5. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Thodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 191· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 156.

6. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 63· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 157.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 157, ο οποίος όμως απορρίπτει τη βασιμότητα της άποψης αυτής.

8. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει -θεωρώντας τον απίθανο- και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 48, χωρίς δήλωση πηγής, αντλώντας πιθανότατα από τον P. Ricaut. Ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 47-48 και ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 156-157, υποστηρίζει ότι το παλαιό όνομά του ήταν Αλόννησος, το οποίο απώλεσε.

9. R. Walpole, *Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820, σ. 55· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 296· Ι. Γιάννος, *ό.π.*, σ. 96, και Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 48.

10. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 113· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 48· Ι. Γιάννος, *ό.π.*, σ. 96.

11. Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 208.

ΘΑΣΟΣ

1521: 840 (ή 844) φορολογικές μονάδες σε 5 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 209 (ή 210) φορολογικές μονάδες, Θεολόγος 291 (ή 295), Γενίχισαρ 126 (ή 124), Μπουλγάρ 101 (ή 103), κάστρο Κακή Ράχη 113 [οθωμανική καταγραφή][1]

[1528]: Πυκνοκατοικημένη με τρία οχυρά κάστρα [B. Bordone][2]

1550: 758 φορολογικές μονάδες σε 5 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 190, Μπουλγάρ 90, Κακή Ράχη 102, Θεολόγος 262, Γενίχισαρ 114 [οθωμανικό κατάστιχο][3]

1570: 1.580 (ή 1.598) φορολογικές μονάδες σε 6 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 294 (ή 314) φορολογικές μονάδες, Θεολόγος 613, Γενίχισαρ 257 (ή 256), Μπουλγάρ 180, Κακή Ράχη 152 (ή 153), Καζαβίτι 84 (ή 82) [οθωμανική καταγραφή][4]

[1572]: Πυκνοκατοικημένη με τρεις πόλεις [T. Porcacchi][5]

τέλη 16ου αιώνα ή 1601: 1.647 φορολογικές μονάδες και 6 μουσουλμάνοι σε 6 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 318 σπίτια, Θεολόγος 599 και 6 μουσουλμάνοι, Γενίχισαρ 149 σπίτια και 108 άγαμοι, Μπουλγάρ 222, Κακή Ράχη 134, Καζαβίτι 117 [οθωμανική καταγραφή][6]

1626: 1.367 φορολογούμενες οικογένειες σε 7 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 273, Θεολόγος 439, Γενίχισαρ 186, Βούργαρο 175, Κακή Ράχη 120, Καζαβίτι 125, Μαριές 49 [οθωμανική απογραφή κεφαλικού φόρου][7]

[1658]: Κατοικημένη, με πολύ πληθυσμό, τρία κάστρα [M. Boschini][8]

1. Ευαγγελία Μπαλτά, «Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα», π. *Θασιακά*, 10 (1996-1997), Καβάλλα 2001, σ. 506-507, όπου και αναλυτικά οι φορολογικές μονάδες (χανέδες) ανά κατηγορία σπίτια, άγαμοι, χήρες. Οι Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000], σ. 179, στη δική τους καταμέτρηση δίνουν διαφορετικούς αριθμούς· Σύνολο Θάσου 681 χανέδες, που κατανέμονται: Λιμάνχισαρ 191, Θεολόγος 290, Γνίχισαρ 94, Μπουλγάρ 86, Κακή Ράχη 80.

2. B. Bordone, *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 59· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θάσου 1453-1912*, Αθήνα 1984, σ. 40.

3. Δ. Ν. Καρύδης - M. Kiel, *ό.π.*, σ. 179.

4. Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 510-511, όπου και αναλυτικά οι φορολογικές μονάδες ανά κατηγορία (σπίτια, άγαμοι), όπως και ανά ενορία. Οι Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 179 παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές στην καταμέτρηση των χανέδων. Στο σύνολο του νησιού δίνουν 1.586 χανέδες που αναλύονται ανά οικισμό: Λιμάνχισαρ 294, Θεολόγος 619, Γενίχισαρ 257, Μπουλγάρ 179, Κακή Ράχη 153, Καζαβίτι 84.

5. T. Porchacchi, *L'isole piu famose del mondo descritte da Thomaso Porchacchi da Castilione*, Βενετία 1572, σ. 34· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 40.

6. Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 516-517, όπου και αναλυτικά οι φορολογικές μονάδες ανά ενορία. Οι Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 179, χρονολογούν το κατάστιχο στα 1601 και δίνουν τους ακόλουθους αριθμούς: σύνολο Θάσου 1632 χανέδες, Λιμάνχισαρ 301, Θεολόγος 600, Γενίχισαρ 256, Μπουλγάρ 222, Κακή Ράχη 136, Καζαβίτι 117.

7. Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 519-520. Οι Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 179 δίνουν ίδιο σύνολο για το νησί, με διαφορά ενός χανέ (1368) που αφορά το Λιμάνχισαρ (274 χανέδες).

8. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 86· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 40.

1670: 782 φορολογικές μονάδες σε 7 οικισμούς: Λιμάνχισαρ 80, Θεολόγος 258, Γενίχισαρ 68, Βούργαρο 134, Κακή Ράχη 70, Καζαβίτι 141, Μαριές 31. [οθωμανικό κατάστιχο][9]
1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][10]
[1688]: Τρία οχυρά κάστρα [Fr. Piacenza][11]
αρχές 18ου αι.: 3.000 κάτοικοι [Bruzen][12]
1700-1701: 1.300 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][13]
1707: 7.000-8.000 κάτοικοι. 12-15 χωριά [P. Braconnier][14]
[1715]: 8.000 κάτοικοι, 15 χωριά [Fr. Tarillon][15]
1728-1729: 1.000 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][16]
1753-1754: 1.100 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][17]
1776-1777: 1.100 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][18]
[1791]: Τρεις χώρες καλά κατοικημένες [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][19]
τέλη 18ου αι.: Οι κάτοικοι δεν ξεπερνούν τους 2.500· 7 χωριά [M. Cousinery][20]
1806-1807: 1.100 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][21]
1810: 1.236 δελτία κεφαλικού φόρου [σουλτανικό φιρμάνι][22]
1811: 7 χωριά [λόρδος Guilford][23]
1824-1825: 1.236 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο [οθωμανικό κατάστιχο][24]

9. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 179.

10. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

11. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 468· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 40.

12. E. Armao, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

13. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *Μυτιλήνης*, ό.π., σ. 131.

14. H. Omont, *Missions archéologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, τ. 2, Παρίσι 1902, σ. 1036· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 44· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 51.

15. Κλ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικόν ενός ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την 'Ελλάδα' κατά το 1712-1714 (Χρονικόν του βίου του ελληνικού λαού εις την Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μακεδονίαν και τας νήσους του Αιγαίου)», π. *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 382.

16. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

17. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

18. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

19. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδ. Αθήνα 1988, σ. 248.

20. M. E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. 2, Παρίσι 1831, σ. 103-104· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 58.

21. Δ. Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

22. Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 520.

23. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του Λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 218.

24. Δ. Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

1828: Ο Λιμένας έχει 1 οικία, 2 καλύβες και 1 καπηλειό [Λ. Prokesh-Osten][25]

1831: 1.007 χανέδες σε 9 οικισμούς της Θάσου: Λιμάνχισάρ 202, Μπουλγάρ 64, Καζαβίτι 129, Κακή Ράχη 108, Μαριές 85, Μεσοτέρας 29, Ποταμιά 68, Θεολόγος 230, Γενιχισάρ 92 [οθωμανική απογραφή][26]

1839: 12 χωριά στο νησί· στον Λιμένα είδε 12 σπίτια [A. Grisebach][27]

25. Π. Κοντογιάννης, *Οι πειραταί και η Θάσος*, Αθήνα 1915, σ. 18.

26. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 179. Η Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 517, δίνει σύνολο 1.611 οικογένειες.

27. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 116-117.

ΙΚΑΡΙΑ

1422: Κατοικημένη [Chr. Buondelmonti][1]
[1528]: Έρημη [B. Bordone][2]
1547-1549: Αραιοκατοικημένη [P. Belon][3]
1549-1552: Κατοικημένη με εγκατεστημένες οθωμανικές αρχές [A. Thevet][4]
[1580]: Αραιοκατοικημένη [A. da Millo][5]
1610-1611: Αραιοκατοικημένη [J. Sandys][6]
1638: Λιγοστός πληθυσμός· παλαιότερα είχε τρία κάστρα, τώρα κατοικείται μόνο το ένα [Fr. Lupazzolo][7]
1655: 3.000 κάτοικοι πάμπτωχοι [J. Thevenot][8]
1675: 1.000 κάτοικοι [P. Ricaut][9]
1677: Οι οικισμοί του νησιού διάσπαρτοι και μικροί (δεν έχει κανένας πάνω από 100 σπίτια)· τρεις κύριοι οικισμοί το Κα[τω]-Χωριό (100 οικίες,) το Στελί και η Μεσσαριά και διάσπαρτοι οικισμοί στο νησί [J. Georgirenes][10]
1688: Όχι πάνω από 3.000 κάτοικοι [Fr. Piacenza][11]
[1696]: 3.000 κάτοικοι [V. Coronelli][12]

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 69· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 168· N. Τσάγκας, *Η νήσος Ικαρία στους Ευρωπαίους περιηγητές*, Αθήνα 2003, σ. 11-12.

2. B. Bordone, *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 46-47· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 168· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 15-16.

3. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 86· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 390· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 17.

4. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 19-20.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 167.

6. [G. Sandys], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615, σ. 89· πρβλ. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 38.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 167.

8. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 180. Πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 571· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 25.

9. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

10. J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 6-25· πρβλ. Ι. Μελάς, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας από της καταλήψεως της νήσου υπό των Τούρκων μέχρι της εποχής μας*, τ. 2, Αθήνα 1957, σ. 97· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 40-41.

11. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 31-32. Ο Piacenza σημειώνει ότι αντλεί την πληροφορία από τον Thevenot.

12. E. Armao, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25 και 154· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 51.

1700: 1.000 κάτοικοι περίπου όλοι ορθόδοξοι, οι οικισμοί Μεσσαριά και Περαμαρέ από 100 σπίτια, Αρεθούσα 4, Πλουμάρι 3, Νέγια 2, Περδίκι 4, Οξέ 5, Λαγκάδα 7 [J. Pitton de Tournefort][13]

[1703]: Διάσπαρτα μικρά χωριά· τα κυριότερα: Κά[τω] Χωριά με 100 σπίτια, Στελί, Μεσσαριά [O. Dapper][14]

αρχές 18ου αι.: Αραιοκατοικημένη, πτωχοί κάτοικοι [Maihows][15]

1738: Πέντε χωριά με λιγότερα από 100 σπίτια το καθένα [Sandwich][16]

[1777]: 1.000 περίπου κάτοικοι· τα δύο μεγαλύτερα χωριά από 100 σπίτια [Th. Salmon][17]

1789: 1.000 κάτοικοι το πολύ σε όλο το νησί· δύο πόλεις με 100 σπίτια η καθεμιά [Frieseman][18]

1792: Ολιγάριθμοι οι κάτοικοι [W. Hunter][19]

1810: 2.500 κάτοικοι, Έλληνες [J. Galt][20]

[1817]: 1.000 κάτοικοι [N. Παπαδόπουλος][21]

[1823]: 12 χωριά [B. G. Depping][22]

1828: 3.110 κάτοικοι (1.650 άνδρες και 1.460 γυναίκες), 23 ενορίες και 636 οικίες [απογραφή Ι. Κωλέττη ως διοικητή Ανατ. Σποράδων][23]

1828-1830: 3.118 κάτοικοι (1.655 άνδρες, 1.463 γυναίκες), 636 οικογένειες, μία πόλη, ένα χωριό [αναφορές τοπικών αρχών][24]

---

13. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 314· πρβλ. M. Louis Lacroix, *Iles de la Grèce*, Παρίσι 1853, σ. 211· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 71-72.

14. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel*, Άμστερνταμ 1703, σ. 87· πρβλ. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 77-78. Ο Dapper αντλεί τις πληροφορίες του από τον Georgirenes.

15. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 379-380· πρβλ. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 91.

16. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799, σ. 322· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 187· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 87.

17. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 85.

18. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 63· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 484· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 93-94.

19. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2η έκδ., τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 171-172· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 95, όπου αναφέρει όμως από παραδρομή ως πολυάριθμους τους κατοίκους του νησιού.

20. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 312· πρβλ. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 99, όπου αναφέρει όμως 2.000 κατοίκους στο νησί.

21. Νικ. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Δ΄, Βενετία 1817, σ. 281.

22. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 62· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 100.

23. Χαρ. Παμφίλης, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας. Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι της ενώσεως της νήσου μετά της Ελλάδος (1912)*, επιμ. Αθηνά Παμφίλη-Καρούζου, Αθήνα 1980, σ. 145.

24. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΛΕΣΒΟΣ

1159: 10 παροικίες Εβραίων στο νησί [ραββίνος Βενιαμίν][1]

1490: 4.946 χανέδες και 581 χήροι/χήρες στο σαντζάκι της Μυτιλήνης [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][2]

1491: 5.287 χανέδες και 620 χήροι/χήρες στο σαντζάκι της Μυτιλήνης [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][3]

1498: 200 οικογένειες Ελλήνων στη Μυτιλήνη [B. Bonsignori][4]

1520-1530: 7.629 χανέδες από τους οποίους 7.237 χριστιανικοί και 332 μουσουλμανικοί [οθωμανική φορολογική καταγραφή][5]

1521: Μυτιλήνη: 763 χανέδες (308 μουσουλμάνων -από τους οποίους οι 160 στρατιωτικοί- και 455 χριστιανών)· Ερεσός: 343 χανέδες χριστιανών και 1 μουσουλμάνων· Μόλυβος: 437 χανέδες χριστιανών και 6 μουσουλμάνων [οθωμανικό κατάστιχο][6]

1547-1549: Οι κάτοικοι της Μυτιλήνης είναι Τούρκοι αλλά της υπαίθρου Έλληνες [P. Belon][7]

1548: Καζάς Μυτιλήνης: 3.118 χανέδες χριστιανών, 324 μουσουλμάνων και 94 χωριά· Μυτιλήνη 627 χανέδες (368 μουσουλμάνων -από τους οποίους οι 160 στρατιωτικοί- και 259 χριστιανών), Μόλυβος 517 χανέδες, Ερεσός 344 (οι 2 μουσουλμάνοι), Πλωμάρι 122, Αγία Παρασκευή 71, Αγιάσος 64, Πολιχνίτος 63· καζάς Καλλονής: 19 χανέδες μουσουλμάνων και 769 χριστιανών· πόλη Μόλυβου: 454 χανέδες χριστιανών και 22 μουσουλμάνων [οθωμανικό κατάστιχο][8]

1576: Πάνω από 6.000 σπίτια σε όλο το νησί· 30.000 Έλληνες στη Μυτιλήνη [Θ. Ζυγομαλάς][9]

---

1. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 2η έκδ., Αθήνα 1972, σ. 228.

2. N. Todorov, A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. - debut du XVIe s.)*, Σόφια 1988, σ. 27, 284.

3. N. Todorov, A. Velkov, *ό.π.*, σ. 27, 284.

4. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 29· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 137, όπου αναφέρεται όμως ότι η πληροφορία αφορά τη Μήθυμνα.

5. O. L. Barkan, «Essai sur les donnes statistiques des resistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), σ. 32.

6. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000], σ. 35, 47, 108, 115.

7. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 84v· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 390· St. Yerasimos, *ό.π.*, σ. 29.

8. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 37, 47, 81, 87, 108, 115, 119.

9. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Thodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, 2η έκδ., Αθήνα 1983, σ. 26· Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 137.

1581: Στον καξά της Καλλονής 64 χανέδες μουσουλμάνων και 851 χριστιανών· στο Μόλυβο 406 χανέδες χριστιανών και 25 μουσουλμάνων [οθωμανικό κατάστιχο][10]

1581: Πολύ καλά κατοικημένη, υπάρχουν 300 χωριά [J. Palerne][11]

αρχές 17ου αι.: Καλλονή: 90 οίκους χριστιανών στην Παράκελλα και 80 στο Ανδρονικάδο, μουσουλμάνων πλείστους· Τριάντα: 20 οίκους χριστιανών, μουσουλμάνων περισσότεροι· Παπιανά: 120 χριστιανών, 10 μουσουλμάνων· Κεράμιον: 35 χριστιανών· Αρειανά: 60 χριστιανών, μουσουλμάνων λιγότεροι· Αμπελιώτης: 15 χριστιανών, μουσουλμάνων πάνω από 20· Αχειρών: 100 χριστιανών· Εσωμερέα: 60 χριστιανών, μουσουλμάνων περισσότεροι· Φάραγξ: 25 χριστιανών, μουσουλμάνων το ίδιο· Δάφια: 55 χριστιανών, μουσουλμάνων το ίδιο· Άγιος Κοσμάς: 66 χριστιανών, μουσουλμάνων πλήθος πολύ· Αρακλή: 16 χριστιανών· Γέρνα: 20 χριστιανών, 3-4 μουσουλμάνων μαξί με το Αρακλή· Αγία Παρασκευή: 80 χριστιανών, 10 μουσουλμάνων· Κλουμουδάδο: 36 χριστιανών, 5-6 μουσουλμάνων· Υψηλομέτωπον: 90 χριστιανών· Στίψις: 25 χριστιανών· Γέλια: 70 χριστιανών· Κάππη: 60 χριστιανών, 20 περίπου μουσουλμάνων· Μανταμάδος: 100 χριστιανών, λίγους μουσουλμάνων· Κουκουμίδου: 43 χριστιανών και Τζουκαλωτό: 40 χριστιανών, πλείστοι μουσουλμάνων· Κλειώ: 50 χριστιανών, μουσουλμάνων το ίδιο· Συκαμινέα 25 χριστιανών· Άρενον: 40 χριστιανών· Χάλιξ: 12 χριστιανών· Κομάνον: 20 χριστιανών, μουσουλμάνων η Συκαμινέα πλείονες οι άλλοι λιγότερους· Βαφειός: 35 χριστιανών, 10 μουσουλμάνων· Μήθυμνα: 220 χριστιανών, διπλάσιους μουσουλμάνων· Πέτρα: 210 χριστιανών· Χιλιοπηγαί: 20 χριστιανών και Πετρίον: 30 χριστιανών πλείστοι μουσουλμάνων· Λαφιώνας: 35 χριστιανών· Κλαπάδον: 15 χριστιανών, το ίδιο μουσουλμάνων· Χλίον: 30 χριστιανών· Σκουτάρον: 15 χριστανών, μουσουλμάνων λιγότερους, το Χλίο περισσότερους· Φίγια: 60 χριστιανών 20 μουσουλμάνων· Ανεμότια: 80 χριστιανών ελάχιστους μουσουλμάνων· Τζουκαλοχώρι 200 χριστιανών πλείστους μουσουλμάνων· Βατούσα: 40 χριστιανών, ελάχιστους μουσουλμάνων· Βαχόνι και Ρεύμα: 15 χριστιανών· Πτερούντα: 52 χριστιανών, πλείστους μουσουλμάνων· Χίδερα: 45 χριστιανών, πολλούς μουσουλμάνων· Κίθρα: 65 χριστιανών, 6-7 μουσουλμάνων· Τελώνια: 224 χριστιανών, 5 μουσουλμάνων· Μονές: Λειμών 120 μοναχοί, Μυρσινιώτισσα 80 μοναχές, Πέντε Αγίων 1-2 μοναχοί, Αγ. Αντωνίου 12 μοναχές, Περιβολή 30 μοναχές, Κρυοκόπος 25-30 μοναχές, Αγ. Ιω. Ευαγγελιστής στο Σίγρι 15 μοναχοί [Γαβριήλ μητροπολίτης Μηθύμνης][12]

1601-1602: Καξάς Μυτιλήνης: 3.766 χανέδες χριστιανών, 63 χωριά· 1.019 χανέδες στη Μυτιλήνη (οι 599 χριστιανών)· 344 χανέδες χριστιανών στην Ερεσό και 495 στο Μόλυβο [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][13]

---

10. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 87, 115.

11. J. Palerne, *Pelégrinations du S. Iean Palerne fore sien, secrétaire de François de Valois Duc d'Anjou et d'Allençon*, Λυών 1606, σ. 359-360, σύμφωνα, όπως λέει, με τη μαρτυρία κάποιων κατοίκων· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 27.

12. Ιω. Φουντούλης, *Γαβριήλ μητροπολίτου Μηθύμνης «Περιγραφή της Λέσβου»*, Αθήνα 1960, σ. 33-42. Σημειώνεται ότι όλες οι πληροφορίες του Γαβριήλ αναφέρονται σε «οίκους»· τους μουσουλμάνους ο συγγραφέας αναφέρει ως «αγαρηνούς».

13. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 47, 108, 115, 119.

1610: Κατοικείται επί το πλείστον από Έλληνες [G. Sandys][14]

1617: 391 χανέδες χριστιανών στη Ερεσό μαζί με το Μεσοχώρι και 304 στο Μόλυβο [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][15]

1621: Κατοικημένη από χριστιανούς που ακολουθούν το ελληνικό δόγμα [L. Deshayes][16]

1625: Καζάς Μυτιλήνης: 2.759 χανέδες χριστιανών 49 χωριά· 611 χανέδες χριστιανών στη Μυτιλήνη [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][17]

1630-1633: Οι Έλληνες 6 φορές περισσότεροι από τους Τούρκους· στη μονή Αγίου Ιγνάτιου Καλλονής 600 μοναχοί [Stockove][18]

1644-1645: Καζάς Μυτιλήνης 2.311 χανέδες χριστιανών, 41 χωριά· πόλη Μυτιλήνης 1.194 χανέδες 714 χριστιανών· Ερεσός 270 χανέδες χριστιανών (μαζί με το Μεσοχώρι)· Μόλυβος 266 χανέδες χριστιανών [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][19]

1668-1669: 2.456 χανέδες όλο το σαντζάκι της Μυτιλήνης από τους οποίους 1.005 χανέδες ο καζάς Μυτιλήνης, 1.273 ο καζάς Μολύβου και 178 ο καζάς Καλλονής [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][20]

1671-1672: Καζάς Μυτιλήνης: 3.463 χανέδες χριστιανών και 2.209 μουσουλμάνων, 44 χωριά· Μυτιλήνη 1.150 χανέδες, Μόλυβος 595, Πολιχνίτος 396, Ερεσός, 322 (οι 68 μουσουλμάνων), Πλωμάρι 222, Αγιάσος 194, Αγ. Παρασκευή 135 [οθωμανικό κατάστιχο][21]

1675: Αραιοκατοικημένη, δεν κατοικούν πάνω από 10.000 Τούρκοι και 20.000 Έλληνες [B. Randolph][22]

1678: 1.148 χανέδες στη Μυτιλήνη (οι 648 χριστιανών) [οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου][23]

1681: Ο Μόλυβος έχει 350 σπίτια στην πόλη και πάνω από 100 στους λόφους, οι κάτοικοί του Τούρκοι και Έλληνες· η Πέτρα έχει 300 σπίτια στην παραλία και τους λόφους, οι Τούρκοι ζουν στους λόφους [G. B. de Burgo][24]

---

14. [G. Sandys], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615, σ. 17· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 46.

15. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 108, 115.

16. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 307.

17. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 47, 119.

18. De Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant.*, Rouen 1670, σ. 197· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 33.

19. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 47, 108, 115, 119.

20. R. Stojkov, «La division administrative de l'Eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVII siècle. Selon un registre turc-ottomane de 1668-1669», π. *Studia Balcanica*, 1 (1970), σ. 226.

21. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 81, 108, 119.

22. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 46· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 40.

23. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 47.

24. G. B. de Burgo, *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Μιλάνο [1686], σ. 341-342· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 38.

1688: Οι Έλληνες είναι εξαπλάσιοι από τους Τούρκους· οι Τούρκοι μένουν στην πόλη και οι Έλληνες στην ύπαιθρο· στη Μυτιλήνη κατοικούν Έλληνες και Τούρκοι [O. Dapper][25]

1699: Η πόλη της Μυτιλήνης μικρή αλλά πυκνοκατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους [Aubry de la Motraye][26]

1700-1701: 6.060 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][27]

1709: Καξάς Μυτιλήνης: 4.303 χανέδες χριστιανών και 2.082 μουσουλμάνων, 38 χωριά· Μυτιλήνη: 1.281 χανέδες (οι 781 χριστιανών)· Ερεσός: 405 χανέδες χριστιανών· Μόλυβος: 292 χριστιανών και 426 μουσουλμάνων [οθωμανικό κατάστιχο][28]

μετά το 1715: Στο νησί 360 χωριά· η Μυτιλήνη κατοικείται από Τούρκους και χριστιανούς ορθόδοξους [Γάλλος μισσιονάριος της «Εταιρείας του Ιησού»][29]

1719: 6.950 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][30]

1729: 5.950 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][31]

1729: Η πρωτεύουσα έχει 12.000 κατοίκους και όλο το νησί 60.000 [M. Fourmont][32]

1738-1739: Οι κάτοικοι Έλληνες εκτός από 5-6 τούρκικες οικογένειες που κατοικούν στο φρούριο της Μυτιλήνης· ο Μόλυβος ασήμαντο χωριό [Sandwich][33]

1739: Στην πόλη της Μυτιλήνης μένουν αρκετοί Έλληνες και μερικές οικογένειες Αρμενίων· ο Μόλυβος κατοικείται κυρίως από Τούρκους που έχουν εκεί μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις και 200 χριστιανούς· η Πέτρα έχει σημαντικό αριθμό χριστιανών· τα Τελώνια είναι τουρκικό χωριό· η Ερεσός έχει μόνο χριστιανούς· η Καλλονή είναι μικρή πόλη με δύο μονές· τα Βασιλικά αποτελούνται από 5-6 χωριά κατοικημένα αποκλειστικά σχεδόν από Τούρκους· η Αγιάσος μεγάλο χωριό [R. Pococke][34]

1741-1742: 7.275 χριστιανοί υπόχρεοι κεφαλικού φόρου στη Λέσβο [οθωμ. κατάστιχο][35]

1749: Όχι λιγότερα από 120 χωριά στο νησί [λόρδος Charlemont][36]

---

25. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 231· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 42.

26. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 53.

27. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

28. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 47, 108, 119.

29. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 85.

30. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

31. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

32. H. Omont, *Missions archéologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, τ. 1, Παρίσι 1902, σ. 559· πρβλ. Φ. Αργέντης, Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από τον όγδοον μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 2, Αθήνα 1946, σ. 654· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 130· Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 54.

33. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799, σ. 302-303· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 92.

34. R. Pocock, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 15-21· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 55, 57-58.

35. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

36. W. B. Stanford, E. J. Finopoulos (επιμ.), *Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749*, Λονδίνο 1984, σ. 26-27.

1753-1754: 7.575 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][37]

[1759]: Η Μυτιλήνη έχει δύο λιμάνια και ένα παλαιό γενοβέζικο κάστρο· η Λέσβος είναι καλά κατοικημένη, οι Έλληνες περισσότεροι από τους Τούρκους [J. A. Van Egmont][38]

1776-1777: 8.785 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][39]

1786: Οι κάτοικοι της Μυτιλήνης Έλληνες (οι περισότεροι) και Τούρκοι· η Πέτρα έχει 150 σπίτια ελληνικά και περίπου 20 τουρκικά· στο Μόλυβο μένουν 3.000 περίπου Έλληνες και Τούρκοι [S. Lusignan][40]

1789: 25.000 κάτοικοι στη Λέσβο (1/3 Τούρκοι και 2/3 Έλληνες)· στο Σίγρι φρουρά 100 Τούρκων και ένα χωριό· στη Μυτιλήνη φρουρά 500 Τούρκων (οι 200 γενίτσαροι)· στο Μόλυβο φρουρά 150 Τούρκων [Friesman][41]

1793-1799: 20.000 Έλληνες στη Λέσβο (βάσει του γεγονότος ότι 8.000 κάτοικοι άνω των 7 ετών πλήρωναν χαράτσι) και 20.000 Τούρκοι· Πέτρα: 200-300 κάτοικοι Τούρκοι και Έλληνες· Μόλυβος: 2.000-3.000 κάτοικοι Έλληνες και Τούρκοι· στην πόλη της Μυτιλήνης: 2.000-3.000 Έλληνες, 3.000-4.000 Τούρκοι, 30-40 οικογένειες Εβραίων 500-600 γενίτσαροι [G. A. Olivier][42]

1800: Στην πόλη της Μυτιλήνης (Κάστρο) 2.000 σπίτια και σχεδόν 10.000 κάτοικοι (σε αναλογία πέντε Έλληνες ένας Τούρκος) [W. Wittman][43]

1806-1807: 7.741 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][44]

1812: Στη Μυτιλήνη λίγοι Τούρκοι, το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του νησιού Έλληνες [J. Tancoigne][45]

1816: 25.000 Έλληνες και 3.000 Τούρκοι στη Μυτιλήνη, 700 ελληνικά και 400 τουρκικά σπί-

---

37. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

38. J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 159-160.

39. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

40. S. Lusignan, *A genuine voyage to Smyrna and Constantinople and a journey from thence overland to England*, έκδ. 6η, τ. 1, [Λονδίνο] 1801, σ. 38 και 43-44· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 88-89.

41. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 37-39· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 483· Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 70- 71.

42. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 86· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 572-573 (ο οποίος όμως γράφει ότι πλήρωναν χαράτσι 7.000 κάτοικοι)· Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 74 και Σπ. Καράβας, «Η Λέσβος τον 19ο αιώνα: Δημογραφικές παρατηρήσεις», επίμετρο στο Σ. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, επανέκδ. Μυτιλήνη 1996, σ. VIII.

43. W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 456.

44. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

45. J. M. Tancoine, *Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l' île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, τ. 1, Παρίσι 1817, σ. 17· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 94.

τια· 64 χωριά [W. Turner][46]

1817: 26.000 ο ελληνικός πληθυσμός, ο τουρκικός λιγότερος· η πόλη της Μυτιλήνης ένα μεγάλο χωριό με 700 ελληνικά σπίτια και 400 τουρκικά [A. Didot][47]

[1823]: 6.000 κάτοικοι στη Μυτιλήνη (Τούρκοι τα 2/3), 40 οικογένειες Εβραίων [B. G. Depping][48]

1824-1825: 7.741 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στη Λέσβο [οθωμανικό κατάστιχο][49]

1830: 37.000 κάτοικοι στην τελευταία απογραφή (25.000 Έλληνες και 12.000 Τούρκοι· στη Μυτιλήνη ζουν 4.000-5.000 Τούρκοι, 5.000-6.000 Έλληνες και λίγες οικογένειες Εβραίων· ο Μόλυβος περισσότερους από 2.000 κατοίκους Έλληνες και Τούρκους· η Πέτρα 20 ελληνικές και τουρκικές οικογένειες [J.-Fr. Michaud, J. Poujoulat][50]

1831: 60.000 κάτοικοι περίπου (οι άνδρες 30.323)· οι άνδρες του Σαντζακίου της Μυτιλήνης 10.936, της Καλλονής 8.151, του Μολύβου 11.326 [οθωμανική απογραφή][51]

1833: 60.000 κάτοικοι στο νησί [M. J. Giraudeau][52]

1833: 60.000 κάτοικοι [Marchebeus][53]

περί το 1840: 60.000 κάτοικοι [Bargigli][54]

1840: 72.776 κάτοικοι (60.532 χριστιανοί και 12.244 μουσουλμάνοι)· διαμέρισμα Μυτιλήνης 11.422 χριστιανοί, 1.798 μουσουλμάνοι (2.869 και 829 οικογένειες αντίστοιχα)· διαμέρισμα Μολύβου 10.172 χριστιανοί και 3.558 μουσουλμάνοι (3.731 και 1.613 οικογένειες αντίστοιχα)· διαμέριισμα Καλλονής 8.622 χριστιανοί και 766 μουσουλμάνοι (2.624 και 361 οικογένειες αντίστοιχα) [Γ. Α. Αριστείδης][55]

---

46. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 301-302· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, Αθήνα 1975, σ. 310· Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 99.

47. A. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 369· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 95.

48. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 160-161.

49. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

50. J. Michaud, J. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, τ. 3, Παρίσι 1834, σ. 313, 317, 322-323· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 112, 114 και Σπ. Καράβας, *ό.π.*, σ. VIII-X.

51. K. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Μάντισον-Λονδίνο 1985, σ. 114· πρβλ. Σπ. Καράβας, *ό.π.*, σ. VIII, X.

52. M. J. Giraudeau, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835, σ. 294-295· πρβλ. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 117 και Σπ. Καράβας, *ό.π.*, σ. VIII, X.

53. Marchebeus, *Voyage de Paris a Contantinople par bateau a vapeur*, Παρίσι 1839, σ. 130.

54. Bargigli, «Η νήσος Λέσβος», παράρτημα στο Ch. de Scherzer, *Σμύρνη. Θεώρηση γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική*, Μέρος Β΄, μετάφραση-σχόλια Ξένια Μπαλωτή, Αθήνα 1995, σ. 196.

55. Γ. Α. Αριστείδης, *Τετραλογία πανηγυρική*, Αθήνα 1863, σ. 161-162. Αναλυτικά στοιχεία για τον πληθυσμό του νησιού ανά χωριό βλ. στο *ίδιο*, σ. 163-168. Τα στοιχεία σύμφωνα με το συγγραφέα προέρχονται από απογραφή πληθυσμού. Βλ. επίσης Σπ. Καράβας, *ό.π.*, σ. IV-VIII, όπου και αποκαδίστανται αβλεψίες του Γ. Αριστείδη, όσον αφορά τα συγκεντρωτικά στοιχεία των ανά οικισμό δεδομένων.

ΛΗΜΝΟΣ

1437: 2 πόλεις, 6 κάστρα και 100 χωριά [ανώνυμο υπόμνημα][1]

1470: 6.000 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]

1490: 711 χανέδες ενηλίκων, 81 χήρες· 2.917 κάτοικοι κατ' εκτίμηση· 88 οικισμοί [οθωμανικό κατάστιχο][3]

1519: 1.196 χανέδες, 4.888 κάτοικοι κατ' εκτίμηση [οθωμανικό κατάστιχο][4]

1547-1549: 75 χωριά· όλοι οι κάτοικοι, με εξαίρεση 2-3, μιλούν ελληνικά και είναι χριστιανοί· στα κάστρα μένουν Τούρκοι, στα χωριά Έλληνες [P. Belon][5]

1586: Η Λήμνος έχει μεγάλη πόλη που κατοικείται από Τούρκους· οι χριστιανοί κατοικούν εκτός της πόλης· 60 χωριά [M. Crusius][6]

1586: 75 χωριά, όλοι οι κάτοικοι Έλληνες [R. von Lubenau][7]

[1670]: Δύο πόλεις (η Λήμνος και η Εφεσία) και 75 χωριά [ανώνυμος ιερέας της Λιέγης][8]

---

1. Σπ. Λάμπρος, «Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατά τον δέκατον πέμπτον αιώνα», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 362-363· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 157.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο δενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

3. H. Lowry, *Fifteenth century ottoman realities. Christianpeasant life on the Aegean island of Limnos*, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 64-68, όπου και αναλυτικά ανά οικισμό στοιχεία. Ο ίδιος, «The island of Limnos: A case study on the continuity of Byzantine forms under Ottoman rule», A. Bryer, H. Lowry (επιμ.), *Continuity and change in late Byzantine and Early Ottoman society*, Ουάσιγκτον 1986, σ. 254-255, σε προγενέστερη εργασία του έδινε τα ακόλουθα στοιχεία: 2.862 κάτοικοι κατ' εκτίμηση (711 χανέδες ενηλίκων και 50 χήρες) 79 χωριά (ο πληθυσμός υπολογίζεται με μέσο μέγεθος ανά χανέ 3,8 άτομα). Ο N. Beldiceanu, «Structures socio-économiques a Lemnos a la fin du XVe siècle», π. *Turcica*, 15 (1983), σ. 264, βασιζόμενος στο ίδιο κατάστιχο δίνει τους ακόλουθους αριθμούς: 3.126 κάτοικοι (2.875 χριστιανοί, 251 μουσουλμάνοι), 736 οικογένειες (695 χριστιανικές, 41 μουσουλμανικές).

4. H. Lowry, «The island», *ό.π.*, σ. 250· ο ίδιος, *Fifteenth*, ό.π., σ. 70.

5. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 26ν· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 66· St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991, σ. 29· Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 136.

6. Π. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, σ. 20.

7. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 125· St. Yerasimos, *ό.π.*, σ. 29· Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 135.

8. N. Ανδριώτης, «Τρεις Γάλλοι ταξιδιώτες στην ελληνική Ανατολή κατά το β' μισό του 17ου αι.», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Αθήνα 1992, σ. 150.

1675: 20 χωριά· παλαιά είχε 50 πόλεις και χωριά και ήταν καλά κατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους [B. Randolph][9]

1686: 35 χωριά· κατοικείται από Έλληνες χριστιανούς· οι Τούρκοι λιγοστοί κυρίως στην φρουρά [E. Veryard][10]

[**1688**]: 75 ή κατά άλλους 84 χωριά [Fr. Piacenza][11]

[**1688**]: 75 χωριά· οι κάτοικοι χριστιανοί και μιλούν ελληνικά εκτός από 2-3 χωριά [O. Dapper][12]

1698: 400 άνδρες και πάνω από 1.500 γυναίκες·80 χωριά [V. Coronelli][13]

1740: 7.000 ελληνικές οικογένειες και 3.000 τουρκικές· 60 χωριά στη Μύρινα, 800 οικογένειες από τις οποίες οι μισές τουρκικές [R. Pococke][14]

1776: Πιθανόν φθάνει τους 30.000 κατοίκους [Choiseul-Gouffier][15]

1787: 8.000 κάτοικοι σε 50 χωριά· η Μύρινα είχε 1.000 κατοίκους (οι 300 Τούρκοι) [Frieseman][16]

[**1791**]: 75 χωριά και μία πόλη· στα χωριά κατοικούν μόνο Έλληνες, στην πόλη Έλληνες και Τούρκοι [Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς][17]

1794: Από τα 75 χωριά που είχε δει ο Belon δεν έχουν μείνει ούτε τα μισά [J. Sibthorp][18]

---

9. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 43· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 164-165.

10. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 352.

11. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 425-426· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 170.

12. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 243· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 190.

13. E. Armao, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 63· Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 209.

14. R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 23-24· πρβλ. Τ. Καψιδέλης, *Η Λήμνος στον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1986, σ. 24-25· Βασιλική Τουρπτόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 231-232.

15. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grece dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie-Mineure*, τ. II, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 233· πρβλ. Τ. Καψιδέλης, *ό.π.*, σ. 25· Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 281.

16. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 126· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1973, σ. 488· Τ. Καψιδέλης, *ό.π.*, σ. 24· Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 292.

17. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, επανέκδοση Αθήνα 1988, σ. 246-247.

18. R. Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey and other countries of the East edited from manuscript journals*, 2η έκδ., Λονδίνο 1818, σ. 281. Ο Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 614, και ο Τ. Καψιδέλης, *ό.π.*, σ. 24, σημειώνουν ότι ο Sibthorp έγραφε ότι στη Λήμνο υπήρχαν 6 πόλεις και 1.000 σπίτια, πιθανότατα όμως αποδίδουν στη Λήμνο όσα ανέφερε ο Sibthorp για την Ίμβρο.

1801: 3.000 οικογένειες από τις οποίες οι τουρκικές δεν είναι πάνω από 200· 40 χωριά [Ph. Hunt][19]

1815: Η Χώρα της Λήμνου έχει πάνω από 1.000 σπίτια· μέσα στο Κάστρο λίγα σπίτια στα οποία μένουν Τούρκοι· 36 χωριά, που το καθένα έχει 20 έως 100 σπίτια [Αργ. Φιλιππίδης][20]

[**1823**]: 10.000 κάτοικοι σχεδόν όλοι Έλληνες [G. B. Depping][21]

19. R. Walpole, *Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820, σ. 59· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 304.

20 Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978, σ. 208-209, 212.

21. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 116· πρβλ. Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά*, ό.π., σ. 320· Τ. Καψιδέλης, *Η Λήμνος*, ό.π., σ. 239.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

1420: Κατοικημένη [Chr. Buondelmonti][1]
1432-1433: Το νησί ερειπωμένο εκτός από ένα μέρος του κάστρου [B. de La Broquiure][2]
1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][3]
[**1528**]: Πυκνοκατοικημένη [B. Bordone][4]
17ος αι.: 800 κάτοικοι [De Fleury][5]
[**1658**]: Αραιά κατοικημένη (έχει περισσότερους κατοίκους από την Ίμβρο) [M. Boschini][6]
1675: 800 κάτοικοι [P. Ricaut][7]
[**1688**]: Κατοικημένη· στο Μανδράκι κατοικούν μαζί Έλληνες και Τούρκοι· άλλα χωριά η Ζέρυνθος και το Νούμπι και διάσπαρτοι συνοικισμοί με 4-5 οικογένειες ο κάθε ένας [F. Piacenza][8]
[**1698**]: Κατοικημένη· στο Μανδράκι κατοικούν μαζί Έλληνες και Τούρκοι· το ίδιο ισχύει για τη Ζέρυνθο και το Νούμπι, ενώ υπάρχουν και λίγα μικρά χωριά [V. M. Coronelli][9]
αρχές 18ου αι.: 800 κάτοικοι [Bruzen][10]
1739-1740: Έχει μόνο μια πόλη [R. Pococke][11]
[**1759**]: Κατοικείται μόνο από Έλληνες [J. A. Van Egmont][12]

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 93· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ώς το 1914*, Αθήνα 1982, σ. 85-86.

2. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 86-87.

3. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 171· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

4. B. Bordone, *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 59· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 91, η οποία σημειώνει ότι αντιγράφει τον Buondelmonti.

5. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 171.

6. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 82· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 93-94.

7. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

8. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 449· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 98.

9. E. Armao, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 56· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 102.

10. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

11. R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, τ.2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 22· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 104.

12. J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 164.

1801: Μόνο μια πόλη με 300 ελληνικές οικογένειες και λίγες τουρκικές [Ph. Hunt][13]
1811: Μία πόλη με 300 σπίτια, λίγοι Τούρκοι κάτοικοι [λόρδος Guilford][14]
1815-1816: Μοναδικό χωριό το Κάστρο [O. Richter][15]
1821: 3200 κάτοικοι· κατά την Επανάσταση όμως σκοτώθηκαν από τους Τούρκους αρκετοί κάτοικοι [Gr. Temple][16]
[**1823**]: Μία πόλη με 300 οικογένειες [B. G. Depping][17]
1830: 600 οικογένειες (6 μόνο μουσουλμανικές) [A. Slade][18]
1834: 1.000 κάτοικοι [Gr. Temple][19]
1835: 315 οικογένειες [κοινοτικό κατάστιχο][20]

13. R. Walpole, *Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820, σ. 54· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 109, 171.

14. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του Λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 215-217.

15. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 111.

16. Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1834, σ. 116· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 120-121, 171.

17. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 152.

18. A. Slade, *Records of travels in Turkey, Greece etc.*, νέα έκδοση, Λονδίνο 1854, σ. 485· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 161.

19. Gr. Temple, *Travels*, ό.π., σ. 117· πρβλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 120-121, 165, 171.

20. H. F. Tozer, *The islands of the Aegean*, Οξφόρδη 1890, σ. 334. Υποστηρίζει ότι είχε την ευκαιρία να εξετάσει ένα φορολογικό κατάστιχο ακίνητης περιουσίας και καταμέτρησε αυτόν τον αριθμό οικογενειών. Υπολογίζει ότι ο πληθυσμός είναι γύρω στους 500 κατοίκους γιατί οι περισσότερες οικογένειες είναι μονομελείς ή διμελείς.

ΣΑΜΟΣ

1521: Ακατοίκητη [Cl. Bellievre][1]
1547-1549: Σχεδόν ερημωμένη [P. Belon][2]
1587: Ήταν έρημη, πριν από δέκα χρόνια άρχισε πάλι να οικίζεται [M. Crusius][3]
1599: Κατοικημένη κυρίως από Έλληνες [Th. Dallam][4]
1605: Σχεδόν ακατοίκητη και έρημη λόγω των πειρατών [H. de Beauvau][5]
αρχές 17ου αι.: 10.000 οι καταβάλλοντες κεφαλικό φόρο [Μαρκήσιος de Flery][6]
1610: Σχεδόν έρημη [G. Sandys][7]
1621: Δεν είναι καλά κατοικημένη [L. Deshayes][8]
1630: Έρημη ως το 1550· οι Οθωμανοί εγκατέστησαν μια ομάδα Ελλήνων [De Stochove][9]
1632: 992 χανέδες μη μουσουλμάνων στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][10]
1637: 992 χανέδες μη μουσουλμάνων στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][11]
1638: Κατοικημένη με πολύ πληθυσμό [Fr. Lupazzolo][12]

---

1. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 139.

2. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 86v· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 390· Μ. Βουρλιώτης, «Γεωγράφοι και περιηγητές για τη Σάμο του 15ου και 16ου αιώνα», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, 33-34 (1987), σ. 42.

3. Π. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, σ. 27 (σύμφωνα με όσα του είπε ο Ιάκωβος Μηλοΐτης).

4. J. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, Λονδίνο 1893, σ. 40· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 139.

5. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 139.

6. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ιστορία της Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 4, Σάμος 1886, σ. 84.

7. [G. Sandys], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615, σ. 89.

8. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 315.

9. De Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant*, Ρουέν 1670, σ. 212.

10. Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 116-120· η ίδια, «Παρατηρήσεις για την τοπογραφία και την οικιστική διάρθρωση της Σάμου τον 17ο αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος – 20ός αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 15. Η Ευαγγελία Μπαλτά, «Σουσάμι άνοιξε», *Σαμιακές Μελέτες*, 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, σ. 92, υπολογίζει σε 1.065 τους χανέδες του νησιού περιλαμβάνοντας όμως και 73 χανέδες των Μοσχονησίων. Στις παραπάνω εργασίες βλ. και αναλυτικά ανά χωριό τους χανέδες του νησιού.

11. Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος*, *ό.π.*, σ. 116-120 και η ίδια, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 15, 38, όπου και αναλυτικά ανά οικισμό οι χανέδες του νησιού.

12. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 171.

1643: 992 χανέδες μη μουσουλμάνων στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][13]
1675: 10.000 κάτοικοι [P. Ricaut][14]
1676: 10.000 κάτοικοι [B. Randolph][15]
1677: 3.400 οικογένειες στο νησί· αναλυτικά: Χώρα 650, Μυτιληνιοί 200, Βαθύ 400, Παλαιόκαστρο 100, Βουρλώτες 100, Καρλόβασι 500, Καστανιά 50, Λεύκα 50, Πλάτανος 300, Φούρνοι 200, Μαραθόκαμπος 200, Μύλοι 200, Παγώνδας 300, Πύργος 100, Σπαθαρέοι 50 [J. Georgirenes][16]
1699: 14.000 κάτοικοι (οι 400 καλόγεροι και καλόγριες) [Aubry de La Mottraye][17]
1700: 12.000 κάτοικοι περίπου όλοι ορθόδοξοι [J. Pitton de Tournefort][18]
1706: 1.250 άρρενες υπόχρεοι καταβολής του κεφαλικού φόρου [οθωμανικό κατάστιχο][19]
[**1715**]: 12.000 με 15.000 κάτοικοι σε 18 οικισμούς (οι 3 μοιάζουν με πόλεις) [Fr. Tarillon][20]
1730: 14.000 κάτοικοι· λίγες οικογένειες Τούρκων [Ch. Thompson][21]
1739: 1.260 οι καταβάλλοντες κεφαλικό φόρο· 500 σπίτια στην πρωτεύουσα του νησιού·

---

13. Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος*, ό.π., σ. 116-120 και η ίδια, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 15. Η Ευαγγελία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 92, υπολογίζει σε 1.230 του χανέδες του νησιού περιλαμβάνοντας όμως και 73 χανέδες των Μοσχονησίων, καθώς και 165 χανέδες επυλίδων στον ίδιο τόπο. Στις παραπάνω εργασίες βλ. και αναλυτικά ανά χωριό τους χανέδες του νησιού.

14. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361· πρβλ. Κ. Κόμης, «Πληθυσμός», *ό.π.*, σ. 178. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 91, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

15. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687, σ. 55· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 91· Κ. Κόμης, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου. Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 178.

16. J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 6-25· πρβλ. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, τ. 4, σ. 84-85 και Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 211-212, ο οποίος υπολογίζει το συνολικό πληθυσμό του νησιού σε 13.600 άτομα.

17. Ράνια Πολυκανδριώτη, «Αναφορές για τη Σάμο στα περιηγητικά κείμενα του 17ου αιώνα», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 268.

18. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 322· πρβλ. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, σ. 85· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 91· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 178.

19. Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος*, ό.π., σ. 121.

20. Κλ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικόν ενός ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την "Ελλάδα" κατά το 1712-1714 (Χρονικόν του βίου του ελληνικού λαού εις την Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μακεδονίαν και τας νήσους του Αιγαίου)», π. *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 390· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 104· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 178.

21. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 2, Reading 1752, σ. 340.

18 χωριά και πόλεις [R. Pococke][22]

1760: 18 χωριά· η Χώρα έχει 300 σπίτια, το Παλαιόκαστρο 100, οι Μυτιληνιοί περισσότερα από 200 [Κ. Δαπόντες][23]

1768: 1.900 χαρατζόχαρτα είχαν επιβληθεί σε όλο το νησί[24]

1768: 14 χωριά· μόνοι Τούρκοι του νησιού ένας αγάς με 7-8 οπλοφόρους [J. H. von Riedesel][25]

1789: 12.000 κάτοικοι περίπου· όλοι οι κάτοικοι Έλληνες, μόνο τρία τουρκικά σπίτια [Frieseman][26]

1794: 14.000 κάτοικοι όλοι Έλληνες εκτός από 2-3 Τούρκους αξιωματούχους [J. Dallaway][27]

1801: Όχι πάνω από 12.000 κάτοικοι [E. D. Clarke][28]

1810: 50.000 κάτοικοι όλοι χριστιανοί, 20.000 κατοικημένα σπίτια [J. Galt][29]

1816: 60.000 κάτοικοι· 18 μεγάλα και 20 μικρά χωριά, τα μεγάλα έχουν περί τους 3.000 κατοίκους το καθένα [W. Turner][30]

πριν το 1821: 25.000 κάτοικοι, όλοι χριστιανοί [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][31]

1823: 25.000 κάτοικοι [Χριστόδ. Καψάλης][32]

1824: 40.000 κάτοικοι περίπου [A. Waddington][33]

1828: 45.000 κάτοικοι· η Χώρα 3.000 κατοίκους και 300 σπίτια, Βαθύ 1.500 σπίτια,

---

22. R. Pocock, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 25, 30· πρβλ. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, σ. 85· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 91-92.

23. Επ. Σταματιάδης, *ό.π.*, σ. 85.

24. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 27-28· πρβλ. Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος*, ό.π., σ. 122.

25. [Le Baron de Riedesel], *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773, σ. 50-51· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 303.

26. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 81· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 485· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 178.

27. J. Dallaway, *Constantinople ancienne et moderne et description des cotes et isles de l'Archipel et de la Troade*, τ. 2, Παρίσι έτος VII [1799], σ. 42· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 178. Ο Dallaway αναφέρει ότι ο πληθυσμός αυτός προκύπτει από μία καταμέτρηση του τελευταίου αιώνα.

28. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 365· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 68· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 178.

29. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 306· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 552· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179.

30. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 108-109· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 308· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179.

31. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 259 (το υπόμνημα υποβλήθηκε το 1828).

32. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179.

33. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ 31· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179· Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 432.

Παλαιόκαστρο 200, Μυτιληνιοί 560, Βουρλότι 500, Καρλόβασι 1.500, Άγιος Κωνσταντίνος 1.000, Μαραθόκαμπος 600-800, Λεύκα 120, Καστανιά 100, Πύργος 300, Πλάτανος 160, Σπαθάρα και Κουμέικα 60, Σκουρέικα 600 [L.-A. Gosse][34]

1828: 50.000 κάτοικοι σε 10.000 σπίτια· το Βαθύ 1.500 σπίτια [A. Dupre][35]

1828-1830: 27.455 κάτοικοι (14.029 άνδρες, 13.426 γυναίκες)· 6.552 σπίτια, μία πόλη, 48 χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][36]

1830: 15.000 κάτοικοι, 18 χωριά [J. Michaud, J. Poujoulat][37]

1834: 27.388 κάτοικοι στο νησί (13.968 άνδρες, 13.421 γυναίκες) 6.652 οικίες [Ιω. Λεκάτης][38]

34. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 172· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179.

35. Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο και Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 267· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 179.

36. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315 και *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

37. J. Michaud, J. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, τ. 3, Παρίσι 1834, σ. 447.

38. Μ. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τομ. 10, τχ. 37-38 (1989), σ. 31 (στο *ίδιο*, στις σ. 26-31 περιλαμβάνονται αναλυτικά στοιχεία για τον πληθυσμό και τις οικίες ανά χωριό).

ΧΙΟΣ

1159: 400 Εβραίοι στο νησί [Βενιαμίν][1]

1395: Καταγραφή των Ελλήνων έδωσε 2.142 άνδρες αρχηγούς οικογενειών (χωρίς τους εργαζόμενους στη μαστίχα) κατ' εκτίμηση ο συνολικός πληθυσμός περίπου 25.000 κάτοικοι, ο ελληνικός 12.000-15.000 [Fatinati][2]

1599: 80.000 κάτοικοι περίπου στο νησί [δημογέροντες Χίου][3]

1610: Στην πόλη 1.000 σπίτια που κατοικούνται από Έλληνες, Γενοβέζους, Τούρκους, Μαυριτανούς· οι σπουδαιότερες οικογένειες κατάγονται από Γενοβέζους και είναι καθολικοί [W. Lithgow][4]

1614: 20.000-25.000 χριστιανοί κάτοικοι στην πόλη της Χίου [P. Della Valle][5]

1621: 50.000 χριστιανοί ορθόδοξοι, 4.500 καθολικοί και 4.000 Τούρκοι (οι Τούρκοι άλλοτε ήταν 50-60) [L. Deshayes][6]

[1628]: 40.000 κάτοικοι, 2.000 Λατίνοι, 7.000 Τούρκοι, 200 Εβραίοι [M. Giustiniani][7]

1631: 60.000 κάτοικοι σε όλο το νησί (50.000 Έλληνες, 7.000 Τούρκοι, 3.000 καθολικοί)· 38 χωριά· οι Έλληνες διώχθηκαν από το Κάστρο και μετά το 1599 ενισχύθηκε η φρουρά του από 300-400 Τούρκους στρατιώτες σε 6.000- 7.000 [De Stochove][8]

1638: 60.000 κάτοικοι στο νησί· διαμένουν πολλοί ξένοι· 70 χωριά (τα 22 Μαστιχοχώρια) Καρδάμυλα 500 κάτοικοι, Βολισσός 1.500, Πυργί 2.000, Μεστά 300, Νένητα 1.500, Καταρράκτης 1.500, Καλλιμασιά 2.500 [Fr. Lupazzolo][9]

---

1. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. 1, 2η έκδ., Αθήνα 1972, σ. 228· Αντ. Δαμαλάς, *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από του έτους 992 μ.Χ. μέχρι του 1566*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 105.

2. Nicole Zurich, «Τα προβλήματα του Γενοβέζικου αποικισμού στη Χίο το 14ο αιώνα και ο σχηματισμός μιας Λατινοβυζαντινής κοινωνίας, Β΄», *Χιακή Επιθεώρησις*, 13 (1967), σ. 19. Η συγγραφέας εκτιμά ότι οι Έλληνες ήταν -με 5 ή 6 οικογενειακό συντελεστή- 12.000-15.000 κάτοικοι και ότι το σύνολο του πληθυσμού δεν ξεπερνούσε τους 25.000.

3. Ph. Argenti, *Diplomatic arhive of Chios 1577-1841*, Καίμπριτζ 1954, τ. 1, σ. XXXII, τ. 2, 851, 852, 855.

4. W. Lithgow, *Travels and Voyagers throuth Europe, Asia and Africa, for nineteen years*, 12η έκδ., Leith 1814, σ. 87· πρβλ. Φιλ. Αργέντης - Στίλπ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από τον όγδοον μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 1, Αθήνα 1946, σ. 158· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 486.

5. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 169· Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. 3α, Αθήνα 1926, σ. 120.

6. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 312.

7. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3α, σ. 141.

8. De Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant*, Rouen 1670, σ. 203-204· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 178-179· Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3α, σ. 121· Ph. Argenti, *Chius vincta or the occupation of Chios by the turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Καίμπριτζ 1941, σ. 249· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 507.

9. F. W. hasluck, «Supplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantine geography», *B.S.A.*, 13 (1906-1907),σ. 341-345· Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 183, 186· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

1639: 40.000 κάτοικοι, 10.000 Λατίνοι, 24.000 Έλληνες, 6.000 Τούρκοι, 20 Εβραίοι. [L. C. Tobino][10]

1648: 65 χωριά (τα 21 Μαστιχοχώρια)· μερικά από τα χωριά του Κάμπου έχουν 800-900 σπίτια [De Monconys][11]

1655: Στο Κάστρο μένουν 800 Τούρκοι και λίγοι Εβραίοι· Ανάβατος 150 κάτοικοι, Καρδάμυλα 500 κάτοικοι, Βίκι 300 κάτοικοι, Καμπιά 100 κάτοικοι, Σπαρτούντας 50 τσοπάνηδες, μεταξύ των χωριών Χάλαντρα και Κουρούνια 150 σπίτια διάσπαρτα, Κάστρο Αγίας Ελένης 200 κάτοικοι, Βολισσός 300 σπίτια με 1.500 κατοίκους, Σιδερούντας 50 βοσκοί, Λιθί Λιμνιώνα 50 κάτοικοι, Αρμόλια 500, Μεστά 300, Πυργί 2.000, Καλαμωτή 700, Κοινή 300, Βέσση 200, Βουνό 500, Νένητα 2.500, Καταρράκτης 1.500· τα Δίδυμα, Έξω Δίδυμα, Μερμήγκι, Θολοποτάμι κατοικούνται από 150, 200, 300 κατοίκους· στις εξοχές της Χίου υπάρχουν μικρά χωριά των 30, 50 100 κατοίκων· συνολικά η Χίος έχει μία πόλη και πάνω από 60 χωριά [J. Thevenot][12]

1664: Στην πόλη 30.000 κάτοικοι (15.000 Έλληνες, 8.000 Λατίνοι, 6.000 Τούρκοι και λίγοι Εβραίοι) [J. B. Tavernier][13]

1667: Στην πόλη 23.000 Έλληνες, 8.000 Λατίνοι και 3.000 Τούρκοι [Robert de Dreux][14]

1667: 20.000 κάτοικοι στην πόλη (9.500 Έλληνες, 5.000 Λατίνοι, 5.000 Τούρκοι και 500 Εβραίοι)· 72 χωριά [Sebastiani][15]

1667: 60.000 κάτοικοι στο νησί (4.000 Λατίνοι, 6.000 Τούρκοι, 5.000 Εβραίοι και οι υπόλοιποι Έλληνες) [Sebastiani][16]

1677: 40.000 κάτοικοι στο νησί (29.700 Έλληνες, 5.000 Λατίνοι, 5.000 Τούρκοι και 300 Εβραίοι)· χαράτσι πληρώνουν 8.000 άνδρες· 72 πολίχνες και καστέλια [J. Covel][17]

1679: Περίπου 100.000 κάτοικοι στο νησί· 60 χωριά (τα 20 Μαστιχοχώρια) [A. Venier][18]

---

10. Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

11. De Monconys, *Journal de voyages de Monsieur de Monconys*, τ. 1, Λυών 1665, σ. 442-443· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 199-200· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 524-525.

12. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 145, 151-160. Ο Thevenot υποστηρίζει η πόλη είναι μικρή και κατοικείται κυρίως από Χριστιανούς και λίγους Τούρκους. Υπήρχαν αρκετές γενουατικές οικογένειες και λίγοι Εβραίοι. Εκτός από τα χωριά που δίνει και τον πληθυσμό αναφέρει ακόμη ορισμένα όπως: Φυτά, Ελάτη, Άγιος Γεώργιος, Φλάτσια. Πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 216-221, και επίσης Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 1, σ. 561-564 και Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 125-126, όπου όμως ορισμένα πληθυσμιακά στοιχεία μεταφέρονται λανθασμένα.

13. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 229· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

14. H. Pernot, *Voyage en Turquie et en Grece du R. P. Robert de Dreux aumonier de l'ambassadeur de France*, Παρίσι 1925, σ. 66· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 232· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

15. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios*, Ρώμη 1934, σ. 22, 94.

16. Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687, σ. 109. Οι αριθμοί που δίνει στη μαρτυρία του αυτή ο Sebastiani έχουν διαφορές από αυτούς που δίνει στην έκθεσή του που μνημονεύεται παραπάνω.

17. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 314, 318· πρβλ. Ph. Argenti, *Chius*, ό.π., σ. 249.

18. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 104.

1681: 100.000 κάτοικοι στο νησί (οι 50.000 στην πόλη) [G. B. de Burgo][19]

1684: 80.000 κάτοικοι (οι 29.000 στην πόλη και στα περίχωρα, από τους οποίους 12.000 Έλληνες, 5.000 καθολικοί και 3.000 Τούρκοι) [Donado][20]

1686: Καλά κατοικημένη· οι Τούρκοι ζουν στο Κάστρο· 38 μεγάλα χωριά [E. Veryard][21]

1688: Στην πόλη 10.000 καθολικοί· Καρδάμυλα 500 κάτοικοι, Βίκι 300 κάτοικοι το πολύ, Βολισός 1.500 κάτοικοι και 300 σπίτια, Τσιλιμιώνα 150 κάτοικοι, Αρμόλια 500 κάτοικοι, Μεστά 300 κάτοικοι, Πυργί 2.000 κάτοικοι, Καλαμωτή 700 κάτοικοι, Κοινή 300 κάτοικοι, Βεσσά 200 κάτοικοι, Άγιος Γεώργιος και Φλάτσια λιγότεροι από 200 κάτοικοι, Νένητα 2.500 κάτοικοι, Καταρράκτης 1.500 κάτοικοι, Δίδυμα, Όξω Δίδυμα, Μερμήγκι, Θολοποτάμι, από 150, 200 μέχρι το πολύ 300 κατοίκοι [Fr. Piacenza][22]

1688: Στην πόλη 30.000 κάτοικοι (15.000 Έλληνες, 8.000 Λατίνοι -Γενουάτες και Ιταλοί- 6.000 Τούρκοι και λίγοι Εβραίοι) [O. Dapper][23]

1693: 100.000 κάτοικοι στο νησί (80.000 Έλληνες και οι λοιποί Τούρκοι, καθολικοί και Εβραίοι)· 80 χωριά [G. F. Gemelli Careri][24]

[1694]: 80.000 κάτοικοι στο νησί [βενετικό έγγραφο][25]

[1694]: 90.000 κάτοικοι (οι 40.000 στην πόλη)· άλλο βενετικό έγγραφο της ίδιας χρονιάς κατεβάζει τους κατοίκους της πόλης σε 26.000 [βενετικό έγγραφο][26]

1694: 150.000 κάτοικοι σε 48 χωριά· στην πόλη 80.000 κάτοικοι όλοι ελληνικής καταγωγής και των δύο δογμάτων [A. Zeno][27]

1694: 80.000 κάτοικοι· στην πόλη 40.000 κάτοικοι (6.000 περίπου Τούρκοι, 5.000 καθολικοί και οι υπόλοιποι ορθόδοξοι Έλληνες) [κυβερνήτης Παπικών γαλερών][28]

1695: 30.000 στην πόλη (15.000 Έλληνες, 8.000 Λατίνοι, 6.000 Τούρκοι και λίγοι Εβραίοι) [ανώνυμος][29]

---

19. G. B. de Burgo, *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Μιλάνο [1686], σ. 323-324· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 366· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

20. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 174.

21. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 336.

22. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 378-390· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 467, 477-483.

23. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 214· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 417· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249· Μ. Ρούσσος - Μηλιδώνης, «Ιησουΐτες στη Χίο (1594-1773)», *Χιακά Χρονικά*, 21 (1991), σ. 52.

24. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 520.

25. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 193.

26. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 201· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

27. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3α, σ. 214.

28. Κ. Καιροφύλας, «Η άλωσις της Χίου υπό των Βενετών κατά το 1694. Μία έκθεσις του παπικού ναυάρχου προς τον Πάπαν», π. *Ελληνικά*, 3 (1930), σ. 541.

29. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 540· πρβλ. Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

1696: 800 γενίτσαροι στο Κάστρο· Καλλιμασιά 348 οικογένειες, Πύργος 2.000 κάτοικοι, Νένητα 2.500 κάτοικοι, Βολισσός 1.500 κάτοικοι, Αρμόλια 500 κάτοικοι, Καταρράχτης 1.500 κάτοικοι, Μερμήγκι, Δίδυμα, Οξωδίδυμα, Θολοποτάμι από 150, 200 έως 300 κάτοικοι [V. Coronelli][30]

1700: Οι καθολικοί του νησιού πάνω από 4.000 [de Rians][31]

1700-1701: 11.500 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][32]

1701: 100.000 Έλληνες, 3.000 Λατίνοι και 10.000 Τούρκοι [J. Pitton de Tournefort][33]

1702: 8.000 καθολικοί στην πόλη [P. Lucas][34]

1711: 2.080 σπίτια στην πόλη· στο Κάστρο ζούσαν 5.000-6.000 ψυχές, όλοι Τούρκοι και 50-60 εβραϊκές οικογένειες [M. O. Eneman][35]

[**1715**]: 100.000 χριστιανοί, 7.000 καθολικοί [Fr. Tarillon][36]

1719: 10.587 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][37]

1728-1729: 10.587 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][38]

1729: 20.000 κάτοικοι στην πόλη (οι 15.000 χριστιανοί και των δύο δογμάτων)· σε όλο το νησί 80.000 κάτοικοι και 60 χωριά [M. Fourmont][39]

1730: 100.000 Έλληνες, 12.000 Τούρκοι, 3.000 Λατίνοι· οι Έλληνες ζουν κυρίως στα χωριά· 50 χωριά και πόλεις στο νησί [Ch. Thompson][40]

---

30. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 556.

31. Ph. Argenti, *Diplomatic*, ό.π., τ. 2, σ. 885.

32. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000], σ. 131.

33. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 309· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 620· Ph. Argenti, *Chius*, ό.π., σ. 249.

34. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 635· Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 335· G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 23-24· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 52. Ο Ph. Argenti, *Diplomatic.*, ό.π., σ. 890, δημοσιεύει έκθεση του P. Lucas με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1706, όπου αναφέρει ότι οι καθολικοί του νησιού ήταν 6.000- 7.000 κάτοικοι.

35. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 63-64. Τον αριθμό των σπιτιών της πόλης ανέφερε στον περιηγητή γέροντας του νησιού και τον απέδωσε σε απογραφή.

36. Κλ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικόν ενός ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την 'Ελλάδα' κατά το 1712-1714 (Χρονικόν του βίου του ελληνικού λαού εις την Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μακεδονίαν και τας νήσους του Αιγαίου)», π. *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 388.

37. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

38. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

39. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 656· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 149, 249. Ο Ph. Argenti, *Chius*, ό.π., σ. 249, παραπέμποντας σε ένα χειρόγραφο, αναφέρει άλλους αριθμούς: 100.000 κάτοικοι σε όλο το νησί, 20.000 στην πόλη από τους οποίους 4.000 Τούρκοι.

40. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 2, Reading 1752, σ. 307.

1730: 100.000 κάτοικοι στο νησί (μόνο 5.000 Τούρκοι) [Sandwich][41]

1739: 100.000 κάτοικοι στο νησί (3.000 καθολικοί, 5.000 Τούρκοι, 40 οικογένειες Εβραίων)· οι μισοί περίπου στην πόλη και οι άλλοι μισοί στα χωριά· στα χωριά δεν ζουν Τούρκοι [R. Pococke][42]

1741-1742: 11.750 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][43]

1744: 120.000 κάτοικοι σε όλο το νησί (οι 60.000 στην πόλη της Χίου) [D. Dieudie][44]

1747: 120.000 κάτοικοι στο νησί· οι μισοί κατοικούν στην πόλη και οι άλλοι στα χωριά· στην πόλη κατοικούν 7.000 Τούρκοι· οι καθολικοί του νησιού είναι 1.766 (οι 400 άρρενες άνω των 14 ετών) και οι Εβραίοι πάνω από 200 (μένουν στο Κάστρο)· 51.000 Έλληνες στην πόλη [M. Galland][45]

1753-1754: 11.750 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][46]

1757: 120.000 κάτοικοι σε όλο το νησί· στην πόλη περίπου 30.000 κάτοικοι· στα χωριά κατοικούν 80.000 Έλληνες· οι καθολικοί είναι 325 οικογένειες και 1.600 ψυχές· 63 χωριά που κατοικούνται από Έλληνες· λίγοι Εβραίοι και Αρμένιοι [P. di Stefani][47]

1757: 60.000 κάτοικοι το πολύ (οι 20.000 ζουν στην πόλη)· τα χωριά είναι συνολικά 42 με πληθυσμό λίγο πάνω από 30.000 κατοίκους [J. Aegidius van Egmont][48]

1759: 75.000 κάτοικοι περίπου σε όλο το νησί· στην πόλη 30.000 Έλληνες, 1.800 καθολικοί, 200 Εβραίοι, 3.000 Τούρκοι· στην επαρχία περίπου 40.000 Έλληνες [C. J. Cousinery][49]

1768: 63 χωριά [Riedesel][50]

---

41. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, 3η έκδ., Λονδίνο 1799, σ. 317· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 666· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 187.

42. R. Pocock, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 10· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 685· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 191.

43. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

44. Ph. Argenti, *Diplomatic*, ό.π., τ. 1, σ. XXXII, τ. 2, σ. 544.

45. Galland M., *Recueil des rits et cérémonies du pélerinage de la Mecque, auquel on a joint divers écrits relatifs à la Religion, aux Sciences et aux Mœurs des Turks*, Άμστερνταμ 1754, σ. 101-103· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 695-696· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 215.

46. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

47. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 118, 122.

48. J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 264· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 744· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249. Ο περιηγητής υποστηρίζει ότι την πληροφορία του έδωσε ένα πρόσωπο που ισχυρίζεται ότι «διάβασε τη λίστα του πασά». Αναφέρει επίσης ότι άλλοι λένε πως έχει 60 χωριά και 130.000 κατοίκους και άλλοι 53 χωριά και 120.000 κατοίκους.

49. Ph Argenti, *Diplomatic*, τ. 1, ό.π., σ. 23· πρβλ. Χ. Μπούρας, *Χίος*, Αθήνα 1992, σ. 14.

50. [Le Baron de Riedesel], *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773, σ. 42· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 780· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 303, όπου αναφέρονται όμως 60 χωριά.

1776-1777: 11.750 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][51]

1782: Το 1/3 περίπου των κατοίκων σαρώθηκε από πανούκλα [J. Dallaway][52]

1785: Πληροφορήθηκε ότι ο πληθυσμός του νησιού είναι 100.000 κάτοικοι, έχει όμως αμφιβολίες [J. Griffiths][53]

1787: Πάνω από το 1/3 των Χίων θύματα της πανώλης [Ferières-Sauveboeuf][54]

1788: 14.000 νεκροί από επιδημία πανώλης [G. A. Olivier][55]

1789: 10.000 Τούρκοι, 3.000 Λατίνοι και πάνω από 100.000 Έλληνες [Frieseman][56]

1791: 66 χωριά· οι κάτοικοι του νησιού ορθόδοξοι εκτός από από λίγες χιλιάδες Τούρκων και μερικές οικογένειες Εβραίων· οι καθολικοί του νησιού 1.101 [N. Timoni][57]

1794: 110.000 κάτοικοι (οι 30.000 ζουν στην πόλη: 3.500 Τούρκοι, 1.500 Έλληνες καθολικοί, 25.000 ορθόδοξοι, 100 Εβραίοι)· 68 χωριά όλα με ελληνικό πληθυσμό· πιο πυκνοκατοικημένα τα 24 Μαστιχοχώρια (μεγαλύτερο το Πυργί, ακολουθούν Νένητα, Καλαμωτή, Καλλιμασιά) [G. Α. Olivier][58]

1794: 150.000 κάτοικοι (Τούρκοι το 1/40) [J. Dallaway][59]

1800: 50.000 κάτοικοι στο νησί· στην πόλη 25.000 κάτοικοι (22.000 Έλληνες, 2.000 Τούρκοι, 1.000 καθολικοί και Εβραίοι)· εκτός της πόλης κατοικούν αποκλειστικά Έλληνες [W. Wittman][60]

1801-1806: 40.000 ορθόδοξοι στην πόλη και 1.000 καθολικοί [J. Hammer-Purgstall][61]

1806-1807: 11.750 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][62]

---

51. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

52. J. Dallaway, *Constantinople, ancient and modern with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad*, Λονδίνο 1797, σ. 278.

53. J. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, Λονδίνο 1805, σ. 237· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 471.

54. Ferrières-Sauveboenf, *Mémoires historiques politiques et géographiques du compte de Ferrières Sauveboeuf fait en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789*, Παρίσι 1790, σ. 238.

55. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, Παρίσι 1801, σ. 107.

56. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 98· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 806· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 487.

57. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 27, 130, 137. Σημειώνει ότι το 1788 πέθαναν στην επιδημία πανούκλας περίπου 200 καθολικοί.

58. G. A. Olivier, *ό.π.*, σ. 107· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 832· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 574, 580.

59. J. Dallaway, *ό.π.*, σ. 278· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 821, Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 627. Ο Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3α, σ. 332, αναφέρει πληθυσμό 100.000 κατοίκων και παραχρονολογεί τον περιηγητή.

60. W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 451· πρβλ. και Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 791.

61. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος. Ίμβρος - Τένεδος - Λήμνος - Λέσβος - Χίος -Σάμος - Πάτμος 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 17.

62. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

1810: Περίπου 1.000 Τούρκοι, 3.000 Λατίνοι και πάνω 150.000 Έλληνες στο νησί [λόρδος Guilford][63]

1810: 60.000 κάτοικοι στο νησί από τους οποίους 20.000 στην πόλη (παρακάτω αναφέρει 135.000 κατοίκους στο νησί, από τους οποίους οι 12.000 στην πόλη) [J. Galt][64]

1810: 140.000 κάτοικοι στο νησί· 40.000 κάτοικοι στην πόλη (33.000 Έλληνες, 3.000 Τούρκοι, 1.500 Λατίνοι, 100 Εβραίοι)· στα χωριά 100.000 όλοι Έλληνες [ανώνυμος][65]

[1810]: 100.000 κάτοικοι σε όλο το νησί από τους οποίους 4.000 Τούρκοι· 25.000 κάτοικοι στην πόλη· 68 χωριά· 21 Μαστιχοχώρια [F. A. Ukert][66]

1812: 45.000 κάτοικοι στο νησί (40.000 Έλληνες, 4.000 Τούρκοι και 1.000 Εβραίοι)· στην πόλη περί τις 20.000 κάτοικοι· 40 χωριά κατοικημένα αποκλειστικά από Έλληνες [J. M. Tancoigne][67]

1813: 80.000 κάτοικοι σε όλο το νησί· πολύ λίγοι οι Τούρκοι [W. Turner][68]

1815-1818: 100.000 κάτοικοι στο νησί (2.000 Τούρκοι και 1.000 καθολικοί) [ανώνυμη έκθεση, πιθανόν Έλληνα της Ρωσίας][69]

1816: 120.000 κάτοικοι σε όλο το νησί [A. F. Didot][70]

1818: 150.000 κάτοικοι σε όλο το νησί, Έλληνες, Τούρκοι και Αρμένιοι· 76 χωριά [P. E. Laurent][71]

1818: 130.000 κάτοικοι (οι 4.000 καθολικοί και 50 Εβραίοι)· 62 χωριά [W. Jowett][72]

1820: 2.000 Τούρκοι στη Χίο· οι περισσότεροι κάτοικοι Έλληνες ορθόδοξοι [J. Fuller][73]

63. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 134.

64. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 191, 257· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 885, 887· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, Αθήνα 1975, σ. 549· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

65. Κων. Κανελλάκης, *Χιακά ανάλεκτα*, Αθήνα 1890 σ. 488, 492, 494. Ο Κ. Κανελλάκης πιθανολογεί ότι στη σύνταξη της έκθεσης από την οποία προέρχεται η πληροφορία βοήθησε ο Χίος ιερέας Dominico Luigi Santi (*ό.π.*, 488).

66. Τερέζα Νίδερ-Κουβαρά, «Δύο Γερμανοί συγγραφείς για τη Χίο (1810/1833, 1821)», *Χιακά Χρονικά*, 8 (1976), σ. 29-31.

67. J. M. Tancoigne, *Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l' île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, τ. 1, Παρίσι 1817, σ. 42.

68. W. Turner, *Journal of a tour in Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 411· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 910· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

69. Γ. Ζολώτας, *ό.π.*, τ. 3α, σ. 352.

70. A. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 138· πρβλ. Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

71. P. E. Laurent, *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819*, Λονδίνο 1821, σ. 27· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, ό.π., σ. 927· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

72. W. Jowett, *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822, σ. 75-76· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, Αθήνα 1975, σ. 460.

73. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ.

1820: 120.000 κάτοικοι σε όλο το νησί· 25.000 κάτοικοι στην πόλη (οι 22.100 Έλληνες, 900 Λατίνοι και 2.000 Τούρκοι)[74]

πριν το 1821: 120.000 χριστιανοί· 1.100 Τούρκοι και 70 Εβραίοι περίπου [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][75]

πριν το 1821: 78.000 κάτοικοι στο νησί 24.000 κάτοικοι στην πόλη (20.000 Έλληνες, 1.500 Ιταλοί, 2.500 Τούρκοι)· στα χωριά 50.000 κάτοικοι όλοι Έλληνες και στους Κήπους 4.000 από τους οποίους 3.000 Έλληνες και 1.000 Ιταλοί[76]

[**1821**]: 160.000 κάτοικοι στο νησί [C. B. Sommerlatt][77]

1822: Κατά την καταστροφή της Χίου σκοτώθηκαν 23.000 Έλληνες περίπου. Οι αιχμάλωτοι σύμφωνα με τα κατάστιχα του τελωνείου ήταν 47.000 γυναίκες και παιδιά. Από τους εναπομείναντες 50.000, το 1/5 ή περισσότεροι, υπέκυψαν από επιδημίες και τη φτώχια [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][78]

1821-1822: 150.000 κάτοικοι (60.000- 70.000 μπορούν να φέρουν όπλα)· κατά την καταστροφή της Χίου περίπου 20.000 Χιώτες σφαγιάστηκαν και 38.000 γυναίκες και παιδιά πουλήθηκαν σκλάβοι [J. Madox][79]

1822: Πριν την καταστροφή η Χίος είχε πάνω από 100.000 κατοίκους· στην καταστροφή του 1822 χάθηκαν 40.000· τα Μαστιχοχώρια είναι 22 [V. Fontanier][80]

1822 (3/9): Ο πληθυσμός της Χίου ανερχόταν σε 110.000 ψυχές και είχε 70 χωριά· μετά την καταστροφή ανέρχεται σε 20.000· 45.000 γυναίκες και παιδιά έγιναν δούλοι (41.000 καταγράφηκαν στο τελωνείο) και 25.000 εξοντώθηκαν· από τις 20.000 που διασώθηκαν οι 5.000 απουσίαζαν από το νησί κατά την Επανάσταση και 16.000 κατάφεραν να καταφύγουν στα Ψαρά, στη Σμύρνη και αλλού [εφ. *Journal des Débat*][81]

1822: Η Χίος είχε 120.000 κατοίκους· σύμφωνα με την απογραφή που έγινε πρόσφατα από τον πασά απομένουν 900 κάτοικοι [εφ. *Ouotidienne*][82]

518· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. 3β, σ. 588.

74. Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

75. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260· πρβλ. Κ. Κόμης «Η Χίος στη δεκαετία του 1820. Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο της καποδιστριακής εποχής», π. *Δωδώνη*, τ. 22, τχ. 1 (1993), σ. 7-8.

76. M. Louis Lacroix, *Iles de la Grece*, Παρίσι 1853, σ. 284, ο οποίος αναφέρει ότι οι αριθμοί αυτοί προέρχονται από στοιχεία που συγκέντρωσε ο αρχιεπίσκοπος της Χίου Πλάτων. Οι Ιταλοί για τους οποίους κάνει λόγο είναι οι καθολικοί του νησιού τους οποίους ο συγγραφέας ταυτίζει.

77. Τερέζα Νίδερ-Κουβαρά, *ό.π.*, σ. 31.

78. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260· πρβλ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 78.

79. J. Madox, *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria etc*, τ. 1, Λονδίνο 1834, σ. 69, 213-214.

80. V. Fontanier, *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829, σ. 135, 137.

81. Ιω. Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 δια μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», *Χιακή Επιθεώρησις*, 6 (1964), σ. 174, εφ. *Journal des Débats*, φ. της 3 Σεπτεμβρίου 1822 με βάση ανταπόκριση από το Λονδίνο με ημερ. 30 Αυγούστου 1822.

82. Ιω. Δημάκης, *ό.π.*, σ. 174, εφ. *Ouotidienne*, φ. της 8 Σεπτεμβρίου 1822, ανταπόκριση του *Spectateur Oriental* της Σμύρνης της 3 Αυγούστου 1822.

1822: Από 160.000 κατοίκους που είχε η Χίος απομένουν σε αυτήν μετά την καταστροφή λίγο περισσότεροι από 30 [εφ. *Courrier francais*][83]

1822: Νεκροί κατά την καταστροφή της Χίου 26.109· αιχμάλωτοι 5.000 νέοι και νέες [Βαχίτ πασάς][84]

1822: Οι νεκροί από τη σφαγή 41.000 και οι αιχμάλωτοι με βάση τα στοιχεία του τελωνείου 45.000· στο νησί παρέμειναν 22.000 κάτοικοι [Ν. Δ. Σωτηράκης][85]

1822: Υπολογίζονται σε 23.000-30.000 αυτοί που σκοτώθηκαν, σε 45.000 αυτοί που πωλήθηκαν σκλάβοι, ενώ 15.000-20.000 επέζησαν των σφαγών [P. Lindau][86]

1822: Οι φονευθέντες και οι συλληφθέντες υπερβαίνουν τις 30.000 [Αλ. Βλαστός][87]

1822: 30.000-50.000 οι φονευθέντες κατά την καταστροφή [J. Emerson][88]

1822: Πριν την καταστροφή το νησί είχε 130.000 κατοίκους· μετά την καταστροφή δεν έμειναν στη Χίο ούτε 2.000 κάτοικοι· περίπου 15.000 έφυγαν δια θαλάσσης και 100.000 σφαγιάστηκαν ή εξανδραποδίστηκαν [A. Prokesch-Osten][89]

1822: 70.000 αιχμάλωτοι, πάρα πολλοί νεκροί [Σταμ. Σέρμπος][90]

1822: 25.000 Χιώτες φονεύτηκαν ή καταδικάστηκαν στη σκλαβιά [A. Trant][91]

[1823]: 120.000 κάτοικοι (6.000 Τούρκοι, οι υπόλοιποι Έλληνες)· οι καθολικοί 3.000· 30.000 κάτοικοι στην πόλη [G. B. Depping][92]

1824-1825: 11.750 χριστιανοί υποκείμενοι σε κεφαλικό φόρο στο νησί [οθωμανικό κατάστιχο][93]

1828: 60.000 χριστιανοί και 800 Οθωμανοί· πολλοί από τους χριστιανούς κατοίκους μένουν στη Σύρο [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][94]

---

83. Ιω. Δημάκης, *ό.π.*, σ. 174, εφ. *Courrier francais*, φ. της 12 Οκτωβρίου 1822, ανταπόκριση από Κωνσταντινούπολη της 10/9/1822.

84. Κ. Κόμης, «Η Χίος», *ό.π.*, σ. 8.

85. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 8.

86. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος*, ό.π., σ. 38.

87. Αλ. Βλαστού, *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων*, τ. Β΄, Ερμούπολη 1840, σ. 204.

88. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 1, Λονδίνο 1829, σ. 27.

89. A. Prokesch-Osten, *Geschichte des abfalls der Griechen von Türkisch en Reiche im Jahre 1821 und der Grundung des Hellenischen Königreiches*, τ. 1, Βιέννη 1867, σ. 171· Αντ. Πρόκες Όστεν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού Βασιλείου*, μεταφρ. Γ. Εμ. Αντωνιάδης, τ. 1, Αθήνα 1968, σ. 164· Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21* , τ. 2, 1822-1823, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 148-149.

90. Λ. Δρούλια, «Παράλληλα στον αγώνα του '21», *Σταθμοί προς την νέα ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 90.

91. A. Trant, *Narrative of a journey through Greece in 1830*, Λονδίνο 1830, σ. 70- 71.

92 B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 166-167· πρβλ. Φ. Αργέντης - Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 1063· Ph. Argenti, *ό.π.*, σ. 249.

93. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 131.

94. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, τ. 11, σ. 260.

ΨΑΡΑ

1420: Έρημα [Chr. Buondelmonti][1]
1475 (περίπου): Οι Ψαριανοί μεταφέρθηκαν στη Χίο από τους Ιουστινιάνι [J. Justinian][2]
1525-1526: Ακατοίκητα [Πιρί Ρεΐς][3]
[1528]: Ακατοίκητα· το Κάστρο στη μέση του νησιού έχει ερειπωθεί [B. Bordone][4]
1549-1554: 700-800 σπίτια [A. Thevet][5]
1572: Κατοικημένα [Ph. du Fresne-Canaye][6]
μετά το 1573: Επανοικίστηκαν μετά τη λήξη του πολέμου της Κύπρου το 1573 [A. da Millo][7]
1579: Ακατοίκητα [Carleier de Pinon][8]
1638: Οι νέοι άποικοι Αλβανοί [Fr. Lupazzolo][9]
1650: Εποίκηση από Ευβοείς, Θεσσαλούς, Ηπειρώτες από τη Δ. Ήπειρο [Κ. Νικόδημος][10]
[1658]: Εντελώς έρημα, ένα ερειπωμένο παλαιό κάστρο [M. Boschini][11]
1675: 800 κάτοικοι [P. Ricaut][12]
1681: Λίγοι κάτοικοι στο νησί [B. Randolph][13]
1739: 1.000 κάτοικοι (οι 200 πληρώνουν χαράτσι)· όλοι ζουν στην πόλη [R. Pococke][14]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 73.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 168· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών γεωγραφικά, ιστορικά, γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 108.

3. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 216.

4. B. Bordone, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. 57· πρβλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 92.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 169· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 108-109.

6. Ph. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant, de Venise à Constantinople, l'émerveillement d'un jeune humanisme (1573)*, μετάφρ. Μ. Η. Hauser, Τουλούζη 1986, σ. 170.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 168· Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 108.

8. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 62.

9. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 169· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 109.

10. Ν. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, Αθήνα 1862, τ. 1, σ. 86· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 109.

11. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 76.

12. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 109, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

13. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 59· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 109.

14. R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 13· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 193, 471.

1785: 1.500 κάτοικοι [J. Griffiths][15]
1808: 21.000 κάτοικοι [Aug. de Jassaud][16]
[**1820**]: 21.000 κάτοικοι (οι 8.000 ναυτικοί) [F. C. H. L Pouqueville][17]
πριν το 1821: 8.000 κάτοικοι χριστιανοί [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][18]
1822: 7.000 κάτοικοι περίπου [Jourdain][19]
1823: Μαζί με τους πρόσφυγες οι κάτοικοι έφθαναν τους 26.000-27.000 υπάρχει επίσης ένα σώμα 1.200 Αλβανών ενόπλων [G. Waddington][20]
1828: 5.000 κάτοικοι χριστιανοί [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][21]
1828: 15.000 κάτοικοι (οι περισσότερες γυναίκες)· 2.000 σπίτια· δεν υπάρχει χωριό αλλά διάσπαρτα σπίτια [L. A. Gosse][22]
1828-1830: 368 κάτοικοι (198 άνδρες, 170 γυναίκες), 86 οικογένειες· μία πόλη [αναφορές τοπικών αρχών][23]

15. J. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, Λονδίνο 1805, σ. 234· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 471.

16. Auguste de Jassaud, *Mémoire sur l'état physique et politique des isles d'Hydra, Specie, Poro et Irsera en l'année 1808*, (επιμ. C. Svolopoulos), Αθήνα 1978, σ. 84, 94-95.

17. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 2η έκδ., Παρίσι 1827, σ. 309-310, 350.

18. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

19. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis jusqu'au combat de Navarin*, Παρίσι 1828, τ. 1, σ. 70.

20. G. Waddington, *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 30· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 431.

21. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 261.

22. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 170.

23. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, επιμ. Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

τέλη 14ου αι.: Καταστρέφεται μετά από επιδρομές Τούρκων πειρατών[1]

1413: Επανοικίζεται από κατοίκους της Τήνου και της Μυκόνου που έφερε ο Τζ. Κουϊρίνι[2]

1470: 400 κάτοικοι [G. Rizzardo][3]

1473: Σχεδόν ερημωμένη [L. Condrady][4]

1537: μετά την κατάληψή της από τον Μπαρμπαρόσα όσος πληθυσμός απέμεινε καταφεύγει στην Κρήτη[5]

1563: Ερημωμένη [βενετική αναφορά][6]

1577: Ένα κάστρο και χωριά [M. Crusius][7]

1580: Κατοικημένη [A. da Millo][8]

1638: Μέτρια κατοικημένη [Fr. Lupazzolo][9]

[**1658**]: Κατοικημένο το Κάστρο, υπάρχουν άλλα δύο κατεστραμμένα [M. Boschini][10]

1675: 1.500 κάτοικοι [P. Ricaut][11]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 33· πρβλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα 1985, σ. 47· Ν. Φορόπουλος, «Η θέση της Αστυπάλαιας κατά την περίοδο της πειρατείας στο Αιγαίο», π. *Παρνασσός*, 41 (1999), σ. 327.

2. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1556)*, μετ. Αγγ. Φουριώτης, 2η έκδ., Αθήνα 1990, σ. 667· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 164· Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *ό.π.*, σ. 437· Ν. Φορόπουλος, *ό.π.*, σ. 327.

3. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

5. W. Miller, *ό.π.*, σ. 691· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

7. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

8. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164· L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 158.

9. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

10. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 20, σύμφωνα με τον οποίο το νησί ήταν καλά κατοικημένο, κατόπιν εγκαταλείφθηκε και μετά επανοικίστηκε από τους Querini· πρβλ. L. Livi, *Prime*, ό.π., σ. 158-159, ο οποίος κάνει λόγο για λίγες εκατοντάδες κατοίκους.

11. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 56, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

[1696]: 5.000 κάτοικοι (3.000 στο Κάστρο και 2.000 στα χωριά) [V. Coronelli][12]
αρχές 18ου αι.: 1.500 κάτοικοι [Bruzen][13]
1810: 1.500 κάτοικοι, μία πόλη [J. Galt][14]
1811: 1.000 κάτοικοι σε μία πόλη [λόρδος Guilford][15]
1816: 2.000 κάτοικοι [W. Turner][16]
πριν το 1821: 3.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][17]
1827: 700 κάτοικοι στο νησί, οι οποίοι ζουν στο Κάστρο [W. Korring][18]
1829: 951 κάτοικοι [Fr. Thiersch][19]
1828-1830: 951 κάτοικοι, 225 οικογένειες, 225 σπίτια [αναφορές τοπικών αρχών][20]

12. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 214.

13. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

14. J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 373· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. 3α, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 556.

15. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 185.

16. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.

17. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

18. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 170. Οι πληροφορίες προέρχονται από έκθεση που συντάχθηκε μετά από προτροπή του Gosse.

19. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 273.

20. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

1470: 400 κάτοικοι μαζί με την Πάτμο [G. Rizzardo][1]
1547-1549: Κατοικημένη από Έλληνες χριστιανούς [P. Belon][2]
1577: 2.000 σπίτια μαζί με τη Λέρο [Θ. Ζυγομαλάς][3]
1580: Αραιοκατοικημένη [A. da Millo][4]
[**1658**]: Έχει ένα κάστρο κατοικημένο [M. Boschini][5]
1675: 600 κάτοικοι [J. Spon][6]
1696: 600 κάτοικοι, όλοι στην πόλη του νησιού [V. Coronelli][7]
πριν το 1821: 6.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][8]
1828: 4.800 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][9]
1828-1830: 3.853 κάτοικοι (1.853 άνδρες, 2.000 γυναίκες), 850 οικίες, μία πόλη, τέσσερα χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][10]

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231.

2. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 89· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 128· F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 164· L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 139.

3. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164.

4. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164· L. Livi, *ό.π.*, σ. 139.

5. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 62.

6. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

7. E. Armao, *ό.π.*, σ. 166· πρβλ. L. Livi, *Prime*, ό.π., σ. 139.

8. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

9. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260.

10. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

1420: Κατοικημένη [Chr. Buondelmonti][1]
1470: 300 κάτοικοι [G. Rizzardo][2]
1485: Κατοικημένη [G. Lengherand][3]
1564-1566: Κατοικημένη κυρίως από Τούρκους [P. de Aveiro][4]
1572-1573: Κατοικημένη από Έλληνες [Ph. de Fresne-Canaye][5]
1580: Αραιοκατοικημένη [A. da Millo][6]
1588: Κατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους [L. Balourdet][7]
1596-1597: Κατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους [J. Dandini][8]
1599: Κατοικημένη [Th. Dallam][9]
[**1658**]: Αρκετά κατοικημένη από Έλληνες [M. Boschini][10]
1675: 4.000 κάτοικοι [P. Ricaut][11]
1675: 3.000 κάτοικοι περίπου [B. Randolph][12]
1696: 5.000 κάτοικοι [V. Coronelli][13]
αρχές 18ου αι.: 4.000 κάτοικοι [Bruzen][14]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 23.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 165· Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 129.

4. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 129.

5. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 129.

6. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165· L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 108.

7. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 129.

8. J. Dandini, *Voyage du Mont Liban*, Παρίσι 1675, σ. 21· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 129.

9. J. Th. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, Λονδίνο 1893, σ. 27.

10. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 8.

11. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 62, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

12. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 29.

13. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

14. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

πριν το 1821: 7.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][15]

1828-1830: 4.358 κάτοικοι, 1.047 οικογένειες, 998 άνδρες, 1.304 γυναίκες, 2.056 παιδιά· 864 σπίτια, μία πόλη, επτά χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][16]

15. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

16. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΚΑΣΟΣ

1518-1520: Κατοικημένη [Riviza][1]
1562: Ακατοίκητη [S. Feyerabent][2]
1579: Πιθανή εγκατάσταση ομάδας Αλβανών[3]
1579: Ακατοίκητη [Carlier de Pinon][4]
[1580]: Ακατοίκητη [A. da Millo][5]
1596-1597: Κατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους [J. Dandini][6]
1599: Ακατοίκητη [Th. Dallam][7]
1622: 60 «σπίτια καλά» [Ιερόθεος][8]
1638: Πιθανή εγκατάσταση ομάδας Αλβανών[9]
1675: 5.000 κάτοικοι [P. Ricaut][10]
1688: Σχεδόν έρημη λόγω των πειρατικών επιθέσεων [M. Boschini][11]
[1696]: Σχεδόν έρημη λόγω των πειρατικών επιθέσεων [V. Coronelli][12]
1780: εκατοντάδες σπίτια στην πόλη της Κάσου [C. E. Savary][13]

---

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 164.

2. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165.

3. L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 102.

4. E. Blochet (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient*, Παρίσι 1920, σ. 56· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 129.

5. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165.

6. J. Dandini, *Voyage du Mont Liban*, Παρίσι 1675, σ. 21.

7. J. Th. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, Λονδίνο 1893, σ. 27· πρβλ. F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165· Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 129.

8. Μ. Γεδεών, «Μητροπόλεις Αιγαίου Πελάγους (Κάσου Καρπάθου)», π. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 32 (1912), σ. 350.

9. L. Livi, *ό.π.*, σ. 102.

10. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον ίδιο πληθυσμό αναφέρει και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 63, χωρίς δήλωση πηγής, αντλώντας πιθανότατα από τον P. Ricaut· πρβλ. Τρ. Ευαγγελίδης, Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Κάσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1935, σ. 33.

11. L. Livi, *ό.π.*, σ. 102. Ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 164-165 και ο L. Livi, *ό.π.*, σ. 102, υποστηρίζουν ότι το 16ο και 17ο αιώνα η Κάσος πρέπει να ήταν έρημη λόγω των πειρατικών επιδρομών.

12. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 220-221· πρβλ. L. Livi, *ό.π.*, σ. 102.

13. Μ. Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου*, Αλεξάνδρεια 1894, σ. 61, όπου και αναδημοσιεύεται όλο το κεφάλαιο του Savary, το σχετικό με την Κάσο.

παραμονές του 1821: 7.500 κάτοικοι [L. Ross][14]

πριν το 1821: 6.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][15]

1821: 1.500 οικογένειες [G. Finley][16]

1824: Σκοτώνονται 400-500 Κάσιοι, αιχμαλωτίζονται 2.000 γυναικόπαιδα, το νησί ερημώνεται [L. Ross][17]

1828: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][18]

1828-1830: 2.500 άτομα, 658 οικογένειες, 616 άνδρες, 646 γυναίκες, 1.244 παιδιά· 731 σπίτια, μία πόλη, τέσσερα χωριά [αναφορές τοπικών αρχών][19]

14. Τρ. Ευαγγελίδης, Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 222.

15. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

16. Τρ. Ευαγγελίδης, Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 101.

17. Τρ. Ευαγγελίδης, Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 222.

18. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 261.

19. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830» π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΚΑΣΤΕΛΟΡΙΖΟ

1396: 65 οικογένειες Ελλήνων[1]
1593-1595: Λίγοι πτωχοί Έλληνες [R. Wrag][2]
1621: Ελάχιστοι Τούρκοι, η πλειονότητα χριστιανοί [L. Deshayes de Cormenin][3]
1631: Κατοικείται από Έλληνες [Stochove][4]
1659: Το Κάστρο έχει 1.000 σπίτια [G. Brusoni][5]
1688: Η πόλη έχει 1.000 σπίτια· οι κάτοικοι Έλληνες [O. Dapper][6]
πριν το 1821: 2.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][7]
1825: Υπάρχει φρουρά 200 Τούρκων [J. Emerson][8]

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 166.

2. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 129.

3. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 322-323· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 69.

4. Stochove, *Voyage du sieur de Stochove faict es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλες 1643, σ. 251· πρβλ. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 70.

5. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 70.

6. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 165.

7. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

8. J. Emerson, *Letters from the Aegean*, τ. 2, Λονδίνο 1829, σ. 43.

ΚΩΣ

1457: 1.500 νεκροί από επιδημία πανώλης[1]

1457: 12.000 ψυχές περίπου· τρία κάστρα στο νησί: Αντιμάχεια, Πυλί, Κέφαλος [Jacques de Milly][2]

1491: 5.000 θύματα από σεισμό[3]

1522-1523: 2.483 χανέδες σε όλη την Κω (2.038 χριστιανών, 79 μουσουλμάνων και 366 στρατιώτες)· πόλη της Κω 888 χανέδες (το 42% μουσουλμάνοι), Πυλί 498 (οι 32 μουσουλμάνων στρατιωτών), Αντιμάχεια 489 (οι 21 στρατιωτών), Κέφαλος 232 (οι 16 στρατιωτών) [οθωμανική καταγραφή][4]

1547-1549: Η πόλη της Κω κατοικημένη από Τούρκους, ενώ τα δύο άλλα χωριά του νησιού από Έλληνες [P. Belon][5]

1581: Μία πόλη και δύο-τρία χωριά [J. Palerne][6]

1587: Η Κως έχει τέσσερις κώμες (Νερατσία, Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος) [M. Crusius][7]

1593: 2.914 χανέδες σε όλη την Κω (οι 185 μουσουλμάνων και 495 στρατιωτών) [οθωμανικό κατάστιχο][8]

---

1. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 165.

2. Ζ. Τσιρπανλής, «Η πολιορκία της Κω από τους Τούρκους τον Ιούνιο του 1457», *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 108, 124. Ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165 και ο L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 133 αναφέρουν ότι το 1457 πέθαναν 1.500 άτομα από επιδημία πανούκλας.

3. Την πληροφορία αναφέρουν ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165 και ο L. Livi, *ό.π.*, σ. 134-135, οι οποίοι σημειώνουν ότι στα τέλη του 15ου αιώνα έγιναν καταστροφικοί σεισμοί στην Κω.

4. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000], σ. 189-190. Ο O. L. Barkan, «Essai sur les donnes statistiques des resistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), σ. 32, αναφέρει ότι η Κως με τη Ρόδο είχαν μαζί 6.312 χανέδες από τους οποίους 1.121 μουσουλμανικοί και 5.191 χριστιανικοί· πρβλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, επανέκδοση Αθήνα 1994, σ. 506.

5. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 89· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 124.

6. J. Palerne, *Pelégrinations du S. Iean Palerne fore sien, secrétaire de François de Valois Duc d'Anjou et d'Allençon*, Λυών 1606, σ. 349, σύμφωνα, όπως λέει, με τη μαρτυρία κάποιων ναυτικών.

7. Π. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, σ. 27, όπου μεταφέρει πληροφορία του Ι. Μηλοΐτη.

8. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 190-191.

1599: Μία κωμόπολη, στα σπίτια της τώρα μένουν Τούρκοι [Th. Dallam][9]

1610: Η πόλη κατοικείται μόνο από Τούρκους, τα χωριά από Έλληνες [G. Sandys][10]

1621: Σε όλα τα χωριά κατοικούν Έλληνες· οι Τούρκοι μένουν στο κάστρο και στην πόλη [L. Deshayes][11]

1631: Όλα τα χωριά κατοικούνται από Έλληνες· οι Τούρκοι κρατούν την πόλη και το φρούριο [V. de Stochove][12]

1685: 18 φορολογούμενοι Εβραίοι[13]

1686: Η πολή κατοικείται μόνο από Τούρκους· οι Έλληνες ζουν στα χωριά [E. Veryard][14]

1696: 2.000 κάτοικοι [V. Coronelli][15]

1711: 1.395 χανέδες σε όλη την Κω· στην πόλη 940 χανέδες (οι 304 χριστιανών)· στο χωριό Germe 53 χανέδες [οθωμανική καταγραφή][16]

[**1759**]: Η πλειονότητα των κατοίκων Έλληνες, επίσης Τούρκοι και 10 οικογένειες Εβραίων· οι περισσότεροι Τούρκοι ζουν στην πόλη [J. A. van Egmont][17]

1779: Στην πόλη της Κω μεγάλο τμήμα του πληθυσμού Τούρκοι· στο υπόλοιπο νησί κατοικούν κυρίως Έλληνες· ο πληθυσμός του νησιού περιορισμένος [S. C. Sonnini][18]

1795: 25.000 κάτοικοι [Picard][19]

---

9. J. Th. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, Λονδίνο 1893, σ. 40.

10. [G. Sandys], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615, σ. 90.

11. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 317-318.

12. Stochove, *Voyage du sieur de Stochove faict es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλες 1643, σ. 240· πρβλ. Βασ. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη*, έκδοση Δήμου Κω 1990, σ. 344.

13. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, σ. 44.

14. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 334.

15. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 24.

16. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 192-194.

17. J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 264· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 161· Μαρία Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 44.

18. C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane*, τ. 1, Παρίσι 1801, σ. 242-243· πρβλ. και επανέκδοση του έργου σε επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρελ 1997, σ. 84.

19. Δ. Ν. Καρύδης, M. Kiel, *ό.π.*, σ. 196 όπου και το σχετικό απόσπασμα. Ο Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος -19ος αιώνας)*, [Αθήνα 2000], σ. 72, αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Picard το 1795 ο πληθυσμός ήταν 10.000-12.000 κάτοικοι, ενώ ήταν πολύ περισσότεροι το 1790, όταν ξέσπασε μία επιδημία πανώλης και αποδεκάτισε τον πληθυσμό.

1800: Οι κάτοικοι της πόλης (;) περίπου 4.000 (οι μισοί Τούρκοι και οι άλλοι μισοί Έλληνες και Εβραίοι)· 1.000 κάτοικοι Εβραίοι [W. Wittman][20]

1800: 8.000-10.000 κάτοικοι στο νησί από 20.000 που ήταν παλαιότερα· τον περασμένο χρόνο πέθαναν 300 από πανώλη [E. D. Clarke][21]

1802: 10.000-12.000 κάτοικοι [Picard][22]

1816: 8.000 κάτοικοι στο νησί (5.000 Τούρκοι, 3.000 Έλληνες και 50 Εβραίοι)· 2.000 σπίτια στην πόλη, τα περισσότερα τουρκικά [W. Turner][23]

1828-1831: 3.194 ενήλικες άρρενες κάτοικοι στο νησί (1.838 χριστιανοί και 1.356 μουσουλμάνοι) [οθωμανική απογραφή][24]

1830: περίπου 3.000 κάτοικοι στην πόλη [J. Michaud, J. Poujoulat][25]

1841: 6.500 κάτοικοι στο νησί· οι περισσότεροι Έλληνες κατοικούν έξω από την πόλη στα πέντε χωριά το νησιού· στην πόλη η πλειονότητα Τούρκοι [L. Ross][26]

20. W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Agupt during the years 1799, 1800 and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 435· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 789· Μαρία Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 44.

21. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe Asia and Africa Greece Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814, σ. 333· πρβλ. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 196.

22. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 196.

23. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 41· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 307.

24. Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 73· Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 196.

25. J. Michaud, J. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, τ. 3, Παρίσι 1834, σ. 455· πρβλ. Βασ. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 409.

26. Βασ. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 411.

ΛΕΡΟΣ

1470: 200 κάτοικοι [G. Rizzardo][1]
1547-1549: Κατοικημένη από Έλληνες χριστιανούς [P. Belon][2]
1577: 2.000 σπίτια μαζί με την Κάλυμνο [Θ. Ζυγομαλάς][3]
1580: Αραιοκατοικημένη [A. da Millo][4]
1599: Κατοικημένη στο μεγαλύτερο μέρος από Έλληνες [Th. Dallam][5]
1631: Η πλειονότητα των κατοίκων Έλληνες· μία πόλη [Stochove][6]
[**1658**]: Ένα κάστρο όχι ικανοποιητικά κατοικημένο [M. Boschini][7]
1675: 3.500 κάτοικοι [P. Ricaut][8]
1688: 2.000 κάτοικοι [Fr. Piacenza][9]
1696: 2.000 κάτοικοι περίπου [V. Coronelli][10]
αρχές 18ου αι.: 3.500 κάτοικοι [Bruzen][11]
πριν το 1821: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][12]
1828: 4.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][13]
1828-1830: 2.160 κάτοικοι (920 άνδρες, 1.140 γυναίκες), 469 σπίτια [αναφορές τοπικών αρχών][14]

---

1. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *A.E.M.*, 6 (1959), σ. 231.

2. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 89· πρβλ. L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 142-143· Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 135.

3. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190· πρβλ. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 165.

4. L. Livi, *ό.π.*, σ. 142-143.

5. J. Th. Bent, *Early voyages and travels in the Levant*, Λονδίνο 1893, σ. 40· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 135.

6. Stochove, *Voyage du sieur de Stochove faict es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλες 1643, σ. 239.

7. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 64.

8. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

9. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 230· πρβλ. L. Livi, *ό.π.*, σ. 143.

10. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 163.

11. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

12. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

13. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260.

14. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστή, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

ΝΙΣΥΡΟΣ

1420: Πέντε φρούρια: Μανδράχη, Παλαιόκαστρον (τα ισχυρότερα) και Πανδονίκη, Νίκαια, Άργος [Chr. Buondelmonti][1]

1485-1486: Κατοικημένη [G. Lengherand][2]

1521: Δύο κάστρα κατοικημένα, το Μανδράκι και ο Εμπορειός [Πιρί Ρεΐς][3]

1671: Αραιά κατοικημένη [B. Randolph][4]

1675: 3.000 κάτοικοι [P. Ricaut][5]

1688: Αρκετοί κάτοικοι [Fr. Piacenza][6]

αρχές 18ου αι.: 3.000 κάτοικοι [Bruzen][7]

πριν το 1821: 4.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][8]

1828: 3.300 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][9]

1828: 278 μερίδες ιδιοκτητών αγροτικών εκτάσεων στο Μανδράκι [κοινοτικό κτηματολόγιο][10]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 32· πρβλ. Ν. Μαυρής, «Οι ξένοι περιηγηταί και γεωγράφοι δια την Νίσυρον», π. *Νισυριακά*, 1 (1963), σ. 8-9.

2. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 138.

3. Δ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 271· πρβλ. Χ. Κουτελάκης, «Η Νίσυρος και τα γύρω μικρονήσια στο βιβλίο ναυσιπλοΐας του Piri-Reis», π. *Νισυριακά*, 11 (1990), σ. 114.

4. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 24.

5. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 79, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

6. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 163-165· πρβλ. L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 131.

7. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

8. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

9. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260.

10. Μ. Λογοθέτης, «Τα κτηματολόγια της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», π. *Νισυριακά*, 10 (1987), σ. 257, 261-269 (αναγράφονται και τα αντίστοιχα ονόματα).

ΠΑΤΜΟΣ

1420: Κατοικημένη από μοναχούς [Chr. Buondelmonti][1]
1470: 400 κάτοικοι μαζί με την Κάλυμνο [G. Rizzardo][2]
1478-1483: 29 μουσουλάνοι (23 χανέδες και 6 ανύπανδροι) [οθωμανικό κατάστιχο][3]
1547-1549: Κατοικημένη από Έλληνες χριστιανούς [P. Belon][4]
1575-1576: 63 οικογένειες μουσουλμάνων [οθωμανικό κατάστιχο][5]
1580: Καλά κατοικημένη [A. da Millo][6]
1592-1593: 265 οικογένειες [οθωμανική καταστίχωση][7]
1609: 368 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][8]
1621: Μόνο 5-6 Τούρκοι μένουν στην Πάτμο [L. Deshayes][9]
1631: Οι κάτοικοι Έλληνες· 150 μοναχοί [Stochove][10]
1655: 3.000 κάτοικοι [J. Thevenot][11]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 67-68.

2. P. Topping, «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ-Ουάσιγκτον 1986, σ. 234· Γ. Γκίκας, «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 231· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 122.

3. Evangelia Balta, «Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)», *Mélanges Halil Sahillioglu*, τ. 2, Zaghouan 1997, σ. 65.

4. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges*, Παρίσι 1553, φ. 88v· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτ. διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 138.

5. Evangelia Balta, *ό.π.*, σ. 68.

6. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 166· L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 149.

7. Evangelia Balta, *ό.π.*, σ. 70.

8. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 48. Η ίδια, *ό.π.*, σ. 48-49 καταγράφει λεπτομερώς το σύνολο των καταστίχων του νησιού δίνοντας και τα αριθμητικά στοιχεία των επιμέρους κατηγοριών στις οποίες κατανέμονται οι εγγεγραμμένοι (Οικοκυροί, Παπάδες, Γιοβάδες, Ελεύθεροι, Χήρες). Τα αριθμητικά δεδομένα των καταστίχων -στα οποία δεν καταγράφονται πάντοτε τα ίδια είδη φόρων- απαιτούν ειδική επεξεργασία και ανάλυση. Εδώ μεταφέρουμε απλώς ενδεικτικά τα αριθμητικά δεδομένα ορισμένων καταστίχων που θεωρούμε περισσότερο αξιόπιστα.

9. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 316.

10. Stochove, *Voyage du Levant*, 6' έκδ., Βρυξέλες 1650, σ. 214, 216· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 50.

11. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 163 (στη Μονή του Θεολόγου 200 μοναχοί)· πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 84.

[1658]: Ικανοποιητικά κατοικημένη [M. Boschini][12]
1671: 356 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][13]
1672: 164 φορολογικές μονάδες [οθωμανική καταστίχωση][14]
1675: 6.000 κάτοικοι [P. Ricaut][15]
1676: 351 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][16]
1677: 374 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο χαρατσίου][17]
1677: 800 πλούσια σπίτια στην πόλη [J. Georgerenes][18]
1680: 288 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][19]
1681: 349 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο χαρατσίου][20]
1683: 363 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][21]
1685: 315 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][22]
1686: 333 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][23]
1686: Κατοικείται από Έλληνες [E. Veryard][24]
1687: 346 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][25]
1688: Πάνω από 800 σπίτια [O. Dapper][26]

---

12. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 66.

13. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 48.

14. Σπ. Ασδραχάς, «Οι νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (1)», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 5, 8.

15. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το έτος 1673 και ο Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 84, χωρίς να δηλώνει την πηγή του, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

16. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 48.

17. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 48· Δ. Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 350.

18. J. Georgerenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 76.

19. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 49.

20. Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 350· Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 49 (η οποία καταμετρά 347 φορολογικές μονάδες).

21. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 49. Την ίδια χρονιά σε άλλο φορολογικό κατάστιχο καταγράφονται 306 φορολογικές μονάδες.

22. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 49.

23. Στο *ίδιο*, σ. 49.

24. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 335.

25. Στο *ίδιο*, σ. 49. Σε άλλο κατάστιχο της ίδιας χρονιάς καταγράφονται 323 φορολογικές μονάδες.

26. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703, σ. 182· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 50.

1688: 3.000 κάτοικοι [Fr. Piacenza][27]
1689: 345 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][28]
1690: 305 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][29]
1693: 371 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][30]
1694: 324 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][31]
1695: 438 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][32]
1698: 409 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][33]
1698: 4.000 κάτοικοι [De la Montraye][34]
1699: 373 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][35]
1700: 335 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][36]
1700: 300 άνδρες περίπου· αναλογούν 20 γυναίκες σε κάθε άνδρα [J. Pitton de Tournefort][37]
αρχές 18ου αι.: 300 κάτοικοι το πολύ (περισσότερες οι γυναίκες από τους άνδρες) [Maihows][38]
1730: 2.000 κάτοικοι περίπου [Ch. Thompson][39]
1739: 700 σπίτια στην πόλη· κεφαλικό φόρο πληρώνουν 160 πρόσωπα και άλλοι 200 ανήκουν στην αδελφότητα της μονής [R. Pococke][40]
1749: 300 κάτοικοι [A. Drummond][41]
1770: 372 φορολογικές μονάδες [κοινοτικό φορολογικό κατάστιχο][42]
1773: 2.086 κάτοικοι (264 ξένοι, 1.782 ντόπιοι, 164 μοναχοί και μοναχές) σε 510 μεγάλα και μικρά σπίτια και 9 άδεια [κοινοτικό έγγραφο προς τη ρωσική διοίκηση][43]

27. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 227· πρβλ. L. Livi, *Prime*, ό.π., σ. 151.

28. Στο *ίδιο*, σ. 49. Σε άλλο κατάστιχο της ίδιας χρονιάς καταγράφονται 373 φορολογικές μονάδες.

29. Στο *ίδιο*, σ. 49. Σε άλλο κατάστιχο της ίδιας χρονιάς καταγράφονται 385 φορολογικές μονάδες και σε ένα τρίτο 298.

30. Στο *ίδιο*, σ. 49.

31. Στο *ίδιο*, σ. 49.

32. Στο *ίδιο*, σ. 49.

33. Στο *ίδιο*, σ. 49.

34. Στο *ίδιο*, σ. 50.

35. Στο *ίδιο*, σ. 49.

36. Στο *ίδιο*, σ. 49.

37. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 342· πρβλ. L. Livi, *ό.π.*, σ. 152· Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 50.

38. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 387, πιθανόν είναι λάθος άλλωστε η γαλλική έκδοση αναφέρει 3.000 κατοίκους (βλ. σχετικά Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 50).

39. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 2, Reading 1752, σ. 353.

40. R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745, σ. 32· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 51, η οποία κάνει λόγο για 800 σπίτια.

41. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β, 4η έκδ., Αθήνα 1984 σ. 264.

42. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 49.

43. Ι. Σακκελίων, «Έγγραφα ιστορικά», π. *Παρνασσός*, 4 (1886), σ. 127-128.

1774: 2.200 κάτοικοι περίπου[44]
1789: 300 άνδρες, σε κάθε άνδρα αναλογούν 20 γυναίκες [Frieseman][45]
1799: 200 σπίτια η πόλη της Πάτμου [W. Wittman][46]
1816: 400 σπίτια περίπου η πόλη της Πάτμου [W. Turner][47]
1817: 589 σπίτια η πόλη της Πάτμου [Whittington][48]
πριν το 1821: 5.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][49]
[**1823**]: ένα χωριό μόνο [B. G. Depping][50]
[**1828**]: 3.000 κάτοικοι· οι γυναίκες πολύ περισσότερες από τους άνδρες [ανώνυμος][51]
1827-1830: 2.815 κάτοικοι (650 άνδρες, 640 αρσενικά παιδιά και 1.521 γυναίκες-κορίτσια) [τοπική απογραφή][52]
1828-1830: 2.896 κάτοικοι (1.454 άνδρες, 1.542 γυναίκες, 630 οικίες, μία πόλη, 5 χωριά) [αναφορές τοπικών αρχών][53]
1839: 500-600 σπίτια [S. S. Wilson][54]
1841: 4.000 κάτοικοι [L. Ross][55]

---

44. L. Livi, *ό.π.*, σ. 151-152, ο οποίος αναφέρει ότι την πληροφορία οφείλει στον Μ. Μαλανδράκη, γραμματέα της Μονής.

45. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 78· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π*, σ. 485.

46. W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 113-114· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 51.

47. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 100· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 51.

48. R. Walpole, *Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820, σ. 44.

49. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

50. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 205.

51. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επανασταπημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 166. Οι πληροφορίες προέρχονται από ανώνυμη, αχρονολόγητη έκθεση που συντάχθηκε μετά από προτροπή του Gosse.

52. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 35-36.

53. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315· πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305. Το άθροισμα ανδρών και γυναικών εμφανίζει μία διαφορά 100 ατόμων από τον αριθμό των κατοίκων.

54. S. S. Wilson, *A narrative of greek mission or sixteen years in Malta and Greece: inclunding tours in the Peloponnesus, in the Aegean and in the Ionian isles*, Λονδίνο 1839, σ. 230, ο οποίος όμως δεν διευκρινίζει ακριβώς εάν πρόκειται για σπίτια, οικογένειες ή κατοίκους· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 51.

55. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος. Ίμβρος, Τένεδος, Λήμνος, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Πάτμος 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 289· πρβλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 51.

ΡΟΔΟΣ

1420: 18.000 κάτοικοι[1]

μέσα 15ου αι.: 7.000-8.000 κάτοικοι στην πόλη [μεταγενέστερη εκτίμηση][2]

1475: 15.000 κάτοικοι[3]

1480: 30.000-40.000 κάτοικοι [μεταγενέστερη εκτίμηση][4]

1494: Η πλειοψηφία των κατοίκων είναι ξένοι ιππότες και έμποροι από όλα τα έθνη· οι Ροδίτες είναι Έλληνες· πολυάριθμοι Εβραίοι [P. Casola][5]

1520-1540: 13.000 κάτοικοι[6]

1523: 3.000-4.000 ντόπιοι Έλληνες και Λατίνοι έφυγαν μαζί με τους Ιππότες μετά την κατάληψη από τους Τούρκους· 400-500 από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην Μάλτα [βενετικές πηγές][7]

1523: 2.000 Ροδίτες και 200 υπήκοοι του Τάγματος μη Ρόδιοι παρέμειναν στην πόλη της Ρόδου μετά την κατάληψή από τους Τούρκους [Sanuto][8]

1523-1526: 2.000 Ροδίτες στα προάστια της πόλης, 5.000-21.000 Τούρκοι στο Κάστρο και στα χωριά, 600-700 Εβραίοι στο Κάστρο, 200 Λατίνοι [μεταγενέστερη εκτίμηση][9]

1523-1538: 6.312 χανέδες μαζί με την Κω (1.121 μουσουλμανικοί και 5.191 χριστιανικοί) [οθωμανική απογραφή][10]

---

1. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, επανέκδοση Αθήνα 1994, σ. 30 και Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές διοικητικής αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί Ιπποκρατίας», *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 162.

2. Ζ. Τσιρπανλής, «Ελληνική και λατινική παιδεία στη Ρόδο (14ος-16ος αι.)», *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 407, ο οποίος μεταφέρει τον υπολογισμό του L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall' eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 83.

3. Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές», *ό.π.*, σ. 162.

4. Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 162, σύμφωνα με υπολογισμό του N. Iorga.

5. Margaret Newett, *Canon Pietro Casola's pilgrimage to Jerusalem*, Μάντσεστερ 1907, σ. 208· πρβλ. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 139.

6. Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές», *ό.π.*, σ. 162.

7. Ζ. Τσιρπανλής, «Από τη Ρόδο στη Μάλτα (1523-1530). Οι Ροδίτες πρόσφυγες και οι βυζαντινές εικόνες της Παναγίας Δαμασκηνής και της Παναγίας Ελεημονήτρας», π. *Δωδώνη*, 17/1 (1988), σ. 205-208, ο ίδιος, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002, σ. 19. Βλ. επίσης F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 165, ο οποίος μεταφέρει πληροφορία του Bilioti ότι 500 Έλληνες εγκατέλειψαν τη Ρόδο με προορισμό τη Μάλτα μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους.

8. Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, ό.π, σ. 22.

9. Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π*, σ. 28.

10. O. L. Barkan, «Essai sur les donnes statistiques des resistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), σ. 32· πρβλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 506 και Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα*

1547-1549: Η πλειονότητα των κατοίκων των χωριών Έλληνες [P. Belon][11]

β΄ μισό 16ου αι.: 400 έποικοι Εβραίοι προερχόμενοι από τη Θεσσαλονίκη[12]

1577: Περισσότερα από 3.000 σπίτια χριστιανών [Θ. Ζυγομαλάς][13]

1581: Η Ρόδος είναι αρκετά κατοικημένη· οι χριστιανοί κατοικούν στο 1/4 της πόλης, όπου υπάρχει μεγάλος αριθμός Εβραίων· τα χωριά κατοικούνται από Έλληνες [J. Palerne][14]

1587-1589: Δεν υπάρχουν χριστιανοί στην πόλη· τα χωριά είναι κατοικημένα από Έλληνες [S. Kiechel][15]

1610: Η πόλη κατοικείται από Τούρκους και Εβραίους, οι χριστιανοί απαγορεύεται να βρίσκονται σε αυτήν μετά τη δύση του ήλιου [G. Sandys][16]

1621: Στην πόλη 1.200 Τούρκοι και 200 Εβραίοι, οι υπόλοιποι κάτοικοι Έλληνες και κάποιοι καθολικοί [L. Deshayes][17]

1630: Στο Κάστρο της Ρόδου ζούν περίπου 3.000 Τούρκοι και 500 Εβραίοι [Stochove][18]

1645: 30.000-35.000 χριστιανοί κάτοικοι σε όλο το νησί και 44 χωριά· στο Κάστρο ζουν Τούρκοι και σχεδόν 3.000 Εβραίοι· περίπου 4.000 Έλληνες χριστιανοί ζουν έξω από το Κάστρο [P. Fangoni][19]

1655: Η πόλη της Ρόδου μικρή αλλά ισχυρή· οι κάτοικοι Τούρκοι και Εβραίοι γιατί στους χριστιανούς απαγορεύεται η διαμονή· το νησί έχει πολλά χωριά [J. Thevenot][20]

1671: Αρκετοί από τους χριστιανούς που έφυγαν μετά την οθωμανική κατάκτηση επέστρεψαν, οι Οθωμανοί εποίκισαν το νησί και με μουσουλμάνους· υπάρχουν επίσης πολλοί Εβραίοι [B. Randolph][21]

1686: Ο πληθυσμός του Κάστρου 3.600 άτομα (3.000 Τούρκοι και 600 Εβραίοι)· οι Έλλη-

---

τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης, Αθήνα 1992, σ. 23.

11. P. Belon, *Les observations du plusiers singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1553, φ. 89v.

12. Μαρία Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 41 (ο αριθμός προκύπτει από υπολογισμό του A. Galante).

13. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 190. (Ο F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165 αποδίδει στο Ζυγομαλά πληθυσμό της Ρόδου περίπου 15.000 κατοίκων, το οποίο είναι ανακριβές).

14. J. Palerne, *Pelégrinations du S. Iean Palerne fore sien, secrétaire de François de Valois Duc d'Anjou et d'Allençon*, Λυών 1606, σ. 342, 345-346.

15. Ioli Vingopoulou, *ό.π.*, σ. 139.

16. [G. Sandys], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615, σ. 92.

17. D. C. [Louis Deshayes de Cormenin], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 321.

18. Stochove, *Voyage d'Italie et du Levant*, Ρουέν 1670, σ. 221.

19. Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, ό.π., σ. 87 και 198.

20. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 189, 195.

21. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 26-27.

νες διάσπαρτοι σε όλο το νησί [E. Veryard][22]

1688: 1.200 τουρκικές και 200 εβραϊκές οικογένειες [Fr. Piacenza][23]

[**1688**]: Στην πόλη 2.000 Τούρκοι και Εβραίοι, οι χριστιανοί απαγορεύεται να ζουν σε αυτή [V. Coronelli][24]

1730: Στην πόλη μένουν μόνο Τούρκοι και Εβραίοι [Ch. Thompson][25]

1731: 35.000 κάτοικοι στο νησί (6.000 Τούρκοι, 200-300 Εβραίοι, 50 Αρμένιοι, 7 Γαλλικές οικογένειες με 36 συνολικά μέλη) [J. J. Couture][26]

1731: 6.000 περίπου Τούρκοι, 12.700 Έλληνες χωρίς τις γυναίκες και τα παιδιά, 200 Εβραίοι, 30 περίπου Αρμένιοι και 48 σπιτικά Γάλλων και προστατευομένων [J. J. Couture][27]

[**1759**]: Απέχει από το να είναι καλά κατοικημένη· στο χωριό Τριάντα μόνο 4 οικογένειες Τούρκων [J. A. Van Egmont][28]

1776: 35.000 κάτοικοι περίπου (οι 23.000 Τούρκοι)· 7 Γαλλικές οικογένειες με 34 μέλη [J. B. Pothonier][29]

1779: 7.500 οικογένειες στο νησί (4.700 οικογένειες Τούρκων, 2.700 Ελλήνων, 100 Εβραίων)· θεωρώντας ότι κάθε οικογένεια έχει κατά μέσο όρο 5 μέλη υπολογίζει πληθυσμό 37.500 κατοίκων·στο νησί δύο πόλεις (Ρόδος, Λίνδος), 5 κωμοπόλεις, 41 χωριά (από τα οποία 5 μουσουλμανικά) [Cl. Savary][30]

---

22. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 331-332· Μαρία Ευθυμίου, «Η πόλη της Ρόδου το 18ο αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 71· η ίδια, *Εβραίοι*, ό.π., σ. 44.

23. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 633· πρβλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 506.

24. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 205.

25. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 2, Reading 1752, σ. 384.

26. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη της Ρόδου», *ό.π.*, σ. 67, 69, 71-73 και Maria Efthumiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18eme siècle: Les activités portuaires*, Αθήνα 1988, σ. 85-86. Σε έκθεση του ιδίου προξένου με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1731, που δημοσιεύει η Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Γαλλική προξενική έκθεση για τη Ρόδο του 1731», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 13 (1989), σ. 270-271, ο συντάκτης της κάνει λόγο για Τούρκους που ζουν στην πόλη και ελάχιστοι στα χωριά, πάρα πολλούς Έλληνες, 200 Εβραίους, ελάχιστους Αρμένιους.

27. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Γαλλική» *ό.π.*, σ. 270-276. Οι πληροφορίες προέρχονται από έκθεση με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1731 που συνέταξε ο γάλλος πρόξενος Couture. Δεν είναι απολύτως σαφές εάν τα στοιχεία της προηγούμενης υποσημείωσης προέρχονται από την ίδια έκθεση.

28. J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 270-271 και 278.

29. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη», *ό.π.*, σ. 68-69, 72· η ίδια, *Rhodes*, ό.π., σ. 86.

30. Cl. Savary, *Lettres sur la Grece*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 85· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, 4η έκδ., Αθήνα 1984 σ. 764· Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη», *ό.π.*, σ. 71, όπου δίνονται όμως ορισμένοι διαφορετικοί αριθμοί (35.000 πληθυσμός, 5.000 τουρ-

1782: Η Γαλλική κοινότητα είχε 42 μέλη [προξενική έκθεση][31]

1785: 28.000-30.000 κάτοικοι στο νησί (οι Τούρκοι περίπου 11.500) [L. Mille][32]

1793: 30.000 κάτοικοι στο νησί· 8.000-10.000 κάτοικοι στην πόλη [G. Olivier][33]

1795: 26.000-30.000 κάτοικοι στο νησί (11.500-12.000 Τούρκοι, 11.500-15.500 Έλληνες, 500 Εβραίοι, 60 Γάλλοι (ο ίδιος δίνει άθροισμα 28.060 άτομα) [C. Butet][34]

περί το 1795: Η Γαλλική κοινότητα είχε 27 μέλη [P. Chépy][35]

1800: 15.000 κάτοικοι περίπου στο νησί· οι Έλληνες περισσότεροι από τους Τούρκους και τους Εβραίους [W. Wittman][36]

1815: 20.000 κάτοικοι στο νησί (14.000 Έλληνες, 5.000 Τούρκοι και 1.000 Εβραίοι ζουν στην πόλη)· 42 χωριά (τα 40 έχουν περί τα 50 σπίτια το καθένα)· ο πληθυσμός της πόλης 10.000 κάτοικοις στο Κάστρο 6.000 κάτοικοι· τα σπίτια της χριστιανικής συνοικίας περί τα 800 [W. Turner][37]

1817: Όχι πάνω από 15.000 Έλληνες· οι Τούρκοι λίγοι, ζουν στην πόλη, όπου απαγορεύεται να μένουν Έλληνες· η συνοικία των Ελλήνων έξω από την πόλη, έχει 600-700 σπίτια [A. Didot][38]

1820: 40.000 κάτοικοι περίπου στο νησί· οι περισσότεροι μένουν στην πόλη και γειτονικά σε αυτήν· οι πλειονότητα Έλληνες, οι Τούρκοι μια «χούφτα»· 40-50 χωριά [J. Fuller][39]

1822: 34.000 κάτοικοι στο νησί (20.000 χριστιανοί, 12.000 μουσουλμάνοι, 2.000 Εβραίοι)· στην πόλη 14.000 κάτοικοι (10.000 μουσουλμάνοι, 2.000 Εβραίοι και 2.000 χριστιανοί στα περίχωρα)· οι μουσουλμάνοι είναι 2.500 οικογενειακές εστίες [L. Cassas][40]

[**1823**]: 37.000 κάτοικοι στο νησί (τα 2/3 Τούρκοι, 1.000 Εβραίοι) [B. G. Depping][41]

κικές οικογένειες). Ο Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 506, δίνει για τον Savary τους αριθμούς: 4.500 οικογένειες Τούρκων, 2.500 χριστιανών, 300 Εβραίων, αλλά και 4.700 οικογένειες Τούρκων (*ό.π.*, σ. 415).

31. Maria Efthumiou-Hadzilacou, *Rhodes*, ό.π., σ. 86.

32. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη», *ό.π.*, σ. 71-72.

33. G. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottomane l'Egypte et la Perse*, τ. 3, Παρίσι 1801, σ. 346-347· πρβλ. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, *ό.π.*, σ. 67-68, 71· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 416.

34. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Ρόδος του 1795. Έκθεση του Γάλλου διπλωμάτη C. Butet», π. *Παρουσία*, 3 (1985), σ. 318· βλ. και η ίδια, «Η πόλη», *ό.π.*, σ. 71-72.

35. Maria Efthumioy-Hadzilacou, *Rhodes*, ό.π., σ. 88.

36. W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801*, Λονδίνο 1803, σ. 428· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 788 (όπου όμως αναφέρει 14.000 κατοίκους).

37. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 3, 9· πρβλ. Μαρία Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη της Ρόδου», *ό.π.*, σ. 71· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, έκδ. 2η, Αθήνα 1985, σ. 304.

38. A. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 348.

39. J. Fuller, *Narrative of a tour through some parts of the Turkish empire*, Λονδίνο 1830, σ. 506-507.

40. Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας)*, [Αθήνα 2000], σ. 72-73.

41. B. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 4, Παρίσι 1830, σ. 5.

1828: 30.000 κάτοικοι στο νησί (6.000 Τούρκοι, 2.000 Εβραίοι και 22.000 Έλληνες)· 44 χωριά με 100 περίπου σπίτια το καθένα, μία πολίχνη (Λίνδος), μία πόλη (Ρόδος) [κάτοικοι της Ρόδου][42]

1828: 20.000-22.000 Έλληνες στα χωριά και στα περίχωρα· στην πόλη 7.000 Τούρκοι και 2.000 Εβραίοι [Χρ. Μηλιόνης][43]

1828-1831: 10.515 ενήλικες άρρενες κάτοικοι στο νησί (7.420 χριστιανοί και 3.095 μουσουλμάνοι) [οθωμανική απογραφή][44]

1831: 16.000 κάτοικοι στο νησί· εκτός από την πρωτεύουσα υπάρχει ακόμη μία κωμόπολη (η Λίνδος) και 44 χωριά [J. Michaud, J. Poujoulat][45]

1836: 42.000 κάτοικοι στο νησί [N. Kerr][46]

42. Τα στοιχεία προέρχονται από έκθεση προς τον Ιω. Καποδίστρια κατοίκων της Ρόδου που βρίσκονταν στη Σύρο και έχει ημερ. 10 Ιανουαρίου 1828· βλ. Ε. Πρωτοψάλτης, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων», π. *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, 2 (1956-1957), σ. 50-51.

43. Κ. Βακαλόπουλος, *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 142-144. Οι πληροφορίες προέρχονται από έκθεση που συντάχθηκε μετά από προτροπή του Gosse.

44. Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 73.

45. M. Michaud, M. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, τ. 4, Παρίσι 1834, σ. 25-26, όπου αναφέρεται ότι τις πληροφορίες για τον πληθυσμό τους τις έδωσε ο αυστριακός πρόξενος M. Juliani και προέρχονται από καταγραφή του πληθυσμού με έγινε με εντολή της Πύλης.

46. Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 90.

ΣΥΜΗ

1420: Κατοικημένη [Chr. Buondelmonti][1]
μέσα 15ου αι.: 500 με 1.000 άτομα [μεταγενέστερη εκτίμηση][2]
1485-1486: Κατοικημένη [G. Lengherant][3]
1631: Καλά κατοικημένη από Έλληνες [Stochove][4]
[**1658**]: Λιγοστοί κάτοικοι [M. Boschini][5]
1671: Μία μόνο μικρή πόλη [B. Randolph][6]
1675: 2.000 κάτοικοι [P. Ricaut][7]
1686: Κατοικείται από Έλληνες [E. Veryard][8]
1688: Στο μοναδικό Κάστρο του νησιού ζουν 50 περίπου άνθρωποι [Fr. Piacenza][9]
1688: Στη μοναδική πόλη του νησιού ζουν λίγο περισσότερα από 100 άτομα [V. Coronelli][10]
17ος αι.: 3.000 κάτοικοι περίπου [μεταγενέστερη εκτίμηση][11]
αρχές 18ου αι.: 2.000 κάτοικοι [Bruzen][12]

---

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 29.

2. Ο αριθμός προκύπτει από υπολογισμό βάσει των 100 μαχητών που παρέταξε το νησί απέναντι στους Τούρκους, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, «Συμαίων έπαινος για την αντίστασή τους στους Τούρκους (1460)», *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 132.

3. Ioli Vingopoulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000, σ. 141.

4. Stochove, *Voyage du sieur de Stochove faict es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλες 1643, σ. 243· πρβλ. B. J. Slot, «Η Σύμη όπως την περιγράφουν ταξιδιώτες και γεωγράφοι», μετ. Ισαβέλλα Τσαβαρή, π. *Τα Συμαϊκά*, 3 (1977), σ. 135.

5. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 12· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 136.

6. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687, σ. 27· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 138.

7. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361.

8. E. Veryard, *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701, σ. 333.

9. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 157· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 141.

10. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 192-193· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 143-144.

11. Ο αριθμός αποτελεί υπολογισμό του L. Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall' eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 122· πρβλ. Ζ. Τσιρπανλής, «Συμαίων», *ό.π.*, σ. 132.

12. E. Armao, *ό.π.*, σ. 25.

1723-1747: 500 σπίτια όλα σε ένα χωριό [V. Gr. Barskij][13]
1738: Κατοικείται από αρκετούς Έλληνες [Sandwich][14]
1779: Λίγοι κάτοικοι, αποκλειστικά Έλληνες [C.-S. Sonnini][15]
1816: 1.800-2.000 σπίτια στο μοναδικό χωριό του νησιού [W. Turner][16]
πριν το 1821: 8.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][17]
1828: 4.500 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][18]

13. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 154.

14. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799, σ. 339· πρβλ. B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 158.

15. Ch.-S. Sonnini, *Voyage en Grece et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)*, επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 79.

16. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 21· πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 3β, 2η έκδ., Αθήνα 1985 σ. 306.

17. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

18. Α. Μάμουκας, *ό.π.* σ. 260.

ΤΗΛΟΣ

1525-1526: Ελάχιστοι κάτοικοι· μετά την κατάληψη της Ρόδου από τους Τούρκους οι περισσότεροι κάτοικοι έφυγαν ή οδηγήθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη· παλαιά είχε 4 κάστρα [Πιρί Ρεΐς][1]
[**1580**]: Ελάχιστος πληθυσμός [A. da Millo][2]
[**1658**]: Σχεδόν ακατοίκητη [M. Boschini][3]
1675: 4.000 κάτοικοι [P. Ricaut][4]
[**1688**]: Κατοικημένη [Fr. Piacenza][5]
αρχές 18ου αι.: 3.000 κάτοικοι [Bruzen][6]
1738: Ακατοίκητη [Sandwich][7]
πριν το 1821: 4.000 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][8]
1828: 2.800 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][9]
1838: 1.000-1.100 κάτοικοι [κτηματολόγιο][10]

---

1. Δημ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 267.

2. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 166.

3. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 16.

4. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 361. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 105-106, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.

5. Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia del'Arcipelago*, Modona 1688, σ. 159-161.

6. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 25.

7. Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, 3η έκδ., Λονδίνο 1799, σ. 339· πρβλ. B. J. Slot, «Η Σύμη όπως την περιγράφουν ταξιδιώτες και γεωγράφοι», μετάφρ. Ισαβέλλα Τσαβαρή, π. *Τα Συμαϊκά*, 3 (1977), σ. 158.

8. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

9. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260.

10. Ο πληθυσμός αυτός προκύπτει από υπολογισμό του Χ. Κουτελάκη, «Ένας ιδιότυπος τύπος συναλλαγής στην Τήλο κατά τον 19ο αιώνα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 10 (1984), σ. 325-326, βάσει στοιχείων του κτηματολογίου του νησιού.

ΧΑΛΚΗ

1520: Κατοικημένη [Chr. Buondelmonti][1]
1577: Το χωριό έχει 100 σπίτια [Θ. Ζυγομαλάς][2]
1580: Σποραδικά κατοικημένη [A. da Millo][3]
πριν το 1821: 1.200 κάτοικοι [υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια][4]

1. E. Legrand, *Description des iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version Greque par un anonyme*, Παρίσι 1897, σ. 30.

2. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 188.

3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 164.

4. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 260 (το υπόμνημα συντάχθηκε το 1828).

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Andreson R., *Observations upon the Peloponnesus and the Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830.

Angelomatis-Tsougarakis Helen, *The eve of the Greek revival. British traveller's perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1990.

Argenti Ph. *Diplomatic archive of Chios 1577-1841*, τ. 1, Καίμπριτζ 1954.

Argenti Ph. *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, Καίμπριτζ 1943.

Argenti Ph., *Chius vincta or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Καίμπριτζ 1941.

Argenti Ph., *The Religious Minorities of Chios; Jews and Roman Catholics*, Καίμπριτζ 1969.

Armao E., *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951.

Ataman B. K., «Ottoman demographic history (14th-17th centuries). Some considerations», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35/2 (1992), σ. 187-198.

Balta Evangelia, «Le rôle de l'institution Communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Κωνσταντινούπολη 1997, σ. 97-113.

Balta Evangelia, «Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)», *Mélanges Halil Sahillioglu*, τ. 2, Zaghouan 1997, σ. 63- 74.

Bargigli, «Η νήσος Λέσβος», παράρτημα στο Ch. de Scherzer, *Σμύρνη. Θεώρηση γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική*, μέρος Β΄, μετάφραση-σχόλια Ξένια Μπαλωτή, Αθήνα 1995.

Barkan O. L., «Essai sur les donnés statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), σ. 9-36.

Barkan O. L., «Αι 'ιστορικαί δημογραφικαί' έρευναι και η οθωμανική ιστορία», μετάφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας*, 3/7 (1969), σ. 5-20.

Basilicata Fr., «Έκθεση του 1630 για τη νήσο Τήνο», μετάφρ. Στέργ. Σπανάκης, π. *Κυκλαδικά Θέματα*, 8 (1985), σ. 79-87.

Behar C., «Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire Ottoman, du XVIe au XX siècle», π. *Histoire et Mesure*, 13 1/2 (1998) σ. 135-146.

Beldiceanu Nicoara, «Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVe siècle», π. *Turcica*, 15 (1983), σ. 247-266.

---

* Στην βιβλιογραφία έχουν περιληφθεί αποκλειστικά οι τίτλοι των πηγών και των βοηθημάτων που αναφέρονται στις υποσημειώσεις του κειμένου και των καταλόγων.

Beldiceanu Nicoara, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*, Wiesbaden 1980.

Belon P., *Les observations du plusiers singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres*, Παρίσι 1553.

Bent J. Th., *Early voyages and travels in the Levant. I. The diary of master Thomas Dallam (1599-1600), II. Extracts from the diaries of dr. John Covel (1670-1679)*, Λονδίνο 1893.

Bent J. Th., *Aegean Islands. The Cyclades, or life among the insular Greeks*, επιμ. Al. Oikonomides, Σικάγο 1966.

Biraben J. N., *Les hommes et la peste en France et dans les pays Européens et Méditerranéens*, τ. 1, Παρίσι 1975.

[Bisani A.], *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1793.

Blochet E. (έκδ.), *Carlier de Pinon, Voyage en Orient, publié avec des notes historiques et géographiques*, Παρίσι 1920.

Bordone B., *Libro... de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, φωτ. ανατύπωση Άμστερνταμ 1966.

Boschini M., *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658.

Broc Numa, *La géographie des Philosophes. Géographes et voyageurs Français* au *XVIIe siècle*, Παρίσι 1975.

Bronsted P. O., *Voyages dans la Grèce accompagnés des recherches archéologiques*, Παρίσι 1826.

Buondelmonti Chr., *Librum insularum Archipelagi*, Λειψία-Βερολίνο 1824.

Burgo G. B. de, *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa del Turco*, Μιλάνο 1686.

Butterfield H., *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*, μετάφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, Αντ. Χριστοδουλίδης, 6΄ έκδ., Αθήνα 1988.

Campagnolo M., «La confrérie de la Sainte-Croix et la monastère des Jésuites à Naxos au début du XVIII siècle», π. *Θησαυρίσματα*, 23 (1993), σ. 290-337.

Chandler R., *Travels in Asia Minor and Greece*, νέα έκδοση, τ. 2, Οξφόρδη 1825.

Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie-Mineure*, τ. 1, 6΄ έκδ., Παρίσι 1842.

Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1988.

Clarke E. D., *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, Greece, Egypt and the Holyland*, 2η έκδ., τ. 2, Λονδίνο 1814.

Cochrane G., *Wanderings in Greece*, τ. 1-2, Λονδίνο 1837.

Collas M. B. C., *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864.

Collignon M., *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από το π. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, τ. 39, Παρίσι 1913.

Constantine D., *Early Greek Travelers and the Hellenic Ideal*, Καίμπριτζ 1984.

Coronelli P. M., *Mémoires historiques et géographiques du Royaume de la Morée, Negrepont et des places maritimes, jusques à Thessalonique*, Άμστερνταμ 1685.

Coronelli V., *Isolario del'Atlante Veneto*, Βενετία 1696.

Cousinery M. E. M., *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. 2, Παρίσι 1831.

Criesis G., *Histoire de l'île d'Hydra (jusqu' à la Revolution de 1821)*, μετάφρ. Th. Blandard, Μασσαλία 1888.

Crombie A. C., *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο, τ. Β΄ Η επιστήμη στον ύστερο μεσαίωνα και στις αρχές των νέων χρόνων (13ος-17ος αι.)*, μετάφρ. Μαριλένα Ιατρίδου, Δημοσθ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992.

Cula W., *Les mesures et les hommes*, μετάφρ. Joanna Ritt, Παρίσι 1984.

D. C. [Deshayes de Cormenin Louis], *Voiage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Παρίσι 1624.

Dallaway J., *Constantinople ancienne et moderne et description des côtes et isles de l'Archipel et de la Troade*, τ. 2, Παρίσι έτος VII [1799].

Dandini J., *Voyage du Monte Liban*, Παρίσι 1675.

Dapper O., *Description exacte des isles de l'Archipel et de quelques autres adjacentes*, Άμστερνταμ 1703.

Darling Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Νέα Υόρκη - Κολωνία 1996.

Delatte A., *Les Portulans grecs*, Λιέγη 1947.

Della Rocca, *Traité complet sur les Abeilles avec une méthode de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel*, τ. I, Παρίσι 1790.

Depping G. B., *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830.

Didot A., *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826].

Dodwell E., *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819.

Dorez L. (εκδ.), *Itinéraire de Jérome Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, Παρίσι 1901.

Droulia Loukia, «De la periegese individuelle au tourisme de masse: croisière et guide de voyage en Grèce», *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, επιμ. Loukia Droulia, Vasso Mentzou, Αθήνα 1993, σ. 104-113.

Droulia Loukia, «Le voyage de Grèce», *Δέκατον Διεθνές Συνέδριον Βιβλιόφιλων*, Αθήνα 30 Σεπτεμβίου - 6 Οκτωβρίου 1977, χ.τ. χ.χ.

Droulia Loukia, «Les relations de voyages, source historique pour les pays du Levant (XVe aux XIXe s.)», Πρακτικά συνεδρίου: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares (XVIIIe aux XXe siècle)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 181-186.

Drummond A., *Travels through different sities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of the Euphrates*, Λονδίνο 1754.

Ducellier A., «Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή», π. *Τα Ιστορικά*, 5 (1986), σ. 20-44.

Dupaquier Jacques et Michel, *Histoire de la démographie*, Παρίσι 1985.

Efthymiou-Hadzilacou Maria, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires*, Αθήνα 1988.

Egmontt J. E. Van, *Travels through part of Europe, Asia Minor. The Islands of the Archipelago*, τ. 1, Λονδίνο 1759.

Eisner R., *Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, University of Michigan 1991.

Elifoglu Eugenie, «Ottoman defters containing ages of children: a new source for demographic research», π. *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), σ. 321-328.

Ellis H. (εκδ.), *The pylgrymage of sir Richard Guyforde to the Holy Land, A.D. 1506*, Λονδίνο 1851.

Emerson J., *Letters from the Aegean*, τ. 1-2, Λονδίνο 1829.

Evangelatou-Notara Florentia, «Earthquakes and other natural disasters from minor greek sources (14th-19th centuries)», στον τόμο *Natural disasters in the Ottoman Empire*, επιμ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1999, σ. 109-119.

Faroqui Suraiya, Erder Leila, «Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620» στο *Peasants, dervishes and trades in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, σ. 322-345.

Ferrieres-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du compte de F.S. faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789*, τ. 2, Παρίσι 1790.

Fontanier V., *Voyages en Orient entrepris par ordre du gouvernement français de l'année 1821 à l'année 1829*, Παρίσι 1829.

Forbin De, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818, par M. le Cte de Forbin*, 6΄ έκδ., Παρίσι 1819.

Fresne-Canaye, Ph. du, *Le voyage du Levant de Venise à Constantinople, l'émerveillement d'un Jeune humaniste (1573)*, μετάφρ. M. H. Hauser, Τουλούζη 1986.

Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789.

Fuller J., *Narrative of a tour through some parts of the Turkish Empire*, Λονδίνο 1830.

Galland M., *Recueil des rits et cérémonies du pélerinage de la Mecque, auquel on a joint divers écrits relatifs à la religion, aux Sciences et aux Mœurs des Turks*, Άμστερνταμ 1754.

Galante A., «Appendice à l'histoire de Rhodes, Chio, Cos, etc.», Κωνσταντινούπολη 1948, ανατύπωση στο *Histoire des Juifs de Turquie*, τ. 7.

Galt J., *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811 containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, Λονδίνο 1812.

Galt J., *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813.

Gehrke Hans-Joachim, «Αναζητώντας τη χώρα των Ελλήνων: Επιστημονικά ταξίδια και η σημασία τους για την έρευνα και την αντιμετώπιση της αρχαιοελληνικής ιστορίας στον 19ο αιώνα», *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.*, επιμ. Ευ. Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 59-82.

Georgirenes J., *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1967).

Gerber Haim, «Ανθρωπολογία και ιστορία της οικογένειας. Οθωμανικές και τουρκικές οικο-

γένειες», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια*, επιμέλεια, μετάφραση Ρωξάνη Καυταντζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 161-183.

Giraudeau M. J., *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835.

Griffiths J., *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, Λονδίνο 1805.

Hasluck F. W., «Supplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantine geography», *B.S.A.*, 13 (1906-1907), σ. 339-347.

Hasluck F.W., «Albanian settlements in the Aegean islands», *B.S.A.*, 15 (1909), σ. 423-428.

Hasluck F. W., «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest», *B.S.A.*, 17 (1910-1911), σ. 151-181.

Hofmann G., *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios*, Ρώμη 1934, *II. Tinos*, Ρώμη 1936, *III. Syros*, Ρώμη 1937, *IV. Naxos*, Ρώμη 1938, *V. Thera (Santorino)*, Ρώμη 1941.

Hopf Ch., *Chroniques Greco-Romans*, Παρίσι 1873.

Hopf K., *Veneto-byzantinische Analekten*, Βιέννη 1859.

Hunter W., *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2η έκδοση, τ. 1, Λονδίνο 1798.

Inalcik H., «Adaletnameler (Κανόνες απονομής δικαιοσύνης)», μετάφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας*, 7 (1969), σ. 21-56.

Inalcik H., «Ottoman methods of conquest», ανατύπωση στο *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, σ. 103-129.

Jassaud Auguste de, *Mémoire sur l'état physique et politique des isles d'Hydra, Specie, Poro et Irsera en l'année 1808*, επιμ. C. Svolopoulos, Αθήνα 1978.

Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis 1822 jusqu'au combat de Navarin*, τ. 2, Παρίσι 1828.

Jowett W., *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822.

Kallivretakis L., «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», π. *Histoire et Mesure*, 10 (1995), σ. 9-23.

Karpat K., «The ottoman family: documents pertaining to its size», π. *International Journal of Turkish Studies*, τ. 4, τχ. 1 (1987), σ. 137-145.

Karpat K., *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics*, Wisconsin 1985.

Kiel M., «Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research», π. *Études Balkaniques*, 4 (1990), σ. 70-104.

Kiel M., «Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary notes on population growth, economic expansion and its influence on the spread of Greek Christian culture», *Actes du Colloque International Soliman le Magnifique et son Temps*, Παρίσι 1992, σ. 399-424.

Kiel M., «The rise and decline of Turkish Boeotia, 15th-19th century» *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece*, επιμ. J. Bintliff, Λονδίνο 1997, σ. 399-424.

Kokkou Angeliki, «Les voyageurs à Syros: une source de renseignements aux XVIIIe -

XIXe siècles», *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autres voyageurs*, επιμ. Loukia Droulia, Vasso Mentzou, Αθήνα 1993, σ. 13-19.

Kolodny Em., *La population des îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en Provence 1974.

Kolodny Em., *Un village cycladien Chora d'Amorgos*, Université de Provence 1992.

Kosmatou Eftychia, *La population des Îles Ioniennes XVIIIème à XIXème siècle*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 2000.

Krienen P. di, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο 1773.

Kücük C. (εκδ.), *Ege Adalarinin Egemenlik Devri Tarihçesi*, Άγκυρα 2001.

Lacroix M. Louis, *Îles de la Grèce*, Παρίσι 1853.

Laslett P., Wall R. (επιμ.), *Household and Family in the Past Time*, Καίμπριτζ 1972.

Laslett Peter, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια*, επιμέλεια, μετάφραση Ρωξάνη Καυτατζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 35- 70.

Laurent P. E., *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819*, Λονδίνο 1821.

Lazari Sevasti, *Économies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Myconos*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 1989.

Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967.

Legrand Em., *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Παρίσι 1889.

Legrand Em. (επιμ.), *Description des îles de l'Archipel per Christoforo Buondelmonti. Version grecque par un anonyme, traduction française et commentaire*, Παρίσι 1897.

Lithgow W., *Travels and Voyagers throuth Europe, Asia and Africa, for nineteen years*, Leith 1814.

Livi L., *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'eta classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944.

Lowry H., «The island of Limnos: A case study on the continuity of Byzantine forms under Ottoman rule», *Continuity and change in late Byzantine and Early Ottoman society*, A. Bryer, H. Lowry (επιμ.), Μπίρμινγχαμ - Ουάσιγκτον 1986, σ. 235-259.

Lowry H., *Fifteenth Century Ottoman realities. Christian peasant life on the Aegean Island of Limnos*, Κωνσταντινούπολη 2002.

Lusignan S., *A genuine voyage to Smyrna and Constantinople and a journey from thence overland to England*, 6΄ έκδ., τ. 1, [Λονδίνο] 1801.

Madox J., *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, etc.*, τ. 1, Λονδίνο, 1834.

[Maihows], *Letters from several parts of Eurore and the East written in the years 1750 etc.*, τ. 2, Λονδίνο 1753.

Marchebeus, *Voyage de Paris à Constantinople par bateau à vapeur... par Marchebeus, architecte de gouvernement*, Παρίσι 1839.

Mazur B., *Studies on Jewry in Greece*, Αθήνα 1935.

McGovan B., *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981.

Mercator Gerhard, *Ο φιλόσοφος του Κόσμου Πολίτης της Αναγέννησης στο Ντούισμπουργκ*, Αθήνα 1991.

Michaud J., Poujoulat J., *Correspondance d'Orient*, τ. 3 και 4, Παρίσι 1834.

Miller J., *The condition of Greece in 1827 and 1828*, Νέα Υόρκη 1828.

Miller W., «Two Letters of Giovani IV, Duce of Archipelago», π. *Byzantinische Zeitschrift*, 17 (1908), σ. 461-470.

Miller W., *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφρ. Α. Φουριώτης, 6′ έκδ. Αθήνα 1990.

Mirone De, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.*, τ. 1, Λιέγη 1731.

Monconys, De, *Journal de voyages de Monsieur de Monconys*, τ. 1, Λυών 1665.

Newett Margaret, *Canon Pietro Casola's pilgrimage to Jerusalem*, Μάντσεστερ 1907.

Odorico P. (επιμ.), *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, χ.τ. [1996].

Olivier G. A., *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801.

Omont, H., *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, τ. 1-2, Παρίσι 1902.

Palerne J., *Pelégrinations du S. Iean Palerne fore sien, secrétaire de François de Valois Duc d'Anjou et d'Allençon*, Λυών 1606.

Panzac D., *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Λουβέν 1985.

Panzac D., *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient XVII-XX siècle*, Aix en Provence 1986.

Pecchio G., *Η Ελλάς κατά το έαρ του 1825*, μετάφρ. Σταμ. Αντωνόπουλος, Αθήνα 1885.

Pègues L'Abbé, *Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin*, Παρίσι 1842.

Pernot H., *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux aumônier de l'ambassadeur de France*, Παρίσι 1925.

Piacenza Fr., *L'Egeo redivivo o'sia chorographia dell'Arcipelago*, Modona 1688.

Pitton de Tournefort J., *Voyage d'un botaniste, I. L'Archipel grec*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1982· (ελλην. μετάφρ. *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους, 1700-1702*, μετάφρ. Μ. και Μυρτώ Απέργη, Ηράκλειο 2003).

Pococke R., *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 2, Λονδίνο 1745.

Porchacchi Th., *L'isole piu famose del mondo*, Βενετία 1572.

Pouqueville F. C. H. L., *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 6′ έκδ., Παρίσι 1827.

Puillon Boblaye M., *Description d'Égine*, Παρίσι 1835.

Prokesch-Osten A., *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches*, τ. 3, παράρτημα τ. 1, Βιέννη 1867.

Quinet Ed., *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, μετάφρ. Λίλα Γκινάκα, Αθήνα 1988.

Randolph B., *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρξη 1687 (φωτ. επανέκδοση Αθήνα 1983).

Raybaud M., *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance*, τ. 2, Παρίσι 1824.

Ricaut P., *Histoire de l'estate present de l'église Grecque et de l'église Armenienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692.

Riedesel, le Baron de, *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773.

Sanders G. D. R., «Two Kastra on Melos and their relations in the Archipelago», *The archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. Lock, G. D. R. Sanders, Οξφόρδη 1996, σ. 147-177.

Sandwich, *A voyage performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799.

[Sandys G.], *A relation of a journey begun an Dom: 1610*, Λονδίνο 1615.

Sathas C., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ.VI, Παρίσι 1884.

Sauger P., *Ιστορία των αρχαίων δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Αλ. Καραλής, Ερμούπολη 1878.

Savary Cl., *Lettres sur la Grèce*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798.

Sebastiani, *Viaggio, e navigatione di Monsignor Sebastiani*, Ρώμη 1687.

Slade A., *Records of travels in Turkey, Greece etc and of a cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha*, νέα έκδοση, Λονδίνο 1854.

Slot B. J., «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των Δυτικών ναυτικών Κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 51-293.

Slot B. J., «Η Σύμη όπως την περιγράφουν ταξιδιώτες και γεωγράφοι», μετάφρ. Ισαβέλλα Τσαβαρή, π. *Τα Συμαϊκά*, 3 (1977), σ. 115-164.

Slot B. J., «Η τουρκική κατάκτησις των Κυκλάδων 1537-1538», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 61-88.

Slot B. J., «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου - Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά* 8 (1978), σ. 157-267.

Slot B. J., *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1-2, Βέλγιο 1982.

Slot B. J., «Οι πρόξενοι των Κάτω Χωρών στη Μήλο και οι πιλότοι», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 59-80.

Slot B. J., «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-160.

Slot B., Haag D., «The Frankish Archipelago», π. *Byzantinische Forschungen*, 16 (1991), σ. 195-207.

Slot B. J., «Η Άνδρος στα 1670», π. *Ανδριακά Χρονικά*, 21 (1993), σ. 177-185.

Slot B. J., «Η Σίφνος μια ειδική νησιωτική οικονομία (15ος-17ος)», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. Β΄, Αθήνα 2001, σ. 59-98.

Sonnini C. S., «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 32-261.

Sonnini C. S., *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)* επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997.

Spencer T., *Fair Greece Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Μπαθ 1974.

Spon J., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675-1676*, τ. 1, Χάγη 1724.

Stanford W. B., Finopoulos E. J. (επιμ.), *Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749*, Λονδίνο 1984, σ. 63.

Stavropoulos Ar., «Sur les mesures contre les épidémies et l'évolution de la quarantaine dans l'Empire Ottoman (Aspects d'une politique au niveau du pouvoir central, communautaire et régional), *ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ελληνικές Ανακοινώσεις*, Αθήνα 1990, σ. 71-106.

Stephanopoli Jeanne, *Les îles de l'Égée, leurs privilèges, avec documentes et notes statistiques*, Αθήνα 1912.

Stephanos Clon, *La Grèce au point de vue naturel, Ethnologique, Anthropologique, Démographique et Médical*, ανάτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, σ. 363-580.

Stochove De, *Voyage d'Italie et du Levant*, Ρουέν 1670.

Stoianovich Tr., «Family and Household in the Western Balkans, 1500-1870», *Between East and West*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1992, σ. 133-146.

Stojkov R., «La division administrative de l'Eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVII siècle. Selon un registre turc-ottomane de 1668-1669», π. *Studia Balcanica*, 1 (1970), σ. 205-227.

Stoneman R., *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα*, μετάφρ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Αθήνα 1996.

Stoneman R., *Φιλολογικές διαδρομές στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998.

Tancoine J. M., *Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l'île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, τ. 1, Παρίσι 1817.

Temple Gr., *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1843.

Terzorio Cl. de, «Αρξαντιέρα ή Κίμωλος», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 80-91.

Thevenot J., *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980.

Thevet A., *Cosmographie de Levant*, ανατύπωση με επιμέλεια Fr. Lestringant, Γενεύη 1985.

Thompson Ch., *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1-2, Reading 1752.

Todorov N., Velkov A., *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. - début du XVIe s.)*, Σόφια 1988.

Todorova Maria, «Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the seventeenth century?», π. *Études Balkaniques*, 2 (1988), σ. 55-63.

Todorova Maria, *Balkan family structure and the European Pattern. Demographic Developements in Ottoman Bulgaria*, Ουάσινγκτον 1993.

Todorova Maria, Todorov Nikolai, «The historical Demography of the Ottoman Empire. Problems and Tasks», *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th - 19th Centuries*, Variorum Aldershot Brookfield USA [1998] (αναδημοσίευση από τον τόμο Spence R. B., Nelson L. L. (επιμ.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical essays in honor of Domitrije Djordjevic*, Νέα Υόρκη 1992), σ. 151-172).

Tolias G., *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, χ.τ. [1997].

Tompson Ch., *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752.

Topping P., «Latins on Lemnos before and after 1453», *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society*, (επιμ. A. Bryer, H. Lowry), Μπίρμινγχαμ - Ουάσινγκτον 1986, σ. 217-234.

Tozer H. F., *The islands of Aegean*, Οξφόρδη 1890.

Trant A., *Narrative of a journey through Greece in 1830*, Λονδίνο 1830.

Turner W., *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820.

Tzachili Iris, «A description of the 17th century eruption of the Santorini volcano», *Natural disasters in the Ottoman Empire*, (επιμ. Elizabeth Zachariadou), Ρέθυμνο 1999, σ. 193-205.

Veinstein G., «Les registres de recensement ottomans une source pour la démographie historique à l'époque moderne», π. *Annales de Démographie Historique*, (1990), σ. 365-378.

Veryard E., *An account of divers choice remarks as well geographical, as historical political, mathematical, physical and moral taken in a journey through the Low-countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant*, Λονδίνο 1701.

Vincenz Fr., «Μία επίσκεψη στο νησί Τήλος» (παρουσίαση Αμάντα Φώσκολου – Χ. Κουτελάκης), π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 9 (1983), σ. 75-94.

Vingopoulou Ioli, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIe* siècle, δακτ. διδακτορική διατριβή Paris I, Παρίσι 2000 (υπό εκτύπωση από το ΚΝΕ/ΕΙΕ).

Volonakis M., *The island of Roses and her eleven sisters or, the Dodecanese from the earliest time down to the present day*, Λονδίνο 1922.

Vryonis Sp., «Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600», *Charanis Studies Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, New Brunswick 1980, σ. 284-311.

Waddington G., *Visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825.

Wagner G., *Carmina Graeca Medii Aevi*, Λειψία 1874.

Wagstaff M., «Post-Roman Melos», *An Island Polity (The archaeology of exploitation in Melo)*, Καίμπριτζ 1982, σ. 68-69.

Walpole R., *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey and other countries of the East edited from manuscript journals*, 6′ έκδ., Λονδίνο 1818.

Walpole R., *Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820.

Wilson S. S. , *A narrative of greek mission or sixteen years in Malta and Greece: inclunding tours in the Peloponnesus, in the Aegean and in the Ionian isles*, Λονδίνο 1839.

Wittman W., *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801*, Λονδίνο 1803.

Yerasimos St., *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Άγκυρα 1991.

Zurich Nicole, «Τα προβλήματα του Γενοβέζικου αποικισμού στη Χίο το 14ο αιώνα και ο σχηματισμός μιας Λατινοβυζαντινής κοινωνίας, Β′», *Χιακή Επιθεώρησις*, 13 (1967), σ. 19-34.

(ανώνυμος), «Εμπορικόν ναυτικόν της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 79 (1853), σ. 174· «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 97 (1854), σ. 10· «Εμπορικόν ναυτικόν της Ελλάδος εν έτει 1855», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 151 (1856), σ. 164.

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000.

Αγγέλου Άλκ., «Περιηγητικός οργασμός», *Τόπος και Εικόνα, χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. 5, Αθήνα 1983, σ. 9-33.

Αιγαιοπελαγίτικοι πορτολάνοι. 28 χάρτες με λιμάνια του Αιγαίου απ' το 19ο αιώνα, Αθήνα 1981.

Αλιβιζάτος Κ. Ν., «Πως προφυλάχθηκε η Κεφαλονιά από μία επιδημία πανούκλας το 1819», π. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 3 (1978-1979), σ. 9-20.

Αλιπράντης Ν., *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Αθήνα 2001.

Άμαντος Κ., «Σύμμεικτα. Πόθεν το όνομα Ταρχανιώτης», *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα 1964, σ. 319-320.

Αμπελάς Τιμ., *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874 (φωτ. ανατύπωση Ερμούπολη 1998).

Ανδριώτης Ν., «Τρεις Γάλλοι ταξιδιώτες στην ελληνική Ανατολή κατά το β΄ μισό του 17ου αι.», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Αθήνα 1992, σ. 149-153.

Ανδριώτης Ν., «Ένα υπόμνημα του 1829 περί στατιστικής. Καταβολές και επιδράσεις», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 181-190.

Ανδριώτης Ν., «Μία νέα καταγραφή των μοναχών της Σάμου το 1830», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 2 (1995-1996), σ. 287-302.

Αντωνιάδης Ξ., *Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900)*, παράρτημα του τ. 21 του *Α.Ε.Μ.*, Αθήνα 1977.

Ανωγιάτης Δ., «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821)», π. *Μνήμων*, 10 (1985), σ. 1-16.

Απογραφές πληθυσμού Κυθήρων (18ος αι.), τ. Α΄ - Γ΄, Αθήνα 1997.

Αργέντης Φιλ., Κυριακίδης Στίλπων, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνος*, τ. 1-3, Αθήνα 1946.

Αργυροπούλου Ρωξάνη, Ταμπάκη Άννα, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια*, Αθήνα 1983.

Αριστείδης Γ. Α., *Τετραλογία πανηγυρική*, Αθήνα 1863.

Ασδραχάς Σπ. Ι., «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος μία διάσπαρτη πόλη», *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 235-248.

Ασδραχάς Σπ. Ι., «Τα νησιά», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 235-244.

Ασδραχάς Σπ. Ι., Ασδραχά Αικατερίνη, «Βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μία νησιωτική κοινωνία: Πάτμος, ιά΄-ιδ΄ αι.», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 211-233.

Ασδραχάς Σπ. Ι., «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», π. *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 3-36 και 9 (1988), σ. 229-258.

Ασδραχάς Σπ. Ι., «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου (Λευκάδα, ιζ΄ αι.). Ερμηνευτικές δυνατότητες», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 49-64.

Ασδραχάς Σπ. Ι., «Οικογενειακά μορφώματα και τιμαριωτικές καταστιχώσεις», π. *Τα Ιστορικά*, 30 (1999), σ. 3-16.

Ασλανίδης Ανδρ., *Καρπάθου και Κάσου συνοπτική περιγραφή*, Αθήνα 1906.

Βακαλόπουλος Απ., *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β΄, Τουρκοκρατία 1453-1669*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1976· τ. *Δ΄ Τουρκοκρατία 1669-1812 Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973.

Βακαλόπουλος Κ., «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, Νάξο στα 1828», π. *Μνημοσύνη*, 6 (1976-1977), σ. 257-298.

Βακαλόπουλος Κ., *Η επαναστατημένη Ελλάδα ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976.

Βάλληνδας Αντ., *Κυθνιακά, ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων*, Ερμούπολη 1882, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1990.

Βάος Ζ., «Η Αφροδίτη της Μήλου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 3 (1963), σ. 357-409.

Βάος Ζ., *Ναοί και ναΰδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964.

Βάος Ζ., «Κρήτες αγωνισταί ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 5 (1965-1966), σ. 163-272.

Βάος Ζ., «Το Κάστρον, η κοινωνία του και το έθιμον του αρραβώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8 (1969-1970), σ. 567-589.

Βάος Ζ., *Άη Γιάννης ο Σιδεριανός της Μήλου*, Αθήνα 1984.

Βαρβούνης Μ., «Λαογραφικές πληροφορίες από το περιηγητικό έργο του Ιωσήφ Γεωργειρήνη (1678)», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 87-137.

Βαρδαμίδης Ευάγγ., *Ιστορία της νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου)*, Αλεξάνδρεια 1948.

Βασιλειάδης Δ., βλκρ. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναΰδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, *Ε.Ε.Β.Σ.*, 34 (1965), σ. 352-360.

Βέης Ν., «Η τσακώνικη εποίκησις εν Νάξω», π. *Ναξιακόν Αρχείον*, 15 (1949), σ. 189-191.

Βέης Ν., «Σεισμολογικά εκ των έργων του Κωνσταντίνου-Καισαρίου Δαπόντε», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 19 (1944), Αθήνα 1949, σ. 120-123.

Βιγγοπούλου Ιόλη - Πολυκανδριώτη Ράνια, «Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας. Κατάλογος συντομευμένων τίτλων», π. *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, τ. 17, Αθήνα 1993, σ. 17-155.

Βιγγοπούλου Ιόλη, «Οι Έλληνες της Ανατολής μέσα από τα κείμενα των περιηγητών του 16ου αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Το μετάξι στη Δύση και την Ανατολή*, Αθήνα 1993, σ. 16-22.

Βίμπερ Κάρολος, *Ιστορική έκθεσις της εν Πόρω πανώλους κατά τους μήνας Απρίλιον, Μάιον και Ιούνιον του 1827 και των παρά της κυβερνήσεως ληφθέντων μέτρων*, Αθήνα 1837.

Βισβίζης Ιάκ., «Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 6 (1955), σ. 122-130.

Βιτάλης Αρμ., «Η μεταξοπαραγωγός Τήνος του 18ου και 19ου αιώνα. Μια λησμονημένη πραγματικότητα», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 32 (1989), σ. 5-16.

Βλάμη Δέσποινα, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, [Αθήνα 2000].

Βλαστός Αλ., *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει*

1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων, τ. Β΄, Ερμούπολη 1840.

Βογιατζόγλου Β., *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992.

Βουραξέλη Ελένη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τεύχος Α΄, Αθήνα 1939.

Βουρλιώτης Μ., «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τομ. 10, τχ. 37-38 (1989), σ. 17-32.

Γαβαλάς Ζαφ., «Η νήσος Φολέγανδρος», (α΄ έκδ. Αθήνα 1886), ανατύπωση στο *Η νήσος Φολέγανδρος*, Αθήνα 2000.

Γαβαλάς Ζαφ., «Καταστροφή Φολεγάνδρου τω 1715 υπό Οθωμανού Αρχιναυάρχου. (Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν των Κυκλάδων επί Τουρκοκρατίας)», αναδημοσίευση: π. *Κιμωλιακά*, 4 (1974), σ. 231-249.

Γεδεών Μ., «Μητροπόλεις Αιγαίου Πελάγους (Κάσου Καρπάθου)», π. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος 32 (1912), σ. 349-352.

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γενική Γραμματεία, φ. 195 κατάστιχα Αμοργού, Ίου, Σίφνου, Κιμώλου, Μήλου • Αρχειακή Συλλογή Μυκόνου, Κ. 60, χφ. 94, 131, 132, 134.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, έτος 1828, (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987).

Γεωργαντόπουλος Επαμ., *Τηνιακά, ήτοι αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα 1889.

Γιάννος Ιω., *Ιστορία της νήσου Αγίου Ευστρατίου (Άη Στράτη) από τα αρχαιότατα χρόνια μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1983.

Γιοχάλας Τίτος, *Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα*, Αθήνα 2000.

Γκίκας Γ., «Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470», *Α.Ε.Μ.*, 6 (1959), σ. 194-255.

Γκίνης Δ., *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966.

Γκιόλιας Μ., *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Αθήνα 1999.

Γκιών Κάρ., *Ιστορία της νήσου Σίφνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, μετά της περιγραφής των αρχαίων αυτής μεταλλείων χρυσού και αργύρου*, Σύρος 1876.

Γριτσόπουλος Τ., «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 5-50.

Γριτσόπουλος Τ., «Εξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 23.

Δαλαμπίρα Ελένη, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 41- 72.

Δεκαβάλλες Μ., «Έκθεσις περί της νήσου Σίφνου», *Ημερολόγιο 1899*, εκδ. Σπ. Δουκάκης, Ερμούπολη 1899, σ. 92-106.

Δέλλα-Ρόκας Ι., «Χρονικόν της Σχολής Ουρσουλινών Νάξου (1630-1969)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8 (1969-1970), σ. 161-200.

Δελένδας Ι., «Ταξιδιώτες του 17ου-19ου αιώνα στη Σαντορίνη», *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, επιμ. Ι. Δανέζης, Αθήνα 2001, σ. 289-299.

Δετοράκης Θ., «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 21 (1970-1971), σ. 118-136.

Δημάκης Ι., «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάστασις εις τας Κυκλάδας. (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 595-627.

Δημάκης Ιω., «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 δια μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», *Χιακή Επιθεώρησις*, 6 (1964), σ. 167-182.

Δημαράς Κ. Θ., «Ο περιηγητισμός στον ελληνικό χώρο», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 145-152.

Δημητροκάλλης Γ., «Τα περί εγκαταστάσεων Μικρασιατών εις Νάξον», π. *Παρνασσός*, 11 (1970), σ. 416-419.

Δημητρόπουλος Δ., «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 335-352.

Δημητρόπουλος Δ., *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997.

Δημητρόπουλος Δ.,«Κάστρο και Παλαιά Χώρα Μήλου: η παράλληλη πορεία δύο οικισμών (15ος-19ος αι.)», *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. 18, Αθήνα 2003, σ. 163-202.

Δρακάκης Α., *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948.

Δρακάκης Α., «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 6 (1967), σ. 63-492.

Δρακάκης Α., *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. 1 *(1821-1825)*, Αθήνα 1979 και τ. 2, *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983.

Δρόσος Δρ., *Ιστορία της νήσου Τήνου από της πέμπτης σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, Αθήνα 1870 (φωτ. ανατύπωση με εισαγωγή Δ. Σοφιανού, Αθήνα 1996).

Δρούλια Λουκία, «Παράλληλα στον αγώνα του '21», *Σταθμοί προς την νέα ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 81-118.

Δρούλια Λουκία, «Ο Spon και άλλοι ξένοι στην Αθήνα», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 3-23.

***Ε**λληνικός Ταχυδρόμος*, φύλλα: παράρτημα 88 (Αύγουστος 1838) 18 (Δεκέμβριος 1838), 52 (1839), 55 (Φεβρουάριος 1839), 71 (Ιανουάριος 1839).

Ενεπεκίδης Π. Κ., *Αρχιπέλαγος. Ίμβρος - Τένεδος - Λήμνος - Λέσβος - Χίος -Σάμος - Πάτμος 1800-1923*, Αθήνα 1988.

Ενεπεκίδης Π. Κ., *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά, Πελοπόννησος, Νησιά του Αιγαίου, Κρήτη 1815-1980*, Αθήνα 1991.

Ευαγγελίδης Τρ., *Η νήσος Σέριφος και αι περί αυτήν νησίδες*, Ερμούπολη 1909.

Ευαγγελίδης Τρ., *Η Μύκονος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1914 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996).

Ευαγγελίδης Τρ., *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*, Αθήνα 1935.

Ευαγγελίδης Τρ., Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ., *Ιστορία της νήσου Κάσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1935.

Ευθυμίου Μαρία, «Η πόλη της Ρόδου το 18ο αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 67- 74.

Ευθυμίου-Χατζηλάκου Μαρία, «Ρόδος του 1795. Έκθεση του Γάλλου διπλωμάτη C. Butet», π. *Παρουσία*, 3 (1985), σ. 311-333.

Ευθυμίου-Χατζηλάκου Μαρία, «Γαλλική προξενική έκθεση για τη Ρόδο του 1731», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 13 (1989), σ. 269-276.

Ευθυμίου Μαρία, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992.

Ευσταθίου Εμμ., *Η νήσος Άγιος Ευστράτιος. Ιστορικόν δοκίμιον από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Άγιος Ευστράτιος Λήμνου 1971.

Ζάβολας Γεώργ. Ηλ., «Η νήσος Κάσος», π. *Ξενοφάνης*, τόμ. 3, τχ. 7-8 (1906), σ. 316-321.

Ζαλλώνης Μ.-Φ., *Ιστορία της Τήνου. Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινων παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημ. Μαυρομαρά*, γ΄ έκδ., Αθήνα 1997.

Ζαχαριάδου Ελισάβετ, «Η καταγραφή της γης στην οθωμανική αυτοκρατορία», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 175-185.

Ζέπος Π., «Ανέκδοτα τουρκικά έγγραφα εκ των αρχείων της Βέροιας και Θεσσαλονίκης», ανατύπωση στο π. *Annales*, τ. 2, τχ. 2, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 601-651.

Ζερλέντης Π., «Έγγραφα περί των Δυτικών κοινοτήτων και εκκλησιών του Αιγαίου πελάγους», π. *Παρνασσός*, 9 (1885), σ. 125-139.

Ζερλέντης Π., «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 3-114.

Ζερλέντης Π., «Μετοίκησις Αλβανών εις Ίον», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 260-265.

Ζερλέντης Π., «Παναγιώτης Νικούσιος και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 161-223.

Ζερλέντης Π., *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων (1649-1753)*, Ερμούπολη 1922.

Ζερλέντης Π., *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922.

Ζερλέντης Π., *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους, 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου Πελάγους, 1566-1579. Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας, 1579-1621*, Ερμούπολη 1924 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985).

Ζευγώλης Γ., *Έποικοι Κρητικοί στ'Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998.

Ζολώτας Γ., «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή εκδιδομένη μετά τον θάνατον αυτού υπό της θυγατρός αυτού Αιμιλίας Γ. Ζολώτα», π. *Αθηνά*, 20 (1908), σ. 113-381.

Ζολώτας Γ., *Ιστορία της Χίου*, επιμ. Αιμιλία Σάρρου, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1921· τ. Β΄, Αθήνα 1924· τ. Γ΄ μέρος 1, Αθήνα 1926, τ. Γ΄, μέρος 2, επιμ. Αιμιλία Σάρου, Αθήνα 1928.

Ιωαννίδης Εμμ., «Αμοργός», π. *Πανδώρα*, 3 (1852), σ. 157-159.

Καββάδας Στέφ., «Ενθυμήσεις και χρονικά από παλαιούς κώδικας χωρίων της Χίου», *Χιακή Επιθεώρησις*, 21 (1969), σ. 155-159.

Καββάδας Στέφ., «Ενθυμήσεις και χρονικά από παλαιούς κώδικας χωρίων της Χίου Β΄», *Χιακή Επιθεώρησις*, τχ. 23 (Ιούλιος 1970), σ. 123-133.

Καιροφύλας Κ., «Η άλωσις της Χίου υπό των Βενετών κατά το 1694. Μία έκθεσις του παπικού ναυάρχου προς τον Πάπαν», π. *Ελληνικά*, 3 (1930), σ. 541.

Καιροφύλας Κ., *Ιστορικαί σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1930 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1997).

Καλλέργης Γ., «Η θέση της Μήλου στο ηφαιστειακό τόξο του Νοτίου Αιγαίου», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 7-32.

Καλλίγερος Εμμ. (εκδ.), *Ληξιαρχικά βιβλία Κυθήρων. Ενορία Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Στραποδίου 1687-1850*, Αθήνα 2001.

Καμακάρης Γ., *Το όνομα και ο πληθυσμός της Μήλου*, Πειραιάς 1963.

Καμακάρης Γ., *Ελεύθερη Μήλος - Το πειρατικό Βασίλειο της Μήλου 1677-1680*, Πειραιάς 1968.

Κανελλάκης Κ., *Χιακά ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, φωτ. ανατύπωση Χίος 1893.

Καράβας Σπ., «Η Λέσβος τον 19ο αιώνα: Δημογραφικές παρατηρήσεις», επίμετρο στο Σ. Γ. Τ[άξης], *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, επανέκδοση Μυτιλήνη 1996.

Καραχρήστος Ι., «Μετανάστευση Συριανών στην Κωνσταντινούπολη (1759-1818)», Πρακτικά Συνεδρίου: *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία έως σήμερα*, επιμ. Α. Αργυρίου, τ. 2, Αθήνα 2004, σ. 161-171.

Καρδάσης Β., *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα 1998.

Καρπάθιος Εμμ., *Η Λατινική προπαγάνδα και οι Κυκλάδες κατά τας αρχάς του ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1936.

Καρύδης Δ. Ν., Kiel M., *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000].

Κάσδαγλη Αγλαΐα, «Γεωγραφική κινητικότητα στη Νάξο του 17ου αιώνα», Πρακτικά του Β΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 2003, σ. 235-244.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1986.

Κατσουρός Αντ., «Περί των καπου-κεχαγιάδων της Σύρας στην Κωνσταντινούπολη», π. *Ελληνικά*, 15 (1957), σ. 184-190.

Κατσουρός Αντ., «Στατιστικά Πάρου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 3-9.

Κατσουρός Αντ., «Οι Τούρκοι της Νάξου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 152-180.

Κατσουρός Φλ., «Περί απαγορεύσεως μετοικήσεως των νησιωτών εις Ρωσίαν», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 235-244.

Καυταντζόγλου Ρωξάνη, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69 (1988), σ. 225-242.

Καυταντζόγλου Ρωξάνη, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου, Συρράκο 1898-1930*, Αθήνα 1997.

Καψιδέλης Τ., *Η Λήμνος στον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1986.

Κεφαλληνιάδης Ν., «Χρονικό πειρατικών επιδρομών κατά της Μήλου», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 33-58.

Κεφαλληνιάδης Ν., *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1987.

Κεφαλληνιάδης Ν., «Κρητικοί στη Νάξο», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 15 (1994), Αθήνα 1996, σ. 108-117.

Κιτρομηλίδης Π., «Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: Το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα (1812-1813)», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 23 (1980), σ. 341-364.

Κιτρομηλίδης Π., «Κριτική και πολιτική: Η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του ελληνισμού από τον J.L.S. Bartholdy», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 24 (1981), σ. 377-410.

Κοκολάκης Μιχ., *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003.

Κόλλας Χ., *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988.

Κόμης Κ., «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 171-238.

Κόμης Κ., «Η Χίος στη δεκαετία του 1820. Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο της καποδιστριακής εποχής», π. *Δωδώνη*, τ. 22, τχ. 1 (1993), σ. 5-17.

Κόμης Κ., *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995.

Κόμης Κ., «Πληθυσμιακές μετακινήσεις με αφετηρία το 1821. Το παράδειγμα της Σάμου», στον τόμο *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 243-255.

Κόμης Κ., *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεξας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999.

Κόμης Κ., *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999.

Κόμης Κ., *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου (Πηγές 19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002.

Κομνηνός Μ., *Οι Κασιώτες της Μπέιρας 1895-1975. Ογδόντα χρόνια προόδου και δημιουργίας των Κασιωτών στην καρδιά της Αφρικής*, [Ρόδος] 1993.

Κονταρίνης Ιω., «Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου», π. *Πανδώρα*, τ. 21, τχ. 482 (15 Απριλίου 1870), σ. 25-29.

Κοντογιάννης Π., «Οι προστατευόμενοι», π. *Αθηνά*, 29 (1917), σ. 1-160.

Κοντογιάννης Π., *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1921, (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995).

Κοντογιάννης Π., *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1989).

Κοντογιάννης Π., *Οι πειραταί και η Θάσος*, Αθήνα 1915 (φωτ. ανατύπωση Θάσος 1995).

Κόντος Κ., «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους», π. *Λεσβιακά*, 4 (1962), σ. 7-49.

Κούκκου Ελένη, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989.

Κουλικούρδη Γεωργία, *Αίγινα Ι*, Αθήνα 1990.

Κουμανούδη Μαρίνα, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων – Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», π. *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 45-89.

Κουμαριανού Αικατερίνη, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ΄ αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 27-48.

Κουμαριανού Αικατερίνη, «Εισαγωγή», στο Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επανέκδοση, Αθήνα 1988.

Κουσαθανάς Παν., *Χρηστικό λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996.

Κουτελάκης Χ., «Ένας ιδιότυπος τύπος συναλλαγής στην Τήλο κατά τον 19ο αιώνα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 10 (1984), σ. 325-337.

Κουτελάκης Χ., «Η Νίσυρος και τα γύρω μικρονήσια στο βιβλίο ναυσιπλοΐας του Piri-Reis», π. *Νισυριακά*, 11 (1990), σ. 111-127.

Κουτελάκης Χ., «Αλαδιώτες – Κουντουριώτες· Αμοιβαίοι υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί των κατοίκων της Τήλου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 256-279.

Κραντονέλλη Αλεξάνδρα, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα 1985.

Κρητικίδης Εμμ., *Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου*, Ερμούπολη 1869 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1982).

Κρητικίδης Εμμ., *Πραγματεία περί της ερημώσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, Ερμούπολη 1870, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985.

Κριαράς Εμμ., «Λεηλασία της Παροικιάς της Πάρου», π. *Αθηνά*, 48 (1938), σ. 124.

Κριαράς Εμμ., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1975.

Κυριαζόπουλος Β., «Ιστορική εξέλιξις της νήσου Μυκόνου», Α. Καλλιγάς, Α. Παπαγεωργίου, Ι. Πολίτης, Α. Ρωμανός, *Μύκονος, Δήλος, Ρήνεια*, τ. 1, Αθήνα 1972, σ. 333-355.

Κωστής Κ. (επιμ.), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, Κέρκυρα 1987.

Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995.

Λάζαρη Σεβαστή, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 211-255.

Λαΐου Σοφία, «Παρατηρήσεις για την τοπογραφία και την οικιστική διάρθρωση της Σάμου τον 17ο αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου: *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 13-42.

Λαΐου Σοφία, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2002.

Λαΐου-Θωμαδάκη Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, σ. 294-346.

Λάμπρος Σπ., «Ανέκδοτος διήγησις περί της εν έτει 1650 παρά την Θήραν εκρήξεως», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 2 (1885), σ. 107-111.

Λάμπρος Σπ., «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 113-313.

Λάμπρος Σπ., «Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατά τον δέκατον πέμπτον αιώνα», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 360-371.

Λάμπρος Σπ., *Βραχέα Χρονικά*, επιμ. Κ. Άμαντος, Αθήνα 1932.

Λαμπρυνίδης Μ., *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύδρα - Σπέτσαι*, Αθήνα 1907 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1992).

Λάνδερερ Ξ., *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835.

Λάνδρος Χρ., «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομόναχων και μοναχών. Μία απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 375-448.

Λεντάκης Α., *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1974.

Λεντάκης Α., «Οι ιερείς και αγιογράφοι Εμμανουήλ και Αντώνιος Σκορδίλης», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 333-371.

Λεντάκης Α., «Το αρχοντολόι της Μήλου και τα οικόσημά του», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 227-427.

Λεονάρδος Ιω. Α., *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, επιμ. Κ. Σπανός, (επαν. της έκδοσης του 1836), Λάρισα 1992.

Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, 2η έκδ., Αθήνα 1987.

Λιάτα Ευτυχία, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», π. *Θησαυρίσματα*, 11 (1974), σ. 191-239.

Λιάτα Ευτυχία, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987.

Λιάτα Ευτυχία, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002.

Λιγνός Α. (έκδ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας*, τ. 5: 1813-1817, Πειραιάς 1924· τ. 10: 1824, Πειραιάς 1928· τ. 14: 1828, Πειραιάς 1930.

Λογαράς Γ., «Επιδημία πανώλης στη Νάξο το έτος 1712», π. *Ναξιακά*, 35 (Ιανουάριος Μάρτιος 1993), σ. 30-32.

Λογοδέτης Μιλτ., «Τα κτηματολόγια της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», π. *Νισυριακά*, 10 (1987), σ. 197-386.

Λογοδέτης Μιλτ., «Πληροφορία για την οικονομία και κοινωνία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 19ου αιώνα από τα Ημερολόγια της Νομαρχίας Αρχιπελάγους», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 11 (1986).

Λουκάτος Σπ., «Πολιτειογραφικά Κυκλάδων νήσων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 13 (1985-1990), σ. 275-288.

Λουκάτος Σπ., «Πολιτειογραφικά Πάρου-Αντιπάρου στα καποδιστριακά χρόνια», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 14 (1991-1993), σ. 59-69.

Λούκος Χρ., *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988.

Λούπης Δημ., *Ο Πιρί Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999.

Μακρυμίχαλος Στ. Ι., «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνος», π. *Ο Ερανιστής*, τομ. 1, τχ. 3/4 (1963), σ. 128-155.

Μακρυμίχαλος Στ. Ι., «Συμπληρώματα», π. *Ο Ερανιστής*, τομ. 1, τχ. 5 (1963), σ. 211-221.

Μαλανδράκης Μ. Η., *Η Πάτμος εκ του αγγλικού μετά προσθηκών και σημειώσεων*, Οδησσός 1889 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα χ.χ.).

Μαλανδράκης Μ., «Νησιωτικά Χρονικά – Ανέκδοτα έγγραφα», π. *Ελληνικά*, 10 (1937-1938), σ. 69-116 και 319-402.

Μαλλιαράκης Μ., *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου*, Αλεξάνδρεια 1894.

Μάλλιαρης Αλέξης, *Η συγκρότηση του κοινωνικού χώρου στη ΒΔ Πελοπόννησο την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1687-1715)*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2001.

Μαλτέζου Χρύσα, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, Γ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 20-22 Ιουλίου 1990, Αθήνα 1998, σ. 165-180.

Μάμουκας Α., *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα 1852.

Μανωλακάκης Εμμ., *Καρπαθιακά, περιέχοντα την τοπογραφία, ιστορίαν, περιγραφήν, αρχαιολογίαν, φυσικήν κατάστασιν, στατιστικήν, τοπωνυμίας της νήσου, ήθη και έθιμα, ιδιώματα της γλώσσης, λεξιλόγιον, δημοτικά άσματα και δημώδεις παροιμίας των κατοίκων αυτής*, Αθήνα 1896.

Μαραβελάκις Μ., *Σύμβολή εις την γνώσιν του ιστορικού των σεισμών της Ελλάδος και των γειτονικών αυτής χωρών εκ των ενθυμήσεων*, Θεσσαλονίκη 1938.

Μαρκόπολις Μ., «Αντωνίου Ιουστινιάνι, Λατίνου επισκόπου Σύρου, έκθεσις περί της νήσου Σερίφου», π. *Εστία* 1894, σ. 205.

Μαυρής Ν., *Οι ξένοι περιηγηταί και γεωγράφοι δια την Νίσυρον*, Αθήνα 1963.

Μαυρογένης Αντ., «Η προ της Μεγάλης ημών Επαναστάσεως και κατ' αυτήν έκθεσις περί της νήσου Σίφνου», *Ημερολόγιον Γυμνασίου Ερμουπόλεως 1889*, έτος Β΄, Ερμούπολη 1889, σ. 91-106.

Μαυροειδή Φανή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1976.

Μαυρόπουλος Χρ., *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Αθήνα 1920.

Μελάς Ι., *Ιστορία της νήσου Ικαρίας από της καταλήψεως της νήσου υπό των Τούρκων μέχρι της εποχής μας*, τ. 2, Αθήνα 1957.

Μέρτζιος Κων., «Ειδήσεις περί της Στερεάς Ελλάδος εκ των αρχείων της Βενετίας (1690-1736)», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 2 (1969-1970), σ. 339-436.

Μηλιαράκης Αντ., *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός*, Αθήνα 1884.

Μιαούλης Αντ., *Ιστορία της νήσου Ύδρας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της εν έτει 1821 εκραγείσης ελλ. επαναστάσεως*, 2η έκδ., σχόλια και προσθήκες Αντ. Μανίκης, χ.τ., 1936.

Μιαούλης Αντ., *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας αφ' ης εποχής κατωκήθη μέχρι του έτους 1821*, μετατυπωθέν από τον Ανδρ. Μιαούλη, Αθήνα 1864 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1975).

Μίχου Παύλος, «Ο εποικισμός της Ερέτριας από τους Ψαριανούς», *Α.Ε.Μ.*, τ. 6 (1959), σ. 262-278.

Μοσχονάς Ν., «Πληροφορίες για την αμυντική κατάσταση της Τήνου στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα», π. *Θησαυρίσματα*, 3 (1964), σ. 29-61.

Μουζάκης Στ., *Ο μοναχισμός στο ΝΑ Αιγαίο κατά το 16ο-18ο αιώνα. Οι σχέσεις των μοναστηριών Αμοργού – Πάτμου*, Αθήνα 1997.

Μουτάφης Γ., «Σάμιοι υπήκοοι και επιστάτες στη Μ. Ασία κατά την ηγεμονική περίοδο», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 1 (1993-1994), σ. 143-178.

Μουτσόπουλος Ν., *Η Παληαχώρα της Αιγίνης. Ιστορική και μορφολογική εξέτασις των μνημείων*, Αθήνα 1962.

Μπαλτά Ευαγγελία, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα», π. *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 283-314.

Μπαλτά Ευαγγελία, Σπηλιωτοπούλου Μαρία, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17ο αιώνα», π. *Μνήμων*, 18 (1996), σ. 109-142.

Μπαλτά Ευαγγελία, «Σουσάμι άνοιξε», π. *Σαμιακές Μελέτες*, 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, σ. 87-163.

Μπαλτά Ευαγγελία, «Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα», π. *Θασιακά*, 10 (1996-1997), Καβάλα 2001, σ. 503-521.

Μπαμπούνης Χ., «Ένα έγγραφο του 1829 με 204 τοπωνύμια της Μήλου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 347-355.

Μπαμπούνης Χ., *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, Ένωση Φίλων Αδάμαντος 1993.

Μπελαβίλας Ν., *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1997.

Μπελιά Ελένη, «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την καποδιστριακήν περίοδον», π. *Λακωνικαί Σπουδαί*, 3 (1977), 417-448.

Μπελιά Ελένη, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 291-319.

Μπενβενίστε Ρίκα, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2000.

Μπίρης Κ., *Αρβανίτες οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, 4η έκδ., Αθήνα 1998.

Μπίρης Κ., *Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπή*, Αθήνα 1959.

Μπουνιαλής Μ. Τξ., *Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Α. Ν. Νενεδάκης, Αθήνα 1979.

Μπούρας Χαρ., *Χίος*, Αθήνα 1992.

Νίδερ-Κουβαρά Τερέζα, «Δύο Γερμανοί συγγραφείς για τη Χίο (1810/1833, 1821)», π. *Χιακά Χρονικά*, 8 (1976), σ. 26-32.

Νικόδημος Κ., *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. 1, Αθήνα 1862.

Ντόκος Κ., *Η Στερεά Ελλάδα 1684-1699 και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975.

Ντόκος Κ., «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμού τους (1688-1691)», π. *Μνήμων*, 10 (1985), σ. 96-138.

Ντόκος Κ., Παναγόπουλος Γ., *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993.

Ξανθοπούλου-Κυριακού Άρτεμη, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978.

Οικονομίδης Δ., «Περί του γλωσσικού ιδιώματος Απεράθου-Νάξου», π. *Αθηνά*, 66 (1952), σ. 215-273.

Οικονόμου Μήτσα, *Ο δεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, το εμπόριο του Αρχιπελάγους και το ελληνικό προξενείο της Βενετίας*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990.

Ολυμπίτου Ευδοκία, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2002.

Ορλάνδος Αν., *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Πειραιάς 1877 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1976).

Παϊδούσης Μ., «Η ιατρική εις την Χίον κατά τους τελευταίους αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τομ. 2, τχ. 1-2, Αθήνα 1939, σ. 3-139.

Παμφίλης Χαρ., *Ιστορία της νήσου Ικαρίας. Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι της ενώσεως της νήσου μετά της Ελλάδος (1912)*, επιμ. Αθηνά Παμφίλη-Καρούζου, Αθήνα 1980.

Παναγιωτόπουλος Β., «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφηση)», π. *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), σ. 145-156.

Παναγιωτόπουλος Β., «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», π. *Ο Ερανιστής*, 11 (1974), σ. 41-56.

Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα [1975], σ. 152-158.

Παναγιωτόπουλος Β., «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», π. *Τα Ιστορικά*, 1 (1983), σ. 5-18.

Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», π. *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, 7 (1984), σ. 5-15.

Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αι.*, μετάφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα 1985.

Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», π. *Θησαυρίσματα*, 11 (1974), σ. 284-352.

Πανοπούλου Αγγελική, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», π. *Κρητική Εστία*, τ. 2 (1988), σ. 152-175.

Παπαγεωργίου Σόφη Ν., *Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ώς το 1914*, Αθήνα 1982.

Παπαγεωργίου Σπ., «Οδοιπορικόν Ιακώβου Μηλοΐτη», π. *Παρνασσός*, 6 (1882), σ. 632-642.

Παπαδάκη Ασπασία (εκδ.), *Ληξιαρχικά βιβλία Κυθήρων. Ενορία Εσταυρωμένου Χώρας 1671 - 1812*, Αθήνα 2001.

Παπαδόπουλος Θ., «Αιγαιοπελαγίται μαθηταί του εν Ρώμη Φροντιστηρίου του Αγίου Αθανασίου», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 8 (1969-1970), σ. 484-566.

Παπαδόπουλος Νικ., *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Δ΄, Βενετία 1817 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1989).

Παπαζάχος Β., Παπαζάχου Κατερίνα, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1999.

Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856)*, Αθήνα 1983.

Παπαϊωάννου Μ. (επιμέλεια, μετάφραση), *Ρόδος και νεώτερα κείμενα*, *τ. 1· «Ile de Rhodes» par V. Guerin*, Αθήνα - Γιάννινα 1989.

Παπαχριστοδούλου Χ., *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, επανέκδοση Αθήνα 1994.

Παρασκευαΐδης Π., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, β΄ έκδ., Αθήνα 1983.

Πάρδος Αντ., «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 29 (1498-1530). Α΄ Άνδρες», π. *Θησαυρίσματα*, 16 (1979), σ. 294-386.

Πασπάτης Α. Γ., *Υπόμνημα περί του γραικικού νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Κωνσταντινούπολη 1862.

Πασχάλης Δ., «Ο βασιλεύς της Μήλου (1677-1680), *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1927*, σ. 131-143.

Πασχάλης Δ., *Η Άνδρος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Αθήνα 1927 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995).

Πασχάλης Δ., «Χρονικά και ιστορικά σημειώματα εκ των εν τη νήσω Άνδρω χειρογράφων κωδίκων και των παραφύλλων παλαιών εντύπων βιβλίων από του έτους 1193 μέχρι του 1853», *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1930*, Αθήνα 1930, σ. 24-83.

Πασχάλης Δ., «Πρόξενοι και προξενεία εις τας νήσους επί Τουρκοκρατίας», π. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1931, σ. 437-456.

Πασχάλης Δ., «Οι Αλβανοί εις τας Κυκλάδας», π. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1934, σ. 263-282.

Πασχάλης Δ., «Η δημοσιονομική κατάστασις των Κυκλάδων νήσων επί Τουρκοκρατίας και Επαναστάσεως (1537-1828)», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 14 (1934), σ. 436-470.

Πασχάλης Δ., «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 215-233.

Πασχάλης Δ., «Οι Κυκλάδες υπό τους Ρώσους (1770-1774) μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 1 (1961), σ. 234-292.

Πατρινέλης Χ. Γ., «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου – αρχές 19ου αιώνα», π. *Ελληνικά*, 34 (1982-1983), σ. 369-411.

Πεντόγαλος Γ. Η., Σταθόπουλος Γ. Α., «Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου (1838-1839)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Ιατρικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 17 (1988), σ. 271-280.

Πλουμίδης Γ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄ Artisti 1634-1782)», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 37 (1969-1970), σ. 260-336.

Πλουμίδης Γ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄ Artisti) Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», π. *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), σ. 188-204.

Πλουμίδης Γ., *Οι Βενετοκρατούμενες Ελληνικές χώρες μεταξύ του Δευτέρου και Τρίτου Βενετοτουρκικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974.

Πλουμίδης Γ., «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Προσθήκες», π. *Δωδώνη*, 12 (1983), σ. 263-281.

Ποθητού-Campagnolo Μαρία, «Η Νάξος του Tournefort το 1700», π. *Ναξιακά* 5 (43), (2002), σ. 10-33.

Πολέμης Δ., «Ανέκδοτοι εξ Άνδρου επιγραφαί των χρόνων της τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 2 (1962), σ. 720- 754.

Πολέμης Δ., «Πέτρου ντε Μάρκις Λατίνου επισκόπου Σαντορίνης έκθεσις περί της εν Άνδρω Δυτικής εκκλησίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 7 (1968), σ. 701- 751.

Πολέμης Δ., *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981.

Πολέμης Δ., «Μία περίπτωσις αποζημιώσεως αίματος εν Άνδρω», π. *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 97-103.

Πολέμης Δ., «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Άνδρου», π. *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 229-232.

Πολέμης Δ., «Από την εποχήν της παρακμής της Δυτικής Επισκοπής Άνδρου (1591-1648)», π. *Θησαυρίσματα*, 20 (1990), σ. 253-299.

Πολέμης Δ., «Περί τα φορολογικά της Άνδρου κατά το έτος 1721», π. *Πέταλον*, 6 (1995), σ. 69-202.

Πολέμης Δ., *Μοναστηριακά του Αγίου Νικολάου*, Ανδριακά Χρονικά 32, Άνδρος 2001.

Πολέμης Δ., «Άνδριοι εν Σμύρνη», π. *Πέταλον*, 8 (2003), σ. 5-124.

Πολυκανδριώτη Ράνια, «Αναφορές για τη Σάμο στα περιηγητικά κείμενα του 17ου αιώνα», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 261-270.

Πουκεβίλ Φ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Αθήνα 1901, (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996).

Προμπονάς Ι., «Μικρασιάται εις Νάξον», π. *Παρνασσός*, 10 (1968), σ. 245-253.

Πρωτοψάλτης Ε., «Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων», π. *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, 2 (1956-1957), σ. 27- 72.

Ραγκαβής Ι. Ρ., *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τ. 3, Αθήνα 1854 και *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1997.

Ράμφος Ι., «Ανέκδοτα έγγραφα περί της εν Μήλω μονής Αγίου Σάββα», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 297-321.

Ράμφος Ι., «Ο Χριστός της Χώρας», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 197.

Ροδολάκης Γ., «'Νέον οσπίτιον εκ θεμελίων..' Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 35 (2001), σ. 15-120.

Ρος Λ., *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1976.

Ρούσσος-Μηλιδώνης Μ., *Ιησουΐτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989.

Ρούσσος Μηλιδώνης Μ., *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991.

Ρούσσος-Μηλιδώνης Μ., «Ιησουΐτες στη Χίο (1594-1773)», π. *Χιακά Χρονικά*, 21 (1991), σ. 39-60.

Ρούσσος-Μηλιδώνης Μ., *Syra Sacra. Θρησκευτική ιστορία της Σύρου*, Αθήνα 1993.

Ρούσσος-Μηλιδώνης Μ., *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17ου και 18ου αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002.

Σαβοριανάκης Π., *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος - 19ος αιώνας)*, [Αθήνα 2000].

Σακελλίων Νικ., *Συλλογή βιογραφιών διαφόρων Τηνίων*, επιμ. Δ. Σοφιανός, Αθήνα 1994.

Σακκελίων Ι., «Έγγραφα ιστορικά», π. *Παρνασσός*, 4 (1886), σ. 126-132.

Σακκελίων Ι., *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890.

Σακκής Δ., *Η εκπαίδευση στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα 1997.

Σαλώνης Μ., *Ιστορία της Τήνου μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινών παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Μ. Μαυρομάρα*, Αθήνα 1888.

Σάμψων Αδ., *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου 1997.

Σαρηγιάννης Μαρ., «Από το 'φοβερό Τούρκο' στον εξωτισμό του 'Ανατολίτη': Εικόνες των Οθωμανών στους δυτικούς περιηγητές του 17ου αιώνα», *ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 91-108.

Σάρου Αιμιλία, «Χιακά. Α΄ Γεγονότα του τουρκοβενετικού πολέμου», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 8 (1931), σ. 264-300.

Σβολόπουλος Κ., «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του αγώνος της Ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Pouqueville», π. *Ο Ερανιστής*, 10 (1972-1973), σ. 187-207 και ένθετος φωτ. πίνακας.

Σβορώνος Ν., «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 197-220.

Σιάτρας Δ., *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992.

Σιγάλας Α., «Επιστολαί των εν Κων/πόλει καπουκεχαγιάδων της Σύρου επί Τουρκοκρατίας», π. *Ελληνικά*, 2 (1929), σ. 11-96.

Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333μ.Χ.-1700*, τ. Α΄, 5η έκδοση, Αθήνα 1984· *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β΄, 2η έκδοση, Αθήνα 1984· *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, 2η έκδ., Αθήνα 1985· *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2, 2η έκδ., Αθήνα 1985.

Σιμόπουλος Κ., *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 3, 1823-1824, 3η έκδ., Αθήνα 1997.

Σιφναίου Ευριδίκη, *Λέσβος οικονομική και κοινωνική ιστορία (1840-1912)*, Αθήνα 1996.

Σιφωνιού-Καράπα Αναστασία, Ροδολάκης Γ., Αρτεμιάδη Λυδία, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 29-30 (1982-1983), Αθήνα 1990, σ. 125-1312.

Σκιαδάς Ελ., *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1993.

Σκουλίδας Ηλ., «Μετοικεσίες Αλβανοφώνων στον ελλαδικό χώρο», π. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 33 (1998-1999), σ. 277-290.

Σοφιανός Δ., «Ιστορική αναδρομή εις την τουρκοκρατούμενην και βενετοκρατούμενην Τήνον», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 114-136.

Σοφιανός Δ., «Κτηματολογικό και φορολογικό κατάστιχο της Τήνου του α΄ μισού του ΙΘ΄ αιώνα (Κωδ. Ε.Β.Ε. 1361). Η σημασία του ως πηγής ιστορικών και άλλων πληροφοριών», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 17 (2000), σ. 30-108.

Σπεράντσας Θ., *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, Αθήνα 1978.

Σπυρόπουλος Π., *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα - Γιάννινα 1997.

Σταματιάδης Επαμ., *Σαμιακά ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 2, Σάμος 1881· τ. 4, Σάμος 1886· τ. 5, Σάμος 1887.

Σταυρινίδης Ν., *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, τ. Β΄, Ηράκλειο 1976.

Σταυρόπουλος Α., «Επίσκεψη του Όθωνα στη Μήλο το 1833. Το πρώτο ατμοκίνητο 'κρουαζιερόπλοιο' αγκυροβολεί στη Μήλο. Περιγραφές της Μήλου και της επίσκεψης του Όθωνα από τρεις επιβάτες του πλοίου», εφ. *Μήλος*, φ. 111 (15-12-1986), σ. 3.

Σταυρόπουλος Αρ., «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 301-381.

Στέφανος Κλ., «Η παρά τη Θήρα έκρηξις του 1650», π. *Αθήναιον*, 7 (1878), σ. 66- 74.

Στέφας Χρ., *Κέα (Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, [Αθήνα] 1999.

Συμεωνίδης Σ., «Σεισμοί, ασθένειες, μετεωρολογικά φαινόμενα», εφ. *Σιφνιακή*, αρ. φ. 9-10 (1967), σ. 113.

Συμεωνίδης Σ., «Οι εκδέσεις των Sebastiani και Venier για το νησί της Μυκόνου», εφ. *Νέα Μύκονος*, Απρίλιος 1984, σ. 4.

Συμεωνίδης Σ., «Τα οικονομικά της Λατινικής επισκοπής Μήλου δύο αρχιερατειών (1642-1699)», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), κυρίως σ. 81-144.

Συμεωνίδης Σ., «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 97-152.

Συμεωνίδης Σ., *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990.

Συμεωνίδης Σ., «Κοινωνία και παιδεία στη Σίφνο κατά την τουρκοκρατία (1537-1821)», π. *Σιφνιακά*, 5 (1995), σ. 7-166.

Συμεωνίδης Σ., «Οι εκχριστιανισμοί Μωαμεθανών στις Κυκλάδες αίτιο κατηγορίας στις διαμάχες των καθολικών», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 12 (1995), σ. 183-235.

Συμεωνίδης Σ., «Έκθεση περί Σίφνου, Κέας και Θερμίων του Fra Bernardo Da Parigi (1652)», π. *Σιφνιακά*, 6 (1996-1998), σ. 79-103.

Συμεωνίδης Σ., «'Αποστολική επίσκεψη' της Λατινικής εκκλησίας της Σίφνου του Μονσινιόρ Sebastiani, επισκόπου Ιεραπόλεως, κατά Μάρτιο του 1667», π. *Σιφνιακά*, 7 (1999), σ. 123-133.

Συμεωνίδης Σ., «'Αποστολική επίσκεψη' της Λατινικής εκκλησίας της Σίφνου του Μονσινιόρ Angelo Venier, επισκόπου Τήνου [Μαΐου 1678]», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 169-178.

Συμεωνίδης Σ., «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 187-195.

Συμεωνίδης Σ., «Vincenzo Castelli. Έκθεση περί της λατινικής εκκλησίας Σίφνου [κατ' Αύγουστον 1711]», π. *Σιφνιακά*, 9 (2001), σ. 177-188.

Συμεωνίδης Σ., «Οικονομία και εμπόριο της Σίφνου κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», π. *Σιφνιακά*, 9 (2001), σ. 19-90.

Συμεωνίδης Σ., «Οικονομία και εμπόριο της Σίφνου κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», π. *Σιφνιακά*, 9 (2001), σ. 19-89.

Συμεωνίδης Σ., «Στατιστικά και κοινωνικά της Σίφνου έτους 1828», π. *Σιφνιακά*, 10 (2002), σ. 109-152.

Συμεωνίδης Σ., «Ιστορικαί ειδήσεις περί της Λατινικής Εκκλησίας Σίφνου μίας πεντηκονταετίας [1625-1675]», π. *Σιφνιακά*, 12 (2004), σ. 113-144.

Συμεωνίδης Σ., «Σφακιανοί πρόσφυγες στη Σίφνο δυνάστες των κατοίκων του νησιού», π. *Σιφνιακά*, 12 (2004), σ. 181-187.

Σφυρόερας Β., «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», π. *Μικρασιατικά Χρονικά*, 10 (1963), σ. 164-174.

Σφυρόερας Β., «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 457-466.

Σφυρόερας Β., «Πέντε δικαιοπρακτικά έγγραφα Σμύρνης (1695-1788)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σ. 167-176.

Σφυρόερας Β., Αβραμέα Άννα, Ασδραχάς Σπ., *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985.

Σχινάς Ν., *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας. Μακεδονίας*, τεύχος Γ΄, Αθήνα 1887.

Τάξης Στ., *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, 2η έκδ., Κάιρο 1909 (φωτ. ανατύπωση Μυτιλήνη 1994).

Ταυλάριος Ιππ., «Περί της νήσου Καλύμνου», π. *Πανδώρα*, τ. 12, τχ. 285 (1862), σ. 518-522.

Τιρς Φρ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972.

Τόλιας Γ. (επιμ.), *Ο πυρετός των μαρμάρων. Μαρτυρίες για τη λεηλασία των ελληνικών μνημείων 1800-1820*, Αθήνα 1996.

Τόλιας Γ., *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες πορτολάνοι 15ος - 17ος αιώνας. Συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεότερων χρόνων*, Αθήνα 1999.

Τόλιας Γ., *Τα νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002.

Τομπαΐδης Δ., *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990.

Τόπος και Εικόνα, τ. 1, Αθήνα 1978· τ. 2, Αθήνα 1979.

Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου Βασιλική, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1986.

Τουρτόγλου Μεν., «Παράγοντες αντιστάσεως στα νησιά του Αιγαίου κατά την Τουρκοκρατία – Οι τοπικές ενώσεις», π. *Μνημοσύνη*, 10 (1985-1987), σ. 269-327.

Τριανταφυλλίδης Μ., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982.

Τριανταφυλλίδου-Baladie Γιολάντα, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της Οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1785)*, Ηράκλειο 1988.

Τσάγκας Ν., *Η νήσος Ικαρία στους ευρωπαίους περιηγητές*, Αθήνα 2003.

Τσελίκας Αγ., *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819). Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985.

Τσιρπανλής Ζ., «Οι μαθητές του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης (1576-1700)», π. *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 23-42.

Τσιρπανλής Ζ., «Από τη Ρόδο στη Μάλτα (1523-1530). Οι Ροδίτες πρόσφυγες και οι βυζαντινές εικόνες της Παναγίας Δαμασκηνής και της Παναγίας Ελεημονήτρας», π. *Δωδώνη*, 17/1 (1988), σ. 197-236.

Τσιρπανλής Ζ., *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991.

Τσιρπανλής Ζ., *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995.

Τσιρπανλής Ζ., *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002.

Τσούρκας Κλ., «Το οδοιπορικόν ενός ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την 'Ελλάδα' κατά το 1712-1714 (Χρονικόν του βίου του ελληνικού λαού εις την Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μακεδονίαν και τας νήσους του Αιγαίου)», π. *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 365-397.

Υψηλάντης Αθανάσιος Κομν., *Τα μετά την άλωσιν (1453-1789)*, έκδοση Γερμανός Αφθονίδης, Κωνσταντινούπολη 1870.

Φασουλάκης Στ., «Ο Lupazzolo και η Νάξος», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1994, σ. 499-513.

Φίλιππα-Αποστόλου Μάρω, *Το κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978.

Φλωράκης Αλ., «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 261-310.

Φλωρεντής Χρυσόστ., *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 54.

Φόνσος Α., «Στοιχεία για μία ιστορία των ιδιόρρυθμων καλογραιών στη Τήνο. Οι Ουρσουλίνες και οι Φραγκισκανίδες των Σπιτιών», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 3 (1998), σ. 129-231 και 4 (2000), σ. 113-136.

Φορόπουλος Ν., «Η θέση της Αστυπάλαιας κατά την περίοδο της πειρατείας στο Αιγαίο», π. *Παρνασσός*, 41 (1999), σ. 326-334.

Φουντούλης Ιω., *Γαβριήλ μητροπολίτου Μηθύμνης «Περιγραφή της Λέσβου»*, Αθήνα 1960.

Φραγκίσκος Εμμ. - Φλωρεντής Χρ., *Πατμιακή βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος-19ος αι.), Α΄ 1479-1800*, Αθήνα 1993.

Φώσκολος Μ., «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ΄ αιώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 10 (1974-1978), σ. 265-311.

Φώσκολος Μ., «Πέντε αιώνες μερικών και γενικών απογραφών του πληθυσμού της Τήνου 1470-1971», π. *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 2 (1981), σ. 88-97.

Φωτόπουλος Αθ., «Σύμμεικτα Κιμωλιακά. Η κατά το έτος 1831 χολέρα εις την Κίμωλον», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 217-225.

Φωτόπουλος Αθ., «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», π. *Λακωνικαί Σπουδαί*, 11 (1992), σ. 581-594.

Χαιρέτης, «Ιδιαίτερος πίναξ των Δήμων της Υποδιοικήσεως Μήλου», εφ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Παράρτημα 32 (1839).

Χαλκουτσάκης Γ., «Μία άγνωστη επίσκεψη -το 1735- στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24-25.

Χαρίλαος Αλκ., «Η νήσος Φολέγανδρος», (α΄ έκδ. Αθήνα 1888), ανατύπωση στο *Η νήσος Φολέγανδρος*, Αθήνα 2000.

Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου, [Αθήνα 1989].

Χατζηανάργυρος Ανάργ. Α., *Τα Σπετσιωτικά*, τ. 1-2, επανέκδ. Αθήνα 1979.

Χατζηβασιλείου Βασ., *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη*, έκδοση Δήμου Κω 1990.

Χατζηπαναγιώτη Ίλια, «Για μία τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αιώνα», *Περιηγητικά Θέματα*, π. *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, 17 (1993), σ. 453-502.

Χατζηπαναγιώτη Ίλια, «Βενετσιάνικα Ιξολάρια του 15ου, 16ου και 17ου αι. και Δωδεκάνησα», π. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 15 (1994), σ. 285-308.

Χατζιδάκης Ι., *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1927 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1994).

Χιονίδης Γ., «Οι 'πάροικοι' της Σκοπέλου (1829) που κατάγονταν από τη Χαλκιδική», ανάτυπο με χωριστή σελιδαρίθμηση από το π. *Χρονικά Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1977), Θεσσαλονίκη 1978.

Χουλιαράκης Μιχ., «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971», *Στατιστικαί Μελέται 1821 -1971* , Αθήνα 1972, σ. 15-112.

Χουλιαράκης Μιχ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821 -1971*, τ. Α΄, μέρος Ι, Αθήνα 1973.

Ψαράς Ι., *Η Βενετοκρατία στην Τήνο την εποχή του Κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 1985.

Ψαράς Ι., *Η Άνδρος στα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Άνδρος 1993.

Ψαράς Στ., «Σπαράγματα από ένα ναξιακό συμβολαιογραφικό αρχείο», *Πρακτικά του Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Αθήνα 1994, 627-637.

Ψύλλας Ι., *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1920.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

B.S.A.:	The Annual of the British School at Athens
Α.Ε.Μ.:	Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών
Γ.Α.Κ.:	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.:	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
Ε.Α.Ι.Ε.Δ.:	Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου
Ε.Ε.Β.Σ.:	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
Ε.Ε.Κ.Μ.:	Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.:	Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΠΟΥ ΠΑΡΕΧΟΥΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ

Α. *Συγγραφείς ταξιδιωτικών, γεωγραφικών, ιστορικών έργων*

Anderson R.
Balourdet L.
Bargigli
Barres A. de
Barskij V. Gr.
Beauvau H. de
Bellievre Cl.
Belon P.
Bembo G.
Bisani A.
Blancard St.
Bonsignori B.
Bordone B.
Boschini M.
Breuning H. J.
Bronsted P. O.
Broquiure B. de la
Bruzen
Buondelmonti Chr.
Burgo G. B. de
Carayon
Casola P.
Caumaont de
Charlemont λόρδος
Choiseul-Gouffier
Clarke E. D.
Cochrane G.
Collas M. B. C.
Condrady L.
Coroneli P. M.
Coroneli V.
Cousinery C. J.
Covel J.
Crusius M.
Dallam Th.
Dallaway J.
Dandini J.
Dapper O.
Della Rocca G.
Della Valle P.
Depping B. G.
Deshayes L.
Didot A. F.
Dieudie D.
Dreux R. de
Drummont A.
Dupre A.
Earl of Sandwich, J. M.
Emerson J.
Eneman M. O.
Fermanel G.
Feyerabent S.
Fleriau Ch.-Th.
Flery de
Fontanier V.
Forbin de κόμης
Fourmont M.
Frankl A.
Frieseman
Fuller J.
Galland J.
Galland M.
Galt J.
Gemelli Careri G. F.
Georgirenes J.
Giaraud J.
Giraudeau M. J.
Graves Th.
Griffiths J.
Grisebach A.
Guilford λόρδος
Guylforde R.

Hammer-Purgstall J.
Holland H.
Hunt Ph.
Hunter W.
Jassaud A. de
Jourdain
Jowett W.
Kerr N.
Kiechel S.
Korring W.
Krienen P. di
Laurent P. E.
Leake W. M.
Lengherand G.
Lithgow W.
Lucas P.
Lusignan S.
Madox J.
Maihows
Marchebeus
Maurand J.
Membre M.
Michaud J.
Miller J.
Milo A. da
Mirone de
Montray A. de la
Olivier G. A.
Palerne J.
Pecchio G.
Piacenza Fr.
Pinon C. de
Pitton de Tournefort J.
Pococke R.
Porcacchi T.
Poujoulat J.
Pouqveville F. C. H. L.
Prokesch von Osten R.
Puillon Boblaye M.
Quinet Ed.
Randolph B.
Raybaud M.
Ricaut P.
Richard F.
Richter O.
Riedesel J. H. von
Riviza
Rizzardo G.
Robson Ch.
Rochefort J. de
Rohricht R.
Ross L.
Salmon
Sandys J.
Saulger R.
Savary Cl.
Sherley Th.
Sibthorp J.
Slade A.
Sommer J.
Sommerlatt C. B.
Sonnini C.-S.
Spon J.
Stewart J.
Stochove V. de
Tancoigne J.
Tavernier J. B.
Temple Gr.
Thevenot J.
Thevet A.
Thiersch Fr.
Thomson Ch.
Trant A.
Tschudy
Turner W.
Ukert F. A.
Van Dedem
Van Egmont J. A.
Van Ghistele J.
Veryard E.
Waddington G.
Wansleben J.
Wheler G.
Whittington

Wilson S.S.
Wittman W.
Wrag R.
Zallony M.
Βενιαμίν, ραββίνος
Βλαστός Αλ.
Δαπόντες Κ.
Εβλιά Τσελεμπί
Ζυγομαλάς Θ.
Κωνσταντάς Γρ.
Λανδερέρ Ξ.
Λεονάρδος Ι.
Μιαούλης Αντ.
Μπέλιος Κ.
Παπαδόπουλος Ν.
Πιρί Ρεΐς
Σέρμπος Στ.
Υψηλάντης Αθ.
Φιλιππίδης Αργ.
Φιλιππίδης Δανιήλ
Χατζηανάργυρος Α.

Β. *Συντάκτες εκθέσεων της καθολικής εκκλησίας*

Ameno A. M. de
Anjou J. de
Azaiz abbe
Bernardo P.
Bonaventura Belegno
Braconnier Fr.
Burgo G. B. de
Camilli G. A.
Cardelli A. M.
Castelli V.
Cigala L. de
Cigala N.
Delenda P.
Dellagrammatica D.
Fangoni P.
Ferrari P.
Fonton G.
Foscarini G.
Foscoli Fr.
Giustiniani A.
Guarco G.
Guerin V.
Lupazzolo Fr.
Marcello A.
Marchis A. de
Marchis P. de
Maregno D.
Ottimazi Fr.
Pace G.
Parigi A. de
Paterio G.
Polla B.
Polla M.
Portier J. - X.
Pucciarelli P.
Razolini F. A.
Rechardo Fr.
Rigo N.
Rocca C. la
Rugglieri Sm.
Sebastiani
Serra A.
Stefani P. de
Tancoigne J. M.
Tarillon Fr.
Timoni N.
Tubino L. C.
Venier A.
Via V. de
Xanthaki Fr.
Γοζαδίνος Α.
Κρίσπης Ι. Β.
Λεονάρδος επίσκοπος Ρόδου
Μελισουργός Τξ.
Ντέλλι Ασκούφι Α.

Γ. *Συντάκτες προξενικών εκθέσεων*

Billioti A.
Cassas L.
Couture J. J.

Giraud J.
Gosse L.-A.
Juliani M.
Ledhuy E.
Magno St.
Mille L.
Picard
Pizzamano D.
Pothonier J. B.
Tor J. Fr.

Δ. *Συντάκτες άλλων επίσημων κειμένων*

Basilicata Fr.
Butet C.
Chépy P.
Donado
Fatinati
Franchi A.
Giovani IV
Jarvis G.
Rians de
Rizzardo G.
Zeno A.
Βαχίτ πασάς
Δεκαβάλλες Μ.
Ιερόθεος
Καψάλης Χρ.
Κονδύλης Κ.
Κωλέττης Ι.
Μεχμέτ, μπέης Ευρίπου
Μηλιόνης Χρ.
Σωτηράκης Ν. Δ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Οι οικισμοί και οι ονομασίες δέσεων ευρετηριάζονται, κατά κανόνα, με αλφαβητική σειρά στο λήμμα του νησιού που ανήκουν και έχει διατηρηθεί η ορθογραφία και ο τρόπος εκφοράς που απαντά στην εκάστοτε πηγή. Δεν έχουν ευρετηριαστεί οι πηγές των πινάκων του πρώτου και του δεύτερου μέρους, όπως επίσης και τα ονόματα των συγγραφέων όταν αναφέρονται στο κείμενο. Δεν έχουν ευρετηριαστεί οι λέξεις Αιγαίο, Ελλάδα-Έλληνες, ορθόδοξοι. Επίσης δεν έχουν ευρετηριαστεί οι λέξεις απογραφή, οικογένεια, νοικοκυριό, φορολογικό κατάστιχο, φορολογικές μερίδες, χανέδες, κλπ. στο δεύτερο μέρος, καθώς επαναλαμβάνονται στην πλειονότητα των σελίδων.

Αγαθονήσι 139
Άγιο Όρος 137
Άγιος Ευστράτιος 18, 267 • Χώρα 267
Άγραφα 117
Αθανάσιος, ηγούμενος Αγ. Ιωάννου Θεολόγου 45
Αθήνα - Αθηναίοι 89, 92, 97, 147, 160, 243
Αϊβαλί 97, 217, 242, 245, 250
Αίγινα 18, 92, 96, 98, 100, 142, 152, 161, 241-243 • Κάστρο 241 • Παλαιά Χώρα 242 • Παλαιάπολη 141
Αίνος 88
Αιτωλία 246
αιχμάλωτοι - σκλάβοι 98-101, 103, 176, 192, 215, 257, 325
Ακαρνανία 246
Αλβανοί / Αρβανίτες 24, 56, 59, 142, 178-182, 189, 193, 198-200, 244-245, 247, 249-251, 259, 297-298, 306
Αλεξανδράκης Παν. 37
Αλόννησος 143, 255-256 • Χώρα 255
Αμερινός Ποθητός 46
Αμοργός 10, 18, 39, 65-90, 95, 101, 127, 129, 132, 138-139, 173-175 • Αιγιάλη 71-72 • Αρκεσίνη 71 • Βρούτσι 71 • Γυαλί 173 • Θολάρια 71 • Καλύβια Αγίας Θέκλας 71 • Καμάρι 71 • Κατάπολα 71-72 • Καταπολιανή (μονή) 165 • Κάτω Μεριά 71-72 • Κολοφάνα 71 • Λαγκάδα 71 • Λεύκες 70 • Ξυλοκερατίδι 71 • Όξω Μεριά 71 • Πλατύ 173 • Ποταμός 71 • Ραχίδι 71 • Στρούμπος 71 • Χώρα 66-67, 70-72, 76-85
Άμφισσα 243
Ανατολή 16, 25, 88, 105, 158, 164
Ανάφη 18, 138, 176-177
Άνδρος 18, 29, 35-36, 57, 59, 121, 136, 139, 142, 147-148, 153, 165, 168, 178-182 • Αγία Μαρίνα 181 • Αγίας (μονή) 165, 168 • Άγ. Νικόλαος στα Σόρα (μονή) 147-128, 153, 165 • Αηδόνια 181 • Αλαδινού 180 • Αλαμανιά 181 • Αμμόλοχος 179-180 • Αμονακλειού 181 • Απατούρια 180-181 • Αποίκια 180-181 • Αρνάς 179-181 • Ασυνετί 180-181 • Αϋπάτια 181 • Βουνιά 181 • Βουρκωτή 180-181 • Βραχνού 180 • Γαύρειο 165 • Γιαννισέων Λαρδιά 181 • Εβρουσές / Εβρυσιαίς 180-181 • Καπαριά 181 • Κάστρο 178, 180-182 • Κάτω Κάστρο 180 • Κόρδι 181-182 • Κουμανή 180 • Κοχύλου 181 • Λάμηρα 180-181 • Λιβάδια 180-181 • Μένητες 180-181 • Μέσα Χωριό 180 • Μεσσαριά 180-181 • Οπίσω Μεριά 181 • Παναχράντου (μονή) 29 • Πέρα Χωριά 180-181 • Πισκοπειό 181 • Πιτροφός 180-181 • Ροόν 181 • Στενιές 180-181 • Φάληκας 180 • Χωναίς 181 • Χώρα 179-180
Αντίπαρος 39, 65, 69, 75, 84, 137, 183-184, 217
απογραφή 9, 28, 36-39, 43, 52, 65, 69-71, 73, 84, 127
Αποκόρωνο Κρήτης 238 • Καστέλι 102

Απτουραχμάν αγάς 45
Αρβανίτες βλ. Αλβανοί
Αργολίδα 247
Αργοσαρωνικός 37, 39, 95, 142, 239
Αργυρός Νικ. 148
Αρμένης Ιάκ. 84, 166
Αρμένιοι 24, 56, 59-60, 212, 276, 292, 294, 320
Αρναούτηδες 244
Άρτα 147
Αρτακηνός Ν. 150
αρχαιολατρεία 21
Αρχιπέλαγος 52, 153-155, 157
ασθένειες / επιδημίες 10, 91, 105-112, 147-162, 295 • δάγκειος 155 • ευλογιά 107, 156 • ιλαρά 107 • πανώλη (πανούκλα, σκορδούλα) • 106-111, 147-162, 194, 293, 311 • χολέρα 158, 161
Άσπρη Θάλασσα 135
Αστέρης Κων. 159
Αστεροσκοπείο 166
Αστυπάλαια 18, 37, 115, 138-139, 301-302 • Κάστρο 301-302
Αττική 97, 108, 243
Αχαΐα 73, 75
Βαλέτας Ν. 83
Βαλκανική χερσόνησος 41
Βασιλακάρης Μαύρος 151
Βασίλειος μοναχός 156
Βατικανό 25
Βενετία - Βενετοί 9, 92, 96, 102, 106, 109, 115, 125, 135, 149
Βενετοτουρκικός πόλεμος 91, 103, 125, 192
Βενιέρης Αντ. 66, 83
Βερνανδίκος, ηγούμενος στη Σύρο 154
Βέροια 30
βιλάνοι 232
Βιτζαράς Μανώλης 122
Βλαβιανός Δημήτριος 73, 83 • Ιωάννης 66, 83 • Νικήτας 83
βοεβόδας 56, 159
Βοιωτία 108, 245
Βοννάκ μαρκήσιος 104
Βόρειες Σποράδες βλ. Σποράδες
Βορειοανατολικό Αιγαίο 56, 59, 143, 164, 265
Βουκουρέστι 166
Γαλατάς 134
Γαλλία - Γάλλοι 21, 24, 56, 68, 190, 276, 320-321
«Γαλλική αποστολή» 39, 97
γενίτσαροι 277, 291
Γενοβέζοι 277, 288
γεωγραφία 20
Γιαννακόπουλος Ν. 66, 83
γιοβάδες 44
Γλυφτός Νικόλας του Κώστα 152
Γρηγόριος Διάκονος ο Χίος 147
Γυάρος 18
Γύζη οικογένεια 72
Δαλματία 56
Δεκαβάλες Μ. 38, 69
Δήλος 18
δημογέροντες 66, 83-84
δημογραφική κρίση 31-32, 100
Διαφωτισμός 20
Δραγομάνος του στόλου 94
Δυτική Ευρώπη 17, 21, 105, 133, 136
Δωδεκάνησα 35, 56, 117, 136, 144, 299
Δωμάτια Μ. Ασίας 88
Δωρίδα 246
Εβραίοι 24, 56, 59-61, 212, 241, 277-278, 288-295, 311, 318-322
εθνικά ονόματα 127-133
εθνοπολιτισμικές ομάδες 24, 56
Έκτακτοι Επίτροποι 36, 86
Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας 135
Ελληνικό Κολλέγιο Ρώμης 136-137
ενορία 38, 119, 213
επαγγέλματα 38-40, 65-66, 81-90 • αλιεύς 82, 85, 87 • αρμαδόρος 82, 85 • βαρελάς 82, 85 • βαφέας 82, 85 • γεωργός 82, 84, 86, 88, 126 • δάσκαλος 85, 88 • έμπορος 82, 84-86, 88-89, 318 • εργάτης 82, 84, 86-87, 89 • ιατρός 38, 82, 85 • ιερέας 25, 44, 50-51, 62, 64, 82, 86-88, 137-139, 204, 208 • ιεροδιάκονος 89 • ιερομόναχος 82, 87-88, 137-139 • καλαφάτης 88 • καραβοκύρης 122 • κτηματίας 82-84, 86

• κτηματικός 82 • κτίστης 82, 88 • λογιότατος 82, 85 • μαραγκός 82, 85 • μαρμαράς 119 • μάστορες 134 • μοναχοί 51, 137-139, 156, 312 • μοσχολιβανάς 88 • μυλωνάς 82, 85 • ναύτης/ναυτικός 82, 85-89, 207, 247, 249, 298 • ντουλγέρης 82, 85 • οπλοπώλης 89 • παπουτσής 82, 85 • ποιμένας 82, 84, 86, 103 • ράπτης 85, 87 • σαπουτζής 88 • σιδεράς 82, 85 • στρατιώτης 88, 232 • ταμπάκης 88 • τεχνίτης 86-87 • τουφεξής 89 • τυφεκιοφόρος 89 • υπηρέτης 88, 244 • υπουργός 82, 85 • υφαντής 88-89 • φυσικοχημικός 88 • χονδρέμπορος 82, 85, 87 • χρυσοχόος 82, 85, 88-89
επιδημίες βλ. ασθένειες
εποικισμός / έποικοι 102, 249
Επτάνησα 10, 108, 131, 133
Ερέτρια 95
Ερμιονίδα 247
Εύβοια / Εύριπος - Ευβοείς 81, 88, 93, 95, 108, 116, 150, 152, 181, 245-246, 297
Εύριπος βλ. Εύβοια
Ευρώπη - Ευρωπαίοι 21, 31, 38, 135-137 βλ. και Δυτική Ευρώπη
Ζάκυνθος 147
Ημερολόγιο Νομαρχίας Αρχιπελάγους 61
Ήπειρος - Ηπειρώτες 116, 297
Ηράκλειο 231
ηφαίστειο 91, 111, 113-114, 163-168
Θάσος 143, 268-270 • Βούργαρο / Μπουλγάρ 268-270 • Γενίχισαρ 268-270 • Θεολόγος 268-270 • Καξαβίτι 268-270 • Κακή Ράχη 268-270 • Λιμανχισάρ / Λιμένας 268-270 • Μαριές 268-270 • Μεσοτέρας 270 • Ποταμιά 270
Θεσσαλία - Θεσσαλοί 108, 297
Θεσσαλονίκη 42, 108, 319
θετικές επιστήμες 20
Θήβα 245
Θήρα / Σαντορίνη 18, 25, 32, 35, 40, 62-64, 111, 113-114, 116, 135, 137-139, 142, 160, 163, 165, 185-189 • Άγ. Νικόλαος 185-187 • Ακρωτήρι 185-187 • Άνω Φηρά 188 • Απάνω Μεριά / Οπανωμεριά 187 • Βότωνα 187 • Βούρβουλο 187 • Γωνιά 187 • Εμπορείο 186-188 • Ημεροβίγλι 186-187 • Καλλίστη 188 • Καρτεράδος 185-187 • Κοντοχώρι 186-187 • Μεγάλο Χωριό 187 • Μεσσαριά 187 • Οία 160, 188 • Παναγία Σκάρου 186 • Πύργος 185-187 • Σκάρος 185-187 • Φηρά 186-188 • Φηροστεφάνι 186-187
Θηρασία 188
Θοδωρής γιος της Γραμματικής 156
Θράκη 128
Ιασίου, συνθήκη 94
«Ιατροστατιστικοί πίνακες» 40
«Ιδεολόγοι» 21
Ιερεμίας, μοναχός 159
Ιεροσόλυμα 17
ιζολάρια βλ. νησιολόγια
Ησουΐτες 25
Ικαρία 18, 37, 138-139, 143, 271-272 • Κάτω Χωριά 271-272 • Στελί 271-272 • Μεσσαριά 271-272 • Περαμερέ 272 • Πλουμάρι 272 • Αρεθούσα 272 • Νέγια 272 • Περδίκι 272 • Οξέ 272 • Λαγκάδα 272
Ίμβρος 282
Ίος 39, 59, 65, 86, 89, 127, 129, 132-133, 142, 185, 189-191
Ιουστινιάνι 297
Ιουστινιανός Αντ. 152
Ιππότες Αγίου Ιωάννη 19, 101, 318
Ιταλία - Ιταλοί 24, 56, 136, 247, 295
Ιωάννης μοναχός 152
Ιωάννινα 147
καδής 56, 201
καθολική εκκλησία - καθολικοί 24-26, 35-36, 49-52, 56, 58, 62-64, 106, 109-110, 119, 121, 125, 141, 150, 157, 178-182, 185-188, 190, 192-195, 199, 201-204, 207, 211-218, 223-236, 288-296, 319
Καλαμάτα 161
Καλή του Σιόρου 152
Καλογερής Σταμάτης 158
Κάλυμνος 18, 37, 138-139, 154, 303, 312, 314 • Παλαιά Χώρα 141

Καμπάνης Περράκης 121 • Καμπάνη Βιτώρια 121
Καποδίστριας Ιω. 36-37, 69, 97 • Καποδιστριακή περίοδος 64, 81, 141
καπουδάν πασάς 94, 103-104, 115-116
Καπουκίνοι 25, 149, 151-154
καραντίνα 107
Κάρλοβιτς (συνθήκη) 125
Κάρπαθος 18, 37, 72, 138-139, 147, 304-305 • Πηγάδια 72 • Όλυμπος 72
Καρύδης Π. 106
Καρυστία 117
Κάσος 18, 37, 87-89, 94, 116, 138, 306-307
Καστελόριζο 18, 87, 138-139, 153, 308
Κέα 18, 59, 100, 117, 136-139, 161, 192-194, 199 • Χώρα 193-194
Κέρκυρα / Κορφοί 147
Κεφαλονιά 106
Κιλίτς Αλή Μπασμπά 115
Κίμωλος 18, 29, 39, 65, 86, 104, 116, 127, 129, 132, 142, 151, 156, 161, 195-197 • Χώρα 196 • Κάστρο 197
Κιουτσούκ Καϊναρτζή, συνθήκη 93
κλασικό ιδεώδες 21
κοινότητα 28, 33-35, 39, 43, 46-47, 68-69, 90, 120-122, 126, 154 • κοινοτικά κατάστιχα βλ. φορολογικά κατάστιχα
Κόρινθος 243
Κορνάρου, Ευγενού θυγ. ποτέ Ιωάννη 149
Κορφοί βλ. Κέρκυρα
Κορώνη 92
Κοσμάς μοναχός 159
Κουϊρίνι (οικογένεια) 301 • Κουϊρίνι Τζιοβάνι 115
Κούλουρη βλ. Σαλαμίνα
κουρσάροι 207
Κουσάντασι 46, 112, 120, 167
Κρήτη - Κρητικοί 87-89, 95-96, 102, 104, 116-117, 131, 133, 138-139, 147, 156, 173, 185, 205, 217, 230, 238, 301
Κρητικοί πόλεμοι 96
Κρίμι 94
Κρίσπης Μάρκος 189 • Κρίσπης Μιχ. 84
κτηματολόγια 34-35, 54 • κτηματολόγος 29
Κυδωνίες 88, 181
Κύθηρα - Κυθήριοι 10, 89, 104, 117, 135
Κύθνος - Κύθνιοι 18, 59, 100, 116-117, 138, 151, 161, 192, 198-200 • Δρυοπίδα 200 • Μεσσαριά 151, 161, 198 • Σύλλακας 199 • Χώρα 198-199
Κυκλάδες - Κυκλαδίτες 19, 26, 34-35, 37, 39, 56, 59, 62, 69, 83, 85, 88-89, 95, 100-101, 123, 125, 131, 134-136, 141, 144, 148, 164, 171
Κύμη 159
Κυνουρία 247
Κυπριανός Γεώργιος 84
Κύπρος 88, 108, 297
Κωνσταντινούπολη 17, 46, 88, 93-94, 101, 104-105, 117-118-121, 131, 134-135, 149, 152, 157-159, 238, 325
Κως 18-19, 46, 56, 59, 120, 137-139, 147, 154-155, 157-158, 163, 309-311 • Αντιμάχεια 163, 309 • Καρδάμαινα 163 • Κέφαλος 163, 309 • Πυλί 163, 309 • Νερατσία 309
Λαγγούσης Ιω. 122
Λαπιέρας Μπατίκος 157
Λατίνοι 23, 56, 150, 178-179, 186, 190, 195, 199, 206, 208, 223-227, 288-296, 318-322
Λέβιθα 139
Λειψοί 139
Λεκάτης Ιω. 38
Λέρος 18, 37, 138-139, 303, 312
Λέσβος - Λέσβιοι 18, 24, 33, 56, 59-60, 101, 111, 115, 135-138, 143, 148, 153, 163, 167, 273-278 • Αγ. Αντωνίου (μονή) 274 • Αγ. Ιγνατίου (μονή) 275 • Αγ. Ιωάννη Ευαγγελιστή (μονή) 274 • Άγ. Κοσμάς 274 • Αγ. Παρασκευή 273-275 • Αγιάσος 273, 275-276 • Αμπελιώτης 274 • Ανδρονικάδο 274 • Ανεμότια 274 • Αρακλή 274 • Αρειανά 274 • Ασωμερέα 274 • Αχειρών 274 • Βασιλικά 276 • Βατούσα 274 • Βαφειός 274 • Βαχόνι 274 • Γέλια 274 • Γέρνα 274 • Δάφια 274 • Ερεσός 273-278 • Καλλονή 273-278 • Κάππη 274 • Κεράμιον 274 • Κίθρα 274 • Κλαπάδο 274 • Κλειώ 274 • Κλουμουδάδο 274 • Κομάνο 274 • Κουκουμίδου 274 • Κρυοκόπος (μονή) 274 •

Λαφιώνας/Λαδιώνας 274 • Λειμώνος (μονή) 111, 148, 163, 274 • Μανταμάδος 274 • Μεσοχώρι 275 • Μήθυμνα 274 • Μόλυβος 273-278 • Μυρσινιώτισας (μονή) 274 • Μυτιλήνη 46, 143, 154, 273-278 • Παπιανά 274 • Παράκελλα 274 • Πέντε Αγίων (μονή) 274 • Περιβολή (μονή) 274 • Πέτρα 274-278 • Πετρίον 274 • Πλωμάρι 273, 275 • Πολιχνίτος 273 • Πτερούντα 274 • Ρεύμα 274 • Σίγρι 274, 277 • Σκούταρον 274 • Στίψις 274 • Συκαμινέα 274 • Τελώνια 274, 276 • Τζουκαλοχώρι 274 • Τζουκαλωτό 274 • Τριάντα 274 • Υψηλομέτωπον 274 • Φάραγξ 274 • Φιλία 274 • Χάλιξ 274 • Χίδερα 274 • Χιλιοπηγαί 274 • Χλίον 274
Λευκάδα 89, 93
Λήμνος 18, 56, 88, 137, 139, 143, 279-281 • Εφεσία 279 • Κάστρο 281 • Μύρινα 280 • Χώρα 281
ληξιαρχικά βιβλία 10
Λιβαδειά 97, 242-243, 245
Λιβόρνο 136 • Συναδελφότητα Λιβόρνου 136
Λορεδάν Α. 152
μαθηματικά 20
μακτού 46
Μάλτα 101-12
Μανίας, ιερομόναχος 154
Μάτσας Κ. 83
Μαυριτανοί 288
Μαυρογένης Ν. 94
Μεγάλες Δυνάμεις 69
Μεγανήσι Λευκάδας 93
Μεθώνη 92, 102, 237
Μερκούριος, ηγούμενος Αγ. Ζώνης 112, 167
Μεσολόγγι 243
Μεσσηνία 37
μετανάστευση - μετανάστες 10, 46, 91-94, 114-139, 226, 238, 260
μέτρηση 20-23, 28-30
Μηλιά του Αναστάση 156
Μήλος 18-19, 29, 39-40, 62-63, 65, 69, 84, 86-87, 89, 95, 116, 125, 127, 129, 132-133, 135-139, 142, 150-151, 161, 166, 174, 201-205 • Αγ. Μαρίνα 166 • Ζαφυρία 205 • Κάστρο 142, 201-205 • Παλαιά Χώρα 140, 142, 166, 204-205 • Παναλία 205 • Πλάκες 205 • Τριοβάσαλος / Τρεις Βάσαλοι 205 • Τρυπητή 205 • Χώρα 202-203
Μικρά Ασία - Μικρασιάτες 88-89, 93, 111, 117-118, 134, 138, 243
Μικρή Καμμένη 163
Μονεμβασία 104
Μοριάς βλ. Πελοπόννησος
Μόστρας, Νεόφυτος 154
Μοσχονήσια 209
μουσουλμάνοι 27, 37, 56-58, 179, 268-270, 273-278, 284, 309-311, 314
Μπαρμπαρόσα 100, 177, 183, 192, 215, 301
Μπουγιούκ Ντερέ 158
Μυκάλη 89, 167
Μύκονος - Μυκόνιοι 18, 34, 54-55, 110, 115-116, 118, 126-128, 132-135, 149-150, 154-155, 206-210, 232, 301
Νάξος - Νάξιοι 18, 25, 28, 35, 39-40, 47-49, 56, 60, 62-64, 96, 116-118, 123, 126, 134, 136-138, 142, 148-149, 151-155, 211-214 • Αγ. Θεοδοσία (ενορία) 213 • Αγ. Κυριακή 213 • Αγ. Παρασκευή (ενορία) 213 • Άγ. Απόστολοι (ναός) 149 • Άγ. Ηλίας (ναός) • Απείρανθος 96, 211-214 • Βίβλος 214 • Δαμαριώνας 211 • Κάστρο 151-152, 214 • Κεχριές 153 • Κουτζοχεράδο 123 • Μπούργο 149, 151-153 • Νεοχώριο 213 • Οβριακή 148 • Παντάνασσα (ενορία) 213 • Σίφωνες 134 • Τραγέα 214 • Χαλκί 211 • Χώρα 211 • Χωρία 123
Ναυαρίνο 92, 161
Ναύπλιο 118
Νέα Καμμένη 165
Νεάπολη 88
Νεόφυτος, μητροπολίτης Παροναξίας 94
Νεόφυτος, πατριάρχης 94
νησιολόγια / ιξολάρια 16-17
Νίξνα 135
Νικηφόρος παπά- 104

Νίσυρος 18, 35, 111, 138-139, 163, 168, 313 • Άργος 313 • Εμπορειός 313 • Μανδράκι / Μανδράχη 313 • Νίκαια 313 • Παλαιόκαστρον 313 • Πανδονίκη 313
νοικοκυριό 30, 38, 41-42, 65, 72-75
νοταριακά έγγραφα 132-134
Οθωμανική Αυτοκρατορία - Οθωμανοί 17, 23, 26-27, 29, 31-32, 92, 94, 96, 100, 125 • οθωμανικά κατάστιχα βλ. φορολογικά κατάστιχα
οικογένεια / οικογενειακή μερίδα 27, 30, 34-35, 39, 41-42, 44, 56-57, 65, 67, 72-81, 115 • οικογενειακός συντελεστής 41-42, 50, 80-81 • άγαμοι 44, 65, 73-79, 208, 244, 268, 314 • έγγαμοι 75-79, 244 • μονοεστιακές οικογένειες 73-75 • χήρες 30-31, 44, 73-78, 273
οικογενειακά ονόματα, δηλωτικά του τόπου καταγωγής 127-133 • Αγιομαυρίτης 128 • Αιγιαλίτης 130 • Αινίτης 129 • Αμοράτης 128 • Αμοριανός 128 • Αναφιώτης 129 • Ανδριώτης 128, 131-132 • Αξιώτης 128-129, 132 • Αρβανίτης 128-129 • Αρμένης 129 • Αρναούτης 128 • Αρτακηνός 128-129, 132 • Αστουπαλίτης 128 • Αταλειώτης 129, 132 • Βαλέντζιας 129 • Βαλέτας 129 • Βενετζάνας 129 • Βιβαργιώτης 128 • Βούργαρης 128 • Γερμανός 128 • Γιαλίτης 129 • Γκενοβέζος 128 • Γριπιώτης 129 • Δακορώνιας 129 • Ευριπιώτης 129 • Ζαγοραίος 129 • Ζακυνθηνέος 128 • Ζιώτης 128, 131-132 • Θερμιώτης 128-129, 132 • Θεσσαλονικεύς 129 • Ιδακήσιος 129 • Καλαμαθιανής 128 • Καμπιάνος 129 • Καραμανής 128 • Καραμανίτης 128 • Καριώτης 128 • Καρπάθιος 128 • Κασιώτης 128 • Κασσαντριανός 128, 132 • Κάσιος 129 • Καστρινός 129 • Κατελάνος 128 • Κατωμέρης 129 • Κεφαλιανός 128 • Κεφαλληναίος 129 • Κεφαλλονίτης 128-129, 131, 132 • Κιμηλιάτης 129 • Κονιάτης 128 • Κορίνθιος 128-129, 132 • Κορφιάτης 128 • Κορωνιός 128-129, 131-132 • Κουμιανός 128 • Κρης 129 • Κρητικός 128-130, 132 • Κυπραίος 129 • Κυπριανός 129 • Κώτης 128-129 • Λεργιάς 130 • Λέριος 128, 130 • Λήμναινας 128 • Λημναίος 128 • Λημνιός 128-129, 132 • Μαλτέζας 128 • Μαλτέζος 128-129 • Μανιάτης 128-129 • Μαργαρίτης 128 • Μαυροθαλασσίτης 132 • Μεσίνας 128-129 • Μηλαίος 128 • Μηλιός 128-129, 132 • Μονεμβασίτης 128, 131 • Μονοβασίτης 128 • Μονοβασιώτης 128 • Μυκονιάτης 128 • Μυτηλινιάς 128 • Μυτιληναίος 132 • Μυτιλήνης 129 • Μωραϊτάκης 129 • Μωραΐτης 128-132 • Νάξιος 130 • Νεγρεπόντες 128 • Νισούριος 129 • Νισύριος 132 • Νταβερόνιας 132 • Νταζάρας 129-130, 132 • Ντακάριστος 129-130, 132 • Νταμούντος 132 • Νταρόδος 129-130, 132 • Ντελασούδας 129-130, 132 • Ντελατόλας 129-130, 132 • Ντεσούδας 129-130, 132 • Ντετσύπρης 129-130, 132 • Ντριμαλιώτης 132 • Παργιανής 129 • Παριανός 128-129, 131-132 • Πατινιώτης 128, 130 • Πάτμιος 130 • Πατρινός 129 • Πέργαμος 128 • Πλακιώτης 129 • Πολίτης 128 • Πολυκανδριώτης 129, 132 • Ραουξέος 128-129 • Ριζίτης 128 • Ροδίτης 128, 132 • Ρωμαίος 128 • Σαμαθρακίτης 129 • Σάμιος 128-129 • Σαντορινιαίος 128-129, 132 • Σαντορινάκης 129 • Σερφιώτης 129 • Σικινιώτης 128 • Σιριγώτης 128 • Σίφαντος 128 • Σιφνιός/Σιφινιός 128-129, 131-132 • Σκαρπαθάκης 128 • Σκαρπάθιος 128 • Σκλαβηνάρος 128 • Σκοπελίτης 128-129 • Σκυριανός 128-129, 132 • Σμυρναίος 129 • Σπετζιώτης 129 • Στεριανός 132 • Συκιανός 128 • Συμαίος 128-129 • Συμιακός 128 • Συργιανός/Συριανός 128-129, 132 • Συρίγος 128 • Σφακιανός 128-129, 131 • Τελαμάνης 132 • Τζακωνάκης 129 • Τζάκωνας 129 • Τζιριγώτης 129 • Τζιτζιλιάνος 128 • Τηνιακός 128, 131-132 • Τραχανιώτης 128-129 • Τσιτσιλιάνος 129 • Υδραίος 128, 131 • Φιλαδελφιανός 128-129, 132 • Φωκιανός 128 • Φωκιός 128 • Χανιώτης 129, 132 • Χίος 129-130 • Χιώτης 128, 130 • Χιωτινός 130 • Χιώτισσας 128 • Ψαριανός 132
οικοκυροί 44
Πάγκαλοι, οικογένεια 117 • Πάγκαλος Χρ. 43

Πάδοβα 137
Παλαιά Καμμένη 163
πανούκλα βλ. ασθένειες
Παντελής 153
πανώλη βλ. ασθένειες
παρακεντέδες 47
πάροικοι 38, 65-67, 77, 80-82, 85-90, 95-96, 231, 242
Πάρος - Παριανοί 18, 34, 38, 62-65, 69, 75, 84, 90, 117, 121-124, 134, 137-139, 151, 155, 165, 215-218 • Δραγουλάς / Ντραουλάς 216-217 • Κόστος 216-217 • Λεύκες 216-217 • Μάρμαρα 216-217 • Μάρπισσα 217 • Νάουσα 216-217 • Παροικιά 215-217 • Τζιπίδο/ Τσηπίδο 216-217
Πάτμος - Πάτμιοι 18-19, 35, 37, 43-46, 54, 57, 116, 118, 120, 127-128, 132-133, 135-137, 139, 144, 148-149, 154-156, 159-160, 167, 303, 314-317 • Αγ. Ιωάννη Θεολόγου (μονή) 19, 137-139, 148-149, 154-156, 159-160, 167 • Χοχλακάς 157 • Χώρα 46
πειρατεία - πειρατές 101, 104, 116, 132, 142, 189, 284, 301, 306
Πελοπόννησος - Πελοποννήσιοι 37, 39, 42, 73, 81, 89, 92-94, 106-108, 116-117, 131, 133, 139, 147, 152, 189, 217, 231, 247, 249
Περής 156
περιηγητές 15-23, 32, 49-50, 53, 70-71, 108, 117, 120, 141
πολεμικά γεγονότα 91-105, 114
Πολιτειογραφική Επιτροπή 37
Πολύκανδρος βλ. Φολέγανδρος
Πόρος 106, 135, 160-161, 244
πορτολάνοι 17
Πρέβεζα 81
προικοσύμφωνα 53-54
πρόξενοι / προξενικές εκθέσεις 24-25, 106, 148-158
πρόσφυγες 93-100, 209, 229-230, 242-243, 245-246, 250
Ράμφος Γεώργ. 84
Ρόδος 18, 19, 24, 45-46, 56, 59-61, 87-88, 92, 101, 108, 117, 120, 135, 137-139, 144, 147, 154-155, 157-158, 163, 318-322, 325 • Κάστρο 318-321 • Λίνδος 320, 322 • Τριάντα 320
Ρομάνο Κλ. 154
Ρουγγιέρης Σμαράγδος 152
Ρούμελη 152, 217
Ρώμη 64, 136
Ρωσία - Ρώσοι 93, 135, 159, 216, 294, 316
Ρωσοτουρκικός πόλεμος 91, 93, 100, 124-125
Σαλαμίνα / Κούλουρη 18, 92, 150, 152, 161, 245-246 • Αμπελάκια 245 • Μητρόπολη 245
Σαμοθράκη 18, 56, 143, 282-283 • Ζέρυνθος 282 • Κάστρο 282 • Μανδράκι 282 • Νούμπι 282
Σάμος 18-19, 24, 32, 37-38, 59, 81, 88, 95, 101, 112, 115, 117-118, 138-139, 143, 153, 155-160, 167-168, 284-287 • Αγία Ζώνη (μονή) 112, 167 • Βαθύ 112, 158-160, 167, 285-287 • Βουρλώτες 285, 287 • Καρλόβασι 159, 285, 287 • Καστανιά 117, 285, 287 • Μεσαίο Καρλόβασι 159-160 • Κουμέικα 287 • Λεύκα 285, 287 • Μαραθόκαμπος 285 • Μύλοι 285 • Μυτιληνιοί 115, 157, 285-287 • Νέο Καρλόβασι 159-160 • Παγώνδας 159, 285 • Παλαιόκαστρο 285-287 • Πλάτανος 285, 287 • Πύργος 285, 287 • Σκουρέικα 287 • Σπαθαρέοι 285, 287 • Τιμίου Σταυρού (μονή) 112, 159, 168 • Χώρα 112, 156, 167-168, 285-286
Σαντορίνη βλ. Θήρα
Σάρδης Λογοθέτης Νικ. 84
Σαψού Μυκάλης 167
σεισμοί 91, 111-114, 163-168
Σέριφος - Σερίφιοι 28, 34, 52-55, 89, 116, 127-128, 131, 138, 150, 218-220 • Κάστρο 219 • Ταξιαρχών (μονή) 150, 219
Σέρρες 110
Σίκινος 88-89, 116, 221-222, 238
σιτοδεία 91
Σίφνος - Σίφνιοι 18, 38-39, 62-63, 65, 69, 73, 81-82, 84, 89, 95, 102, 116, 135-139, 150, 158, 161, 165, 223-226, 238 • Απολλωνία 224 • Αρτεμώνας 224 • Κάστρο 165, 224-225 • Παναγία Τόσου Νερού 166 • Προφήτη Ηλία

(μονή) 165
Σκιάθος 18, 115, 143, 161, 164, 257-259 • Εβραιόκαστρο 115, 257 • Ευαγγελισμού (μονή) 164 • Κάστρο 257 • Στροφυλιά 257 • Χώρα 257
σκλάβοι βλ. αιχμάλωτοι
Σκλαβούνοι 206
Σκόπελος 18, 96, 137-138, 143, 150, 257, 259-261 • Γλώσσα 260-261 • Χώρα 260-261
σκορδούλα βλ. ασθένειες
Σκούφος Σπ. 36
Σκύρος 18, 139, 143, 159, 262-264 • Άγιος Παύλος 263 • Μενιάν 263 • Χώρα 263
Σλαβονικά 247
Σμιθ 166
Σμύρνη 89, 99, 108, 118, 120-121, 131, 134, 136, 164, 226, 231, 295
Σομμαρίπα 180
Σουλιώτες 246
Σπανογεώργενα Ρηνώ 156 • Σοφία 157 • Γεώργης 157
Σπέτσες - Σπετσιώτες 18, 88, 93, 107, 142, 158, 161, 247-248, 250
Σποράδες 37, 95-96, 108, 143, 253
Στάης Αντώνιος 104-105 • Γεώργιος 103-104
Στερεά Ελλάδα 37
Σύμη 18, 138-139, 323-324 • Κάστρο 323
Συναδινός, παπά 110
Σύρος - Συριανοί 25, 35-36, 40, 50-52, 62-64, 68, 96, 119-121, 123, 135-138, 150-151, 154, 157-158, 160, 227-231, 260 • Αληδινή 230 • Άνω Σύρα 38, 230-231 • Ερμούπολη 25, 38, 95, 230-231 • Κηπερούσα 231 • Φοινικιά 231
Σφακιανοί 95
Σχολή των Artisti 137
Σωκίων (καξάς) 88
Ταρχάνιο Θράκης 128
Τατάκης Ιω. 84
ταχρίργκης 29
Τένεδος 46
Τεργέστη 136
Τζαγκλί 112, 167
Τζάνουμ Χότζας 103, 238
Τήλος 18, 118, 325 • Μικρό Χωριό 141
Τήνος - Τήνιοι 18, 22, 25, 36, 39, 62-64, 104, 115-117, 119-121, 135-137, 142, 151, 157, 161, 232-236, 301 • Άγιος Νικόλαος 121, 234 • Μπούργκο 140 • Πάνορμος 235-236 • Περαία 235-236 • Σωστένιο 235-236
Τουρκία - Τούρκοι 56, 58, 88, 92-93, 102, 115-116, 118, 122, 125, 144, 148, 155, 159, 178-179, 185-187, 199, 201-204, 212, 215, 237, 259, 263, 273-285, 288-296, 301, 304, 306, 308-311, 318-322
Τσάκωνες 116
Τσεσμές 155
Ύδρα - Υδραίοι 18, 38, 40, 65, 88, 93, 107, 116, 139, 142, 156-158, 160-161, 244, 249-251
Φολέγανδρος/Πολύκανδρος 102-105, 116-117, 136-137, 222 , 237-238 • Χριστός Κάστρου (ναός) 104 • Χώρα 238
φόροι 9, 23, 26-35, 43, 54, 120-124, 131 • φορολογικά κατάστιχα 10, 26-35, 43-50, 52-53, 127-133, 141 • φορολογικές μονάδες 43-44, 55-56, 124, 131 • κεφαλικός φόρος 27, 30, 32, 34, 45, 120 • χαράτσι 46, 102, 120, 122 • χαρατζής 45, 110, 120 • χαρατζοχάρτια 46
Φούρνοι 285
Φράγκοι 56, 178, 187, 201, 211-214
φυσικές καταστροφές 10, 91, 111-114
Φώκαιες 167
Φωκίδα 246
Χαλής Καλίννικος 113, 168
Χάλκη 18, 326
Χαλκίδα 217
Χάνδακας 96
χανές 30-31, 34, 43-44, 47-48, 50, 309
Χανιά 107
χαράτσι βλ. φόρος
Χασάν μπέης 45
Χατζή Μπαλλής Παρθένιος 155
Χατζή Χαλίφης 100
Χίος 18-19, 24-25, 56-58, 89-90, 92-95, 97-99, 101, 108, 116-118, 126, 134-136, 138-139, 143,

147-164, 166-167, 181, 209, 231, 242-243, 250, 288-296 • Άγ. Γεώργιος 290 • Αρμόλια 289-291 • Βέσση 289-290 • Βίκι 289 • Βολισσός 288-291 • Βουνό 289 • Δίδυμα 289-291 • Έξω Δίδυμα 289-291 • Θολοποτάμι 289-291 • Καλαμωτή 126, 152, 154, 167, 289, 293 • Καλλιμασιά 157, 109, 288-291, 293 • Καμπιά 289 • Κάμπος 289-290 • Καρδάμυλα 288-290 • Κάστρο 288-289, 291 • Καταρράκτης 288-291 • Κήποι 295 • Κοινή 289-290 • Κουρούνια 289 • Λιδί Λιμνιώνα 289 • Μαστιχοχώρια 163, 288-289, 293-295 • Μερμήγκι 289-291 • Μεστά 288-291 • Μουνδών (μονή) 150, 153 • Νένητα 288-291, 293 • Όλυμποι 155 • Πυργί 288-291, 293 • Ρουχουνίου (μονή) 108-109, 151 • Σιδερούντας 289 • Σπαρτούντας 289 • Τσιλιμιώνα 290 • Φλάτσια 290 • Χάλαντρα 289

Ψαρά - Ψαριανοί 18, 37, 59, 88, 94-95, 97, 99, 144, 231, 242-243, 295, 297-298 • Κάστρο 297

τετράδια ἐργασίας

1. *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις ἐγγράφων, καταστίχων, χειρογράφων, ἐντύπων καὶ προσωπογραφιῶν 1960-1980.* Ἐπιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιδ΄+4+137.

2. *Καταγραφή ἐγγράφων, χειρογράφων, ἐντύπων Ρόδου καὶ Σύμης.* Ἐπιμ. Λουκία Δρούλια, Ἀλ. Πολίτης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιβ΄+59.

3. Γιῶργος Μπῶκος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Ἄγνωστα ἑπτανησιακὰ μονόφυλλα (1798-1817)*, 1982, σσ. 7+67.

4. Φίλιππος Ἠλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθῆκες-Συμπληρώσεις*, 1983, σσ. κα΄+3+340.

5. Γιάννης Κόκκωνας, *Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (μὲ ἔνταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη)*, 1983, σσ. ις΄+80+8.

6. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Ἀρχεῖον Μιχαὴλ Ἰατροῦ 1802-1893*. Γιῶργος Σμπιλίρης, *Ἀρχεῖο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867*, 1983, σσ. 189.

7. *Σεμιναριακὰ μαθήματα.* Σπ. Ἀσδραχάς, Κ. Θ. Δημαρᾶς, Π. Μουλλάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Τριανταφυλλίδου–Baladié, Γ. Τσιώμης, 1984, σσ. η΄+151.

8. Ε. Νικολαΐδης – Δ. Διαλέτης – Η. Αθανασιάδης, *Τυπολογία των βιβλίων των Θετικών και Φυσικών Επιστημών (1700-1821)*. Δημήτρης Αγγελάτος, *Αρχείο Ανδρέα Χ. Λόντου (1811-1881)*. Χάρης Μ. Κουτελάκης, *Βιβλιοθήκες Τήλου και Αστυπάλαιας*, 1986, σσ. 95.

9. *Νεοελληνικὲς Βιβλιοθῆκες (17ος-19ος αι.). Μέρος Α΄:* Γιάννης Καρᾶς, *Πνευματικὲς ἑστίες κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας.* Ἀλέξης Πολίτης, *Τέσσερις ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες μέσου τύπου, 18ος αἰώνας.* Λουκία Δρούλια, *Λογιοσύνη καὶ βιβλιοφιλία. Ὁ Δημήτριος Μόστρας καὶ ἡ βιβλιοθήκη του*, 1987, σσ. 308.

10. *Βιβλιογραφικά.* Συνεργάζονται: Ὄλγα Αὐγουστάτου, Ἕλλη Δρούλια–Μητράκου, Εὐφημία Χρ. Ἐξίσου, Φίλιππος Ἠλιού, Γιῶργος Κεχαγιόγλου, Γιάννης Κόκκωνας, Χριστίνα Κουλούρη, Ἰωάννης Μαξαράκης–Αἰνιάν, Π. Δ. Μιχαηλάρης, Γιῶργος Δ. Μπῶκος, Βίκυ Πάτσιου, Πόπη Πολέμη, Δημήτριος Πολέμης, Μαριέττα Σέρβου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Δημήτρης Σ. Τσερές, 1988, σσ. 578. ISBN: 960- 7094-01-8.

11. Αἰκ. Κουμαριανοῦ – Δ. Ἀγγελάτος, *Ἀρχεῖο Κοδρικᾶ*. Γ. Ροδολάκης. *Ὁδηγὸς Ἀρχείου Ὕδρας*. Φλορὶν Μαρινέσκου, *Τὰ ρουμανικὰ ἔγγραφα τοῦ Πρωτάτου καὶ τῶν μονῶν Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Πρόδρομη παρουσίαση*, 1987, σσ. 224.

12. Florin Marinescou, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi (1613-1980)*, 1987, σσ. 173+πίν.

13. Κομνηνή Πηδώνια, *Παλαιότυπα στις Βιβλιοθήκες των Ελλήνων της Βιέννης. Κωνσταντίνα Κριαράκη, Δωρεά βιβλίων Θεόδωρου Λυθεντόπουλου στο ΚΝΕ/ΕΙΕ.* Γ. Μπαρούτας, *Χαρακτικά νεοελληνικού ενδιαφέροντος ἀπό τη Νυρεμβέργη*, 1987, σσ. 296.

14. Ἄννα Ταμπάκη, *Ὁ Μολιέρος στὴ φαναριώτικη παιδεία. Τρεῖς χειρόγραφες μεταφράσεις*, 1988, σσ. 242. ISBN: 960-7094-02-6.

15. *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.). Συνάντηση εργασίας 21-22 Απριλίου 1988*, 1995, σσ.171. ISSN: 1105-0845.

17. *Περιηγητικά Θέματα. Υποδομή και Προσεγγίσεις.* Επιμ. Λουκία Δρούλια, 1993, σσ. 558, ISBN: 960-7094-21.-2, ISSN: 1105-0845.

18. *Πληθυσμοί και Οικισμοί του ελληνικού χώρου: Ιστορικά μελετήματα*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου, 2003, σσ. 318, ISSN: 1105-0845-18.

19. *The evolution of wooden shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th centuries.* First International Workshop, 1993, σσ. 152. ISBN: 960-7094-18-2, ISSN: 1105-0845.

21. *Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης.* Πρακτικά σεμιναρίου ευρωπαϊκού προγράμματος "Leonardo 1995", Αθήνα, Δεκ. 1996, 1998, σσ. 180. ISBN: 960-372-002-X, ISSN: 1105-0845.

22. Varban Todorov, *Catalogue of Greek manuscripts and printed books (17th-19th century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, 1999, σσ. 216.

23. Hans Eideneier, Ulrich Moennig, Helma Winterwerb, *Neograeca in Germania.* Bestände frühneugriechischer und liturgischer Drucke des 16-18 Jahrhunderts in Bibliotheken des deutschsprachigen Raums, 2000, σσ. 128. ISSN: 1105-0845.

24. Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, *Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα στὴ σερβικὴ ὀρθόδοξη βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (Szentendre) Βουδαπέστης*, 2002, σσ. 269. ISBN: 960-7916-24-7, ISSN: 1105-0845.

25-26. Γιώργος Τόλιας - Δημήτρης Λούπης, *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου*, Αθήνα 2004, σσ. 408. ISSN: 1105-0845. / George Tolias - Dimitris Loupis. *Eastern Mediterranean Cartographies*, Athens 2004. p. 408.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ,
15ος -ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΔΕΔΕ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ISSN-1105-0845-27